Curriculum vitae

LUKÁCS GYÖRGY
ÖSSZES MŰVEI

BUDAPEST

LUKÁCS GYÖRGY

Curriculum vitae

MAGVETŐ KIADÓ

Készült az MTA Filozófiai Intézet
Lukács Archívumának gondozásában,
Lukács György halálának 10. évfordulóján

Válogatta, szerkesztette,
az utószót és a jegyzeteket írta
AMBRUS JÁNOS

© Lukács György örököse (Jánossy Ferenc), 1982

TARTALOM

Megélt gondolkodás 9
Levél a *Kísérlet*-ről 40
Kiknek nem kell és miért a Balázs Béla költészete 58
Curriculum vitae 74
Önkritika 77
Előszó a *Történelem és osztálytudat* c. kötethez 81
Előszó a *Lenin (Tanulmány gondolatainak összefüggéséről)* c. kötethez 89
Harc a halállal 90
Lukács György bírósági kihallgatásának jegyzőkönyve 94
Nyilatkozat 97
Útam Marxhoz 99
A *Materializmus és empiriokriticizmus* jelentősége a kommunista pártok bolsevizálásában 104
Autobibliográfia 113
Hogyan hatott Sztálin könyve, *A leninizmus alapjai* megjelenésekor a kapitalista országokban? 114
Előszó a *Balzac, Stendhal, Zola* c. kötethez 120
Leszámolás a múlttal 136
Következtetések az irodalmi vitából 142
A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája 148
Előszó *A fiatal Hegel* c. kötethez 155
A marxista filozófia időszerű problémái (Lukács György felszólalása a Petőfi-kör filozófusvitáján) 159
Vita a *Blum-tézisek*-ről 171
Utam Marxhoz. Utóirat 227
Bevezetés *Az esztétikum sajátossága* c. kötethez 239
Előszó *A regény elmélete* c. kötethez 260
A skandináv irodalom szerepe fejlődésemben 271

Előszó 277
Marxista fejlődésem: 1918–1930 286
Előszó a *Művészet és társadalom* c. kötethez 320
Utószó a *Lenin (Tanulmány gondolatainak összefüggéséről)* c. kötethez 335
Emlékezés Károlyi Mihályra 347
Emlékeim Rajk Lászlóról 350
Előszó a *Lenin* c. kötethez 351
Előszó az *Utam Marxhoz* c. kötethez 355
A szocializmus mint radikális, kritikai reformok kora 374
Előszó a *Magyar irodalom – magyar kultúra* c. kötethez 380
Utószó az *Esszék a realizmusról* c. kötethez 399
Goethe példája 402

FÜGGELÉK

Napló 415
Lukács György levele a KMP KB-ja részére 454
Kérdőív a Szovjetunióban élő német írók számára 457
Lukács Györgyné: Életpályám 458
Lukács György: Önéletrajz 1940-től 460
Lukács Györgyné: Önéletrajz 1940-től 462
Lukács György: Önéletrajz (1941) 463
Lukács György: Önéletrajz (1945) 468
Lukács Györgyné: Önéletrajz 470
Lukács György: Önéletrajz (1953) 471
Lukács György: Önéletrajz (1957 után) 473
Gábor Andor: Lukács György életrajz-bibliográfiája 474
A szerkesztő utószava 479

Jegyzetek 481
Névmutató 525

Minden önéletrajz: szubjektív, nem a társadalmi fejlődésből az emberi – hanem: egy adott fejlődés keretei között miként talál egy ember önmagára vagy véti el önmagát.

Objektivitást: helyes időrendiséget. Emlékezés: tendencia az időben előbbre helyezésre. Tényekkel ellenőrizni. Ifjúság: Benedek;[1] 1914, Simmel levele Marianne Webernek.[2] De csak ténybeli korrektúrát. Kiiktatni a) a polgári beállítást. Például Zitta, 101.[3] b) Párttörténet. Trockij (nálam is).[4] Hogy eközben bona fide ignorancia lehetséges: Victor Serge, 213;[5] emlékezet (később íródott). Ellentmondás a gyakorlattal (idő, a későbbiekben is). Victor Serge: a) Dátum (213) nem pontos (nem 28/9 – akkor sem voltam Oroszországban). De Bécset [illetően] is: b) Nagy kiadatlan könyvek (212). Méghozzá „A *Történelem és osztálytudat* szerzőjétől": e korszak egyetlen könyve volt, 1923-ban jelent meg (211), c) Landler 213/4, Kreml. Victor Serge általános tendenciája: a későbbit korábbra – ilyen kontrollt mindenütt, ahol lehetséges.

E keretek között a belső és a gyakorlatban kifejeződő fejlődést, úgy, ahogyan szubjektíve végbement. Szándék: az *én* fejlődésem közvetlen bemutatása. Az objektívet: *mire, hogyan* reagáltam. Feladat: a „légy, aki vagy" helyes ábrázolása. Az ember jellemzése innen kiindulva, remélve: ezzel az objektív *is* kifejezésre kerül – egy átfogó, történelmi jellemzés pretenziója nélkül. Helytálló, ha eltalálok bizonyos *lényegi* vonásokat.

Nem az életemet a szó *közvetlen* értelmében. Csak miként (emberileg miként) bontakozott ki életemből ez a gondolkodási irány, ez a gondolkodásmód (magatartás) az élettel szemben. Ma, utólag: nem az individualitás mint kiindulópont vagy végcél. Hanem: hogyan lettek személyes tulajdonságok, hajlamok, tenden-

ciák – a körülményekhez képest – maximális kibontakozás mellett társadalmilag tipikussá, mai [szóhasználatom] szerint nembelivé, igyekeztek a nembeliségbe torkollni.

Nem költő. Csak filozófus. Absztrakciók. Az emlékezet is így irányul rá. Veszély: a spontán túl korai általánosítása. De költő: emlékezés konkrét érzésekre, mindenekelőtt a helyzetekre, amelyekben megnyilatkoztak. Már ezáltal is: az időbeli folyamatban a megfelelő helyre. Főként: a gyerekkor. Minthogy azonban ott tartósan fontos tendencia – tudomásul veendő.

Önéletrajz: itt konkrét pretenzió helyükre tenni bizonyos hozzáállásokat a társadalmi élethez. Aktualitás, manipuláció: a partikuláris személy mint középponti kérdés. Ezt az apparátus fejleszti ki (Gauloise cigaretta – a mesterséges felajzás kérdéséig terjed).[6] Küzdelem ez ellen: objektivációkban már eddig is: mind esztétikailag, mind általánosan filozófiailag.

Itt élni: túl a nyolcvanon – szubjektíve megőrződött az érdeklődés a valóság iránt –, olyan korban, ahol nagyon gyakran elvész a kapcsolat a korai ifjúsággal. Egy hosszú – és tagadhatatlanul – még mindig tevékeny élet – jogot ad e beállítottság igazolásának kísérletére. Ezzel összefüggésben a marxizmusért folytatott harc. Individualitás és a nembeliség problémája. Éppen a partikularitás és a gyakorlatilag megvalósított nembeliség ütközése. (Tehát: az ellentét sosem megy át a transzcendensbe [negatív hozzáállás minden vallásihoz: tiszta földi evilágiság a partikularitás legyőzésében].) Ebben a tekintetben is – ami magában foglalja a gyakorlati állásfoglalásokat a kor szellemi tendenciáihoz is – kiegészítés és kommentár ahhoz, ami idáig végeredményben írói teljesítmény.

Az önéletrajz szubjektivitása mint a saját írói tevékenység kiegészítése és kommentárja. Ebben a tekintetben a szubjektivitás kiküszöbölhetetlen. (Persze csak a leírásban. Végső soron: történelem. Az ítélet megfellebbezhetetlen, vagyis maga a történelem további menete fellebbezheti meg.) Az ilyen ítéleteknek – meggyőződésből – ez az ábrázolásmód is aláveti magát.

Tiszta zsidó családból.[7] Éppen ezért: a zsidóság ideológiáinak semmi befolyása szellemi fejlődésemre. Apám: konzul Budapesten.[8] Egyebekben is: epizodikusan, protokollként hatott [a zsidóság] gyerekkori életemre: társadalmi részvétel ismerősök esküvőin, temetésein stb.: részvétel a szertartásokon. Minthogy még a héber nyelv elsajátítására sem helyeztek súlyt, a gyerek számára ezek teljesen tartalmatlanok, tisztán „protokollárisak" (kalap a templomban, eszembe sem ötlött, hogy az ott mondott vagy énekelt szövegeknek bármi értelme lehet). Ezáltal a vallás besorolódik a normális társadalmi életbe: hogy az (ismeretlen) vendéget tiszteletlettudóan kellett üdvözölni, a gyermek szempontjából többnyire teljességgel értelmetlen – kérdéseire és kijelentéseire udvariasan (látszólag érdeklődéssel) kellett válaszolni: mindegy. Hogy a normális gyermekéletet a formális-értelmetlen reagálási kötelezettségeknek ez a rendszere építi körül: jellemző már az első gyermekévekre.

Spontán lázadás. Nincs közvetlen emlék. Már csak hírből (kb. 5/6 éves koromról): anyai felemlegetés (hogy milyen „rossz" voltam korábban): „Idegen vendégeknek nem köszönök, nem én hívtam őket." Előbb ellenállás – aztán alávetés azzal a tudattal: semmi közöm hozzá; ha azt akarom, hogy a felnőttek békén hagyjanak: alávetem magam, azzal az érzéssel: az egész dolognak semmi értelme; sejtelmem sincs, akkoriban megfogalmaztam-e ezt és esetleg hogyan. Egy biztos: nem vadul lázongó gyerek, nincs spontán-vak lázadás mindenféle rend, mindenfajta engedelmesség ellen. A szárazdajka esete: mindmáig emlékezetes, az engedelmeskedés is: rend a játékok, később a könyvek, füzetek között.[9] Értelmét beláttam: nincs lázadás. Az „értelmetlenség" ellen sincs már lázadás; csak annak világos tudata, hogy alá kell vetnem magam, noha maga a dolog teljesen értelmetlen (formálisan, bár időközben a megfogalmazást elfelejtettem). Emlék: Párizs – London – képtárlátogatások. Én: az állatkertet követelem. A versailles-i csatakép.[10] Tehát világos szembeszegülés: amihez közöm van, előbbre visz – ami tisztán formális behódolás a felnőttek butaságainak, az „protokoll". (Partizánharc az anyámmal: sötét

kamra kb. 8 éves koromban. Apám: kiszabadulás bocsánatkérés nélkül [protokoll a protokoll ellen]).[11]

Mindez: nagyon rossz viszony anyámmal. Okos és amit akkoriban műveltnek neveztek ismeretségi körünk szemlélete szerint (későbbi megfigyelés), minden érdeklődés híján az iránt, milyenek a dolgok valójában, milyenek a szükségletek, ha valódiak. Vagyis teljesen konvencionális, és mivel annak, amit itt protokollnak neveznek, okosan, sőt olykor szellemesen tudott eleget tenni, saját köreiben tekintélye volt. Apám is (self-made man lévén) nagyon tisztelte; őt meglehetősen becsültem (munka és értelem) mint gyerek, de felháborított nagyrabecsülése anyám iránt, olykor meg is vetettem emiatt (vakság). Valóban jó viszony csak akkor alakult ki köztünk, amikor – részleteiben talán nem mindig közreműködésem nélkül – kezdte kritikusabban nézni anyámat. (De ez sokkal későbbi korszak.)

Gyerekkoromban anyám határozta meg házunk légkörét és ideológiáját. Ide tartozik – csaknem a középpontba –, hogy bátyámat igen ígéretes gyereknek tartotta, aki mellett én teljesen a háttérben. Itt megint csak a felosztás valóságra és protokollra a fontos. Mert engem sosem érintett ez a megítélés: minden tény ellentmondott neki: az olvasás megtanulása.[12]

Az olvasás megtanulása: a valóság kitágul a gyerekszobán túlra. De itt: kezdettől fogva: bírálat a protokollfelfogás alapján. Mindenekelőtt a gyerekkorról szóló írások. Nagy szkepszis a *Szív*et illetően.[13] Itt nagyon sok protokollárisat találtam (iskola!), de a történelmi elbeszélésekben (például a török háborúk hőseiben) is: éppen a hősiességben sok a pusztán protokolláris. A török háborúk hőseinek bátorsága emlékeztetett a „nénik" és „bácsik" szellemi fölényére az életben. De éppen itt: kiszélesedés és elmélyülés. Kilencévesen: egy kis állásfoglalás[?] (Hektor és Akhilleusz,[14] *Az utolsó mohikán).* Mindkettő az otthoni világnézet ellen (apámnál is): a siker mint a helyénvaló kritériuma. Különösképpen Cooper: a legyőzöttnek van igaza, ő az igazi a pusztán protokolláris győztesekkel szemben. Ez – 1–1 1/2 évvel később – tovább fokozódott: Tom Sawyer és Huckleberry Finn. Fontos kiterjesztés: a valódi valóságos nem általános séma, hanem egyedi: saját út a valósághoz. Legmagasabbra fokozva – ak-

koriban tanultam angolul – *Tales of [from] Shakespeare*:[15] az igazi valóság mérhetetlen, az én szemszögömből átláthatatlan gazdagsága és annak elismerése. Magát Shakespeare-t sokkal korábban olvastam, mintsem megközelítő képesség a valódi megértésre; a későbbi, jobb olvasás nem cáfolat, hanem továbbvitel a valódi megértés felé.

Természetszerűleg: mindez a levegőben lógott (a valóság otthon – és a Mohikán), közeledés a fennálló valódi bírálata felé – később – a saját helyes cselekvés perspektívájához kapcsolódva. Hébe-hóba klasszikus olvasmányok. Nem hatástalanok (de: Schiller-ellenesség), de nincs igazi kapcsolat. A leginkább: Auerbach gyenge novellája Spinozáról:[16] itt a tárgy fokozza ezt a hatást: döntés a konvenció ellen, az önállóan megragadott valóság mellett, a vallás ellen.

Előresiettem: nem egész kilencévesen; iskola. Megkönnyebbülés: nem egész nap otthon; együtt kortársaimmal, akikről biztosra vettem, hogy jobb anyagból vannak, mint a bátyám és azok a fiúk, akikkel akkoriban társaságban összejöttem. Remény – az olvasmányok adta szkepszis ellenére – a szegényekben. Ez igazolódott. Noha az iskolában (csalódás a szegényekben) alig csak némelyest mélyebb barátság. Mert az [iskola] is sokszorosan protokolláris – ezt részben előre láttam, de – mint helyesen sejtettem – lazább, több mozgástérrel, mint otthon. Előre láttam, beteljesedett. Félelem nélkül: a könnyű tanulás tapasztalása; ez akkoriban általános. Még ott is beigazolódott ez a gimnázium végéig, ahol teljesen tehetségtelen voltam és maradtam (például a matematika). Tehát minden megerőltetés nélkül voltam mindig eminens. Az iskola igénybe vette a délelőttöt, de a leckék másnapra alig egy órát a délutánból. Délután tehát nyugodtan olvashattam a magam kedvére, biciklikirándulásokat tehettem, korcsolyázhattam stb. Körülbelül egyórányi tanulás után szabad voltam. Ez otthon a szabadságot növelte, főként az első jó bizonyítványok után. Az otthoni „ideológia" ettől persze nem rendült meg. Anyám házitanítót fogadott – mellém, mert nézete szerint a bátyámnak nem kellett segítség; amikor néhány hét múlva bekövetkezett a fordulat, és a bátyám a házitanítóval magolt napestig, mindig csak üggyel-bajjal kerülte el, hogy osztályt kelljen ismételnie, meg-

született a legenda az ő lustaságáról és az én szorgalmamról. A tények elég drasztikusak voltak, hogy egyre-másra meghazudtolják és hatástalanítsák e legenda hazug voltát.

Nekem azonban: az iskola is protokoll. Spontánul: úgynevezett jó tanuló lettem. Társadalmi problematika: stréberség – megvetés. Lassú megoldás: gyakorlati szolidaritás közepes és rossz tanulókkal. Fokozatosan alakul ki az iskolaévek folyamán. Végül: a tanárok szemében a jó tanuló előnyeiben részesülök (a rossz feleletet „véletlennek" tekintik), mégsem állok „stréberként" távol a napi közösségtől. Kis áldozatok: pl. később a transzponálás formája – még munkamegtakarítás is.

Összegezve : a gyerekkor és a már alkotásra beállított ifjúság közti gimnáziumi időszak inkább csak kitöltődött, mintsem lényegesen és konkrétan előrevitt volna. Az idevezető út: a protokoll gyerekes elutasításától a társadalom konkretizálódó bírálatáig lassú, kevéssé tudatos, tele nagy szünetekkel. Csak tizenötödik évem körül: fordult. Megtalálom Nordau *Entartung*-ját[17] apám könyvtárában. Itt „csak" 180 fokos fordulat kellett, hogy felfedezzem Baudelaire-t, Verlaine-t, Swinburne-t, Zolát, Ibsent, Tolsztojt mint útmutató alakokat. Kritika: protokoll = konvenció, ily módon a jelenlegi (leküzdendő) társadalmiság szükséges eleme. A gyermeki harmónia önvédelme ilyen élmények útján, a társadalmi környezet lényegének ilyesféle – igaz: kezdetben fölöttébb elvont – felfogásának útján a társadalmi gyakorlat vezérfonalává, az ember e folyamat során végbemenő önmagára találásának mércéjévé növekedhetett.

Ezt a radikális átalakulási folyamatot váltotta ki – kezdetben bár nagyon absztraktul, teli hamis tendenciákkal – ez az olvasmány. Bizonyára nem véletlen, hogy most: első olyan barátságok, amelyek megérdemlik ezt a nevet. A legfontosabbról (Popper Leó) később, mert jelentősége szélesebb és mélyebb, mint ennek a legelső átmenetnek beinduló, tulajdonképpeni produktivitásom felé. Ebben az első átmeneti korszakban a) egy iskolatársam (Hammerschlag Marcell),[18] zenészcsaládból, akkoriban némileg hasonló átmeneti állapotban. Szembenézés a Wagner-problematikával. b) szélesebben és tartósabban: Benedek Marcell. (Apja: nem mint író – és [de] a töretlen szubjektív tisztességmorál

példája.)[19] E barátság segítségével: a „tudatossá" váló oppozíció átvált produkcióba. Szövetségünk: a fiatal, kezdő íróké. (Tisztelem stilisztikai verstechnikáját, egyidejűleg érzem: konfliktusérzék terén fölényben vagyok.) (Ez a mellékzönge alig játszott szerepet; „konkurrenciáról" nincs szó; a korlát: maga „a dolog".) A kezdet kettős: kritika – már nyilvánosan: nem sikertelenül. Bródy. Kihasználatlan: dogmatizmus (Mereskovszkij).[20] Fontosabb – érettségi után – Thália. Első „mozgalom", első „vezető" (Pethes).[21]

II. IRODALMI KEZDETEK

A Thália kivezet a félig gyermeki kezdetekből. Nem a mi érdemünk: ösztönzője Hevesi, a rendező és a színészek: reális hatásuk a színházi kérdések tisztázásában, ami kezdete egy – soha meg nem valósult – fordulatnak. Ennek csak körvonalai rajzolódtak ki.

Számomra – megismételni! – első részvétel egy mozgalomban. Mégis állandó aggály. De írói mivoltom legteljesebb kibontakozásakor sincs többé soha beteljesülés, amíg a keretek polgáriak maradtak.

Irodalom felé vezető utam két fontos konkretizálódása. a) Benedekkel, még a „Thália" előtt; Bánóczi (jellemzése; későbbi útja).[22] Háttér (Popper L.).[23] Felismerés, hogy nincs igazi írói tehetségem. Nem sokkal a gimnázium után: *minden* kéziratomat megsemmisítem. Ebből spontán mérce: hol kezdődik a valódi irodalom? b) A színház tekintetében szertefoszlik az illúzió. Éppen a Thália-praxis bizonyítja: nincs rendezői tehetségem. Itt a transzponálás különös formája – valamint kritika és elmélet. Hasonló tisztázódás, mint az a) pontban. Ezzel előkészület az irodalomkritikusi, irodalomelméleti, irodalomtörténeti pályára: nagyobb impulzus. Szaporodó ismeretek: Németország. (A radikálisok által propagált francia–angol pozitivizmusnak nincs lényeges hatása.) Németország: kiábrándulás az irodalomtörténetből, már rövid látogatások [után] a berlini egyetemen (Erich Schmidttől lefelé: Lotte szemei – a tudni nem érdemes dolgok tudománya).[24] Ezzel szemben: Dilthey, Simmel – némely kritikával is foglalkozó írók:

Paul Ernst. Egyidejűleg Marx is. Simmel felszínesen igazolja – lényegileg eltorzítja. Mindezek ellenére: az irodalom elméleti elemzése soha nem hagyja el teljesen a társadalom talaját. Szocdem elmélet: negatívan – még Mehringet illetően is messzemenően. Erős befolyás: Lessing, Schiller–Goethe levelezés, Athenaeum-romantika. Olvasmányok: Schopenhauer és Nietzsche. A háttérbe szorítva Kierkegaard révén (őt Kassner közvetítésével ismerem meg – aki maga is ebbe az irányba befolyásol). Így: első kísérlet az irodalomelméletre egy – alapvetőként meghatározott – társadalmiság alapján (Marx befolyása látható), de a konkrét kategóriák messzemenőkig a konzervatív irodalomtörténeten és esztétikai elméleten alapulnak.

Mindamellett: ez a fejlődés: mégis a korábbi folytatása. A gondolati megbirkózás új módszerei ellenére – mégis kontinuitás: a magyar feudalizmus maradványainak, annak a kapitalizmusnak a gyűlölete, mely ezen az alapon bontakozik ki. 1906. Ady *Új versek*. Számomra hatalmas lökés: annak alapelvei, mit kell valóban „újként" felfogni. Ezzel a formaforradalom: eszköz, hogy ezt kifejezze. A német irodalomban ez sokkal kevésbé világos. De a) feldereng, hogy a német klasszika magaslata összefügg a francia forradalommal és Napóleonnal, b) hogy a jelenkor minden fontos emberi kérdésben a nyomorúságos kompromisszumok állapota. Innen: a skandináv és orosz irodalom radikalitásának csodálata (Tolsztoj hatásának kezdetei). Belső hűség az embereszményhez (Peer Gynt, Rosmer és Peder Mortensgård. A „felszínes" pozitivizmus ellen – még ha radikális is – és „benső" forradalom –, még ha a külső forma nem forradalmi is. Ezek a tendenciák csak kezdetlegesek. Ha nem veszek részt a magyar irodalmi mozgalomban, ha nem helyeslem feltétel nélkül Ady forradalmát: feltétlenül zsákutcába. Ez a kettősség a „Tháliá"-ban, barátság Balázs Béla-val (1908 óta). Eleinte talán ellentmondásosan zavaros indítékok, de mind azzal a belső tendenciával: új forradalmi forma keresése (később Tolsztoj és Dosztojevszkij).

Az átmeneti időben kevés tanulmány – így: az összegezés: a drámakönyv[25] 1906–7-ben íródott, befejezve 1907 januárjában. Az összefoglalás kísérletekor: Marx-tendenciák erőteljesen az előtérben. Szociológiai elmélet: a dráma mint az osztályhanyatlás

terméke (múlt – különösen a reneszánsz – sok sematikus absztrakció; Görögország – polisz, jóllehet beható specifikus kutatás nélkül stb.). Polgáriság: a gyermekkori és ifjúkori problematika szintézise: értelmes élet a kapitalizmusban lehetetlen; törekvés erre: tragédia és tragikomédia, ez utóbbi nagy szerepet játszik az elemzésekben; következésképp a modern dráma nemcsak válságtermék, hanem minden elemében és összefüggésében közvetlenül-művészileg: növekvő problematika is.

A Kisfaludy Társaság pályázatára benyújtva. A díjat megkapta 1908 februárjában.

Minthogy a vezető embereket mélyen megvetettem – a díjra nem számítottam; à la Schopenhauer – mint nem díjazottat akartam kiadni. Győzelem hízelgő feltételek között: ezután rövid, kétségbeesés okozta válság (megmentő: Popper L.).[26] Fogadtatás: tiszteletteljes lagymatagság (egyedüli kivétel Feleky kritikája).[27] Mégis: hatása irodalmi pozíciómra kedvező; főként otthon: apám – röviden vázolni az akkori fejlődést – a mecénásom lesz. Okosság és kultúraszükséglet (fiatalkori vágya az ilyen pálya), de teljesen ateoretikus: felszólít, legyek Tisza-párti képviselő. Kinevetem. Nincs megsértve. Folytatja a mecénáskodást – sikerekre persze szükség van –, de jelentős emberek (Max Weber, Thomas Mann) elismerése kielégíti. Még a diktatúra után is tart.

Egyébként odahaza abszolút elidegenedés. Főként anyámtól; szinte semmi érintkezés, bátyámmal egyáltalán nincs (halála). Levél anyám utolsó betegségének idejéből.[28] Csak apám és – a periférián – húgom.

Fontosabb: a díjjal együtt: megkezdődik az esszékorszak. Igény: a jelenségek sokoldalúsága (elvont elméletekkel nem ragadható meg). Az az érzés, hogy az egyes jelenség egyidejűleg mindenoldalú, és nem mechanikus kapcsolatban áll a nagy szubsztanciákkal (totalitásokkal). Ennek megragadására: romantika, Kierkegaard, Eckart mester, keleti filozófia. Többnyire önkényesen csak az éppen odaillőt választom ki (Kierkegaard kivétel). Mindamellett: az általános vonalat (Marxig) nem adtam fel. Az az illúzió, hogy itt újfajta szintézisre találtam (ismét: Kierkegaard).

Ezért *A lélek és a formák* ebben a korszakban keletkezett. Első

esszé (Novalis) csaknem egyidejű a díjjal (drámakönyv). Az eszszékorszak tehát nem közeledés az uralkodó (persze gyakran pozitivista orientációjú) impresszionizmushoz, sőt: kiélezés, mert itt a végső objektivitás (törvények) sokkal élesebb hangsúlyt kap. Cézanne jelentősége, párhuzamosan az itáliai régi festészettel (Giotto). Beszéd egy ilyen, már Matisse-on orientálódó magyar festő első kiállításán: nyíltan az impresszionizmus (vagyis a modern szubjektivizmus) ellen.[29] Így: tendencia a nagy művészet abszolút volta felé (valamennyi „történelmi" orientációjú konzervativizmus elutasítása).

Kierkegaard-korszak: nincs Regine Olsen híján: Seidler Irma.[30] *A lélek és a formák* az ő emlékének van ajánlva. Akárcsak a modellnél – spontánul, bizonyára nem tudatos szándékkal: a szigorúan polgári konvenciók keretei (szakítás: outcast. Zalai esete.[31] Legfeljebb: korán elvált fiatal asszonyokat tűrtek meg – ha a viszonyból nem születik gyerek.) Így ebben az esetben csak a házasság lehetett volna szexuális-erotikus megoldás. Ezzel szemben nálam – függetlenség a produkció érdekében, abszolút és éppen ezért néma elutasítás. Így a „nagy szerelem" az uralkodó társadalmi „illem" keretei között játszódott le. Akkori életbeállítottságom szempontjából: egy „esszéisztikus" életvitel kialakítása; az ő szempontjából: jogos elégedetlenség a megoldás felemásságával szemben. Ezért (1908 végén) – később rossznak bizonyult – házasság festőkollégával.[32] Szakítás – ennek az esszékorszaknak a fontos motívuma – megmutatja minden mechanikus rendszertannak az egyesre irányuló felbomlása és egy új dogmatizmus perspektívájának egységét. Az első esszék csak immanensen tartalmazzák ezt. Öngyilkossága (1911) után (boldogtalan házasság, kísérletének csődje, hogy – nem velem – új szerelmi életet építsen ki) lezárul az esszékorszak (1911), *A lelki szegénységről* dialógus: kísérlet, hogy etikailag leszámoljak az öngyilkosságban való bűnrészességgemmel. Háttér: az etikai állásfoglalás lehetőségének differenciálódása mint a kasztrendszer szellemi megújítása. Itt világosan látható a zsákutca.

Így – nem véletlenül – ilyen az esszékorszak lezárulása. Ebben persze E. Blochnak igen fontos szerepe. Ellentmondás: döntő – és még sincs konkretizálható befolyása. Találkozás Budapesten. Az első beszélgetés sikerületlenségének korrigálása. Jó kapcsolat. Élményem: Bloch személyisége révén igazolódott egy klasszikus (és nem mai, epigonszerű, egyetemi) stílusú filozófia, és ily módon előttem is nyitva áll ez, mint életút. Egyúttal azonban: végső tartalom és felépítés minden befolyásoló hatás nélkül. Ezt találkozásunk után néhány évvel maga Bloch is megerősíti (*Spuren*, 246. o.).[33] Már itt: mindennemű emberszabású tökéletesedés (problémáé is) elutasítása az antropomorfizált természetben. Itt már kimondva a *Történelem és osztálytudat* programja. Persze ez még távolról sem Marx igazi történetisége (a „természeti korlátok visszaszorítást" mint fejlődési elv). Blochnál akkoriban a természetfilozófia a középpontban.

Ennek természetes következménye: a faszcináció ellenére – itt egyre határozottabb kölcsönös elhatárolódás. És ez – más-más módon – mindig megmaradt. Kétséges azonban, hogy Bloch ösztönzése nélkül megtaláltam volna-e az utat a filozófiához. Biztos, hogy az ő indíttatására jött létre a filozófia, [de] mindennemű közvetlen vagy konkrét befolyása nélkül. Tisztelet – éppen filozófiai téren – erős távolságtartással. Jelleme, személyisége iránt – korlátlanul (pl. a Sztálin-korszakban,[34] ma). Pont ott, ahol Adornónál: a kompromisszumok filozófiája – Blochnál a régi, klasszikus típus. Első benyomás: helytálló. Külsőleg megmutatkozik: fordulat az esszétől az esztétikához. (1911–12 telén Firenzében: első vázlat.) Figyelemre méltó, hogy az a nagyon lassú, ellentmondásokban és – gyakran – visszaesésekben bővelkedő fejlődés, mely nálam a logikai-ismeretelméleti megfontolásoknak az ontológiai szemlélet javára [történő] kiszorulásával ment végbe, még tökéletesen öntudatlanul, azonnal megkezdődik. Változat Kantra: „Műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek?" Az ítéletforma helyett ez az ontológia csírája. (Persze úgy látom, hogy ez a tendencia – noha primitíven és torzan – már az esszékorszaknak is az alapja.)

Bloch társaságában ilyen tervekkel Heidelbergbe. Erre az át-

meneti időszakra jellemző, hogy – Bloch hatására – az esztétikum ontológiai alapvetéséből [az ontológia] metafizikája lett[35] (akkor: a luciferi elv): csak a visszatérés Marxhoz, az ő értelmében vett történelmi világkép kidolgozása mutatta meg, hogy e fantasztikusan hamis [felfogásmódban] megőrződött a helyesen intencionált mag (az esztétikum konkrét sajátossága a társadalmi létben). Csak a *Történelem és osztálytudat*-on való túllépés után bukkan fel konkrétan a fordulat: a marxizmus önálló esztétikája (Plehanovval és Mehringgel szemben). Tehát: a művészet történelmi szerepének helyreállítását csak a marxizmus egyetemessége teszi lehetővé. (Marxista fejlődésem későbbi szakasza.)

Ettől akkoriban még igen távol. Akkori koncepcióm még tisztán ideológiai. Emellett persze – éppen a hazai magyar fejlődés következtében – a feudális ideológia (Lenin: porosz út) maradványainak következetes leküzdése volt a kiindulópont, és az orosz irodalom (mindenekelőtt Tolsztoj és Dosztojevszkij) mutatta mindig leginkább az irányt. Ezen az alapon azonban nem lehetett megalapozott, egységes filozófiai felfogáshoz jutni. Egyrészt (léteznek műalkotások) – immanencia, a művészet immanens, idegen mércékkel felfoghatatlan mivolta mint alap; éles elhatárolódás a) a puszta létezéstől, a puszta szubjektív „megéltségtől" – a modern szubjektivizmus és naturalizmus ellen; a naturalizmus nem előzetes fokozata, előkészítése a művészi realizmusnak – hanem *az* ellentéte; b) a művészet minden „metafizikaivá-tételének" elutasítása – például Schopenhauer. Kierkegaard: a művészetnek mint életelvnek az elutasítása egy fokozatosan, igen ellentmondásosan kialakuló etika nevében. Az „életművészet" ellen (már az esszékben). Most az ilyen „világtételezés" „luciferi [elve]" az etizáló forradalom nevében, melynek el kell vezetnie a valódi „megváltáshoz" (az ember emberré válásának első, metafizikaĭ megfogalmazása).

Mindez, néhány, részben helyes megállapítás mellett (a művészet minőségének egynemű közege – Popper L. gondolatait továbbvive) minden egyes műalkotás abszolút immanenciája, belső teljessége. Magasabb összefüggésekbe való besorolás (műfajelmélet) módszertanilag más és független a gondolati absztrakcióktól (nembeliség a tudományokban). Miközben a nem – ismeretelméletileg – szilárd, melybe besorolják a példányt, addig a művészetben a je-

lenség (epikailag, drámailag stb.) általánosság, melynek meghatározásai módosulnak minden igazi megvalósulás során – anélkül hogy ezzel el kellene veszíteniük általános érvényüket (Shakespeare-től és a görögöktől Lessingig).

Amennyiben itt az anyagnak megfelelő, új általánosítási formákat kerestem, bizonyos termékenység – anélkül hogy radikálisan meghaladtam volna az esszék gondolati világát. Valójában teljességgel hamis elvekre általánosítva (éppen a luciferi [elvre]). Ami ebben megegyezik a tényekkel, azt nem lehet ebben a rendszerben kibontani (az esztétika életképtelensége mint életelv). Vagyis itt elméleti zsákutcába manővereztem bele magam. Közvetlen kiút nem mutatkozott. Legjobb esetben tehát „érdekes"-excentrikus heidelbergi magántanár lettem volna.[36]

IV. ÚTON A SORSFORDULÓ FELÉ

De továbbvezetett egy nem ilyen módon létrejövő felismerés: a társadalom vetett fel radikálisan új problémákat a háborúval. Mint mindjárt kiderül: ezek sem vezettek túl az alapok megoldhatatlanságán. Azáltal azonban, hogy – az élet számára – egészen másfajta kérdéseket vetettek fel, széttörték legalább a normális létrendszertant és ezzel – anélkül hogy én magam felfogtam volna e fordulat jelentőségét – a problémamegragadás összáramát új irányba terelték. Ez, önmagában tekintve, az elméleti ellentmondások éppolyan zsákutcája volt. De mégis olyan jellegű, hogy az egyre élesedő társadalmi állapot új állásfoglalásokra kényszeríthetett. (Viszonyom a háború előtti magyar ideológiához.) Ez volt a háború. Leleplezte annak a statikának a hamis, embertelen voltát, amely akkoriban azzal fenyegetett, hogy rendszerré merevedik bennem: mert az emberellenesség, mint életünk központi hajtóereje, mely filozófiám első, kezdeti konstrukcióiban öntudatlanul [benne rejlett], a háborúban olyan domináns, mindenen eluralkodó formát öltött, hogy lehetetlen volt megkerülni a vele való szellemi konfrontációt. Mindazok a társadalmi erők, amelyeket kora ifjúságomtól gyűlöltem, és amelyek szellemi megsemmisítésére törekedtem, egyesültek, hogy létrehozzák az első egyetemes és egyben

egyetemesen eszme nélküli, eszmeellenes háborút. Éspedig nem mint az élet egyik meghatározó mozzanatát, hanem mint az életnek – a maga extenzív és intenzív totalitásában – egyetemes meghatározásait. Az ember már nem létezhetett az élet eme új valósága *mellett*, mint még a régi háborúk idején. Ez egyetemes volt: az élet feloldódott benne, akár helyeselte, akár ellenezte az ember ezt a feloldódást.

Az első pillanattól fogva a tagadók pártján voltam: egy embertelenséggel túltelített életet akartak valamennyiünkre rákényszeríteni, hogy központiként, általánosan helyeseltként konzerváljak az életnek azokat a hatalmasságait, amelyek embertelenségük miatt már korábban is megvetendőknek tűntek. Hazám, a Habsburg-monarchia nekem – normális körülmények között – lerombolásra érett emberi értelmetlenségnek tűnt. Most a saját életünket kellett volna feltennünk arra, hogy részt vegyünk az egyetemes gyilkosságban, hogy az emberré válásnak ez az akadálya a német birodalom szigorú, szellemtelenül szigorú rendjének segítségével tovább fennmaradhasson. Egyénileg kellett volna gyilkosokká, bűnözőkké, áldozatokká stb. lenni, hogy ily módon továbbra is életben tartsuk ezt a monarchiát.

Amikor én mindezt hevesen elutasítottam, akkor ennek a radikalizmusnak semmi köze nem volt a pacifista hangulatokhoz. Az erőszakot mint elvont erőszakot sosem tekintettem önmagában emberellenes rossznak. Marathón nélkül, a népvándorlás nélkül, 1789 és 1793 nélkül sosem lehetett volna valóság az, ami a jelenkor emberében emberileg a legjobb. Nem az általában vett erőszakot: a reakció, II. Vilmos és a hasonszőrűek erőszakát, az erőszakot mint az emberré válás akadályát kell, ha szükséges, erőszakkal, megsemmisíteni. Ugyanakkor azt is látni kellett, hogy a kapitalista demokrácia nyugati formája nem lehetett olyan ellenerő, amelyik itt számba jöhetne. Persze: Jaurès II. Vilmos ellen – ez szinte értelmesen hangzik –, de Jaurès gyilkosai is?! A Dreyfus-ügy, annak eltusolása stb. modernebb eszközökkel történt, mint amilyenek a Hohenzollern- vagy Habsburg-rezsimeknek valaha is rendelkezésükre álltak. Ettől azonban – önmagukban véve – nem éppolyan elvetendők és emberellenesek-e?

Amikor tehát a háborút nem pacifista vagy nyugati-demokrati-

kus álláspontról utasítottam el, hanem a háborús jelenkor megítélésekor visszanyúltam a Fichte-féle „tökéletes bűnösség korához", akkor ezzel hívebb maradtam addig képviselt nézeteimhez, mint az életutak, a cselekvés akkoriban széles körökben elterjedt antinómiái [elfogadásával]. A háború mint a fennállónak most megmutatkozó központi negatív jellegzetessége: e gyűlölet tartalma: a feudális Magyarországgal kapcsolatos fiatalkori beállítottságom folytatása (Ady-hatás). A perspektíva csak annyiban módosult, hogy most a Tolsztoj–Dosztojevszkij-féle „forradalom" az utópia perspektívája és ezzel a morális mértéke. Ezért: a visszanyúlásnak Fichtéhez nem ez a következménye. De ez a perspektíva nem befolyásolt: maguknak a jelenségeknek a kifejtése: szellemtudományi. Baloldali etika, jobboldali ismeretelmélettel: az ebben a korszakban elért marxizmus jellegzetessége.

A regény elmélete mint ennek az eklektikus történelemfilozófiának a kifejeződése.

Élet: kívül maradni. Minthogy akkoriban *A regény elméleté*-nél nagyobb tiltakozás számomra lehetetlen. Rokonszenv Jaurès és Liebknecht iránt annak leghalványabb lehetősége nélkül, hogy az ő útjukat járjam. Heidelberg: Jaspers segítsége (nagyon is a saját beállítottsága ellenére) nem egészen sikerült.[37] Budapest: nem frontra; levélcenzor; egy év után: felmentés – vissza Heidelbergbe.

A magánéletben a háború következtében: hasonló zűrzavar. J. Grabenko[38] 1913 nyarán (Balázs barátnője, szerelem + barátság. A kettő a jó – bármikor felmondható – [viszony] alapja).

Szabad literátorélet: megfelelő alap. Heidelbergi helyzet: házasság szükséges. Háború. J. Grabenko: orosz, egyedüli védelem: magyar állampolgárság. Anyagi bázis: [egy] év. Az előre látható (Jelena még ebben a formában is akut lehetőségnek tartotta): szerelme muzsikussal. Együtt lakás hármasban: próbára tette az egyesülés lojalitását. Belső elválás, házassági kapcsolat mellett. Igazi megoldás: baráti elválás csak háború után.[39]

E háború alatti együttélésnek összes baráti útja és eszköze ellenére: egyúttal annak a modernista konstrukciónak felbomlása, amelynek segítségével életünket emberileg igaz, egyszersmind „modern" módon akartuk megalapozni. Amikor Ljena a muzsikustól való elválása után a diktatúra idején felkeresett engem, megértő

barátság volt ugyan köztünk, de ez egyikünknél sem érintette a központi életproblémákat. Tisztelet és rokonszenv, az élet központjáig ható összetartozás nélkül. Éles, tisztán látó értelmét, azt a képességét, hogy egy ember lényegét egyetlen pillantással ragadja meg – mindig becsültem. (Kun B. – Vautrin[40] stb.) De az élet középpontja: másutt.

Oppozíció a háborúval szemben: az érdeklődés középpontja az esztétikáról az etikára (budapesti előadás, 1917 tavaszán).[41] Budapesti kör (Heidelbergben Bloch [távozása] óta csaknem teljes elszigeteltség. Ezekben a kérdésekben még Max Weberrel sem lehet közösség). A budapesti kör is nagyon tarka ideológiailag: a legáltalánosabb alap: a régi ellenzékiség (Ady, viszony a háborúhoz: nagyon konvergens). A morál túlsúlya: Balázs Béla és a háború: etikai indítékokból (szolidaritás az emberi áldozatokkal): maga is a frontra. (A háttérben – visszautasított – alkalmazkodás; megbékélés a Habsburg-monarchiával.) Ilyen differenciák mégsem [jelentettek] akadályt. Magántársaság. Később a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájaként lép fel. (Összhangban a Huszadik Századdal. Jelentőségét túlértékelik – a szerep miatt, amelyet – sokkal később – Mannheim, még később Hauser [játszott] az emigrációban.)

Otthon: döntő a 17/18-as év: viszony az orosz forradalomhoz. Saját utam: ellentmondásos faszcináció, visszaesésekkel: 1918. XII.: Kommunista Párt.

Élet: 1918-as előadás (etika: Gertrud), korábbi ismeretségünk (Ljena elbeszélése a találkozásunkról). 17/18: új összetartozás kialakulása: áttekinthetetlen, de az az érzés, hogy végre – először életemben: a szerelem: kiegészülés, szilárd életalap (a gondolkodás kontrollja) – nem szembenállás. A beszélgetés közvetlen tárgya: másodlagos. A tartalom mindig: valódi-e, amit gondolok és érzek, vagyis kifejezi-e valódi egyediségemet (szubjektive: hitelesen, objektive: nembelien). Ez a kontroll, amely kezdetben gyakran csak spontán gesztusokban, a szavak hangsúlyaiban fejeződött ki, lassan új életformává vált: az igaziság megduplázódott állandó kontrolljává.

Nem tudom, hogy e kontroll segítsége nélkül gondolkodásom belső átalakulása (1917–19) megvalósulhatott volna-e. Nemcsak

azért, mert most – életemben először – a világnézeti döntés = az egész életmódom megváltozásával, hanem egyúttal világnézetként is teljesen más alternatívák. Mindenekelőtt az etika (életvitel) többé nem tiltása mindannak, amit a saját etika bűnösként kárhoztat, hanem a gyakorlat dinamikus egyensúlya, amelyben a (kiragadottan) bűnös olykor a helyes cselekvés elkerülhetetlen alkotóeleme, máskor egy (általános érvényűnek elismert) etikai korlátozás a helyes cselekvés akadályává válhat. Ellentét: nem egyszerűen általános (etikai) elvek versus a konkrét cselekvés gyakorlati követelményei. Ez általános háttér ugyan, de sohasem szigorúan törvényszerű. A későbbi lezüllésben (az elbürokratizálódásig) gyakori motívum: egy – kivételesen – megengedett cselekvésmód a cselekvés általános vezérfonalává merevedik. (Nagyon gyakran az egészen rossz, mechanizált bürokratáknál ilyen megmerevedés az emberi lezüllés hátterében. És másfelől a válsághelyzetben [bekövetkező] választás alkalmasinti egyedisége a cinikus züllés igazolásává válhat.)

1918/19-ben mindez természetesen csak mint távolinak tűnő horizontperspektíva látható, és az errefelé átalakuló embernek ez konkrétan semmiképp sem élhető át az alapok és a perspektívák dilemmájaként. (Noha konkrét alternatívák esetében hozott döntések mögött olykor felbukkan a horizonton.) Tehát: éppen mert a döntés közvetlenül súlyos társadalmi következményekkel [jár], az egyéni döntés, az ezt követő egyéni-gyakorlati-elméleti magatartásmódok átgondoltsága, differenciáltsága nagyobb, árnyaltabb, mint az e válság előtt hozott döntéskor. A társadalmi mozzanatok természetesen: világosak, robusztusak. Azonban átvitelük az egyéni élet megváltoztatásába ilyen meghatározások révén.

De még ez is: közvetlen kölcsönhatásban az individualitással. Számomra: kultúra. Az Ady-vonal továbbvitele (a parasztkérdés rossz megoldásának jelentősége – később, Bécsben ismertem fel. Ebben fontos: Lenin valóságos ismeretének hiánya [az emigráció egész problémája. A bécsi tartózkodás jelentősége). Ezzel szemben a kultúra: Lenin cselekedetei + az Ady-vonal megfelelő folytatása; ennyi elég].

Gertrud jelentősége ebben az átmenetben: először az életemben. Különbség a korábbiakhoz képest (Irma, Ljena): irányvonalam

mindig szilárd volt. A kapcsolat – a szerelem is – az adott fejlődési vonalon belül. Most Gertrud erőteljes részvétele minden döntésben, éppen az emberileg legszemélyesebb meghatározottságoknál. Reagálása ezekre gyakran döntő. Tehát: nem mintha nélküle egyáltalán nem tettem volna meg a kommunizmushoz vezető utat. Ez korábbi fejlődésem alapján szinte adott volt, de egészen másként fejlődtek volna a mindenkori „hogyan" éppen itt nagyon bonyolult és következményeiben fölöttébb fontos személyes árnyalatai. És ezzel együtt sok minden, ami életemben a leglényegesebb.

És jóval, mielőtt szellemi közösség alakult volna ki köztünk, már kapcsolatunk egyik központi kérdése volt ez az ellenállhatatlan szükségletem az összhangra, az ő igenlésére. Amióta találkoztam Gertruddal, személyes életem középponti kérdésévé vált, hogy igent mondjon rám. És minthogy volt benne szellemi dolgokban is – az etikaiakról nem is beszélve – valami ösztönös szigor, amilyet Gottfried Keller nőalakjaiban találunk olykor, akadtak ekkor bennünket időnként elidegenítő pillanatok. Hozzá fűződő kapcsolatom azonban abban különbözött minden korábbitól, hogy ezeket a mozzanatokat nem bírtam elviselni. (Korábban a differenciák, még emberileg fontos kérdésekben is, hozzátartoztak a viszony varázsához: különböző emberek voltunk, akiknek különbözősége hozzátartozott a kölcsönös vonzóerőhöz.) Gertrudnál sem azonosulási tendenciákra gondolok. Ilyesmi nem létezik, és nem is valósítható meg a tényektől való eltávolodás mozzanatai nélkül. Inkább arról volt szó, hogy Gertrud termékenyen (nemcsak objektive gyakorlatilag helyesen, hanem egyúttal az emberi fejlődésem szempontjából kedvezően) szembesítette szellemi és gyakorlati törekvéseimet a jelenlegi történésekkel a világban. Ezen a ponton nőtt fel az új helyzet valami minőségileg újjá: két világrendszer közti választássá. Senki sem ismerte fel – csak (bizonyos értelemben) Lenin –, hogy a két folyamat végső soron – világtörténelmileg nézve – azonos, vagyis az új ember társadalmi létrejötte valamennyi olyan egyedi törekvés tényszerű szintézise, hogy becsületesen, forradalmi módon nézzen szembe az új valósággal. Noha a magyarországi átalakulásban sokan vettek részt, akik az orosz forradalomnak akár viszonylag (helyileg) vezető részesei voltak, hiába iparkodtam azon, hogy valamiféle képet kapjak róla. Mindnyájan

tisztelték a „csalhatatlan" politikai vezetőt, de maga Kun B. mondta nekem négyszemközt egy magánbeszélgetésben: úgy véli – mindenek ellenére –, hogy a forradalom voltaképpeni teoretikusa mégiscsak Buharin. Csak Bécsben adódott lehetőségem, hogy igazán megismerjem Lenint, hogy növekvő világossággal tisztázzam a magam számára szellemi-gyakorlati-erkölcsi arculatának jelentőségét.

Ilyen körülmények között Budapesten a sorsdöntő elhatározásokban (csatlakozás a kommunistákhoz vagy megmaradás holmi „baloldali szocialista" álláspontonj [Gertrudnak] – szerény passzivitása ellenére, márminthogy nem tisztázta ezeket a kérdéseket – végső soron döntő szerepe volt. Akkori beszélgetéseinkben (éppen a polgári-kívülálló életét élő asszony szerénysége miatt a tudós teoretikussal szemben) sohasem került sor szenvedélyes-heves elméleti vitára. De ha (elutasító) passzivitással kitérően ilyesmit mondott például: ezt Magának jobban kell értenie, én ezzel alig foglalkoztam, és valóban passzívan állt egyes fordulataimhoz, akkor ebben olyan világosan volt érezhető az emberi elutasítás, hogy megint csak újabb belső tisztázásra kényszerültem. Ott, ahol csendes és szerény velem-tartása nyilvánvalóvá vált, abból mindig erőteljes ösztönzést merítettem a továbbhaladásra. (Mindenekelőtt a különböző válaszutak jellegéből következik, hogy ezek a hatások az első stádiumban – döntés a kommunizmushoz való csatlakozásról – extenzive erősebbek voltak, mint később. Hogy eközben szellemileg-erkölcsileg kapcsolódhattam régi ideológiai támadásaimhoz a magyar feudalizmus maradványai ellen, hogy ezért lehetőséget találtam a jó együttműködésre a demokratikus tendenciákkal anélkül, hogy ettől a – már akkor gyűlölt és megvetett – „liberalizmushoz" kellett volna kapcsolódnom, ugyancsak fontos – bár magában szintén soha ki nem mondott – alkotóeleme volt megerősödő harmóniánknak.)

Kommunistává fejlődésem életem kétségtelenül legnagyobb fordulata, fejlődési eredménye. Ahol eladdig legjobb esetben – mint a képzőművészetek terén – laza ideológiai együttműködésre volt lehetőség, most szövetség jött létre, melyben a proletárdiktatúra gyakorlati előkészítése, a demokratikus reformok által kitűzött követelések megvalósítása alkotta a proletárdiktatúra kulturális

megvalósulásának alapját. A terep kiszélesedett: főként a pedagógiai reformmozgalommal. A feudalizmus összes maradványának elsöprése: a reformok magától értetődő feltétele. Ezáltal nemcsak a széles tömegek részvétele, a konkrét átmeneti formákat meghatározása. Ezáltal biztosítva a) széles tömegrészvétel, b) kapcsolat a forradalmi múlttal, belőle a szocializmus: nem idegen, nem „import", c) történelmi jellege, d) antibürokratikus: a fejlődés nevében nincs „hivatalos" művészet (Kassák-csoport).[42]

Ez az állásfoglalásom idegen: a) az átlagkommunistáktól, b) a szociáldemokratáktól. Radikális kommunistának számítottam – de dogmatizmusukhoz nem volt közöm. Ezért a kultúrreformokat kevéssé védelmezik, ezek nem hivatalosan valósulnak meg. (A szociáldemokrata népbiztosok közönyösek a reformmunkával szemben.) Számomra éppen itt: összefüggés a régi radikális tömegtörekvésekkel. Kultúrára koncentrálok. A hibát nem láttam be. Agrárkérdés: holott még a hadseregben is sokat vesződtem vele (röviden hadseregbeli politikai biztosságról), csak Bécsben értettem meg központi jelentőségét.

V. AZ ÉLETVITEL ÉS GONDOLKODÁS TANULÓÉVEI

Bukás után: Korvin és én (feltételezés Kunról)[43], illegalitás, menekülés Bécsbe. Elmélyedés Lenin tanításaiban. Számomra: a tulajdonképpeni Marx-stúdium. Marx filozófiája: mindenféle revizionizmus (Kant stb.) elvetésével együtt: Hegel. Ez az irány: a marxizmus egységes filozófiai alapja (nincs szükség „kiegészítésre"). Forradalom mint a marxizmus lényegi mozzanata. Ebből akkoriban: szélsőbal: radikalizmus, a novemberi napok folytatása. A forradalmi mozgalom elakadását belülről nem ismerem el, remény, hogy „akciókkal" életben tartható. Egyszersmind gyanú a Komintern bürokratikus dogmatizmusával szemben (Zinovjev – Kunt az ő tanítványának és követőjének tartottam). Folyóirat: *Kommunismus* (Lenin bírálatát[44] elfogadom).

A magyar válság. Viszonyom Landlerhez. A pártszakadást előidéző „kis" okok elméleti fontossága. A figyelem a „nagy" kérdésekről (létezésük esetleg csak követelmény) a mozgalom reális kér-

dései felé – itt: a hatás forradalmasít. A politika magatartásra nevel (a realitás fontossága) – elméleti kettős élet: a márciusi akció (1921)[45] példája versus magyar politika. Ennek növekvő jelentősége. MSZMP – köztársaság – demokratikus diktatúra. (A kettő még összefonódik a *Történelem és osztálytudat*-ban.)

1920 tavaszán Gertrud Bécsben Hütteldorfban, a nővérénél lakik a gyerekekkel, én egyelőre Bécsben. Csak a szabad napokon együtt; később: én is Hütteldorfban. Ezzel az ő életformája (család, 3 gyerek) dominánssá válik számomra is. Részt veszek a nevelésben (vele együtt): naponkénti szembenézés meghatározott emberi valósággal. Eddig magamra nézve lehetetlennek tartottam az ilyen életet – most Gertrud a) nincs zavar a munkakoncentrációban, nincs „feloldódás" a napi ügyekben, nincs elszigetelődés, b) közös étkezések mint véleménycsere a gyerekekkel, problémáik tudomásulvétele, kísérlet a válaszadásra (etika, sok minden új megvilágításban). Gertrud a türelem és a türelmetlenség egysége; messzemenő emberi tolerancia, ugyanakkor gyűlölet minden alantasság iránt. Új állásfoglalás: a kanti típusú etika ellen; most sem kisebb szigor az alternatívák terén, de a bennük rejlő, absztraktive megokolt embertelenség tendenciájának leküzdése: ezzel számomra új, közvetlen viszony a gyerekkori problémákhoz (teljesen szabad vita). Ez a Gertruddal való harmóniának természetesen csak kis része, csak feltétele. Rohamos fejlődése Bécsben, „alkalmazkodása" a harcostársakhoz (Gábor, Lengyel), Marx olvasása, sosem kezdő, rögtön az ökonómia középpontjába. Hihetetlenül hamar: akkumuláció (Luxemburg – Bauer – Buharin).[46] Már ezzel: intimitás az elméletileg legfontosabb kérdésekben. Noha az átalakulásban megtartja különálló pozícióját – a kísérlet kudarca, hogy az ökonómiát normálisan szintetizálja, a személyes „kaland" jellege megmarad a) nem [megy] a Varga-intézetbe, hogy rutint szerezzen és letudja ezt, b) még jegyzetanyagában is individualitás. Én gyakran [vélem]: dilettáns kontárkodás – valójában: a legfontosabb összefüggések eleven, az élet számára lényegbevágó elsajátítása – általánosan közölhető, tudományosan-módszertanilag rendezett szisztematizáció igénye nélkül (viszony Ferkóhoz.[47] Fájdalom nélküli lemondás saját produkcióról: megvalósulás a fiában).

Így az ökonómia lett világmegítélése társadalmi kiterjesztésének hordozója, anélkül hogy valaha is szubjektivizálta volna, egyúttal az egyes megítélések egyediségének általánosítása nélkül. Így a kontroll, amelyet léte és gondolkodása fölöttem gyakorolt, egyre intenzívebb. Noha egyes fontos szakmai vitákban, éppen az ökonómia iránti kitűnő érzéke következtében igaza volt – nem ez a döntő (különben csak ösztönző barátság volna). A valóság: minél inkább ontologizálódott, gyakran öntudatlanul, a gondolkodásom, annál fontosabb lett a kiindulópont és a beállítottság valódisága (mimézis sosem fényképszerű): ha valami igazán levő [seiend]: involválja a szubjektív impulzus valódiságát (a valótlanságon keresztül sosem található el a lét). Így a hangsúly: első felbukkanás gyakran még alig nyelvivé vált formában. Itt: a valódiság súlya. Ám ez is emberien-elevenen: az elvetés nem feltétlenül az abszolút negativitás jele, hanem gyakran hamis (nem valódi) árnyalatok behatolása az első megragadásba. Helyesbítés – megint csak az ő segítségével – lehetséges. Emellett: azonos érdeklődés (azonos bírálat) a totális ábrázolás iránt (utóbbi fokozatosan fejlődött ki, az *Esztétiká*-ban nagyobb és nyomósabb, mint a *Történelem és osztálytudat*-ban). Az egész szempontjából fontos: a magyar frakcióharcok módszere és tartalma. Landler: a másik szerencsés körülmény ebben az átmenetben. Személyisége. Politikai hatása rám. Ismét: eleven összefüggés az egyedi és az általános között. Realitás mint elv (a köztársaság jelszava Landler nyomán).[48] Mindkettő együtt: a filozófiában: törekvés a totalitásra: olyan általánosság, mely – történelmileg (tehát: a valóságban) – egyúttal hordozza az egyediség vonásait is.

Ez az a pont, ahol az elmélet, a politika és a történelem egyazon mozgalmas lét megjelenési módjaként mutatkoznak. Elmélet és történelem: általános tendencia, amit az emberek többsége (illetve döntő rétege) tenni fog (a cselekvés iránya). – Politika – ezen az alapon –, hogyan lehet ennek az előre látható cselekvésnek irányát, intenzitását stb. mennyiségileg és minőségileg befolyásolni. Minden esetben post festum megállapított folyamatokból következtetések a jövőre. Ez tisztán tudományosan lehetetlen; csak ha a működő erők a post festum megismerés során extrapolálhatók volnának a jövő előfeltevéseire. Ez – százszázalékosan – elvileg

lehetetlen: a történelmi változás – egyúttal mindig (még ha ez gyakran alig észlelhető konkrétan) struktúraváltozás (az ember átalakulása mint alap), és ezzel tartalmi változás is. A következtetések a post festum megállapított fejlődésekből (amelyeknek ettől még korántsem kell szükségképpen felismerteknek lenniük a maguk valódi kauzalitásában) mindenkor tartalmazzák a fejlődés tartalmának megváltozását *is*: az általános tendenciához való viszonyban – egyéni eltérések. Fontos: az arány.

Így az elmélet, a történelem és a politika helyessége az egyéni állásfoglalásból nő ki – de túlmegy ezen, a lét irányában. (A nem-valódiság elvetése, de a valódiság nem biztosítéka az álláspont helyességének.) Így új beállítódás a valósághoz: a régi (még ismeretelméleti orientációjú) pozíciók fokozatos leküzdése. A szellemi magatartásnak ebben az átorientálásában: fejlődés a húszas években. Döntő: az élet Gertruddal – próbakő: a magyar politika. Ez harcban az általános (absztraháló) szektás tendenciákkal: *Történelem és osztálytudat* még keverék. De fontos: a radikalizmus (szélsőbal) a marxista vonal folytatása: a problémák (a jelenkori társadalom által) fel vannak vetve, benne nem oldhatók meg. Lenin: ez 1914-ben nyíltan napfényre került. Az akut forradalmi feszültség meggyöngülése nem bizonyítéka, hogy ez az alap nem funkcionál többé. Ez Zinovjev Komintern-politikája elleni oppozícióm elméleti alapja. (Ő: vissza a pusztán polgári – csak elméletben forradalmi – politikához: ez oppozícióm alapja.)

VI. AZ ELSŐ ÁTTÖRÉSEK

Kiindulópont gyakorlati: köztársaság vagy tanácsköztársaság mint a magyar perspektíva. Előbbi: valódi dilemma: gyakorlati és elvi fellépésre kényszerít a Horthy-kor alapelvei ellen. A második lehet általános perspektíva, elismerem, de nem rejlik benne a cselekvés kötelezettsége. Oppozíció a bürokratizálódással szemben: az olyan perspektívák, amelyekből tetszés szerinti cselekvésmódok „vezethetők le", elvesztették – szubjektív és objektív – valódiságukat. Ez – negatíve – a *Történelem és osztálytudat:* a „természet dialektikája" léttípusának tagadása (ugyanakkor a gazdasági működés

megértésének modellje); *Történelem és osztálytudat:* kísérlet a világ szükségszerűségeinek felszabadítására az igazi cselekvés számára. Bármily radikális fordulat következett is be eközben a politikai magatartásban, mégis, a *Blum-tézisek* jelentik e tendencia beteljesedését. A KMP II. kongresszusára íródtak, lényegük, hogy a Horthy-rendszer ilyen mély válságával megnyíló forradalmi perspektívák társadalmi tartalma nem a proletariátus diktatúrája, hanem az, amit Lenin 1905-ben „a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának" nevezett. (Vigyázat: pl. a Komintern VI. kongresszusa,[49] egyéb elemzések.) – Botrány. A konzekvenciák periódusa (politikai megsemmisítésem; Manuilszkij Berlinben.[50] A Landler-frakció felbomlása. Révai a tézisekről[51]). Kettős hatás: politikailag: megsemmisítő vereség. A KP-ból való kizárás veszélye. Korsch sorsa.[52] Tehetetlenség a fasizmus okozta válság idején. Másfelől: ösztönzés az elmélet továbbfejlesztésére és hatékonyabbá tételére. Ez a kettősség: az előbbit feladni, a másikat kiépíteni. A konzekvenciák periódusára való reagálásom oka: kétségtelenül ez: Kun szándéka és lehetősége arra, hogy megsemmisítsen (elnémítson). Minden egyéb csak ennek elkerülése (lokalizálása) céljából, anélkül hogy tisztán látnám: mennyi a remények (elméleti perspektívák) de facto igazságtartalma.

Elv: a konzekvenciák periódusa biológiailag lehet szükségszerű (pl. ma a rák). Társadalmilag: tendencia nagyon magas negatív valószínűséggel. A kérdés csak az: nem befolyásolhatók-e ezek meghatározható határokon belül (Lenin, III. kongresszus: nincs kiúttalan helyzet). Ebben az esetben: objektív optimum: a kérdés intern magyar pártkérdés marad. (Objektíve: éppen itt a gyakorlati kilátástalanság maximuma.) Ha tehát meg akartam menteni jövőbeni (nagyon megváltozott, immár nem közvetlenül politikai, hanem lényegében ideológiai) aktivitásomat, akkor az út: megkísérelni, hogy az elkerülhetetlen kritikát a magyar pártszerűségre korlátozzam; nem mint Magyarországon létrejött irányzatot általános elméleti igényekkel. Ezért: feltétel nélkül kapituláció magyar vonalon (gyakorlatilag úgyis semmi kilátás): akkor Kunnak nem érdeke többé, hogy a dolgot a Kominternben tovább erőltesse – annál inkább: új kérdések (hatalmi kérdések). Számomra: eltűnni a magyar mozgalomból: ha ott elfelejtenek, fölöslegessé válik a

kritika folytatása, kiterjesztése stb. Körülmények megkönnyítik. Így a *Blum-tézisek* bírálata lassacskán kihal. Amikor Kun bukása 1935-ben (VII. kongresszus) ismét lehetővé teszi az együttműködést Magyarországgal, már rég a múltba merült.

Pozitíve: a *Történelem és osztálytudat*-ot még egyszer végiggondolni. Eredmény: nem az antimaterializmus fontos benne, hanem Marx historizmusának végigvitele, és ezzel végül is a marxizmusnak mint filozófiának az egyetemessége: filozófiai vita (Gyeborin ellen).[53] A plehanovi és mehringi „ortodoxia" ellen: mindkettő annyiban egyaránt revizionista, amennyiben a marxizmust – pl. az esztétikában – „kiegészítik" a polgári filozófiából.

Ebben a szövetség Lifsiccel. Sickingen-vita (ő Marx ifjúságáról[54]): esztétika a marxi elmélet szerves része, tisztán annak valóságtéziseiből alakul ki. Vagyis a marxi elmélet egyetemessége (30-as évek: „Litye raturnij Krityik" fontos irodalomelméleti irányzat; anti-RAPP, antimodernizmus stb.). Nálam tovább: irányvétel az általános (végső soron egységes, egyébként nagyon differenciált) ontológiára, mint a marxizmus valódi filozófiai alapjára.

Tehát: éppen a marxi elmélet filozófiai egységén át út ennek egyetemességéhez. Ezáltal új összefüggésekben: régi tendencia: az ontológia felé való haladás létrehívása. Régi ismeretelméleti kérdésfeltevés: „léteznek ... hogyan lehetségesek" végiggondolva így hangzik: „léteznek ... milyen történelmi szükségszerűségből jöttek létre?" Mi volt és mi most a funkciójuk a társadalmi lét történelmi kibontakozásában?

Csak innen: az ismeretelmélet és az ontológia ellentéte + minden idealista kérdésfeltevés kikapcsolása. Ha Marx számára: ideológia ≠ hamis tudat (pontosabban: az ismeretelméletileg keresett), hanem a gazdaság által a lét számára előidézett kérdések megválaszolása, [akkor] minden a lét fejlődési formájaként zajlik le. Csak akkor vihető végig, ha az univerzális alap: a történelem (*Német ideológia*). Az úgynevezett természetdialektika már nem a (*Történelem és osztálytudat*-ban elvetett) társadalmi dialektika párhuzama, hanem előtörténete.

Létrejöttekor a program még korántsem világosan átgondolva. Egyelőre – az esztétikára szorítkozva – csak kísérlet annak bizonyítására, hogy a társadalmi fejlődés marxi elmélete *egyszersmind*

az esztétikum keletkezésének, kibontakozásának, hatásának, lényegének elmélete; így hát – létszerűen – adva van; lehet (ha megértjük) megfelelően fejleszteni, de sohasem manipulálni. Egyúttal a „modernizmus" és a sztálini manipuláció ellen.

VII. A KONFLIKTUS-TÉR KISZÉLESEDÉSE

Közvetlenül: előtérben a társadalmi genezis mint a lényeg és érték magyarázatának tendenciái; a mimézis jelentősége ebben az összefüggésben; teleológiai tételezés mint előfeltétele, a pártosság értelme a mimézisben – (mindennapiság).

Átmenet[55] további területekre (kezdet: *A fiatal Hegel*). A kérdés formálisan még „tudományosan" korlátozott: megmutatni, hogy a filozófia legszubtilisabb gondolati reakciói a világra – végső soron – a (gazdasági tárgykörre) adott primér életreakciók megfelelő általánosításából erednek. Ezért már Hegelnél: a gondolkodás történetében a genezis módszerének követelése mint általános [módszer] az előtérben. (A genezis itt több, mint csupán keletkezés, mint első tudatossá levés.) *Az ész trónfosztása* megint a gondolkodás egyik tipikus pervertálódásának társadalmi története. Innen: tovább a történelem egyetemességéhez. Lényegfelismerés és történelmi megismerés: a legmélyebb konvergencia (nembeliség, történelmien). Művészet mint nembeliség (a tragikum permanens reprodukciója az ideológiák történetében): az egyetemes történetiség öntudata. Ezzel már akkor: a sztálini ideológia elleni opozíció egyetemleges, nem szorítkozik az esztétikára. (A legtöbb természetesen – így a *Hegel* – akkoriban nem jelenhetett meg.)

Figyelemre méltó: ez az elszigeteltség *(Litye raturnij Krityik* megszűnik; *Internationale Literatur* gyakran nagyon is problematikus) a Komintern VII. kongresszusa után: magyar lehetőségek: népfronttendenciák a moszkvai irodalomban is – tendencia a Horthy-rendszeren belüli és a fasizmus ideológiai elhárításában [szerepet játszó] szellemi irányzatok helyes értékelésére. Lehetőség a régi demokratikus tendenciák (Ady) megújításának marxista formájára, az „urbánus" (polgári-demokratikus) és „népies" (parasztidemokratikus) tendenciák bírálata; a feudális maradványok elleni

oppozíció folytatása alkalmas a demokrácia és a csak-polgári nem azonos voltának meglátására, úgy is, mint reális erőkülönbséget [. . .] között [. . .][56]

A tevékenység területének kiszélesedése: a konfliktusok kiszélesedése csaknem észrevétlenül történik, még korántsem a sztálini rendszer elleni közvetlen és tudatos fordulatként, noha e rendszer bürokratikus szűkössége és merevsége a viták során egyre világosabban megmutatkozik (cikk: *Néptribun vagy bürokrata*;[57] megkezdődik: lenini differenciálás a sztálini mechanikus egységességgel szemben). Éppígy: egyre inkább előtérbe lép az engelsi „realizmus diadala" – az ideológia „felülről jövő" szabályozásával szemben. Éppen a művészetben, a művészet számára egyáltalán nincs ilyen abszolút irányíthatóság: nem az írók elhatározása, szándéka (melyek szabályozhatóak)[58] a döntő, hanem a megformálás, mely továbbra is a „realizmus diadalának" rendelődik alá. Az ideológia tehát – többnyire közvetetten – befolyásolhatja a beállítódás módozatait.

Ez az alap: a genezis kutatása; a mimézisé – ennek következtében: mit?, hogyan? A mimézis genezisével a „realizmus diadala" elveszti minden irracionalista színezetét: benne éppen a történelem igazsága jut napvilágra. A geneziskérdés: túl az irodalmon: általános ideológia: Hegel és a francia forradalom (konkrétabban: és a kapitalista gazdaság). Valódi ideológia-tan: ideológia (marxi meghatározás): az ökonómia (ellentétes) hatásának csúcspontja az emberek életére, cselekvésmódjára, tudatára: egységes történelmi folyamat: a cselekvés igazsága: az ember egyéni és történelmi fejlődésének belső egyesítése. A Goethe–Hegel-korszak jelentősége. Balzac már: csak előjáték a marxi filozófiához. Későbbi fejlődés – *Az ész trónfosztásá*-ig.

Ellentétek élesednek: filozófiai művek már nem jelennek meg. (Közben az irodalom is. A *Lityeraturnij Krityik* vége.)

A nagy káderirtás időszaka. Állásfoglalás (a párhuzam: Bloch).[59] Szerencse a katasztrófák korában (α) Buharin-Radek, 1930; (β) magyar mozgalom, (γ) Lakás.[60] Mégis szerencse az 1941-es helyzet.[61]

E korszak benső egyenlőtlensége: a nagy perek időszaka – ugyanakkor a Komintern VII. kongresszusa: népfront. Nagy ellen-

tétek egymás mellett (sőt egymásba fonódva). Objektíve: a válságkorszak feloldódásának kezdete.

Lehetőségek: magyaroknak (VII. kongresszus). A demokratikus mozgalom elemzése. (A népi demokrácia mellett – a liberalizmus bírálata.) A *Blum-tézisek* bírálata eltűnt.

Személyesen: nem nehézségek nélkül (2 letartóztatás).[62] Mégis: emberileg a legharmonikusabb: Gertrudhoz való viszony: nem „megszépítés", semmi „optimizmus". De az az érzés: nemcsak közeledés a (tulajdonképpen szándékolt) helyes úthoz: marxizmushoz mint történelmi ontológiához, hanem egyúttal: perspektívák, hogy – ideológiailag – ebből a tendenciából valamit megvalósíthatok.

VIII. MEGVALÓSÍTÁSI KÍSÉRLETEK ODAHAZA

Hazatérés reményekkel. Megalapozottsága (nagyon ideiglenes): Rákosi és Gerő taktikája. Ez éveken át lehetővé teszi a demokratikus átmenet elvi és sikeres propagandáját. (Az ő ideológiai közönyükből – szabadság az én számomra.) Jó következmények az élethez való alkalmazkodás szempontjából: hazatérés a szó tulajdonképpeni értelmében – noha – objektív okokból – kevés a régi barát és elvtárs (Gertrud: igen), kevesekkel felszínes, szövetségszerű együttműködés.

Mégis hazatérés. Ismét: mert Gertrud is velem van. Nagyon fontos: kapcsolatok és beszélgetések. Az első tanítványok. Önmagamra találás pedagógiai vonatkozásokban (Gertrud befolyása). Szeminárium jelleg: hivatalos vélemények (akkoriban nem döntőek). Így lassacskán: sokat ígérő ifjúság. Egyre magasabb színvonal – melynek életalapja: Gertrud, tanítás (szeminárium). Lehetőség egy – persze erősen módosult, de alapelveit tekintve megalapozott – kapcsolódásra fiatalkori tendenciákhoz (marxizmus: minőségi változás, de nem törés fejlődésemben, mint sokaknál). Sok értelmiségi az *én* marxizmusomat (szubjektíve) igaznak, nem egyszerűen megtanultnak vagy elfogadottnak [érzi]. Ezért lehetőség termékeny párbeszédre. Jó kapcsolat a legjelentősebbekkel: Dérytyel és Illyéssel.

Tolerancia (hallgatás): csak a politikai-társadalmi kapcsolat fontos (vagyis a KP-vel összhangban). Részvétel egyes [dolgokban] stb., ekkor: állásfoglalás irodalmi problémákhoz: megtűrve. Ekkor még – a szükséges elővigyázatossággal – viták is lehetségesek.

Noha a politikai életben (pl. agrárkérdésben, a földosztásnál) már világosan észlelhettem[63] antidemokratikus tendenciákat, mégis hittem a nekem – taktikailag – megengedett kultúrpolitika tartósságában. Még a valódi fordulópont (a munkáspártok egyesülése) sem volt számomra akkor igazi figyelmeztetés (Révai jelzi a Rudas-cikket).[64] A Rajk-ügy kezdete: világos fordulat a sztálini perek korszaka felé (miért még rosszabb?). A vitát ezek a körülmények határozták meg: törekvésem: hogy visszahúzódhassak anélkül, hogy áldozatul essek a Rajk-periódusnak. (Tévedés. Érthető.)[65] Visszahúzódás. Csak ideológus maradok – de most már csak személyemben, nem funkcióként. Semmilyen társadalmi megbízatás. Akadémia: együttműködés Fogarasival, ő mint közvetítő. Ezáltal teljes szabadság a személyemnek: még a hivatalos áramlatok elutasítása is lehetséges.

IX. „CSAK IDEOLÓGUS"

Kettős fejlődés (egység: Gertrud): a) egyre határozottabb oppozíció a Rákosi-rendszer ellen, b) egyre világosabb felismerése a korai, egy demokratikus Magyarországra irányuló tendenciákkal [való] kapcsolatnak, c) ezáltal: ahogy eddig is, Rákosi ellen, de mindazok ellen is, akik egy polgári demokrácia bevezetésétől várják a megújulást. Ezért önálló (sőt elszigetelt) pozíció az akkori ellenzékiekhez. Nagy Imrétől keveset vártam. Első, rövid vezetése idején – semmi kapcsolat vele (programnélküliség). Ugyanez a XX. kongresszus után is. – Már első fellépésem: lényeges: nem „személyi kultusz". (Annak elvei, mint később kiviláglott, kollektívákban ugyanúgy hatékonyak maradhatnak.) Fontos: szakítás az (autokratikus-)taktikusan irányított bel- és külpolitikával. A marxizmus elvei: a termelés demokratikus átrendezése (belső kapcsolat minőségi termelés és demokratizálás között). A kapitalizmus hatékony bizonyos piaci tendenciákban, ahol lehetetlen központi-

lag manipulálni az össztermelést. De illúzió volna, hogy az ilyen piaci mozzanatok helyes, demokratikus útra vezethetnék a szocialista termelést.

Ezáltal a helyzet világos: Rákosi ellen, mind rendszere partikuláris, „immanens" reformjának, mind a polgári-liberális reformtendenciáknak illúziói ellen (amelyek Nagy Imre közvetlen környezetében is el voltak terjedve. Ortodox rákosistáknál is átcsapás ide). Nagy: nincs programja. Pozícióim tehát: tisztán ideológiai. A XX. kongresszusnak ezeket a követeléseit posztulátumként a közvélemény felé [közvetíteni], hogy olyan hangulat keletkezzék, melyben ezt politikailag is megvalósítják.

Ezt a pozíciót megtartottam az egész Nagy-korszakban. Nincs közeledés, csak a november végi napokban: mégis benne (a népszerűségében) az az erő, amely a spontán (nagyon heterogén) mozgalmat mégis szocialista keretek között tarthatja. Ezért fogadtam el pl. a részvételt, sőt a miniszterséget is – hogy ebben segíthessek. Kísérlet a párt újjászervezésére (Donáth–Szántó). Az események elsodorják. A bűnösség kérdése (program és perspektíva nélkül). Ezért a végén nagy engedmény: Varsói Szerződés [felmondása].[66]

Jugoszláv követség: durva hiba. A konzekvenciák periódusa; az álláspont fenntartása kiútnak bizonyul. Hazatérés (viszony a párthoz): a szektások szabad prédája [vagyok]. A vonal fenntartása. Külföldi publikációkban (itthon nem lehetséges): Sztálin bírálatának folytatása és konkretizálása. Csak a pozitív állásfoglalás a gazdasági reformhoz: [ez] változtat a helyzeten. Pozitív = a demokrácia és a marxizmushoz való visszatérés lehetősége. Ezáltal – a pártba való felvétel ellenére (részletek) – lehetőség: (következetlenül végigvitt) tendenciák általános támogatása mellett: vita a kontinuitás [elve] ellen. Ez megtartva – más kifejezéssel. (Ma: óhajtó mód a kijelentő mód helyett.) Viszonylagosan már megnyilvánuló demokratizálódási tendencia, úgy is mint a tendenciának (mint tendenciának, minden akadályával és gátlásával együtt) az igenlése az alap: nem oppozíció, hanem reform. Ám ez a reformfunkció: a demokrácia alapkérdései: valódi megoldás. Egyre felemlegetett példa: szakszervezetek, Lenin versus Trockij.[67] (Közöny vagy vadsztrájk. Lengyelország mint szimbolikus veszély minden népi demokrácia számára.)[68] Ezért a probléma

mindenütt: átmenet a valódi, szocialista demokráciára (a mindennapi *élet* demokráciájára) vagy permanens válság. Ma még nem dőlt el (döntő: a SZU). Ez a világ jövőperspektívája – éppen mivel a kapitalizmusban: kezdődő válságjelek. (A taktika sztálini prioritása: összezavarja a valódi problémákat, eltávolít a megoldástól: Arábia, Izrael.)

Mindkét nagy rendszer: válság, az *igazi* marxizmusnak mint kiútnak a jelentősége. Ezért: szocialista országokban a marxi ideológia mint a fennálló bírálata, mint az egyre szükségesebb reformok előbbre vitele.

Szubjektíve: kísérletek a marxi ontológia megfogalmazására: ehhez a legnagyobb hajlam (önéletrajz: szubjektív kiegészítés, illusztráció, indoklás stb.). Persze: az ontológiai problémák helyes megragadásának individuális-emberi előfeltételei. Ezért konvergencia: az ember nembelisége mint a nagy korprobléma megoldása (individualitás mint az egyes ember és a társadalom mind tisztábban társadalmi viszonyának következménye. Látszatimmanencia; a valódi: a nembeliség). Önéletrajz: szubjektív tendenciák (a fejlődésben) saját nembeliségem gyakorlati megvalósítására (= az egyéniség valódi kibontakozása).

Itt a marxizmus legmélyebb igazsága: az ember emberré válása mint a történelmi folyamat tartalma, mely – igen változatosan – valósul meg minden egyes ember életpályája során. Így hát minden egyes ember – mindegy, mennyire tudatosan – aktív tényezője annak az összfolyamatnak, amelynek egyidejűleg terméke: közeledés a nembeliséghez az egyéni életben: a két reális, elválaszthatatlan fejlődési út reális konvergenciája. Irány és eredmény: irány (az egyéni döntés szerepe; történelmi + [ettől elválaszthatatlanul] legmélyebben személyes). Eredmény: adottság: szintén nem egyszerűen „adott". Az irányhoz való viszony – döntő, hogy *ki tud-e* bontakozni a valódi adottság. Életvitel mint az (igazi!) kíváncsiság és hiúság harca – hiúság mint főbűn: az embert odaszögezi a partikularitáshoz (frusztráció mint megállás a partikularitás szintjén).

1971

LEVÉL A *KÍSÉRLET*-RŐL

Kedves Barátom!

Egymás mellé raktam ebben a kötetben egypár írásomat, és most, hogy együtt előttem feküsznek, kérdések támadnak fel bennem: szabad-e ilyen írásokat kiadni, lehet-e könyv az ilyen írások összességéből? És miközöttünk, ugye, nem lehet itt szempont, hogy ezek az írások mit érnek, mint „irodalomtörténeti tanulmányok", hanem csak az, van-e valami, ami formát ad valamennyinek, és egy dolog-e az, ami mindegyiket összetartja? Mi ez az egység – ha igazán megvan? Nem mondom meg, még csak meg se próbálom elmondani. Nem, mert amit formulázni lehet, azt amúgy sem érdemes formulázni, mert az egység, ha igazán az, és értékesen az, csak immanens egység lehet. Az egység lehetőségéről akarok hát csak neked beszélni. Arról, hogy lehet-e az olyan írásokban, mint az enyimek, igazi egység, és ha van, milyen? Arról, hogy az ilyen írások közül a legmagasabbrendűek mennyiben megformáltak és mennyiben önállóan, minden másfajta írástól különválóan megformáltak. Az apológiáját írom tehát itt – előre – az írásaimnak és ezzel egyúttal bírálatukat is; azt, hogy miben maradnak el attól, aminek elérése vagy megközelítése felé megindultak, azt, hogy miért rosszak az én értelmemben, az én mértékemmel mérve ezek az írások.

A kritika, az esszé – vagy nevezd, ahogyan tetszik – mint művészet, mint műfaj, erről van most szó itt. És tudom, hogy te unod már ezt a vitát, idegesít már, és elcsépeltnek érzed minden érvét és ellenérvét. Hiszen Kerr és Wilde csak mindenki szájába adták az érveket, amik tisztán megvoltak már a német romantikában, amiknek lényegét – egészen naivan – vitán kívülinek érezte a görögség és a rómaiság; azt, hogy a kritika művészet és nem tudomány. De úgy érzem – és ezért merlek mégis megjegyzéseimmel

fárasztani –, hogy mindezek a viták mégsem érintették az igazi kérdést, azt, hogy mi az esszé, minek kifejezésére született meg, és mik ennek a kifejezésnek útjai. Úgy érzem, akik erről beszélnek, nagyon is egyoldalúan a „jólírottságot" hangsúlyozzák, azt, hogy az esszé stilárisan egyenrangú lehet a költészettel, és nem jogosult ezért különbséget tenni közöttük. Igen. De hát aztán? Ha ilyen értelemben művészetnek mondjuk a kritikát, nem mondtunk még róla semmit. „Ami jól van írva, az művészet" – hát a jó napihír vagy a jó apróhirdetés is az? És érzem azt is, hogy mi tesz téged annyira idegessé egy Wilde-féle kritikafelfogásban: a rendetlenség, az anarchia, a formák tagadása azért, hogy egy magát szuverénnek képzelő elme szabadon játszhassék minden lehetőséggel. De hogyha én most a kritikáról, mint művészetről akarok beszélni, a rend nevében akarom tenni azt; ha művészetnek nevezem, csak azért teszem, mert érzem, van formája, ami végleges törvényszerűségekkel különválasztja a többi műfajoktól; megpróbálom mindenki másnál erősebben izolálni a kritikát azáltal, hogy művészetnek nevezem.

Nem a hasonlóságokról akarok ezért beszélni, hanem a különbözőségekről. Minden hasonlóság csak a háttér itt, ahonnan a különbségek élesen kiemelkednek; csak arra való ezeknek is hangsúlyozása, hogy elfelejtsük, amikor a kritikákra gondolunk, azokat a hasznos, de magukat jogosulatlanul kritikáknak nevező írásokat, amiknek elolvasásából nem viszünk magunkkal többet, mint egypár tanulságot adatokról és „összefüggésekről". Miért olvasunk kritikákat? Vannak, amiket ezért, és vannak, amik felé egészen más visz bennünket. És a lehető legegyszerűbb a kettőt elválasztani egymástól: ugye, hogy másképpen látjuk ma a „tragédie classique"-ot, mint Lessing látta a *Dramaturgiá*-ban, és érthetetlen és furcsa előttünk, ahogy Winckelmann látta a görögséget, és az új tudomány új adatai kikezdik már a Burckhardt reneszánszát is. És mégis olvassuk őket – miért? És vannak irodalomkritikák, amik mint egy természettudományi megállapítás, mint egy géprészletnek új megoldási módja, értéküket vesztették abban a pillanatban, amikor egy új, egy jobb lépett a helyükbe. De ha – amit nagyon remélek és várok – valaki megírná egyszer az új dramaturgiát, a Corneille-t védőt, a Shakespeare-elleneset, mit ártana ez

a Lessing írásának? És mit változtattak Burckhardt és Pater, Rohde és Nietzsche a Winckelmann görög álmainak hatásán?

„Ja, wenn Kritik eine Wissenschaft wäre – írja Kerr –. Aber das Imponderabile ist zu stark. Sie ist im schönsten Falle eine Kunst."* És ha tudomány volna? Az is lesz, meg vagyok róla győződve, valamikor, de mit fog az változtatni ezen a kérdésen? Nem arról van itt szó, hogy legalább szépen írott legyen a kritika, ha már megalapozásában és módszerében nem lehet meg a tudomány szigorúsága és biztonsága; nem egy hiányosság kipótolásáról, hanem valami újról, másról, olyanról, amit tudományos ideálok elérése vagy megközelítése meg sem érint. A tudomány tartalmai miatt érdekel minket, a művészet formái kedvéért; a tudomány dolgokat és dolgok rendjét adja nekünk, a művészet lelkeket és sorsokat, és lelkek és sorsok fényein keresztül csupán a dolgokat. Itt elvi különbségek vannak, és nincsenek pótlások és átmenetek. És ha kezdetben, a differenciálatlan korokban együtt van még, és elválaszthatatlanul tudomány és művészet (és vallás és etika), mihelyt különvált a tudomány, értékét vesztette minden előkészítője; kivéve ha a benne levő művészet, minden tartalomnak a formába való feloldottsága, nem tette egészen közönyössé ezeknek a tartalmaknak valamikor tudományos oldalait.

Tehát van művészettudomány és van az emberi temperamentumoknak egy másfajta megnyilvánulása, mely megjelenési formának rendesen szintén a művészetről való írást választja. Csak rendesen, mondom, mert sok ilyen írás van, ami ugyanezekből az érzésekből nőtt, és mégsem érinti az irodalmat és a művészetet; mely ugyanazokat a kérdéseket teszi fel az élethez, mint minden kritikának nevezett írás, csak éppen egyenesen az élethez fordul velük, és nem kell neki irodalom és művészet, mint közvetítő. És éppen a legnagyobb, a legtökéletesebb kritikusok írásai ilyenek: Platón dialógusai és középkori misztikusok írásai, Montaigne *Kísérletei* és Kierkegaard imaginárius naplói és novellái.

És finom, alig megfogható átmenetek végtelen sora visz innen a művészetek felé. Emlékszel az Euripidész *Héraklész*-ének utolsó

* Igen, ha a kritika tudomány volna. Ám a megfoghatatlanság túlságosan erős. A kritika legjobb esetben művészet. (német)

jelenetére, amikor vége van már minden tragédiának, és eljön Thészeusz, és megtud mindent, ami történt, a Héra rettenetes boszszúját Héraklészen. És a gyászoló Héraklész és barátja beszélgetni kezdenek az életről, és kérdések hangzanak el, hasonlók a szókratészi beszélgetések kérdéseihez, és merevebb mozdulatlanságban ülnek az emberek, és absztraktabbak, fogalmibbak, a közvetlen élményt átugróbbak a kérdéseik, mint Platón párbeszédeiben. És gondolj a *Michael Kramer* utolsó felvonására, gondolj a *Bekenntnisse einer schönen Seele*-re, gondolj Dantéra, az *Everyman*-re, gondolj Bunyanra – ugye nem kell, hogy több példát soroljak fel?

Azt fogod talán mondani: „drámaiatlan a *Héraklész* vége és . . ." Persze hogy drámaiatlan – de miért? (És éppen ez mutatja meg legélesebben, hogy itt nekem van igazam.) Mert minden drámának stílusa, ugye az, hogy valami belül megtörténő dolog emberek cselekvéseibe, mozgásaiba, gesztusaiba van kivetítve, láthatóvá, érzékekkel megfoghatóvá téve. És – emlékezz vissza – látod közeledni a Héra bosszúját Héraklész felé, látod Héraklészt boldog diadalmámorban, mielőtt az lesújtott volna rád, látod dühöngő gesztusait a ráküldött őrjöngés közepette, látod néma és vad kétségbeesését, mikor elvonult a vihar, és meglátja, hogy mi történt vele. A többiből nem látsz semmit. Jön Thészeusz – és hiába fogod megpróbálni, hacsak fogalmilag nem, kifejezni azt, ami aztán történik – és az, amit látsz és hallasz, nem kifejezése az igazán történőknek, csak a maga legbenső lényegében, közönyös alkalom arra, hogy megtörténjék. Ezt látod csak: elmennek együtt Héraklész és Thészeusz. És előzetesen kérdések hangzottak el közöttük arról, hogy milyenek lehetnek igazán az istenek, milyen istenekben szabad hinni és milyenekben nem; mi az élet, és mi a legjobb módja férfiasan elviselni szenvedéseit. És végtelen távolságba tűnik a tényleges élmény, ami felkeltette ezeket a kérdéseket, és amikor a feleletek ismét leszállanak a tények világába, már nem feleletei többé az eleven élet feltette kérdéseknek, azoknak, hogy most, ezeknek az embereknek, most, ezek között a körülmények között, ezt kell-e tenniök vagy amazt. És idegenül állanak szemben minden tényleges dologgal, mert ők *az* élettől és *az* istenektől jöttek, és alig van közük Héraklész fájdalmához és Héra bosszújához, ami felidézte azt. Tudom: a dráma is *az* élethez

intézi kérdéseit, és *a* sors adja meg a választ rájuk, és itt – mindennek ellenére – mégis szintén egy dologhoz kapcsolódnak a kérdések és a feleletek. De az igazi drámaíró (amíg igazi költő, a költői princípium igazi képviselője) *egy* életet lát olyan intenzíven és olyan gazdagon, hogy szinte észrevétlenül *az* élet lesz belőle, míg itt drámaiatlan lesz minden, mert a másik princípium érvényesül; mert a kérdéseket megindító élet-valami rögtön elveszti testiségét, mihelyt kimondatott a kérdés első szava.

Mert két lelki realitás létezik: *az* élet és az *élet*, és mindegyik egyformán realitás, de egyszerre mindig csak az egyik lehet az. És minden ember minden élményében megvannak mind a kettőnek elemei, ha különböző mélységgel és erővel is, és az élmények emlékezetében hol ez, hol az, mert egyszerre csak az egyik formájában lehet éreznünk. Amióta élet van, és az emberek rendezni akarják és megérteni életüket, fennállott mindig ez a dualitása élményeiknek; csak éppen csatájukat, a prioritások és a fölények csatáját, a filozófia vívta meg rendesen, és más jelszavak körül folytak a küzdelmek, és a legtöbb ember számára ismeretlenül és megismerhetetlenül. Legtisztábban talán a középkorban éleződött ki mindez, amikor két táborra szakadtak a gondolkodók, és az egyik azt mondta az univerzáliákról, a fogalmakról (a Platón ideáiról, ha úgy akarod!), hogy reáliák, hogy az egyetlen igazi valóságok, és a másik, hogy szavak csupán, csak összefoglaló elnevezései az egyedül reális egyes dolgoknak.

És ha most a kifejezésekben keresem ugyanezt a nagy dualitást, akkor a kép és a „jelentőség" ellentétében fogom megtalálni. Az egyik a képet-teremtés princípiuma lenne, a másik a jelentőséget adásé; az egyik számára csak dolgok léteznek és a másiknak csak fogalmak, csak összefüggések, dolgok kapcsolatai. A tiszta költészet nem ismer semmit, ami a dolgokon túl lenne; minden dolog első neki és egyetlen, és semmi máshoz a világon nem hasonlítható és nem kapcsolható. És nem lehetnek így kérdései, mert dolgokkal szemben nincsenek kérdések, csak összefüggésekkel szemben; mert – a mesében például –, minden kérdés dolog megint, csakúgy, mint az, ami életre keltette. A hős a válaszúton van, vagy veszedelemben, de a válaszút vagy a veszedelem nem feléje közeledő sors, amivel szemben kérdések lehetnének és feleletek,

hanem egyszerűen és szó szerint válaszút vagy veszedelem. És a hős belefúj csodákat hívó sípjába, és eljön a várt csoda, dolgokat eligazító új dologként. És az igazi, mély kritikában nincsen érzéki élet, nincsenek képek, csak transzparencia, csak az, amit – innen nézve – minden kép csak hiányosan képes kifejezni. „Bildlosigkeit aller Bilde"* a középkori misztikusok ideálja, és Szókratész gúnyos-megvetően beszél Phaidrosznak a költőkről; akik sohasem énekelték meg méltó módon a lélek igazi életét, és nem is fogják azt úgy megénekelni soha. Mert a nagy, az igazi Lét, amiben a lélek halhatatlan része élt valamikor, amiben a halhatatlanok élnek, színtelen és nincsen formája, és csak a lélek kocsisa, a szellem képes meglátni azt.

Talán azt mondod most: üres absztrakció az én költőm csakúgy, mint a kritikusom. Igazad van, absztrakció, de talán mégsem egészen üres. Absztrakció, mert Szókratész képekben kénytelen beszélni a Lét kép nélküli, a képek világon túl levő életéről, és metafora a német misztikus „Bildlosigkeit" szava is, és nincsen poézis a dolgok elrendezése nélkül. „Criticism of life"-nak** nevezte Matthew Arnold a költészetet, és csakugyan nincsen költészet, ami ne teremtene összefüggéseket ember és világ, ember és sors között, és ne mondana igeneket és nemeket ezeknek viszonyairól. Minden poézis állást foglal a végső életérzésekkel szemben, sőt ebből az állásfoglalásból születik meg, ha talán maga sem tudja, hogy ez az eredete. És ha tudatosan ki is zár magából minden kérdést és minden állásfoglalást – nem kérdés-e mégis a kérdések tagadása, és állásfoglalás tudatos mellőzésük? Továbbmegyek: absztrakció a kép és a jelentőség éles elválasztása is, mert képbe van burkolva minden jelentőség, és minden képen keresztülcsillog valami a dolgokon túlról is. Minden kép, igaz, a mi világunkból való, és a létezés öröme ragyog az arcán, de mindegyik emlékezik és emlékeztet valamire, ami volt valamikor, valahonnanra, ahonnan jött, az egyetlenre, ami a lélek legmélyén fontos és érdekes. Látod: tudom, hogy absztrakció a két véglet a maga meztelen tisztaságában, de talán éppen ezért meg tudtam jelölni segítségükkel az írásoknak két végső pólusát, és a legerősebben a

* A minden képen túl levő képnélküliség. (német)
** Az élet kritikája. (angol)

képektől eltávolodó írás, a leghevesebben a képek mögé nyúló írás, a kritikus írása lenne, a platonikusé, a misztikusé.

És ezzel talán megmondtam azt is, hogy miért kell külön műfaj ennek az írásformának, miért bánt minden megnyilvánulása a többi műfajokban, a poézisban. Azért, mert csak egy nagy követelmény van minden írással szemben, de ez kérlelhetetlen, és nincsen alóla kivétel, az, hogy egyfajta anyagból kell benne teremtve lennie mindennek; minden képpel szemben, hogy egy pontból legyen látható minden része. És mert az egység és a sokféleség felé törekszik minden írás, azért egyformán stílusproblémája ez valamennyinek: az egyensúly a dolgok sokféleségében, a sokrétűség az egyfajta matériában. Ami élő az egyik műfajban, halott a másikban: ez a gyakorlati, kézzelfogható bizonysága a műfajok elválásának. Emlékszel még arra, hogy mikor egyszer nagy, erősen stilizált freskók embereinek elevenségéről beszéltünk, azzal magyaráztad ezt az elevenséget, hogy oszlopok között vannak a freskók, és ha embereinek arca álarc is csak, és marionettszerű is minden mozdulatuk, valamivel elevenebbek mégis a képeket bezáró oszlopoknál, amikkel egy dekoratív egységet alkotnak. És valamivel elevenebbek csak, hogy megmaradhasson az egység, de elevenebbek, hogy létrejöhessen az élőség illúziója. Tehát az egyensúly kérdése itt: a világ és a túlvilág, a kép és a transzparencia, az idea és az emanáció egyensúlya. És minél mélyebbek a kérdések – gondolj csak a tragédiára, a mesével hasonlítván össze azt –, annál vonalasabbak lesznek a képek, kevesebb síkba szorulók; annál kevesebb színű, tompább tüzű lesz a ragyogásuk; annál egyszerűbb a világ gazdagsága és sokfélesége; annál maszkszerűbbek az emberek arcai. Igen, de vannak élmények, amik számára a legegyszerűbb gesztus is túl sok lenne – és nagyon is kevés; vannak kérdések, amiknek hangja annyira halk, hogy a leglágyabb cselekvés vagy szenvedés zaja is durva robaj lenne számára, és nem kíséret; vannak sorsviszonyok, amik annyira közvetlenül a lényegek egymáshoz való viszonyai, hogy minden emberi megzavarná az érintkezés tisztaságát és absztrakt fenségét. Nem finomságról vagy mélységről van itt szó: ezek értékkategóriák, és csak a műfajokon belül szerepelnek, de éppen a műfajokat elválasztó alapkülönbségekről; az anyagról, amiből minden alkotva van, a nézésről, a vi-

lágnézetről, ahonnan egységesnek látszik minden. Rövid leszek: ha a különböző költői műfajokat a napfénynek egy prizmán megtört sugarával hasonlítom össze, akkor a kritikus írásai az ultraviolett sugarak lennének.

Mondom: vannak élmények, amiknek nincsenek kifejező gesztusaik, és amik kifejezés után vágyódnak mégis. És az eddig elmondottakból kiveszed bizonyára, hogy mik és milyenek ezek az élmények. Az intellektualitás, a fogalmiság ez, mint szentimentális élmény, mint közvetlen valóság, mint az életet közvetlenül megmozgató valami; a világnézet a maga meztelen tisztaságában, mint lelki szenzáció, mint motorikus ereje az életnek. A közvetlenül feltett kérdések: mi az élet? mi az ember? mi a sors? De csak mint kérdések, mert a felelet itt sem felelet igazán, nem „megoldásokat" hozó, mint a tudományban, hanem szimbólum, sors, tragédia, csakúgy, mint bármely költészetben. És amikor ezeket éli át az ember, amikor csak ezek szimbólumaiban lenne kifejezhető az élete, akkor minden külsősége merev mozdulatlanságban nézi a láthatatlanságok, az érzékekkel megfoghatatlanságok csatájának eldőltét, és minden gesztusa, ami ki akarná fejezni azt, ami benne történik, hamisítás lenne, hacsak ironikusan nem jelezné a maga semmis, számba nem jövő voltát, ha nem semmisítené meg rögtön önmagát. Az embert, aki ezt átéli, nem foglalhatja magába semmi – hogyan fejezhetné ki bármilyen költészet?

Minden írás egy sorsviszony szimbólumában fejezi ki a világot; a sorsprobléma meghatározza mindig a formaproblémát. És ez az egység, ez a koegzisztencia olyan mély és olyan erős, hogy tulajdonképpen csak absztrakcióban lehet a kettőt egymástól elválasztani, mert igazában legfeljebb egy Janus-fejnek kétfelé tekintő két arca e kettő, és egyik sem lehet meg a másik nélkül. Tehát csak a hangsúlyok különbségét jelölöm meg, ha így próbálom meghatározni a nagy különbséget: a költészetben a sors a formát adó, a sors képében jelenik meg a forma; a kritikus írásaiban a forma a sors, a forma a sorsot teremtő princípium. És ez a különbség – nagyjából – ezt jelenti: a sors dolgokat emel ki a dolgok közül, hangsúlyokat ad a fontosaknak, és kiküszöböli a lényegteleneket és az idegeneket; a forma határokat szab a nélküle légiesen a mindenbe eloszló anyagúaknak. A sors tehát onnan jön, ahonnan minden

más, dologként a dolgok közé, míg a forma – mint kész valami, mint már valahol meglevő realitás, kívülről látva tehát – idegen dolgoknak szab határokat. És mert a dolgok között rendet teremtő sors vér az ő vérükből és hús az ő húsukból, azért nem lehet sors a kritikus írásaiban. Mert a sors megfosztva minden egyszeriségétől és esetlegességétől, éppen olyan légiesen matériátlan, mint minden más anyagtalan anyaga a kritikus írásainak, és így éppoly kevéssé adhat azoknak formát, mint ahogy azokban magukban nincsen meg a természetes hajlandóság és lehetőség a formává szilárdulás számára.

Ezért beszélnek formákról a kritikus írásai. A kritikus az az ember, aki meglátja a sorsszerűt a formában, akiben eleven erejű élménnyé válik a formában – közvetve és szinte öntudatlanul – lerakott és a kész formában kifejezésre jutó lelki tartalom. A forma tehát a kritikus nagy élménye, és a forma, mint közvetlen valóság, a képszerű, a legelevenebb az írásaiban. És ez a forma, ez az életből, az életszimbólumok szimbolizáltan látásából nőtt valami, új valósággá lesz, külön életet kap ennek az élménynek erejétől. Világnézet lesz, nézőpont, állásfoglalás az élettel szemben, ami létrehozta; lehetőség, azt magát – hacsak gondolatban, élményben is – átformálni, újjáalkotni, belelátni azt minden megnyilvánulásába. A kritikus sorspillanata tehát a formába növés pillanata, az a pillanat, amikor a formákon innen is, túl is levő érzések és élmények formát kapnak, formává olvadnak és tömörülnek. A belső és a külső, a lélek és a forma, a tartalom és a kifejezés egyesüléseinek misztikus pillanata ez, mely éppen olyan misztikus, mint a tragédia sorspillanata, mikor a hős és a sors, vagy a novelláé, mikor a véletlen és a világtörvényszerűség, vagy a versé, mikor a lélek és a tájék érnek össze, és nőnek össze új, egymástól múltban és jövőben többé elválaszthatatlan egységgé. A forma a valóság a kritikus írásaiban, és rajta keresztül kérdezi ő végső kérdéseit az élettől: ez az igazi, a legmélyebb oka annak, hogy irodalom és művészet a tipikus, a természetes anyagai minden kritikának. Mert ezekről szólván kiindulópont lehet megérkezésükből és a kezdet kezdete végső eredményeikből, mert ezekben a forma, még legabsztraktabb fogalmiságában is, biztos és kézzelfogható valóságnak látszik. De csak tipikus anyaga ez a kriti-

kának, nem egyedüli. Mert csak élményképpen kell a kritikusnak a forma, csak a forma élete, csak az abban megnyilvánuló eleven lelki valóság, és ez a valóság megtalálható, belelátható az élet minden közvetlenül érzékelt megnyilvánulásába, ezen az élményséman keresztül közvetlenül is átélhető és ábrázolható az élet. És csak mert irodalom, művészet és filozófia nyílt egyenességgel mennek a forma felé, és az élettel magával szemben csak bizonyos emberek átélésmódjának követelménye ez, azért kell kisebb intenzitása a kritikusi élményképességnek a megformálttal szemben, mint az élettel, és – első pillanatra és felületesen – kevésbé problematikus is az itt látott formavízió valósága. De csak felületesen és első pillanatra van így, mert lényegében nem absztraktabb az életforma egy költemény formájánál; hiszen abban is csak absztrakció útján érzékelhető a forma, és valósága itt sem több soha átélése erejének valóságánál. És éppen úgy, ahogy a költészet új formát teremtő ereje szétszór minden régit és formátlan nyersanyagot, életet teremt belőlük, úgyhogy felületes lenne különbséget tenni versek között aszerint, hogy anyaguk magából az életből való, vagy pedig valahonnan máshonnan, úgy felületesnek érzem ezt a különbséget is. Mert az egyik csakúgy, mint a másik, szempont a dolgokkal szemben, és minden dologgal szemben egyformán lehet szempont mindegyik. Ha igaz is, hogy mindegyik számára vannak dolgok, amik természetes magától értetődőséggel rendelik magukat alá a szempontnak, és vannak, amiket csak a legmélyebb átélések keserves küzdelmei kényszerítenek erre.

És mint minden igazi, mély összefüggésben, itt is találkoznak természetes anyagszerűség és közvetlen hasznosság: azok az élmények, amiknek kifejezésére a kritikus írásai létrejönnek, a legtöbb emberben csak képek látásakor vagy versek olvasásakor válnak tudatosakká, és életet mozgató erejük még itt is rendesen alig van. És így természetes hite lehet a legtöbb embernek, hogy a kritikus írásai csak könyvek vagy képek megmagyarázása, megértésüknek megkönnyítése kedvéért íródtak. De mondom: mély okok követelik meg a kritikának idekapcsolódását, és hogy ez a kapcsolat olyan mélyen szükségszerű és mégis éppen olyan mélyen csak véletlen dolga, ez adja meg az igazi humorát és iróniáját minden igazán nagy kritikus írásainak. Azt a különös iróniát, mely olyan

erős, hogy nem kell, sőt nem is illik beszélni róla egyáltalában, mert aki nem érzi úgyis minden pillanatban, annak számára hiába húzzák alá bántó élességek. Azt az iróniát, hogy az élet végső kérdéseiről beszél minden igazi kritikus, és mégis úgy beszél, mintha csak könyvekről, csak képekről, a nagy élet szép, de felesleges díszeiről lenne szó benne, és ezeknek sem legelevenebbjéről, hanem könnyű és felesleges ornamentikájáról. A legnagyobb távolságban látszik lenni minden élettől a legtöbb kritika, és annál távolabbnak látszik tőle, minél perzselőbben fájó közelségbe jutott el annak igazi lényegéhez. Hiszem, hogy a nagy sieur de Montaigne megérezte ezt, mikor kísérletnek nevezte el írásait, a legszebb és legtalálóbb nevet adván nekik, amit csak adni lehetett. Mert gőgös udvariasság ennek a szónak egyszerű szerénysége. Ironikusan inti le saját gőgös reményeit a végső pontok megközelítéséről – hiszen csak más emberek verseinek vagy legfeljebb a saját fogalmainak magyarázata, amit adhat. De ironikusan nyugszik is bele ebbe a kicsiségébe, a legmélyebb gondolatmunka örök kicsiségébe az élettel szemben, és ironikus szerénységgel húzza azt alá. Platónnál az élet apró realitásai adják meg fogalmiságának ezt az ironikus keretet. Arisztophanészt tüsszentőkúrával gyógyítja ki csuklásából Erüximakhosz, mielőtt mélységes Erósz-himnuszát elkezdhetné. És Hippothalész szorongó szívvel figyel Szókratészre, mikor imádott Lüsziszét kikérdezi, és a kis Lüszisz gyerekes kárörömmel kéri Szókratészt, hogy barátját, Menexenoszt is kínozza meg éppen úgy kérdéseivel, mint őt, és durva nevelők vetnek véget a lágyan csillogó mélységű vitának, hazacipelvén magukkal a fiúkat. És Szókratész mulat legjobban a helyzeten: „Íme barátok akarnak lenni Szókratész és a két fiú, és azt sem bírták kisütni, hogy mit jelent az, hogy barátság." És nagy, modern kritikusok óriási tudományos apparátusában (csak Weiningerre emlékeztetlek) ugyanezt az iróniát érzem és csak másfajta megnyilvánulását másoknak – Diltheynek például – finoman óvatos tartózkodásában. És minden nagy kritikus írásaiban, más-más formában persze, megtalálhatnók ugyanezt az iróniát. És a középkori misztikusok az egyedül iróniátlanok közöttük, és ugye nem kell magyaráznom, miért?

A kritika tehát, a kísérlet, könyvekről vagy képekről vagy gon-

dolatok rendszereiről beszél a legtöbbször. Milyen viszonyban van azzal, amiről beszél? Mert azt mondják mindig: a kritikus az igazat kell hogy mondja a dolgokról, a költő nincs kötve témájával és anyagával szemben semmi igazsághoz. Nem akarom most itt Pilátus kérdését felvetni és arról sem beszélni, hogy őszinteséghez, belső igazsághoz a költő is kötve van, és ki tudja, mennyivel lehet több ennél bármely kritika bármely igazsága? Nem, én itt csakugyan érzek különbséget kísérlet és költészet között, csak éppen, mint mindenütt, ez a különbség is csak az absztrakciókban egészen éles, tiszta és átmeneteket kizáró. Tudom, és Kassnerről szólva beszéltem is már erről: a kritika a már megformáltról vagy legalábbis a már egyszer valahol létezettről beszél, és lényegéhez tartozik, hogy nem új dolgokat teremt az üres semmiből, hanem csak újra elrendez egy már egyszer valahol elevenet. És mert csak elrendezi azt, és nem újat alkot, formátlan nyersanyagból, azért van kötve hozzá, kénytelen mindig az „igazat" mondani róla, kifejezést keresni annak lényege számára. Talán a legrövidebben így fejezhetném ki ezt a különbséget: a költészet motívumokat vesz az életből (és művészetből); a kísérlet modellül használja fel a művészetet (és az életet). És úgy érzem, ennek a hasonlatnak segítségével majdnem megjelöltem azt, amiről most beszélni akarok, a kísérlet viszonyát ahhoz, amit tárgyul választott magának. A kísérlet paradoxona majdnem ugyanaz, mint a képmás paradoxona. Érted-e, hogy miért? Mert ugye, ha tájképet látsz magad előtt, nem kérded sohasem: olyan-e igazán ez a hegy, vagy ez a folyó, amilyennek festve látod, és minden arckép előtt – önkéntelenül – felmerül a hasonlóság kérdése. De gondolkodj egy kicsit ezen a hasonlóságproblémán, aminek szó szerinti és felületes értelmezése annyira kétségbe ejt minden igazi művészt. Megállsz egy Velazquez-arckép előtt, és azt mondod: milyen hasonló, és érzed, hogy mondtál valamit a képről. Hasonló? Mihez? Semmihez, ugye. Fogalmad sincs, hogy kit ábrázol, meg se tudhatod talán, és ha igen, nem is érdekelne igazán. És mégis azt érzed: hasonló. És más arcképeknél csak vonalak és színek hatnak rád, és ezt nem érzed. Vannak tehát arcképek – és az igazán nagy arcképfestők képei ilyenek –, amelyek, minden más művészi szenzációjuk mellett, még ezt is hozzák: egy valamikor élő ember éle-

tét, és ránk kényszerítik azt a hitet, hogy ez az élet olyan volt, amilyennek az ő színei és vonalai láttatják. És mert látunk élő festőket élő emberek előtt keserves küzdelmeket vívni ezért az ideálért, és mert ennek a küzdelemnek látszata nem lehet más, mint egy küzdelemé a hasonlóságért – az élő ember vonásaihoz való hasonlóságért –, ezért mondjuk hasonlóságnak ezt az életszuggesztiót; hasonlóságnak, pedig nincs mihez hasonlítanunk valamit. Mert ha előttünk áll is az az ember, akihez egy kép „hasonlít" vagy „nem hasonlít", nem absztrakció-e bármely pillanatáról vagy bármely kifejezéséről azt mondani: ez ő? És ha ezer pillanatát láttuk is már, mit tudhatunk azokról a pillanatokról, amikor nem láttuk őt, és mit tudhatunk az ismert pillanatok belső fényeiről és másokba vetett reflexeiről? Látod, ilyen hasonlóságnak érzem a kísérletek „igazságát". Igen, van itt is küzdelem az igazságért, egy élet megtestesítéséért, amit egy emberből vagy korból vagy formából kilátott valaki, és a látás és a munka intenzív erejétől fog csak függeni, felkeltik-e bennem a róla írottak az ő életének illúzióját. Mert itt a nagy különbség: a költészet annak életillúzióját kelti fel, akit megalkotott, és nem képzelhető el semmi, amihez életét mérni lehetne; a kísérlet embere élt már valamikor, és így az ő életét kell a kísérletnek szuggerálni – de ez az élet éppen úgy a kísérleten belül van, mint minden, amit a költészet ábrázol. És nem igaz, mintha itt kívül lenne az elevenségnek és az igazságnak mértéke, mintha az igazi Goethével mérném össze a Grimm, a Dilthey, a Schlegel Goethéjét. Nem igaz, mert száz különféle és az enyéimtől mélyen különböző Goethe keltette fel már bennem az élőség biztos hitét, és bosszankodva ismertem rá saját látásaimra, ha gyenge alkotójának gyenge lehelete nem bírt önálló életet lehelni beléje. Igen, az igazság felé kell törekednie a kísérletnek, de mint Saul apja szamarait keresvén, találta meg királyságát, úgy fogja az igazságot igazán keresni tudó kritikus útja végén megtalálni a nem keresett célt, az élőséget.

Az igazság illúziója! Ne felejtsd el, milyen lassan pusztult ki a költészetből nem is olyan nagyon régen, és nagy kérdés, hogy egészen hasznos volt-e a kipusztulása. Nagy kérdés, szabad-e az embernek azt akarnia, amit elérnie kell; hogy szabad-e egyszerű, egyenes utakon haladnia célja felé? Gondolj a középkor lovagi

eposzaira, gondolj a görög tragédiákra, és érteni fogod, hogy mit akarok mondani. Mert nem a közönséges igazságról van itt szó, a naturalizmus igazságáról, aminek hétköznapiság és trivialitás az igazi értelme, de a mítosz igazságáról, ami évezredeket túlélő erőt ad ősrégi meséknek és legendáknak. És emlékezz vissza, a mítoszok igazi költői az igaz értelmet keresték csak az adott és pragmatikus valóságukban meg nem változtatható témákban. Úgy érezték őket, mint szent és titokzatos hieroglifákat, amiknek igazi értelmét leolvasni jöttek ők. De nem érzed-e, hogy minden világnak lehet mitológiája, és Friedrich Schlegel meg is mondotta, hogy nem Hermann és nem Wotan a németek nemzeti istenei, hanem a tudomány és a művészet. És ugye, hogy ez amennyire nem igaz a németek egész életére, annyira igaz minden nemzet és minden kor életének egy részére, arra, amiről most folyton beszélünk. Ennek az életnek is vannak aranykorai és elveszett paradicsomai; csodás kalandokkal teli, gazdag életek vannak benne, és titokzatos, sötét bűnök rejtélyes megtorlásai sem hiányoznak; naphősök tűnnek fel itt is, és nehéz harcokat vívnak a sötétség hatalmaival, és bölcs igékkel tudós varázslók és csábító szóval szép szirének csalogatják a halálba a gyengéket; itt is van eredendő bűn, és itt is van megváltás, és az élet minden küzdelme itt is megvan – csak más anyagból van itt minden, mint a másik életben.

Életszimbólumokat követelünk költőtől és kritikustól egyformán és a még élő mítoszoknak és legendáknak a mi kérdéseink képére alkotását. És nem érzed-e, milyen kedves és megható irónia, hogy amikor egy ilyen vágy teljesül, amikor egy nagy kritikus beleálmodja a mi vágyainkat korai firenzei festményekbe vagy görög szobrok torzóiba, és elhozza onnan azt, aminek mi máshol hiába kerestünk formát, hogy akkor a tudományos kutatás új eredményeiről beszél, új adatokról, új módszerekről, régi adatok új elrendezéséről? Adatok mindig vannak, és mindig bennük van minden, de minden időnek más görögök kellenek, és más középkor, és más reneszánsz. És minden igazi idő megteremti őket magának, és minden újonnan látás újonnan teremtés, és csak a közvetlenül egymás után következők érzik hazugságoknak apáik álmait, és szegzik szembe velük új „igazságaikat". De ez a költemények hatásában is így van, és a nagyapák álmainak életét itt

sem érinti a ma élőké, és nem a még régebben elhaltaké. És békésen megférnek egymással különböző reneszánsz „felfogások" csakúgy, mint ahogy egy költő új Phaedrája vagy Siegfriedje vagy Tristanja nem semmisíti meg, amit elődje alkotott.

Persze: van művészettudomány, és kell is, hogy legyen, és éppen a kísérlet-forma legnagyobb emberei mondhatnak le legkevésbé arról, hogy tudomány is legyen – ha érinti a tudomány köreit – életvíziójuk. És sok helyen megköti a száraz anyag elmozdíthatatlan adataival szabadon szárnyalását, és az, hogy vízió, az, hogy előbb van a tényeknél, és rájuk kényszeríti magát, és a maga kénye-kedve szerint rendezi őket, sokat elvesz tudományos igazságából. A kísérlet-forma még nem tette meg mindmáig az elkülönülésnek azt az útját, amit testvére, a költészet már megfutott: a kibontakozást a tudománnyal, az erkölccsel, a vallással való primitív, differenciálatlan közösségből. Pedig a kezdet nagy volt, olyan nagy, hogy későbbi fejlődések nem érték azt el soha, alighogy megközelítették egypárszor. Platónra gondolok természetesen, a legnagyobb kritikusra, aki eddig élt és írt, akinek nem kellett semmi közvetítő, mert a közvetlenül előtte lejátszódó élet tragikus és komikus eseményeiben volt képes meglátni mindent, mert eleven életekhez kapcsolta minden követőjénél mélyebb kérdéseit. És a kísérlet-forma legnagyobb mesterét a legnagyobb szerencse érte, ami alkotót érhetett: előtte járt, mellette élt az az ember, akinek élete és sorsa paradigmatikus élet és sors lehetett az ő kifejezési lehetőségei számára, ami talán az volna akkor is, ha száraz feljegyzésekben maradt volna csak fenn belőle minden számunkra, és nem az ő tökéletes alkotásában. Platón találkozott Szókratésszel, és formát adhatott a Szókratész-mítosznak, és a Szókratész sorsán keresztül intézhette kérdéseit a sorsról az élethez. Szókratész sorsa a kísérlet-forma tipikus sorsa, oly tipikus, amilyen nincsen több egy műfaj számára sem – legfeljebb az Oidipuszé ha megközelíti tragikusságában. Szókratész a végső kérdésekben élt mindig, és minden eleven valóság oly kevéssé volt eleven számára, mint közönséges embereknek az ő kérdései. A fogalmakat, amikbe az egész világot bekapcsolta, élte át a legközvetlenebb elevenséggel, és minden más csak példázata volt ennek az egyetlen igazi életnek, csak arra való, hogy ennek élményei

könnyebben közölhetők legyenek. A legmélyebb, a legtitkoltabb vágyódások szólalnak meg ebben az életben, és a leghevesebb küzdelmekkel teli ez az élet, de a vágyódás *a* vágyódás csupán és a vágyak természetének megértése, fogalmakkal való megfogása, a forma, amiben megjelenik, és a küzdelmek, fogalmak tisztázásai körül vívott szócsaták. De a vágyódások betöltik mégis az egész életet, és a küzdelmek – szó szerint egészen – életre-halálra vívatnak mindig. És mégis: nem arról a vágyódásról van igazán szó, ami látszólag betölti az életet, és sem az élet, sem a halál nem fejezheti ki soha igazán ezt az élethalálharcot. Mert ha igen, akkor a Szókratész halála tragédia lenne, vagy mártírhalál, és beleférne az eposzba vagy a drámába, és Platón nagyon jól tudja, miért égette el azt a tragédiát, amit fiatal korában megírt. A befejezés önkényes és ironikus itt: mindegyik dialógusban – és a Szókratész egész életében. Fel van vetve egy kérdés, és elmélyítve addig, amíg a kérdések kérdése lesz belőle, és akkor nyíltan marad, és kívülről, a realitásból, aminek semmi köze sincs sem a kérdéshez, sem ahhoz, ami feleletlehetőségként új kérdést hoz szembe vele, jön valami, és félbeszakít mindent. És ez a félbeszakítás nem vég, mert nem belülről jött, és a legmélyebb vég, mert belülről nem jöhet befejezés sohasem. Szókratésznek minden történés csak alkalom volt fogalmak tisztábban látására, és védekezése a törvényszék előtt ad absurdum vitele gyenge logikusoknak – és halála? A halál nem számít, a halál fogalmakkal meg nem fogható valami, a halál kívülről szakítja meg a nagy dialógust, az egyetlen igazi valóságot, mint a durva nevelők a Lüszisszel való beszélgetést. És minden durva megszakítást csak humorral lehet nézni, mert oly kevés a köze ahhoz, amit megszakít, de azért is, mert olyan mélyen az életet jelképezi, hogy ez szakítja meg, és így szakítja félbe.

A görögök eleven valóságnak érezték minden meglévő formájukat, valóságnak, életnek, nem absztraktumoknak, és Alkibiadész már tisztán látta (amit sok évszázaddal utána Nietzsche hangsúlyozott megint erősen), hogy Szókratész valami új, valami a maga megfoghatatlan lényegében, mélyen különböző minden addig élt görögtől. És Szókratész – ugyanebben a beszélgetésben – kimondja a hozzá hasonló emberek örök ideálját, amit sohasem fognak

megérteni sem a töretlenül emberien érzők, sem a lényük legmélyén poéták, azt, hogy ugyanannak az embernek kell írnia a tragédiákat és a komédiákat. Hogy szempont dolga a tragédia és komédia: a kritikus kimondta itt legmélyebb életérzését, a szempont, a fogalom prioritását az érzés felett, a legmélyebben görögellenes gondolatot, amit csak elképzelni lehet.

Látod: Platónban is van „kritika", ha ez a kritika éppen úgy csak alkalom és ironikus hangulateszköz is, mint minden más. Későbbi idők kritikusai már csak ide kapcsolódtak be, és irodalomról és művészetről beszéltek csak, és nem találkoztak Szókratészekkel, akiknek sorsában mindent összefoghattak volna. És írásokhoz tapadt ezáltal a kritika, és anyaghoz ragaszkodó lett, tudományos eredményeket hozó és így eredményei halálával együtt meghaló. Vagy olyan légiesen csak gondolati, a földet annyira egy másodpercre sem megérintő, hogy végső kérdéseinek még alkalmai sincsenek, ahol kifejezést kapnának; ironikusan lenézett alkalmak, pedig nélkülük még sincs a kifejeződésnek lehetősége sehol sem, vagy talán azért lenézettek, mert nélkülözhetetlenek, mert ezek a nélkülözhetetlenek?

Lesz-e valaha ismét igazi forma a kísérletből úgy, ahogy Platónnál volt, vagy Montaigne-nál vagy egypár ókori és középkori misztikusnál? Félő, hogy kevés lesz mindig az ember, akinek fogalmi élményei elég erősek lennének ahhoz, hogy, mint az idősebbik Schlegel mondta Hemsterhuisról, intellektuális költemények lehessenek az írásai. És aztán, tudjuk, nem egyes nagy emberek hozzák létre a formákat, de korszükségletek, és elképzelhető-e egy olyan kor, amelynek legmélyebb élményei úgy követelik meg formául a Platón dialektikáját, mint a nagy tragikus korok a tragédiáét? Ki tudja? Eddig izoláltan és – lényük legmélyén – megértetlenül éltek a nagy kritikusok, és a mi időnk csak produkálni volt képes Walter Patereket, Kierkegaard-okat és Kassnereket, megérteni őket igazán alig.

Mindegy. Ha elgondolom, hogy milyen gyáván jelentkezik még, hol novellákba menekülve, hol irodalomkritikákba elbújva, a mi kritikusaink első új hangja Friedrich Schlegelben és Schleiermacherban, és milyen öntudatosan bátor és gazdag formákra talál már, és milyen biztos kézzel rajzolt embereket és sorsokat te-

remt magának a Pater Mariusában vagy a Kierkegaard Johannesében, akkor alig lehet mégis csüggedni és kételkedni. És Kierkegaard és Weininger hatalmas új Erósz-koncepciókat raktak a Platóné mellé (a kritikusok nagy szerelmi tragédiái ezek), és Schopenhauer megalkotta előre az új szó-tragédia és zene-tragédia fogalmi ekvivalensét, és Nietzsche megírta a platonikusok Faustját és Hamletjét, és Ruskin megszólaltatta az ő rousseau-i hangjaikat. És a Hofmannsthal Lord Chandosának szavaiban, aki levelet írt verulami Baconnek arról, hogy miért nem produkál semmit, hogy miért foszlik levegővé minden gondolat, amit elgondol, talán tisztábban szólal meg minden mai széttépettség, mint bármely tragédiában, és éppoly tiszta fényekben ragyog mai időknek asszonyideálja a Kerr Duséjában, mint bárhol másutt. És ki tudja, hová viszen a Kassner minden irodalomhoz kapcsoltságtól megszabadult új stílusa, ha egészen kész lesz, és magában befejezett? És vajon igazán irodalomhoz kötöttek az irodalomban maradó írások? Nem legmélyebb élménye Goethének a művészet felosztása természetutánzásra, modorra és stílusra, vagy Schillernek a naivat a szentimentálistól elválasztó élménycsoportosítása? Vagy mégis csak „irodalom" az Emerson könnyed grációja és Kassner sok, nehéz álmoktól súlyos embertípusa? Hiszem, hogy folyton fogalmibbak lesznek az élményeink. Eleget szenvedett eddig ettől a mai poézis, talán megszületik mégis ebből az élményformából a kísérlet formája, a költői forma kiegészítője és ekvivalense.

Miért éreztem: kell, hogy ezeket elmondjam neked, igazolásául annak, hogy összegyűjtöttem ezt a pár „kísérletet", és hiszem, hogy könyvet csinálhatok belőlük? Talán mert azt érzem: csak a törekvésekről kell számot adni, arról, hogy út az, ahol halad az ember, de erről kötelessége számot adni magának is, másoknak is. És azzal, hogy mennyire jutott ezen az úton, nem szabad törődni egy percig sem, csak menni előre, menni, menni . . .

1910

KIKNEK NEM KELL
ÉS MIÉRT
A BALÁZS BÉLA KÖLTÉSZETE

Erről a könyvről címlapjának minden rosszhiszemű elolvasója azt fogja mondani: íme ismét egy új, a kölcsönös dicséreten alapuló klikk; íme ismét a barát ír a barátjáról. Az ilyen kiszólásokon csak nevetni volna szabad, mert hiszen mi humorosabb annál, mint hogy ezt éppen minálunk mondják, ahol alig jelenik meg kritika, melynél a személyi viszonyok gyakorlott szemű ismerője ne tudná már az első ránézésre megmondani, hogy az kinek a kedvéért (vagy kinek a bosszantására) íródott meg. És a kölcsönös dicséretek már szinte a közszokásba mentek át. Amivel persze a világért sem akarom ezeknek a kölcsönös himnuszoknak jóhiszeműségét kétségbe vonni. Nemcsak mert személyi ismereteim ezen a téren nagyon fogyatékosak, hanem mert hangjuknak spontán elragadtatása mellett nehezemre esik ezt elképzelni. Csak azt konstatálom őszinte csodálkozással, hogy nálunk majdnem mindenki az érdekelteken kívül ilyenkor a szkepszis táborában van – és okokat keres. Én nem; de a másokon tett tapasztalatok miatt, mert esetleg mégis akadhat jóhiszemű ember is, aki ilyeneket hallván, azt erről a könyvről is el találná hinni, *kizárólag* az ő kedvéért (és nem védekezésként a többiekkel szemben) ki kell jelentenem: Balázs Béla soha még e sorok írójáról a nyilvánosság előtt véleményt nem nyilvánított, és nem tudok helyzetet elképzelni, amelyben ez megtörténhetnék. De ki kell jelentenem még ezt is: igenis, Balázs Béla hosszú évek óta benső barátom, de – és ezt a személyes vallomást is *csak* a jóhiszeműek kedvéért írom ide – aktaszerűen bizonyíthatom, hogy az én kritikai kiállásom az ő oeuvre-je mellé régibb keletű a barátságunknál; hogy azért lettünk barátok, mert a meggyőződéseknek ez a közössége – túl minden egyéni szimpátián – ránk kényszerítette ezt a barátságot, és nem a barátságból nőtt egy érdekközösség, amint azt nálunk

még a jóhiszeműek is megszokták, mely ideologikus burok gyanánt használja fel a meggyőződések rokon voltát.

Miért kell erről nálunk – ismétlem: még a jóhiszeműek számára is – beszélnünk? Az, hogy kell – és hogy másutt nem kell –, egyenesen belevisz azoknak a problémáknak közepébe, amelyekről itt egypár szót kell mondanom. Hogy Friedrich Schlegel és Schleiermacher és Novalis kölcsönösen síkraszálltak az egymás igazának a megvédésére, ebben senki sem talált ott semmi meglepőt – nálunk ezt is igazolni kellett volna, mert nálunk teljesen hiányzik még (optimista vagyok, és hangsúlyozom a „még"-et) a tárgyi összefüggések, a „sachlich" összetartozások pátosza, ezek minden egyéni hajlam és rokonszenv felett uralkodó voltának spontán megérzése és átélése; hiányzik a meggyőződésnek minden érdeket és hajlamot eltipró, minden felett győzedelmes energiája.

Pedig Balázs Béla költészete – mint minden igazi drámaíróé – legmélyebb gyökerében a meggyőződések kérlelhetetlenségét, a válaszutakon való választás szükségszerűségét és örömét, a „vagy-vagy" életformájának örök triumfusát hirdeti, polémiátlanul, de annál tisztábban, a megalkuvás, az „így is lehetne, de úgy is" világnézete felett. Akiket pedig az ő puszta létezése elkeserít és dühbe hoz, ha talán nem tudják is, ha nem akarják is tudni, ezért gyűlölik őt elsősorban, és minden esztétikai kifogásuk csak utólagos megokolások felkutatása ezen előre eltökélt, mert létbenyúló elutasítás igazolására.

Ez alól a megállapítás alól az objektivitás és az igazságosság kedvéért egy csoportját az elutasítóknak ki kell venni: azokat, akik azért állanak idegenül szemben ezekkel a dolgokkal, mert nem tudják, hogy bennük miről van szó. Ez az érteni nem tudás nem jelent mindig és kizárólag intellektuális alacsonyabbrendűséget, hanem csak azt, hogy az érzések és élmények fejlődése útjában sokan nem jutottak még el a bensőség és differenciálódottság azon fokára, ahonnan a Balázs Béla problémái mint életproblémák megláthatók. És kellemetlenül érinti őket, hogy hirtelen – rendesen a döntő pontokon – nem értik többé, hogy miről van szó. És a korlátolt emberek megingathatatlan önbizalmával „lehetetlennek" mondják azt, amit nem értenek, és a költőt, aki ilyen lehetetlenségekben leli kedvét, furcsálkodónak, különcnek,

egyszerű dolgokat feleslegesen bonyolítónak szidják. Velük nem lehet vitatkozni. Az ő elutasító véleményüket nem lehet rossz néven venni, még azt sem, ha személyes motívumokat keresnek abban, hogy valaki ezeket a lehetetlenségeket nagy jelentőségűeknek tartja és vallja. Annál is kevésbé, hiszen egész világnézetük és problémakörük a személyi kapcsolatok spontánul minden fölé helyezésében nyeri el legtisztább kifejezését; akik egész életüket egy „kérlek alássan, bátyámuram"-világban töltötték, hogyan várható el azoktól problémák életeldöntő jelentőségének megérzése, hogyan annak megértése, hogy problémaközösségek mindennél erősebb összefüggéseket teremthetnek az emberek között?

Polémiát érdemlőbb, de jóval kevésbé gusztusos az ide asszimilálódottak állásfoglalása. Azoké, akik a differenciálódottságra szerencsétlen születésükkel szerzett hajlamukat minden erővel elnyomni és eltüntetni igyekeznek, akik holmi tősgyökér-ersatz-cal akarják elleplezni azt, hogy valamikor egy más közösségbe vétettek fel. Az ilyen primitívség mindig rosszhiszemű: érzi, hogy nem ott végződik a világ, ahol ő annak határait meg akarja húzni; látja, hogy a jelenségek túlmutatnak ezeken a határokon, és elferdíti, elcsavarja őket, hogy közéjük férjenek, tudatosan erőszakot tesz rajtuk. Ezért rossz a lelkiismerete az ilyen primitívségnek: érzi, hogy nem az ő igazi világa az, amelybe belekényszeríti magát, és keserűen haragszik azokra, akik az igaz utat megmutathatnák neki. Mert az ő primitív világa nem az igazán primitívek igazán egyszerű, levendulás és muskátlis világa, hanem egy ledurvított – és ezért brutális – differenciálódottság. Az ilyen ember nem hisz a meggyőződések hatalmában (hogyan is hihetne?), de a konvenciók zártan szilárd birodalma is be van zárva előtte. Nem marad más számára, mint az éhségnek és a nemiségnek káosza, de az itt nem természet, nem naivság, nem őserdő és primitívség, mert nem egyedülvaló valóság többé, mert a többi, az új ember igazi élete ott van már, jelen van – csak félre van tolva, csak nem akar tudomást venni róla. Ezért, rossz lelkiismeretből, protestálnak az ilyenek, valahányszor a tetté vált meggyőződés, az igazi tragédia áll szemben velük, ezért mondják nyakatekertségnek és belemagyarázásnak az igazán tragikus problémákat. Kény-

telenségből. Mert a tragédia puszta belátása is ítélet lenne felettük. És ők ezt tudják. Csak nem akarják tudomásul venni.

De a legtöbbnél még ez a rossz lelkiismeret is hiányzik. A magyar modernség igen számottevő része kultuszt űz a meggyőződéstelenségből. Ami persze nem azt jelenti, hogy nem is tudja, hogy van tisztaság és tisztesség. Ellenkezőleg: tele van limonádés lírával, mely mindig egy tisztaság után való vágyban éri el csúcspontját. De ez a líra az első szótól az utolsóig hazug és rosszhiszemű, mert minden szaván érzik, hogy kimondója számára egy pillanatra sem vált komoly akarat tárgyává, hogy nem hisz benne egy pillanatra sem, abban az egyetlen egyértelmű értelmében a hit szónak, mely – etikumról lévén szó – az akarattal elérendőt, azt, amire az akarat intencionál (ha nem bírja is megvalósítani), jelenti. Ez a tisztaságlíra csak dekoratív kontrasztja a piszkosságnak, s mint ilyen, teljesen homogénné válik vele. Mert ennek a típusnak emberismerete: belátása annak, hogy mindenki hazudik, ha az érdeke parancsolja, hogy mindenki – tulajdonképpen – gazember. Önismerete: hogy ő – tulajdonképpen – éppen olyan, mint a többi, éppen úgy hazudik, éppen úgy gazember. Büszkesége: hogy ő őszinte, mert ezt tudja és vallja és hirdeti, hogy módjában áll fölényesen mosolyogni azok felett, akik a világnak eme lényegét belátni túlságosan vakok és jóhiszeműek. Szeretete: az egyesülés valami közös hazugság, egy harmadiknak közös megcsalása érdekében. Jósága: megbocsátani a hazugságot magánál is, másnál is – mert hiszen sohasem tudhatja az ember, hogy mikor lesz még szüksége a másikra. Mert nevetséges azt mondani – így gondolják ezt ebben a világban –, hogy van valami, ami túlmutat az életen, és mi más uralja az életet, mint az érdekek? A meggyőződés jó arra, hogy a be nem avatottakat meg lehessen csalni, jó talán szellemes játéknak, kipróbálni, hogy egy mondásnak mi lehet a hatása – de az a puszta feltevés, hogy a meggyőződés az életnél is fontosabb lehet, csak nevetést érdemel. Minden van valahogy, de minden lehetne másképpen is, és bölcs az, aki a világ ilyen szükségszerűtlenségéhez meggyőződéstelenségével hozzásimul: mert a bölcsesség egyetlen mértéke, hogy jól érzi magát benne és vele az ember, hogy jól megy a dolga e világban. Így nem következik semmiből semmi, nem kell választani, nem kell dön-

teni, nem kell felelősséget vállalni. Aki azt teszi, amit tennie kell, mert a meggyőződése életet alakító hatalom a számára, az vagy bolond – vagy affektált, nagyképű, be akarja csapni ezeket az okos embereket. De ők igazán okosak. Őket nem lehet becsapni.

Csodálkozhatik-e most már valaki azon, hogy ebben a világban a Balázs Béla munkáiról mást sem hallani, mint ezeknek a szavaknak a változatait? Hogyan is lehetne másképp? Hiszen itt nem arról van szó, hogy ezeknek az írásoknak költői értékük mekkora. Itt két erkölcsi világfelfogás áll szemben egymással, és mindegyik számára a másiknak csak relatív elismerése is az öngyilkossággal lenne egyenértékű. Nem szabad tehát ettől a világtól Balázs Béla számára nemhogy megértést és szeretetet, de még toleranciát sem elvárni.

Man soll den Wanzen nicht beweisen wollen,
*Dass sie sich selber knicken solhen.**

– mondja Hebbel, egy hasonló embertípusra gondolva.

... Ezek után pedig mossuk meg karbolos vízben a kezünket, és nézzünk szembe komoly ellenfeleinkkel. Azazhogy ne essünk túlzásba: Balázs Béla műveiről eddig egyedül Babits Mihály írt[1] olyan hangon, és mondott olyan ellenvetéseket, amelyeket nem rektifikálni – ez sohasem lehet egy felelet igazi feladata –, hanem félreértése gyökerére visszavezetni, már a kritikus iránt érzett tiszteletből is, kötelessége annak, aki e műveket magasra értékeli. Mondom: nagyra becsülöm e kiváló nyelvművészt és filológust, de Balázs Bélával szemben való állásfoglalásában egy mély elfogultságot látok, mely olyan nagy, hogy nemcsak éleslátását, hanem még filológiai megbízhatóságát is elhomályosítja. Ez az elfogultság – a ma divatos pszichológia komplexusnak nevezné – a németség. „Hebbel és újabb német költők hatása érzik rajta" – írja stílusáról Babits Mihály. Itt szinte ajkunkra tolakszik a kérdés, vajon ismeri-e a kiváló filológus Hebbel költeményeit és va-

* *Ne bizonygassuk a poloskának*
Hogy jobb ha önmagára támad.
(Eörsi István fordítása)

jon kikre gondol, ha újabb német költőkről beszél? Georgére? Rilkére? Dehmelre? Liliencronra? Werfelre? Mert ha leszállunk a ködös általánosítás homályából (úgy látszik, a germán köd ragályos természetű) a konkrét stílusvizsgálat síkjára, nem humorosan hat-e mindenkire bármelyik összeállítás – feltéve, hogy ismeri a szóban forgó költőket. Mert a tragikus Hebbel s a tragikus Balázs összefüggése, mely különben sem egyszerű, nem ide tartozik: Babits a versekről állította ezt. És a megokolás sem szerencsésebb az ítéletnél magánál: „a szubtilis mélységek egyszerűséggé való stilizálása, a metafizikumoknak népies formák felé ősiesítése: tipikusan német törekvés". Honnan veszi Babits ezt a megállapítást? Akármelyik új német költőt nézzük, ha igazán megnézzük, akár Georgét, akár Rilkét, akár Werfelt: a közös bennük éppen csak a minden népdal-(sőt dal-)szerűségtől való elfordulásban, a régi, nem dalszerű költők, az öreg Goethe, Hölderlin stb. tradíciójának felvételében található meg. (Stefan Georgéról írván rámutattam ennek a stílustörekvésnek lelki okaira is.) És hogy a germán köd ilyen mételyezően hat kiváló filológusunk ítéletére, erre nem ez az egyetlen példa. Régi esszékötetemről írva felpanaszolta, hogy csupa bécsi íróval foglalkozom.[2] Igaz, szó volt ebben a kötetben a bécsi Kassnerről és Beer-Hofmannról, akiknek irodalmi ősei különben szintén nem bécsiek (én például Kleistet mutattam ki Beer-Hofmann szintézistípusának őseként), de szó van az angol Sterne-ről, a dán Kierkegaard-ról, a holsteini Stormról, a szász Novalisról és a Rajna-vidéki Georgé-ról is. És egy nemrég megjelent cikkében ismert és csodált nyelvművészetével a Kant kategorikus imperativuszának lényegét abba a mondatba sűrítette össze, hogy ez az állam tekintélye előtt való feltétlen meghajlást, az egyén lelkiismeretének feltétlen alárendelését az általános parancsának jelenti; *„a kategorikus imperativusz* nem tűri a *miért?*-et. *A ne kérdezd, miért,* a vakfegyelem morálja, az igazi porosz morál, militarista morál ekként filozófiai alátámasztást nyer" – mondja, egyszóval pontosan az ellenkezőjét annak, ami a *Kritik der praktischen Vernunft*-ban szó szerint megtalálható. Félek: „az újabb német költők hatása" Balázsra közelről megnézve ilyen természetűnek bizonyulna.

Hogyan lehetséges ez? Hogyan tévedhet egy ilyen nagy tudású

és finoman lelkiismeretes író ilyen vaskosan, valahányszor német irodalomról vagy a német irodalomnak a mienkre való esetleges hatásáról van szó? A kérdés fontossága megköveteli, hogy okaira visszamenjünk, hogy – ismét a divatos pszichológia nyelvén szólva – ezt az immár felismert komplexumot behatóbb analizisnek vessük alá. Rendkívül érdekes és tanulságos Vörösmarty-esszéjében[3] egypár megjegyzés foglaltatik a tragédiáról is. Ő Vörösmartyt kiváló drámaírónak és tragikusnak tartja, bár kénytelen elismerni, hogy „a mese gyakran gyermekes, és a romanticizmus megszokott fogásaival teli; de nincs-e így Shakespeare-nél is? és nem mellékes dolog-e ez? Ez a mesterség dolga . . ." Ahány állítás, annyi tévedés. Nem lehet itt a Shakespeare-problémát még a legvázlatosabb általánosságban sem érintenem. De eltekintve azoktól, akiknek földhöz tapadt realizmusa a cseh tenger és hasonló momentumokban lát Shakespeare-nél naivságokat, és a doktrinér klasszicizmustól, mely az ő kompozíciójának lényegét sohasem értette meg, ki mondhatja ma még, hogy a Shakespeare meséje nem mélyen organikus, szükségszerű, hogy nem egyensúlyok és párhuzamosságok olyan gondos finomságú szövete, amelynek párját csak ellenpólusánál, Szophoklésznál lehetne megtalálni? A romantikusan félreértett, a Victor Hugo utánzatában feleleven ülő Shakespeare csakugyan olyan, mint Babits állítja, mint amilyenek a Vörösmarty drámái, de szabad-e ma még, Lessing és Goethe, Schlegel és Otto Ludwig után így látnunk őt? És aztán, hogy a drámában a mese mellékes, és mesterség dolga csupán . . . Egészen érthetetlen, hogy egy, a belső formát máskülönben oly igaz intenzitással kereső műértő ennyire nem látja meg, hogy a belső drámai forma lényege, a sorsviszony érzéki testet öltése, egy a drámai mese problémájával. „Ich finde – írja Schiller Goethének – je mehr ich über mein eigenes Geschäft und über die Behandlungsart der Tragoedie bei den Griechen nachdenke, dass der ganze Cardo rei in der Kunst liegt eine poetische Fabel zu erfinden."* De miben áll akkor a Vörösmarty drámai kiválósága, mert az esszé éppen azt emeli ki,

* Minél többet gondolkozom a saját munkásságomon és a tragédiának a görögöknél szokásban volt feldolgozási módján, annál inkább úgy találom, hogy az egész cardo rei (a dolog lényege) a költői mese kitalálásának művészetében áll. (német – Raáb György fordítása)

hogy „Vörösmarty a drámai *formát* is kitűnően kezeli"? Könnyű kitalálni, hogy Babits ezt Vörösmarty nyelvében keresi. Kérdés persze: lehet-e drámai nyelvet teremteni drámai architektúra nélkül? Nem helyzeti értéke van-e a drámában minden szónak, úgy, hogy súlyos vagy üres volta nem kizárólag az immanens szókapcsolástól függ (mint a lírában), hanem a helytől, időtől, karaktertől, helyzettől stb.? Mindenesetre ez a kérdés még felvetve sincs, és a nyelvprobléma elintéződik avval, hogy „az egész magyar jambusdráma egész Dóczyig és a mai akadémiai pályahősökig az ő kenyerén élődik". Sajnos ez a fejlődéstörténeti argumentum – eltekintve a fejlődés egész fogalmának problematikusságától – önmagában omlik össze, ha meggondoljuk, hogy ebben az egész fejlődésben semmi sem jött létre, ami a dráma nevet megérdemelné, hogy, ha Vörösmarty drámai kvalitásait keressük, ezt a hatását inkább el kellene felejteni, mint az előtérbe állítani.

Úgy látszik, mintha a rejtély ezzel csak növekednék. Áttolódnék a drámai belső forma kérdésére, de csak így juthatunk el arra a pontra, ahol útjaink igazán elválnak. A magyar költészet, a magyar néplélek lényegéről írván, ő maga is kiemeli és pregnánsan meghatározza ezt a pontot: a mélység hiányát (és kénytelen bevallani azt is, hogy ez a drámára, mint intenzív formára szükségképpen csak hátrányos lehet). S ezzel ki van mondva a komplexum igazi neve: ami németségnek látszott az első pillanatban, ami a dráma belső formája felé mutatott a közelebbi ránézésnél, arról most kiderül, hogy mindezeknél fontosabb és gyökeresebb, mert mindezek csak szimptómái neki: a mélység. A tanulmányok persze Babits Mihály gondos és óvatos megfogalmazásában csak a történelmi, a tényleges állapotról beszélnek, arról, hogy a magyar költészet lényeges tulajdonságai közé a mélység nem tartozik, helyesebben, hogy a mélység hiánya faculté maîtresse-e* ennek a költészetnek. De a komplexum lényege éppen abban áll, hogy a helyes ténymegállapítás mögött egy izgatott kívánság, egy elutalt, de adott esetben ki-kitörő félelem van elrejtve: a mélységtől való félelem.

Mert a Balázs Béla különös helyzete a magyar irodalomban éppen ez: ő az első magyar költő, akinek a mélység eldöntő karak-

* Lényeg, alapvető tulajdonság.

terisztikonja, és ezért – éppen ezért – az első magyar költő, aki igazán gyökereiben drámaíró és tragikus. Hogy Katona, a legnagyobbat ígérő kezdete hová vezethetett volna, arról ma igazán nem lehet és nem érdemes sokat beszélni, de sorsa – azt hiszem – eléggé szimptomatikus, mert mint a most tárgyalt példa mutatja, sorsa ma is az lenne, ami akkor volt. Hogy ma elismerik, annak részben tematikus véletlenségek, részben tökéletlensége, architektúrájának romantikus töredezettsége az oka, nem drámai erényei. Talán még Madáchra hivatkozhatnék valaki e megállapításommal szemben. Aki tenné, nagyot tévedne. Madách a legélesebb példái közé tartozik a minden mélység nélkül való költőnek, aki ezért az igazi drámaiságnak még közelébe se jutott. Csak egy nagyon jellemző eseten kísértem meg ennek megvilágítását; Madách egyéb költői kvalitásai persze e vitán kívül maradnak. Már gimnazista koromban – pedig akkor szenvedélyes ateista voltam – mélyen felháborított *Az ember tragédiájá*-nak bizánci jelenete: Tankréd (és vele, érezhetően, Madách) állásfoglalása a homousion-homoiusion vitában. Mert azt éreztem akkor, és érzem ma is, és érzi velem mindenki, akinek egy vallásos, egy metafizikai nívón élt élet iránt csak a legkisebb érzéke van: mi másért haljon meg valaki, ha keresztény, mint a hitért, mint azért, hogy Krisztus Istennel egynemű-e, vagy csak hasonló hozzá? Hát nem ezen múlik minden? Hiszen Jeruzsálem csak egy emlék, ha szent emlék is, de mit ér az, hogy keresztény vagy pogány birtokában van-e – ha a keresztény nem igazán keresztény? És hol a kereszténység – mondja Pál apostol, és mondja vele mindenki, aki lényegét igazán átélte –, ha nem tudjuk, hogy Krisztus kicsoda? (amivel nem állítom, hogy a kereszténység ebben kimerülne.) De Tankrédnak és vele Madáchnak itt csak egy *i* betűről van szó; és Tankréd és vele Madách azt ajánlják a küzdő keresztényeknek, hogy kössenek „paktumot", hogy „függesszék fel a bihari pontokat", alkossanak „koalíciót" – és menjenek együtt harcolni a pogány ellen. És szimptomatikusnak érzem, hogy a Madách sok olvasója közül senki sem foglalt így pártot, hogy mindenki dekadenciát és üres szóvirágot látott a bizánci jelenetben, és együttérzett a Tankréd felháborodásával.

Ezért szükségszerű még a Babits Mihályhoz hasonlóan finom fogékonyságú magyar emberek tiltakozása is a költészetben testet

öltött mélységgel szemben. Mert ez a mélység nem a gondolatok mélysége. Sohase kutattam és nem is érdekelt, hogy Balázs Béla költészetében kifejezésre jutott gondolatok mélyek-e: a gondolat éppen úgy csak matériája a költészetnek, mint bármi más, és vele szemben is minden a formává sűrűsödéstől függ; a konkrét formát nem öltött gondolat költőileg nem mély, hanem csak kopár és üres, akármilyen mély is mint gondolat: példa rá, teszem, Komjáthy Jenő. A költői mélység az abszolútnak kézzelfogható testet öltése, materializációja, közvetlen megjelenése a megérzékített élet síkján. És itt a meghatározás mindegyik tagja egyformán fontos: mert amennyire egyfelől nem mélység, költői értelemben, az abszolútnak egyenes, a forma anyagszerűségétől független megnyilvánulása, annyira nem szükségszerű másfelől egy mű költői értéke számára, hogy formát nyerése az abszolút érzéki testet öltésével egyet jelentsen. Igen nagy, sőt tökéletes művek vannak – éppen a magyar irodalomban –, amelyektől semmi sem áll távolabb, mint ez a lehetőség, anélkül hogy költői értékükből ezzel bármit is veszítenének. Mert az abszolút formát öltése csak egyik lehetséges témája a költészetnek, és ezért megformáltsága, a mélység csak a művek egy meghatározott kvalitású csoportjának döntő kategóriája. De amilyen jogosult ez a relativitás általában, a költészet általános fogalmával szemben, annyira nem az, ha meghatározott, ha a legnagyobb műfajok formai előfeltételeit kutatjuk: a nagyepikáét és a tragédiáét. Mind a kettőnek alaptémája – formája lényegéből következik ez – csak az abszolúthoz való viszony lehet, mely ha a költő víziójából hiányzik, vagy megérzékítési eszközei közé nem fér bele, a forma önmagát semmisíti meg: a tragédiából színdarab, látványosság, a nagyepikából pusztán szórakoztató olvasmány lesz. Ezért lehetséges a lírai és a kisebb epikai műfajok nagy virágzása, a formai tökélyük és tartalmi gazdagságuk, a mélység teljes hiánya mellett; de ugyanezért teljesen lehetetlen, hogy nélküle a tragikus problémáknak még csak felvetéséhez is eljussunk. Az abszolút, das Unbedingte,* mint a kitűnő német terminus mondja, az ami az életbe, mint olyanba, szükségképpen nem fér bele, ami végső értelmét feltárván végérvényesen túlmutat rajta, egyedül ezekben

* A feltétlen.

a formákban válik átélhetően megláthatóvá, immanenssé és jelenvalóvá. És a paradoxiának ez a csodája, hogy a formákba lényegében bele nem férő alapjává lesz a legzártabb, a legtökéletesebb formának, teszi méllyé és monumentálissá a tragédiát, mely e nélkül a mélység nélkül nem is létezhetnék. (Ugyanez áll némi módosítással a nagyepikáról is.) A többi műfaj nem követeli meg, csak megengedi a mélységet, és ennek jelenléte vagy hiánya nem hoz létre esztétikai értékkülönbséget a művek között; mert a többi műfaj alapján csak az életben élő lélek igazsága van, mely nem mindig és nem szükségszerűen van vonatkozásban az abszolúttal. De lehet – és ez a lehetőség is fellélegzése, hazatalálása a léleknek: és ezért tragikusan csodaszerűvé válása a különben csak növényként nőtt vagy ékszerként kikovácsolt formának; ha – mondom – ez a különbség nem jelent is szükségképpen művészi értékkülönbséget. Tehát a mélység különböző minden műfajban: mert minden műfaj más és más szembefordulást enged vagy követel meg az abszolúttal szemben. De mindegyikben lehetséges ez a szembefordulás, és a formává lett abszolútnak a zárt és tökéletes formán való keresztülcsillogása, transzparenciája teszi méllyé – költői és nem gondolati értelemben – a műveket. Ez azonban a Babits Mihály felvette perspektívából nem is látható. Az ő szemében a mélység – finomságot jelent, szubtilitását az érzelmeknek, talán valamit, ami közel jár a szentimentálishoz, az elpuhulthoz. „A magyar – írja – éppen az a lélek, akinek egy s más *katonadolog:* föl se vesz holmi kis karcolásokat. Ép és edzett. Az átöröklött edzettség, a kiállt bajok, a hangulatoknak minduntalan átélt változásai, a táj maga, mely a térben, az időjárás, mely az időben oly sűrűn hozza a meglepetéseket, kiegészítve ismét egy rest keleti faj szemlélődő természetét, valami fölényes bölcsességet, valami okos és igénytelen »nil admirari«-t* szűrtek le e nép lelkében régtől fogva, mely apró érzelmek túlságos szubtilis elmélyítését mindig megakadályozta." Ez a megállapítás helyes volna, ha az abszolút testet öltése az életben csakugyan „apró érzelmek szubtilis elmélyítését" jelentené. Igaz: profán szemek számára ez így is van, és a lélek fejlődésének útja arrafelé vezet, hogy ez minél inkább úgy legyen.

* Semmin se csodálkozz.

Mert a sorsdöntések keresztútjai mindig mélyebben és mélyebben a lélek belsejébe tevődnek bele: az Antigoné vagy Oidipusz tragikus választásai még mindenkinek megfoghatóan az élet felszínén mozognak, légiesebb és „finomabb" ez már a *Hamlet*-ban, és a Hebbel és az Ibsen tragédiáinak döntő perceit illetőleg már dokumentumaink vannak arról, hogy nagyon sok kortárs érezte egy Mariamne vagy Rhodope cselekvésének végső motívumát kiokoskodottnak, finomkodónak, olyan létezőnek, amelynek jelentőségét a szubtilitásokat kereső költő túlozta. És Dosztojevszkij már ábrázolni kénytelen a meg nem értő csodálkozást, hogy plasztikussá és láthatóvá tegye, miért olyan szörnyű Dmitrij Karamazovnak, hogy a Katarina Ivanovnától kapott pénz felét a katasztrófáig elrejtette – a vizsgálóbíró, aki hallgatja, szintén csak szubtilitást, csak finomkodó elmélyítést lát itt, és nem érti, hogy miért olyan fontos éppen ez a kérdés Dmitrij Karamazovnak. Tartok tőle, hogy irodalmunk e kiváló ismerője az új tragédia alaptényeire egy kissé úgy reagál, mint a vizsgálóbíró a Dmitrij Karamazov vallomására. (Itt zárójelben ki szeretném fejezni azt a gyanúmat, hogy az *Antigoné* teljes és a *Hamlet* relatív világossága talán csak a mi számunkra van meg, hogy a kortárs Babitsok talán ezeket is ilyen szubtilitásoknak tartották, és nem látták meg a bennük testet öltött abszolútumot.)

A „katonadolog" és a „nil admirari" attitűdje tehát kettőt jelent: egy rendkívül rokonszenves és férfias keménységet és edzettséget lefelé, az empirikus élet bajaival szemben, egy elutasítását minden szenvelgő nyavalygásnak, kicsiny bajok és örömök túlzásának, de egyszersmind egy elzárkózottságot felfelé, az abszolúthoz való viszonyában a léleknek. Mert amilyen szép és heroikus kis fájdalmak semmibe vevő túlélése, annyira a lelki alacsonyabbrendűségnek jele, ha a tragikus megrázkódtatást, a tragikus választást is túl képes élni a lélek, ha nem égeti fel magát önbeteljesedése tűzében, mikor az abszolúttal találkozik. Pedig ezen a komolyságon, ezen a végigelmenésen, ezen a túlélni-nem-akaráson, ezen az áhítatos „admirari"-n kívül nincsen külső és megfogható jele annak, hogy mikor áll a lélek a maga tragikus teljesedésével szemben, mikor csak egy „hangulat" átfutó szubtilitásával. Ez az attitűd: az abszolútnak ez az előre megérzése, várása, ez a készen-

lét térdre borulni megjelenése előtt: ez a mélység áhítatának attitűdje. És igaza van irodalmunk széles tudású ismerőjének: ez az attitűd hiányzott eddig irodalmunkban. De szabad-e – és ezt nagyon komolyan kérdem Babits Mihálytól –, szabad-e azért, mert nem volt, azt is kimondani, hogy nem is lesz, hogy ne is legyen? Hogy az erre való törekvés eleve is gyanús már: nem gyökeresen magyar, németes? Nem félelmet jelent-e egy ilyen mindig éber gyanú? Félelmet? mitől? Van-e oka a magyar léleknek félni a mélységtől, a tragédiától?

Nem tudom és nem is tartom feladatomnak erre a kérdésre itt a feleletet megkeresni, csak figyelmeztetni óhajtottam Babits Mihályt, hogy ilyetén elfogultsága mennyi értéknek felismerését zárja el előle. Balázs Béla verseiről írván, kiemeltem e versek lelki alaphangulatának, a bennük feltételezett átélési nívónak Dosztojevszkijjel való összefüggését, és ezt a megállapításomat Babits Mihály „egész megdöbbentőnek" találta. Bár nem hallgathatom el, hogy nem volt egészen méltó hozzá eltagadni, hogy ez az állításom ott bizonyítva is volt, mégsem akarok erről a kérdésről itt vitatkozni, annál kevésbé, mert a *Halálos fiatalság*-ról írt tanulmányomban[4] még világosabban megtalálja az olvasó ez összefüggés analízisét. De leküzdhetetlen marad a gyanúm, hogy a nagy nevű kritikus az orosz irodalommal éppen olyan idegenül áll szemben, mint a némettel, mint a Balázs Béláéval, mint a mélység valamennyi objektivációjával – és talán csak azért találja „megdöbbentőnek" Balázs Béla Dosztojevszkijhez való fűzését, mert sem az egyikben, sem a másikban nem képes meglátni az intenció igazi ugrópontját. Erre két dokumentumunk is van. Egyik Balázs Bélának Maeterlinckhez való hasonlítása, amiről bővebben más helyen lesz szó, a másik az *Oblomov*-nak a magyar nem-cselekvéssel való összevetése. „Az Oblomov valóban minden ízében magyar regénynek illenék be, ha kalandokban, történésben, kitalálásban nagyobb változatosságot mutatna, amit a magyar fantázia nem nélkülözhet." Kénytelen vagyok bevallani: én ezt az ítéletet „egész megdöbbentőnek tartom, és félek, közel áll ahhoz, amit a francia *jugement saugrenu*-nek* nevez". Mert nincsen mélyebb ellentét,

* Bolond ítélet.

mint a magyar és az Oblomov nem-cselekvése. A magyar nem cselekvés józan, és amennyiben nem az, tudatosan a fantázia, az elképzelés, a nem igazi síkjára lép; ennyiben igaza van Babitsnak, hogy egy magyar Oblomov nem lehetne az orosz monotóniájával megírva. A magyar nem-cselekvő józan: tehát pontosan tudja, hogy mit kellene tennie, és amit tenni kellene, az egészen az elérhető valóság színvonalán van. Oblomov túllát az elérhető valóságon, és egy utópikus valóság felé tekint; látja az elérhető, az empirikus valóság teljes céltalanságát, és azért marad fekve az ágyon, mert ezt a céltalanságot nem bírja elviselni. Látja az abszolútumot, és ha azt egy ugrással, egy egyszeri, „hirtelen hőstettel" – ahogy sztarec Zoszima az orosz lélek centrális kérdését megformulázta – meg lehetne valósítani, akkor Oblomov cselekednék is. De ő belátja, hogy ez lehetetlen, és nem bírván a relatív síkján élni, inkább fekve marad az ágyon. Az ő nem-cselekvése tehát a „hirtelen hőstett" problémakörébe tartozik, abba a különös sorozatba, mely a *Pique Dame* Hermannjától a Raszkolnyikovon át – ha úgy tetszik – a Ropsin terroristáiig vezet. Oblomov csak egyik nagyon élesen kiemelt véglete ennek a sornak – az orosz idealizmus történetének –, és a Goncsarov zsenialitása éppen abban állott, hogy ebben az első ránézésre végletesen ellenkező típusban meglátta az orosz idealizmus ősproblémáját. Mindezt a kiváló irodalombúvár szemmel láthatólag nem tudja, de ha nem tudja, milyen alapon szól hozzá, ha orosz írókról vagy irányokról van szó?

De nem akarom a példákat a végletekig halmozni. Az igazi helyzet az elfogulatlan olvasó előtt amúgy is világosan áll már. Balázs Béla eredetisége és jelentősége a magyar irodalom számára az, hogy benne ölt először testet – magyar szavakban és magyar formákban – a mélység, és a legigazibb sajnálattal kell megállapítani, mennyire váratlanul és készületlenül érte az ő megjelenése irodalmunkat. Mert mit várjunk a többiektől, ha még egy Babits Mihálynál is csak elfogultságokat és durva félreértéseket lehetett találni? Az ő gondolkodásának komolysága és koherenciája legalább megengedte, hogy meglássuk a félreértés igazi okát, és rámutathassunk. Talán mégsem egészen hiába.

Bár be kell vallanom, ezek a reményeim nem nagyon vérmesek. Nem egy jóakarója a Balázs költészetének kifejezte abbeli aggodalmát, hogy róla írott kritikáim eme összegyűjtése „ártani" fog a Balázs Béla ügyének. Nem egészen világos előttem, hogy mire gondolnak. Igaz, irodalmunk Chanteclerjei, akik harsány kiáltással üdvözölnek minden tarka lampiont, melynek gyenge világítása mellett kedélyesen lehet vacsorázni, esetleg meg találnak haragudni, és sztrájkba lépnek. Jó. Hát aztán? Megharagusznak – hát ne kukorékoljanak! Ne féljenek, a nap felkel az ő biztatásuk nélkül is, és a lampion kialszik, akármennyit lármáznak is alatta.

De van egy komolyabb aggodalmam is, mely miatt sokáig haboztam, hogy kiadjam-e ezt a könyvet. Tudom: nem vagyok kritikus. Az egyes mű kvalitásának az a csalhatatlan, hajszálfinom megérzése, ami a Paul Ernst drámai, a Gundolf lírai, a Popper Leó képzőművészeti kritikáját jellemzi, nekem nincs megadva. (Zárójelben: nem szeretném, ha ezt az önismeretet szerénységnek vennék illetéktelenek. Nagyon jól tudom, hogy amilyen távolságban elmarad kvalitásérzékem a felsorolt nagyokéval szemben, olyan messze haladja túl – a másokét. Nem akarok ide neveket írni.) Mondom: nem vagyok kritikus, mert engem csak a forma végső kérdései, a szimptomatikus sikerülések és hibák érdekelnek; azt mondhatnám: a művek axiológiája és történetfilozófiája, nem maguk a művek. De szabad-e ilyen beállítottság tudatában ezt a – sok tekintetben mégis kritikusi – feladatot vállalni? Azt hiszem, igen. Először, mert Balázs oeuvre-jének megértése még az intenció tisztázásáig sem jutott el, és ezt megtalálhatni ezekben a – mint mondom, problematikus – írásokban. Másodszor és főleg, mert kívülem nem akadt senki, aki erre a feladatra vállalkozott volna. Mély alázattal vonulnék félre, inkompetenciám teljes tudatában, ha előállna az a kritikus, aki az intenció megértését a kvalitás halálosan pontos megérzésével tudná egyesíteni. És boldog lennék, ha félreállhatnék egy nem nekem predesztinált feladat elől. De amíg ez a kritikus nem jött el, addig kötelességemnek érzem mindig újra és újra elmondani az érteni nem tudás és nem akarás kórusával szemben ma még magányos véleményemet: hogy a Balázs Béla oeuvre-je a mi irodalmunk és a világirodalom számára

fordulatot hozó jelenség. Tökéletlenül mondom? Nagy baj. De jobb, mintha senki se mondaná.

Nem a Balázs Béla érdekében jobb (és még kevésbé az enyémben). A mi ügyünket teljes lelki nyugalommal rábízzuk a történelem ítéletére: úgysem napilapjaink és folyóirataink kiválóságai fognak afelett dönteni, hogy működésünk egésze hogyan helyezkedik el az európai kultúra folytonosságában. Mint generációm egy tagja, kortársi szolidaritásból vállaltam elsősorban magamra ezt a feladatot. Mert tudom: nagyon megvetne mindnyájunkat egy késői nemzedék, ha meg kellene állapítania: közöttünk járt Balázs Béla – és senki se vette észre. Tudom: kevés közösség van közöttem és azok között, akikkel a sors generációközösségbe hozott, de ez a generációkapocs mégis megvan, és ezért mégis kötelességemnek érzem megmenteni – még az ő akaratuk ellenére is – az ő irodalmi becsületüket az utókor előtt.

1918

CURRICULUM VITAE

1885. április 13-án születtem Budapesten. Apám szegedi Lukács József, magyar királyi udvari tanácsos, a Magyar Általános Hitelbank igazgatója. Magyar állampolgár vagyok, evangélikus felekezetű.[1] Tanulmányaim végeztével 1902 júniusában érettségiztem a budapesti evangélikus gimnáziumban. Ezt követően jogot és nemzetgazdaságtant tanultam a budapesti egyetemen, majd 1906 októberében államtudományi doktorátust szereztem Kolozsvárott. Ám érdeklődésem középpontjában diákkoromban is az irodalom, a művészettörténet, valamint a filozófia állt, úgyhogy a Magyar Királyi Kereskedelmi Minisztérium alkalmazásában eltöltött rövid idő[2] után kizárólag e tárgyak tanulmányozásának szenteltem időmet, előadásokat hallgattam a berlini és a budapesti egyetemen. A budapesti egyetem tanárai közül senki sem volt különösebb hatással fejlődésemre, annál döntőbb volt viszont az az ösztönzőerő, amelyet német tanáraim, Dilthey és Simmel előadásaiból merítettem. Mindenekelőtt Dilthey hatására kezdtem érdeklődni kultúrtörténeti összefüggések iránt, Simmel pedig ráirányította a figyelmemet, hogy a kultúra objektivációit szociológiailag is meg lehet közelíteni. Tisztánlátásomat segítették Max Weber módszertani munkái is. 1909 novemberében a budapesti egyetemen szereztem filozófiai doktorátust.

Irodalmi tevékenységem korábbi keletű. *A lélek és a formák* c. kötetem némelyik esszéje régebbről származik, amiképp első megfogalmazásban szintén korábban készen volt már az a magyar nyelven írott munkám, *A modern dráma fejlődésének története*, amellyel 1908 februárjában elnyertem a budapesti Kisfaludy Társaság díját. A teljesen átdolgozott művet 1912-ben a Kisfaludy Társaság két kötetben adta ki. Szó volt róla, hogy megjelenik németül is Alfred Weber *Schriften zur Soziologie der Kultur-*

jában, de az erről folyó tárgyalásokat a háború félbeszakította. Végül csak a II. fejezet jelent meg 1914 tavaszán az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ban. Ez volt egyébként, az első fejezettel együtt, a budapesti egyetemre benyújtott doktori disszertációm is.

A doktori vizsga után érdeklődésem mindinkább tisztán filozófiai problémák felé fordult, anélkül hogy ezáltal elvesztettem volna mindenkor eleven kapcsolatomat az irodalmi és művészeti problémákkal. 1909 őszén Berlinbe költöztem, és – egy itáliai utazástól eltekintve – 1911 tavaszáig ott is maradtam. Filozófiai tanulmányaim akkoriban főként a klasszikus német filozófiát foglalták magukba, Kantot, Fichtét, Schellinget és Hegelt. De ahogy egyre világosabban megértettem az érvényesség gondolatát, hamarosan eljutottam a modern német filozófiához, mindenekelőtt Windelband, Rickert és Lask filozófiájához; igen fontos módszertani ösztönzést kaptam emellett Husserl írásaitól. Berlinből Firenzébe költöztem, majd egyévi ottlét után – tartós letelepedési szándékkal – tovább Heidelbergbe. Elhatározásomban döntő szerepet játszott, hogy személyesen is meg akartam ismerkedni azokkal, akik írásaikkal olyan ösztönzően hatottak fejlődésemre. A heidelbergi évek alatt aztán különösen közeli kapcsolatba kerültem Emil Laskkal; emlékének hosszabb tanulmányt szenteltem a *Kant-Studien*-ban. Heidelbergi tartózkodásomat az első években megszakította utam Hollandiába és Rómába, később katonai kötelezettségem teljesítése. 1914 tavaszán Heidelbergben házasságot kötöttem Jelena Grabenko kisasszonnyal, Andrej Mihajlovics Grabenko herszoni zemsztvo-titkár leányával.

Ebbe az időszakba esik egy rendszeres művészetfilozófia felvázolása, s nagy részének megírása, valamint az etika és az általános tudományelmélet tárgykörében készült különféle írások, amelyek azonban többségükben még nem jelentek meg.

A kollokvium tematikája

1. Soeren Kierkegaard Hegel-kritikája
2. Az „érvényesség" és a „legyen" fogalmának különbsége
3. Fenomenológia és transzcendentálfilozófia

Eddig megjelent írásaim jegyzéke

1. *A lélek és a formák.* Esszék. Ez a kötet tartalmazza többek között *A tragédia metafizikája* c. tanulmányomat, amely korábban a *Logos* 1911. évf. II/1. számában jelent meg.
2. *A modern dráma fejlődésének története.* A Kisfaludy Társaság kiadása, Budapest, 1912. (Németül a második fejezet jelent meg: *Zur Soziologie des modernen Dramas* az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ban, 1914
3. *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez,* 1910. (magyarul)
4. A társadalomtudományok módszertani kérdéseit elvileg boncolgató recenziók az *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*-ban.
5. Különböző folyóiratokban megjelent kisebb írások az irodalom formakérdéseiről.
6. *A regény elmélete. Zeitschrift für Aesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* XI. 3–4., 1916. (Ez az írás egy nagyobb mű első fejezete.)
7. *A szubjektum–objektum viszonya az esztétikában. Logos.* (1917–1918, VII.1.) (Ez az írás *A művészet filozófiája* c., egyébként ki nem adott művem egyik fejezete.)
8. *Emil Lask.* Búcsúztató, *Kant-Studien,* 1918. XXII. 4.

1918

ÖNKRITIKA

Kétségtelen: az önkritika minden forradalmár, minden forradalmi párt legelsőrendű kötelessége. De ennél az önkritikánál nem szabad a marxizmus módszerét figyelmen kívül hagyni; azt ti., hogy minden, ami a múltban történt, *történelmi jelenség,* és mint ilyen, szükségszerű. Amennyiben tehát kritizáljuk, vissza kell mennünk az események *igazi okaira,* és ezeket kell kritizálnunk. Ez a kritika lehet csak igazán önkritika. Mert akkor, ha megállapítjuk, hogy helytelenül cselekedtünk, magunkban (a magunk személyében, a párt és az osztály akkori állapotában) találjuk meg az okot, és ezt az okot, tehát *magunkat* igyekszünk megváltoztatni azért, hogy a jövőben – *más* körülmények között – *helyesen* viselkedjünk. Az önkritika igazi kérdése tehát az: hol volt a *hiba gyökere;* és nem az, hogy *mit kellett volna* akkor cselekedni. Mert ez utóbbi kérdésfelvetés azzal a veszedelemmel jár, hogy önmagam helyett másokat kritizálok, hogy mostani, a hiba átélt következményeiből levont tapasztalataim alapján megállapítom, hogy akkor mit kellett volna csinálnom – mely megállapításból a jövő cselekvése számára nem származik semmi értékes tanulság. (Mert az, hogy én „okosabb", „előrelátóbb" stb. voltam a többieknél, csak nem sikerült érvényesíteni bölcsességemet, még nem jelent értékes tanulságokat.)

Ezt a pár megjegyzést pedig azért írtam le, hogy egy önkritika bevezetéséül szolgáljon. Az önkritikát szó szerint értem: saját cikkemet, melyet az *Egység okmányai*-ba írtam közvetlenül az egyesülés után,[1] ti. annyira jellemző tünetének látom annak a tisztázatlan állapotnak, mely a párt forradalmi szerepét illetőleg nálunk, magyar kommunistáknál uralkodott, hogy ezzel az egyesülés tényére némi világosságot lehet talán vetni. Nem a cikk egyes állításai a fontosak. Fontos az, hogy akkor megíródhatott és *hivatalos véleményként* megjelenhetett egy cikk (mégpedig *anélkül, hogy*

bárhol komoly ellenvéleményt váltott volna ki), mely a proletariátus győzelmes forradalmát párt nélkül, pártkereteken való túlnövéssel akarta megoldani. Ismétlem: ha *csak* arról lenne szó, hogy én akkor egy helytelen, egy rossz cikket írtam, nem volna érdemes rá egy szót sem vesztegetni. De a cikk megjelenése, ellentmondásra nem találása stb. érdekes *tünete* a március 21-i állapotnak, és e tünetből kiindulva, érdemes a *dologgal magával* foglalkozni.

A kérdés véleményem szerint nem az, hogy helyesen cselekedett-e a kommunista párt, amikor a hatalmat átvette (mint azt Lévi elvtárs, a „loyális oppozició" szellemi apja kérdi a berlini *Internacionale*-ban). Az elkerülhetetlen volt. Kérdés: helyesen cselekedett-e, amikor szervezeti különállását feladta, és beleolvadt a szocialista, majd a szocialista-kommunista pártba?

Erre a kérdésre mindenekelőtt egy megállapítással kell felelnünk. Az egyesülés pillanatában – *szervezetileg* – nem volt kommunista párt. Volt – nagyszámú – a kommunizmus számára megagitált, azzal együtt érző, sőt együtt cselekvő munkás. De ezek a kommunista pártba csak igen kis mértékben voltak beszervezve. Ennek sok külső és belső oka volt. Mindenekelőtt az idő rövidsége. A kommunista párt november közepén alakult meg. Az első hónapok munkáját az agitáció, a kommunista tanok nagyarányú propagálása töltötte ki. (A legelfogultabb bíráló is el fogja ismerni, hogy ezen a téren igen sok történt.) Február első felében került a mozgalom abba a stádiumba, hogy a komoly szervezőmunka *megkezdődhetett.* Akkor jött a Népszava előtti tüntetés, Kun Béláék elfogatása – és a szervező munka megakadt. Igaz: csak rövid időre. Már március első felében ismét erélyesen folyt a szervezkedés, de az idő ismét rövid volt: alig három hét múlva aktuális lett a hatalom elfoglalásának kérdése, három hét alatt pedig pártot szervezni lehetetlenség. Tény tehát, hogy március 21-én tényleg nem volt szervezett kommunista párt. Voltak egyes szervezetek, csoportok, tagok stb., de működésképesen szervezett párt nem volt. (Nagyon jellemző a mozgalom akkori állapotára, hogy azok a tagok, akik márciusban beszerveződtek a pártba, nagyrészt *egész újak* voltak; a februári tagok jó részét elvesztette a párt, és újakat

nyert helyébe, jeléül annak, hogy a kommunista mozgalom akkor mily kevéssé volt még konszolidálva.)

De ennél a ténynél nem szabad megállnunk. Mert nemcsak nem volt párt, hanem a párt és vezetőség nem volt igazán tudatában annak, hogy mennyire nélkülözhetetlen a párt a forradalom vezetésében. Azt hitték sokan – köztük magam is –, hogy a proletárállam szervével teljesíthetjük ezt a funkciót. Ez a tévedés nemcsak a magyar kommunisták tévedése volt. Aki végigtekint az egész világforradalmi mozgalmon (német pártszakadás, amszterdami iroda tézisei, az amerikai munkások mozgalma, az SWW), mindenütt láthatja ezt a felfogást, persze sokféle változatban. Azt a hitet, mintha a pártszervezet lényegében a burzsoá társadalom szülöttje lenne, melyet a proletár osztályharcnak új, speciálisan proletárszervekkel (munkástanács, üzemi tanács, ipari unió stb.) kell pótolnia.

A párt forradalmi szerepének ez az alábecslése onnan ered, hogy az egyetlen pártforma, melyet a nem orosz munkásság *közvetlen tapasztalataiból* ismert, a szociáldemokrácia korrupt és megalkuvó pártja volt. Érthető, hogy a vele szemben megnyilvánuló ellenszenv mint *általában a pártforma* elutasítása jelentkezett. Annál is inkább, mert az újonnan keletkező kommunista pártok – nálunk is, külföldön is – *szervezetileg* nem különbözhettek olyan gyökeresen a régi pártoktól, hogy a szervezeti különbség (és vele a funkcióváltozás) mindenki számára nyilvánvalóvá lehetett volna. Mert *zárt pártot,* mely igazán *tömegpárt* és nem szekta, csak a forradalom előrehaladott szakaszában, hosszas forradalmi tapasztalatok alapján lehet alakítani. Amíg a forradalom ide nem jutott, elkerülhetetlen az ingadozás két egyformán egyoldalú véglet között. Az egyik az, hogy a kommunista párt szervezetileg nem válik el elég élesen a régi munkáspártoktól. A másik, hogy a kommunista munkásság forradalmi része nem látja tisztán a pártban való szervezkedés *forradalmi* jelentőségét. Ebben a krízisben van ma a német kommunista párt. A magyar kommunisták még eddig a krízisig sem jutottak el, amikor a hatalom átvétele előtt állottak. Hogy az egyesülés általános *elégületlenséget* váltott ki a kommunisták körében, még nem bizonyíték arra, hogy e kérdést és jelentőségét igazán tisztán látták volna. Ellenkezőleg. Az e kérdés kö-

rül folytatott vitákban olyan békésen összeférték Lenin és Szabó Ervin elméletei a kommunisták gondolkodásában, hogy nyilvánvaló: még a *kérdés felvetéséig* sem jutottak el. (Mondanom sem kell, hogy ezt a kritikát elsősorban magamra értem.)

A diktatúra végső szakaszában már megkezdődött ez a megismerés. Akkor kísérlet is történt a párt – kommunista – reorganizációjára. Erre nem volt idő. Így a magyar párt létrejötte, mint az oroszé, csak bukott forradalom után volt lehetséges. Hogy a nyugati pártok hogyan oldják meg ezt a kérdést: nem tudjuk.

Szerencséjükre – amihez a magyar diktatúra bukása is hozzájárult – ők már tisztán látják a kérdést, ha megoldani a forradalom jelenlegi szakaszában nem is tudják. Talán nem is lehet. A forradalomnak nagyon előre kell haladnia ahhoz, hogy zárt tömegpárt jöhessen létre; túl kell már lennie a puszta agitáció és propaganda szakaszán – amin nyugaton a győztes forradalom *előtt* aligha lehet túl. Ez a forradalom jelenlegi legnagyobb krízise. A krízis a magyar diktatúrában ütközött ki először. Ma világszerte tudatossá vált, ha megoldást találni nem is bírt még.

1920

ELŐSZÓ
A *TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT* C. KÖTETHEZ

E cikkek összegyűjtése és könyvformában való kiadása semmiképpen sem kíván nagyobb jelentőséget kölcsönözni nekik annál, ami egyébként megilleti őket. *Az eldologiasodás és a proletariátus tudata,* valamint a *Módszertani megjegyzések a szervezeti kérdéshez* című cikkek kivételével, amelyeket kényszerű szabad időmben kizárólag e gyűjtemény számára írtam (habár ezek is meglevő alkalmi munkákon alapulnak), e tanulmányok pártmunka közben születtek, mint olyan kísérletek, amelyek a forradalmi mozgalom elméleti kérdéseit voltak hivatva tisztázni mind a szerző, mind pedig az olvasó számára. Ha most részben át is dolgoztam őket, ezzel semmiképpen sem szűnt meg alkalmi jellegük. Egyes cikkek esetében a radikális átdolgozás igazi lényegük megsemmisítését jelentette volna. Így például *A történelmi materializmus funkcióváltása* azon túlzott optimista reményeket tükrözi, amelyeket ekkortájt sokan dédelgettünk a forradalom időtartamára és tempójára vonatkozóan. Az olvasó nem várhat tehát rendszeres és tudományos teljességet e cikkektől.

Mindazonáltal létezik bizonyos tárgyi összefüggés az egyes írások között. Ez már a cikkek sorrendjében is kifejeződik, ezért ajánlatos sorban olvasni őket. Ugyanakkor filozófiailag iskolázatlan olvasóknak azt tanácsolja a szerző, hogy az eldologiasodásról szóló cikket ugorják át, és csak az egész könyv elolvasása után térjenek vissza rá.

Néhány – sok olvasó számára talán feleslegesnek tűnő – szóban magyarázattal kell szolgálnom arra is, hogy miért foglal el olyan jelentős helyet e lapokon Rosa Luxemburg tanainak kifejtése és elemzése és a velük folytatott vita. Ennek nemcsak az az oka, hogy véleményem szerint Rosa Luxemburg volt Marx egyetlen olyan tanítványa, aki mind *tárgyi-ökonómiai,* mind pedig *módszer-*

tani-ökonómiai szempontból valóban továbbfejlesztette, és a társadalmi fejlődés adott szakaszára *konkrétan* alkalmazta mestere életművét. Itt természetesen a könyv célkitűzéseinek megfelelően túlnyomórészt a kérdések módszertani oldala kerül előtérbe. A felhalmozáselméletnek és Marx gazdasági tanainak csak módszertani előfeltételeit és következményeit, nem pedig tárgyi-ökonómiai helyességüket tárgyaljuk. Többé-kevésbé minden olvasó számára világossá lesz majd, hogy a szerző tárgyi-tartalmi vonatkozásban is egyetért e nézetekkel. E kérdéseket azonban azért is szükséges volt ilyen kimerítően tárgyalni, mert Rosa Luxemburg gondolkodásának iránya sok Oroszországon kívüli, elsősorban német forradalmi marxista számára gyümölcsözően hasznosítható, következtetéseiben csakúgy, mint tévedéseiben is, meghatározó jellegű volt, és részben még ma is az. Azok számára, akik ebből a pozícióból indultak ki, a valóban kommunista-forradalmi, marxista belátás felé csak a Rosa Luxemburg teoretikus életművével való kritikai polémián keresztül vezet az út.

Ezen az úton *módszertanilag* döntő jelentőségűek Lenin írásai és beszédei. Nem célja az itt közreadott írásoknak, hogy Lenin politikai életművét részletesen elemezzék. Azonban éppen a feladat ezen tudatos egyoldalúsága és korlátozása miatt nyomatékosan emlékeztetnünk kell arra, hogy mit jelent a marxizmus fejlődése számára Lenin mint *teoretikus*. Túlnyomóan politikusi súlya ma még sokak számára elfedi elméleti szerepét. Az adott pillanatra vonatkozó egyes kijelentéseinek aktuális-gyakorlati fontossága ugyanis túlságosan nagy volt ahhoz, hogy mindenki számára világos legyen: e hatás előfeltétele végső soron a teoretikus Lenin gondolati mélysége, nagysága és termékenysége. Hatása azon alapul, hogy a marxizmus *lényegének gyakorlati jellegét* a világosság és konkrétság eddig még el nem ért fokára emelte; a csaknem teljes feledés homályából kiemelte ezt a mozzanatot, és e *teoretikus tettel* ismét kezünkbe adta a marxista módszer helyes megértésének kulcsát.

E sorok írójának legmélyebb meggyőződése ugyanis, hogy a feladat a marxi módszer lényegének *helyes megértése* és alkalmazása, nem pedig annak valamilyen „kijavítása". Ha egyes helyeken vitába is szálltunk Engels némely kijelentésével, akkor ez – s ezt

minden értelmes olvasónak be kell látnia – az egész rendszer szelleme alapján történik; alapját az a felfogás képezi – s ez akár téves is lehet –, hogy *ezeken* a pontokon a szerző még Engelsszel szemben is az ortodox marxizmus álláspontját képviseli.

Amikor itt a javítás, a korrekció vagy a tőle való eltérés szándéka nélkül fogadjuk el Marx tanítását, amikor ezen fejtegetések legbenső szándékunk szerint Marx tanainak *Marx értelmében* való kifejtése, *interpretációja* kívánnak lenni, akkor ennek az „ortodoxiának" semmiképpen sem az a célja, hogy (Sztruve úr szavaival) megőrizzük a marxi rendszer „esztétikai integritását". A célkitűzést az a nézet határozza meg, hogy Marx tanításaiban és módszerében *végre rátaláltunk* a társadalom és történelem megismerésének *helyes módszerére*. E módszer legbenső lényege szerint történelmi. Magától értetődik ezért, hogy szünet nélkül alkalmaznunk kell önmagára is; ez a belátás az itt közölt cikkek egyik leglényegesebb elemét képezi. Ez azonban egyszersmind tárgyi-tartalmi állásfoglalást is jelent a jelen időszerű problémáival szemben; a marxista módszer e felfogásának megfelelően ugyanis annak elsődleges célja a *jelen megismerése*. E cikkek módszertani jellege csak ritkán tette lehetővé konkrét jelenkori kérdések tárgyalását. Így a szerzőnek itt kell rámutatnia arra, hogy véleménye szerint a forradalmi évek tapasztalatai minden lényeges mozzanatában fényesen igazolták az ortodox (tehát kommunista) módon felfogott marxizmust. A háborút, a válságot és forradalmat, a forradalom fejlődésének úgynevezett lassúbb ütemét és Szovjet-Oroszország új gazdasági politikáját *is beleértve*, csupa olyan probléma vetődött fel, amelyet az így felfogott dialektikus módszerrel meg lehetett és *kizárólag* vele lehetett megoldani. Nem tartoznak e cikkek tárgykörébe az egyes gyakorlati kérdésekre adott konkrét válaszok. Feladatuk sokkal inkább az, hogy tudatosítsák számunkra a marxi módszert, és helyes megvilágításba helyezzék annak végtelenül gyümölcsöző voltát a más módon megoldhatatlan problémák megoldása szempontjából.

Ezt a célt szolgálják az egyes olvasók számára talán túlontúl gazdagon felsorakoztatott Marx- és Engels-idézetek is. De ha idézünk, értelmezünk is. És a szerző úgy látja, hogy méltatlanul a feledés homályába süllyedt a marxi módszer számos nagyon lénye-

ges mozzanata (éppen azok, amelyek döntően hozzájárulnának a módszer mind tárgyi, mind pedig rendszerbeli *összefüggésének* megértéséhez), s ezáltal nehézzé, sőt csaknem lehetetlenné vált e módszer éltető elemének, a *dialektikának* a megértése.

A konkrét és történelmi dialektika problémáját azonban csak oly módon tárgyalhatjuk, hogy részletesen elemezzük e módszer megalapozóját, Hegelt, valamint Hegel és Marx kapcsolatát. De még számos jó marxista számára is hiábavalónak bizonyult Marx figyelmeztetése, hogy nem szabad Hegelt „döglött kutya"-ként kezelni. (Engels és Plehanov fáradozásainak sem volt túl nagy hatásuk e tekintetben.) Marx is sokszor említi e veszélyt. Így például ezt írja Dietzgenről: „Nagy baja, hogy éppen Hegelt nem tanulmányozta." (Engelshez írott levél 1868. november 7-én.) Egy másik levélben pedig (1868. január 11.): „Az urak Németországban azt hiszik, hogy a hegeli dialektika döglött kutya. Ebből a szempontból sok minden terheli Feuerbach lelkiismeretét." 1858. január 14-én megemlíti, hogy milyen „nagy szolgálatot" jelentett számára Hegel *Logiká*-jának újraolvasása a politikai gazdaságtan bírálata kidolgozásának módszere számára. Most azonban nem a Marx–Hegel viszony filológiai oldaláról van szó; nem arról, hogy mit jelentettek Marx módszere számára a hegeli dialektika jelentőségéről vallott *nézetei,* hanem arról, hogy mit jelent *valójában* a marxizmus számára e módszer. E tetszőlegesen szaporítható kijelentéseket csak azért idéztük, mert a *Tőke* előszavának ismert része (ahol Marx a nyilvánosság előtt utoljára beszélt Hegelhez fűződő viszonyáról) sok szempontból hozzájárult ahhoz, hogy még marxisták is lebecsülték e kapcsolat tárgyi jelentőségét. Semmiképpen sem a viszony tárgyi jellemzéséről beszélek itt, amellyel teljesen egyetértek, és amelyet a cikkekben *módszertanilag is konkretizálni* kívánok. Kizárólag a Hegel „kifejezésmódjával" való „kacérkodás"-ról tett megjegyzésre gondolok.[1] Ez gyakran azt eredményezte, hogy a dialektikát felületi, stilisztikai díszítésnek tekintették Marxnál, amelyet a „tudományosság" érdekében a lehető legteljesebben ki kell irtani a történelmi materializmus módszeréből. Így még olyan, különben lelkiismeretes kutatók, mint például Vorländer professzor úr is, úgy vélték, hogy Marx „tulajdonképpen csak két helyen" vagy legfeljebb „még egy harmadikon" „ka-

cérkodott" hegeli fogalmakkal; nem veszik észre, hogy a módszer *állandóan alkalmazott, döntő jelentőségű kategóriáinak* egész sora, *közvetlenül* a hegeli *Logiká*-ból származik. Ha *észrevétlenül* maradhatott a közvetlenség és közvetítettség Marx számára alapvető fontosságú különbségének hegeli eredete és tárgyi-módszertani jelentősége, akkor, sajnos, joggal elmondhatjuk, hogy Hegelt még ma is (annak ellenére, hogy az egyetemeken ismét szalonképessé, sőt mi több, divatossá vált) „döglött kutya"-ként kezelik. Mert hiszen mit is szólna Vorländer professzor úr egy olyan filozófiatörténészhez, aki a kanti módszer egy mégoly eredeti és kritikai továbbfejlesztője esetében *nem venné észre*, hogy mondjuk az „appercepció szintetikus egysége" *A tiszta ész kritikájá*-ból származik?

E felfogással szeretne e sorok szerzője szakítani. Úgy hiszi, hogy ma *gyakorlati szempontból* is fontos a Marx-értelmezés engelsi (a „német munkásmozgalom" a „német klasszikus filozófia örököse") és plehanovi hagyományaihoz való visszatérés; hogy Lenin szavai szerint az összes jó marxistának „a hegeli dialektika materialista barátainak valamilyen társaságát" kellene megalapítania.

Hegellel kapcsolatban azonban ma éppen fordított a helyzet, mint magával Marxszal. Míg ez utóbbinál az a feladat, hogy a rendszert és módszert a maguk összefüggő egységében – *úgy, ahogyan ez Marxban benne rejlik* – értsük meg, és ezt az *egységet megőrizzük*, addig Hegel esetében ennek pont a fordítottját kell tennünk: külön kell választanunk az egymást sokszorosan keresztező és egymásnak részben élesen ellentmondó tendenciákat, hogy azt, ami Hegel gondolkodásában *módszertanilag gyümölcsöző, a jelen számára is élő szellemi erőként* mentsük át. E hasznosság és erő nagyobb, mint azt sokan gondolnák. Azt hiszem, hogy minél inkább képesek vagyunk e kérdés konkretizálására (amelyhez – szégyen, hogy ezt így ki kell mondani, de mégis szükségesnek látszik – természetesen elengedhetetlen Hegel írásainak ismerete), annál világosabbá válik hasznossága és ereje. Persze: nem a zárt hegeli rendszeré. Hegel rendszere, amint előttünk áll, történelmi tény. Véleményem szerint a beható kritika magával e rendszerrel kapcsolatban is annak megállapítására kényszerülne, hogy nem egy bensőleg valóban egységes, hanem több, egymással összeépült rend-

szerrel van dolga. (A *Fenomenológiá*-nak és magának a rendszernek a módszere közti ellentmondások csak például szolgálnak ezekhez az eltérésekhez.) Ha tehát Hegelt nem lehet többé „döglött kutya"-ként kezelni, akkor szét kell zúzni a történelmi rendszer halott építményét, hogy ezáltal ismét élővé és hatékonnyá válhassanak a gondolkodásában meglevő, továbbra is rendkívül időszerű tendenciák.

Közismert, hogy maga Marx is foglalkozott egy Dialektika megírásának gondolatával. „A dialektika valódi törvényei – írta Dietzgennek – már Hegelben is benne vannak; igaz, hogy misztikus formában. A feladat tehát e forma lehántása." Remélhetőleg nem kell külön hangsúlyozni, hogy ezek az írások egy pillanatra sem lépnek fel azzal az igénnyel, hogy akár csak fel is vázolják ezt a dialektikát. Feltétlenül szándékuk azonban az, hogy ösztönözzék az *ez irányú vitát*, hogy módszertanilag ismét napirendre tűzzék a kérdést. Ezért minden alkalmat megragadunk, hogy utaljunk ezekre a módszertani összefüggésekre; hogy a lehetőségekhez képest a legkonkrétabban felmutathassuk mindazokat a helyeket, ahol a hegeli módszer kategóriái lényegbevágóak a történelmi materializmus számára, mind pedig azokat, ahol élesen elválik egymástól Hegel és Marx útja; így anyagot és (amennyiben lehetséges) irányt is szolgáltathatunk *e kérdés* égetően szükséges *megvitatása* számára. Részben ez a szándék magyarázza az eldologiasodásról szóló cikk második részében a klasszikus filozófia részletes tárgyalását. (Csak részben azonban. Éppilyen szükségesnek látszott számomra ugyanis az, hogy a polgári gondolkodás ellentmondásait végre ott elemezzem, ahol ez a gondolkodás rátalált filozófiailag legmagasabbrendű kifejeződésére.)

Az ilyenfajta írások elemzéseinek az az elkerülhetetlen hiányossága, hogy lemondanak a tudományos teljesség és rendszeresség jogos követelményéről, anélkül hogy ezáltal népszerűbbé lehetnének. Teljes mértékben tudatában vagyok e hiányosságnak. De e cikkek keletkezésének ismertetése és szándékaimnak megjelölése nem csupán mentegetőzésül szolgál; arra kíván ösztönözni – ami ezen írások valódi célja is –, hogy a dialektikus módszer kérdése, mint élő és aktuális kérdés, vita tárgyává váljék. Ha e cikkek a

kezdetét vagy csupáncsak az ürügyét jelentik a dialektikus módszer valóban gyümölcsöző megvitatásának (amely ismét széleskörűen tudatosítaná a módszer lényegét), akkor feladatukat tökéletesen teljesítették.

E hiányosságok megemlítése mellett hadd utaljak a dialektika kérdésében járatlan olvasónak még egy (teljesen elkerülhetetlen, mert a dialektikus módszer lényegében rejlő) nehézségre. Ez a fogalmi meghatározások és a terminológia kérdése. A dialektikus módszer lényegéhez tartozik, hogy megszüntetve őrzi meg az elvont egyoldalúságukban hamis fogalmakat. A megszüntetve-megőrzésnek ez a folyamata azonban egyben azt is szükségessé teszi, hogy mégis szüntelenül ezekkel az egyoldalú, elvont és hamis fogalmakkal dolgozzunk; a fogalmak helyes jelentésüket nem definíciók által, hanem abban a módszertani funkcióban nyerik el, amely megszüntetve-megőrzött mozzanatokként tartja meg őket a totalitásban. E jelentésváltozás a Marx által korrigált dialektikában terminológiailag még kevésbé rögzíthető, mint magában a hegeliben. Ha ugyanis a fogalmak csupán történelmi valóságok gondolati alakjai, akkor egyoldalú, elvont és hamis alakjuk az igazi egység mozzanataként éppen hozzátartozik magához ehhez az igazi egységhez. Hegel elemzései ezzel a terminológiai nehézséggel kapcsolatban a *Fenomenológia* előszavában tehát még helyesebbek, mint ahogyan ezt maga Hegel véli, mikor ezt mondja: „Ahogyan ez a kifejezés: a szubjektum és objektum *egysége*, a véges és végtelen egysége, a lét és gondolkodás egysége stb. azt a helytelen mozzanatot tartalmazza, hogy objektum és szubjektum stb. azt jelentik, amik *egységükön kívül*, az egységben tehát nem jelentik azt, amit kifejezésük mond, éppúgy a hamis többé nem mint hamis az igazság mozzanata." A dialektika tiszta történetivé válásában ez az állítás ismét csak dialektikussá válik: a „hamis" mint „hamis" és egyben mint „nem-hamis" is az „igaz" egy mozzanata. Ha tehát a hivatásos „Marx-meghaladók" Marxnál a „fogalmi élesség hiányáról", „meghatározások" helyett puszta „képekről" beszélnek, akkor éppolyan reménytelen képet mutatnak, mint Schopenhauer „Hegel-bírálata", amely Hegelnél „logikai baklövéseket" próbált kimutatni: teljes képtelenséget arra, hogy akár a

dialektikus módszer ábécéjét is megértsék. Egy következetes dialektikus azonban e képtelenségükben nem annyira különböző tudományos módszerek ellentétét fogja látni, hanem olyan *társadalmi jelenséget,* amelyet (amennyiben társadalmi-történelmi jelenségként ragadja meg) dialektikusan megcáfol, és egyben megszüntetve-megőriz.

1922

ELŐSZÓ
A *LENIN (TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL)* C. KÖTETHEZ

Az alábbi következő néhány megjegyzés egy pillanatra sem támasztja azt az igényt, hogy bármilyen tekintetben is kimerítően tárgyalja Lenin elméletét és gyakorlatát. Csak arra törekedtünk, hogy – legalább durva körvonalakban – megmutassuk az összefüggést Lenin elmélete és gyakorlata között, mert úgy érezzük, hogy éppen ez az összefüggés még jó néhány kommunista fejében sem eléggé világos. Az összes felmerülő probléma valóságos feltárása természetesen egészen más terjedelmet kívánna, mint e néhány oldal, és Lenin életművének ilyen ábrázolásához nem is áll rendelkezésre kellőképpen teljes anyag, különösen akkor nem, ha valaki az orosz irodalmat csak fordításokból ismeri. Lenin történetének megírása azt kívánná, hogy – mint ennek keretét – feldolgozzuk legalább az elmúlt harminc-negyven év történelmét. Reméljük, nem kell túl soká várnunk e történet méltó ábrázolására. Ezeknek az utalásszerű megjegyzéseknek a szerzője maga tudja a legjobban, hogy milyen nehéz részproblémákat tárgyalni, mielőtt kellő világossággal át tudnák tekinteni az egészet, amelybe tartoznak; hogy milyen nehéz népszerűsíteni, mielőtt nem áll előttünk tudományosan kifogástalan formában is, amit népszerűsíteni akarunk. Ezért kísérletet sem tesz arra, hogy a maguk teljességében és felmerülésük történetileg pontos egymásutánjában írja le a problémákat, amelyek Lenin életét kitöltötték. A válogatást, a problémák egymásutánját és egymásból következését egyetlen szempont határozza meg: *összefüggésüket* akarjuk a lehető legvilágosabban megjeleníteni. Magától értetődik, hogy az idézetek kiválasztását is ez határozta meg, s nem az időrendi pontosság szempontja.

1924

Másfél év rettenetes küzdelme. Landler és betegség! Nevetségesnek tartotta mindenki, felháborítónak maga Landler. Ő volt mindig a párt legmunkabíróbb embere. Kinevetett, lesajnált mindenkit, aki fáradtságról panaszkodott, bár aztán fölényes jósággal pihenni küldte az elvtársakat. Neki magának nem kellett pihenés. Amióta az emigrációban volt, sohase ment el nyaralni vagy kipihenni magát. Cikkírás után szemináriumban, tanítás után szervező munkában keresett üdülést.

A Rákosi-per idején vettük először észre, az Öreg megingathatatlannak látszó munkaképességével valami baj van. Régebben is előfordult ugyan, hogy olykor hirtelen rosszul lett. De a rosszullét néhány óra alatt elmúlt mindig, és ő maga is, mi is csak elhízottságának tulajdonítottuk az ilyen eseteket. A Rákosi-per alatt még mindig úgy dolgozott, mint régen. És ha éjfélfelé vége volt a munkának, még elvitte azt az elvtársat, aki annyira-amennyire még bírta a tempót, és még lábon állt, egy kicsit „smúzolni", megbeszélni a magyar és a nemzetközi mozgalom aktuális kérdéseit. De a rosszullétek mégis gyakrabban ismétlődtek, és barátai már ostromolni kezdték: menjen el végre már egyszer pár hétre pihenni.

Nem ment el, mert más munka hívta. És dolgozott, amíg 1926 őszén össze nem esett. Az orvosok súlyos szívbajt állapítottak meg, egy régi ízületi gyulladásnak következményét, amely már esztendők óta lappangott benne, de nagy testi ereje és még nagyobb életenergiája és munkalelkesültsége elfelejtették vele. Beteg volt. Súlyos beteg. De most sem akart tudomást venni a betegségről. Érezte, tudta, hogy szüksége van rá a pártnak, a felszabadulásért küzdő, szervezkedő, útja felismeréséért tusakodó magyar munkásságnak.

Megindult a harc a halállal. De még nem tudta, hogy a halállal

harcol. Még csak arról sem akart tudni, hogy súlyosan beteg, hogy állandóan vigyázni kell magára, hogy nem pazarolhatja többé tetszés szerint az eszét, az energiáját, a tudását, ügyességét és ravaszságát a mozgalom javára. Néhány heti szanatóriumi pihenés után újra közénk jött. Nem engedett. Úgy dolgozott, mint régen, és néhány hónapig úgy is látszott, mintha menne a dolog, mintha győzelmet aratott volna a betegség felett.

Változó harcok ideje jött. Voltak hetek, amikor a be nem avatott észre se vette volna, hogy beteg ember beszél vele. De voltak hetek, amikor kénytelen volt újra és újra visszavonulni, szanatóriumba, vidékre menni, hogy kipihenje magát. De a pihenéstől látszólag újult erővel, új tervekkel tele tért vissza a munkába. Fanatikus hittel bízott a győzelemben. És még akik közelről is láttak mindent, akik ismerték a kezelőorvosok aggódó véleményét a betegségről, órákra, napokra elfelejtették, amit tudtak, olyan életenergia áradt ki belőle. Ő pedig folyton veszekedett, vitatkozott, tréfált orvosaival. Bebizonyította nekik, hogy ő jobban tudja, mi a baja és mit kell tennie. Bebizonyította nekik, hogy nem értenek a dialektikához, hogy mechanikusan, sablonszerűen fogják fel a szervezet állapotát, betegségeit.

Szántó Zoltánék pöre idejében lobbant fel utoljára nagy energiája. Még együtt ujjongott velünk a vádlottak november 7-i gyönyörű tüntetésén, de az ítélet után vissza kellett vonulnia újra pihenni. Most is bizakodott még. De most már világosan látta, hogy betegsége súlyos baj. Még a szanatóriumban is dolgozott. Nem engedte meg, hogy fontos dolgok az ő tanácsai nélkül intéződjenek el. De már csak tanácsokat és utasításokat adott, már csak dolgoztatott; már minden órai munkát pár napos rosszulléttel fizetett meg. És belenyugodott abba, hogy nem lesz már egész éven át teljes a munkaképessége. Belenyugodott abba, hogy három hónapra elutazik, hogy aztán három, négy, hat hónapig dolgozhasson, és így hosszú pihenés és dolgozás közt ossza meg életét. Belátta, hogy ez így kell a mozgalomnak. Az első hadjárat elveszett.

Így indult el Landler elvtárs egy baráti kör támogatásával a Riviérára pihenni, gyógyulni. Útközben kiszállt Párizsban, hogy megnézze a kommunárdok falát a Père Lachaise-en, a párizsi temetőben. Akkor talán még nem tudta, hogy örökre búcsúzik a for-

radalmi munkától, amikor megállt a kommünárok sírja előtt. (Még egészségesen szokta mondogatni: egyszer még elmegyek Párizsba, hogy lássam a kommünárok falát, és hogy leköpjem Louis Blanc, az áruló sírját.) Cannes-ban kezdődött meg az utolsó, az irtózatos küzdelem a halállal. Dagadt lábakkal, injekcióktól, köpölyözéstől sebes testtel, állandó légzési zavarok közt, már csak oxigénbelélegzés mellett élve, olyan betegen, hogy már ágyba sem fekhetett, hanem karosszékben aludva küzdött a halállal Landler elvtárs. De még küzdött. Utolsó levelében, amit hozzánk intézett, írja: „Rettenetes erővel küzdök, hogy még egyszer hasznos tagja lehessek a közösségnek." Aztán gondjairól ír, hogy pihenése, gyógyulása túl sok pénzébe fog kerülni barátainak, akik ideutazását lehetővé tették. És így végzi: „Előbb nem tudtam írni, most is nagyon nehezen. Az orvos még sétát sem enged meg. De azért mégis győzünk!"

Nem tudott győzni. Ez volt a nagy csatája, amelyben vereséget szenvedett. Beállott a halálos krízis. Az orvosok minden percre várták a halált. Már nem is mindig volt eszméletnél. De még félig eszméletlen állapotban is mindig a párt, a mozgalom ügyei körül forogtak gondolatai. Egy éjjel nála virrasztó lányának arról beszél, hogy „nagy baj van, mert fasiszta választás van, kell a lapnak telefonálni, mert különben nem tud megjelenni". Máskor azt mondja: „Haza kell menni Magyarországra, mert csak így lehet Bethlennel szemben eredményeket elérni." Majd egy spicligyanús emigráns nevét említette. „Nem jól mennek a dolgok... folyik a vizsgálat... rosszul megy... nem lehetek ott." Aztán: „Össze kellene ülnünk és megbeszélni bizonyos dolgokat." És még közvetlen halála előtt: „Nem tudom a jogi dolgokat megoldani."

Agóniája szakadatlan lelki tusa volt pártkérdésekről. Önmagáról, szenvedéseiről, kínlódásairól nem voltak szavai. Ez a harc a halállal is mozgalmi életének, a mozgalommal összenőtt életének volt része. Csak az utolsó éjjel fél egykor mondta, nem is annyira feleségének, mint magának: „Öreg, nem megy tovább!"

Ez a személytelen, minden magánügyet háttérbe szorító felolvadás a mozgalomban Landler elvtársnál nem volt aszketizmus. Szerette az életet, szerette családját, barátait, de ez a szeretet is beleolvadt élete egyetlen nagy szenvedélyébe: a munkásosztály szere-

tetébe, a munkásság felszabadulásának fanatikus akaratába, a felszabadulás akadályainak fanatikus gyűlöletébe. Néhány nappal halála előtt mondta feleségének, hogy legyen párttag, és dolgozzon a pártban. Az elárvult élettársnak nem tudott más, értékesebb hagyatékot elgondolni és eljuttatni.

Amikor pedig felesége meg akarta csókolni, azt mondta: „Csak semmi szentimentalitás!"

Megpróbáljuk követni ezt a tanítását is. Száraz hangot erőltetünk magunkra, és csak tényeket sorolunk fel, hogy Landler szellemében beszéljünk Landler utolsó nagy harcáról. De nem szentimentalitás, ha minden forradalmár, minden munkás érzi: Landler elvtárs nemcsak életében küzdött minden csepp vérével a munkásosztály felszabadításáért, hanem harca a halállal utolsó leheletéig ennek a harcnak volt része. Harc volt a halállal, nem magáért az életért, hanem a harcolni tudásért. A Kommunisták Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé, a forradalmi munkásosztály soraiban a diktatúra Vörös Hadseregének főparancsnoka mint bátor katona esett el, nehéz harc után.

1928

LUKÁCS GYÖRGY
BÍRÓSÁGI KIHALLGATÁSÁNAK JEGYZŐKÖNYVE

Iskoláimat Magyarországon végeztem, ezalatt a szülői házban laktam. 1906-ban, miután budapesti tanulmányaimat befejeztem, Kolozsvárott megszereztem az államtudományi doktorátust. Ezt követően különböző egyetemeket látogattam Németországban és Olaszországban, 1909-ben Budapesten megszereztem a filozófiai doktorátust. 1909 után külföldre mentem, és független íróként működtem, főleg Németországban. 1912-től 1918-ig kisebb megszakításokkal Heidelbergben tartózkodtam. A megszakítások főleg a háború időszakára estek, különösen 1915 őszétől 1916 tavaszáig, amikor is Budapesten bevonultam, és a levélcenzúránál szolgáltam.

1918 őszén Budapestre jöttem, és a forradalom kitörése után csatlakoztam a kommunista párthoz, amelynek azóta is tagja vagyok. A Tanácsköztársaság alatt oktatási népbiztosi hivatalt töltöttem be, a tanácskormány bukásáig; ezután, kb. 1919. szeptember közepén elmenekültem Budapestről, Bécsbe jöttem, itt tartózkodom állandóan ősz óta. Bécsben az első időkben független íróként tevékenykedtem. 1925–27-ben ezenkívül egy az orosz kereskedelmi képviselet által kiadott hivatalos kiadvány, *Handelsbulletin* (Kereskedelmi Közlöny) szerkesztését is elláttam. Emellett a Kommunisták Magyarországi Pártjának *Új Március* c. orgánumánál is dolgoztam, mint munkatárs.

Ausztriában a tanácskormány összeomlása után minden magyar szökevény menedékjogot kapott, azzal a megszorítással, hogy nem vehet részt az osztrák politikai életben; az erre vonatkozó nyilatkozatot magam is letettem. E nyilatkozatok szellemében bécsi tartózkodásom alatt valóban nem foglalkoztam osztrák politikával, még kevésbé kapcsolódtam bele az osztrák politikába.

Tagja vagyok a Kommunisták Magyarországi Pártjának. Ez a magyar kommunista párt Ausztriában egyáltalán nem titkos szer-

vezet. A rendőrhatóságnak tudomása kellett hogy legyen erről a magyar pártról, hiszen a Kommunisták Magyarországi Pártjának 1920-tól mindmáig különféle hivatalos folyóiratai jelennek meg, melyek kiadásáról a rendőrség a sajtótörvény alapján tudomással bír. Ilyen folyóiratként jelent meg Bécsben a *Proletár*, a *Vörös Újság*, és jelenik meg ma is az *Új Március*, melynek a borítóján egyértelműen olvasható, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának lapja. Ezekben a lapokban vezető személyiségek cikkei jelentek meg, névmegjelöléssel. A Kommunisták Magyarországi Pártjának alapszabályait is ismerheti a rendőrség, hiszen a Kommunisták Magyarországi Pártja csak egy szekciója a harmadik Internacionálénak, alapszabályai tehát azzal megegyezőek, és a harmadik Internacionálé szabályzatát pedig ismernie kell a rendőrségnek, hiszen az hivatalosan megjelent.

A harmadik Internacionálénak csaknem minden országban van szekciója; ugyanígy van egy magyar szekció is, és én azon a véleményen vagyok, hogy a Kommunisták Magyarországi Pártjának tevékenysége kívül esik az osztrák hatóságok hatáskörén. A magyar párt tevékenységének tere Magyarország. Mivel ez a tevékenység Magyarországon ma is illegálisan folyik, e párt korábban már megnevezett folyóiratai, ahogy ez már az emigránsok külföldi tevékenységének régebbi tradícióiból is következik, nem Magyarországon, hanem külföldön jelennek meg.

Arra a kérdésre, vajon egy a hatóságok elől eltitkolt egyesület gyakorolta-e – és milyen mértékben – a Kommunisták Magyarországi Pártjának bécsi tevékenységét, megtagadok mindennemű felvilágosítást.

Nem tagadom, hogy Bécsben kifejezetten rendszeresen került sor magyar emigránsok összejövetelére előadások megtartása céljából; ezekről a rendőrségnek minden alkalommal tudnia kellett.

[A Bz 77-es rendőrségi jelentés[1] megmutatása után]: Ezzel a jelentéssel kapcsolatban utalok két, a rendőrségen tett és nekem itt is felolvasott vallomásomra,[2] melyeket fenntartok.

[A Bz 1-es rendőrségi nyomozati aktából ezután kiemelt, a Kommunista Internacionálé moszkvai Nemzetközi Ellenőrző Bizottságának szóló jelentés[3] megmutatása után]:

Ezekkel az elém tárt iratokkal kapcsolatban megtagadok min-

dennemű felvilágosítást. Ugyanez áll azokra a – Kommunisták Magyarországi Pártja szervezetével és Központi Bizottsága tagjaival kapcsolatos – részletekre, melyeket önök ezen iratok alapján a 12. oldalon felsorolnak. Ugyancsak nem vagyok hajlandó nyilatkozni az ezen iratokhoz csatolt XV. számú, 1928. ápr. 10-i, Lukács György aláírású mellékletről.[4]

Elutasítom azt a határozott kérdést is, hogy beismerem-e, miszerint a kommunista párt ama központi szövetségének tagja volnék, melyet a fenti iratok emlegetnek.

Arra a kérdésre, hogy tudomásom volt-e Kun Béla bécsi tartózkodásáról, hogy vele akár személyesen, akár mint a Központi Bizottság tagja kapcsolatban voltam-e, megtagadom a felvilágosítást; arról sem adok felvilágosítást, hogy Kun Béla a Központi Bizottsághoz tartozott-e, és ha igen, milyen minőségben. Arról sem adok felvilágosítást, hogy a fent említett írásban szereplő Sándor fedőnév személyemre, Árpád pedig Kun Bélára vonatkozik-e.

A büntetőeljárás többi terheltje közül Georg Mayerhofert egyáltalán nem ismerem. Ilona Bauerre nem emlékszem, Lippay Zoltánt azt hiszem, ismerem,[5] de erre nem tudok egészen pontosan visszaemlékezni. Székely Bélát[6] ismerem, vele Bécsben társadalmilag is érintkeztem.

A neubaugassei irodahelyiségekre vonatkozó kérdésekre, ahol Kun Bélát tetten érték, ugyancsak megtagadom a felvilágosítást.

Salaquarda Dr. Meixner

Lukács György

1928

NYILATKOZAT

Ez év május 2-án nyilatkozatot adtam le a Központi Bizottságnak.[1] Ebben a nyilatkozatomban tézistervezetemet „minden fenntartás nélkül" visszavontam, és elismertem annak opportunizmusát. Májusi nyilatkozatom többek között kiemelte, hogy a második magyar forradalom semmiképp sem lehet alacsonyabb típusú, mint az első, vagyis proletárdiktatúra *után* demokratikus diktatúra lehetetlen, hogy tézistervezetem nem vette figyelembe, vagy amennyiben az analízisben felismerte, nem vonta le stratégiai következményeit sem annak 1. hogy Magyarország a kapitalista fejlődés magasabb fokán áll, mint állt Oroszország 1917-ben, sem annak 2. hogy Magyarországon a nagybirtokosok messzemenően átalakultak agrárkapitalistákká, és az agrártőke és az ipari tőke összenövése a finánctőke vezetése alatt igen előrehaladott stádiumban van, sem annak 3. „hogy Magyarországon nem lehet szó az egész parasztsággal való együttmenésről a feudális maradványok elleni harcban".

Bár a tézisek felett májusi nyilatkozatomban gyakorolt bírálat mai meggyőződésem szerint még nem volt elég következetes, amennyiben nem bírálta elég következetesen a téziseknek a demokratikus reformokért folytatott harcról való felfogását, nem bírálta a tézistervezetnek azt a felfogását, amely szerint a demokrácia – ma az imperializmusban a demokráciának fasizmussá való átalakulása idején – „a legjobb küzdőtér a munkásság számára"[2] és nem értékelte ezt a hibás vonalat úgy, mint a párt szocialista forradalomra való vonalát ténylegesen likvidáló súlyos opportunizmust, mégis szükségesnek tartom leszögezni, hogy a tézistervezettel *már több mint egy fél éve minden közösséget megtagadtam.* A Kommunista Internacionálé *Nyílt Levelé*-nek bírálatát a tézis-

tervezetről[3] *teljes mértékben* magamévá teszem, és teljes mértékben csatlakozom ahhoz az álláspontho, hogy a tézistervezet vonala ellen a legélesebb ideológiai harc szükséges.

1929. évi december hó 4-én

Blum[4]

A Marxhoz való viszony a valódi próbakő minden értelmiségi számára, aki komolyan veszi saját világszemléletének tisztázását, a társadalmi fejlődést, különösen a jelenlegi helyzetet, saját helyét benne és állásfoglalását. Az, hogy milyen komolyan, alaposan és elmélyülten foglalkozik ezzel a kérdéssel, adja meg a mértékét annak, vajon ki akar-e térni – tudatosan vagy öntudatlanul és mennyire – a jelen világtörténelmi harcaival kapcsolatos világos állásfoglalás elől. Tehát a Marxhoz való kapcsolatnak, a marxizmussal való szellemi birkózásnak az életrajzi vázlata mindenkor olyan képet ad, amelynek – mint adaléknak az értelmiségiek imperialista időszakbeli társadalmi történetéhez – bizonyos általános érdekessége van még akkor is, ha – az én esetemben – maga ez az életrajz semmiképpen nem tarthat igényt a nyilvánosság érdeklődésére.

Első ismeretségemet Marxszal (a *Kommunista Kiáltvány*-nyal) gimnáziumi éveim végén kötöttem. A benyomás rendkívül nagy volt, és mint egyetemi hallgató azután Marx és Engels több írását olvastam el (így például a *Brumaire 18*-át, a *Család eredeté*-t és különösen a *Tőke* első kötetét tanulmányoztam át). Ez a tanulmányozás nyomban meggyőzött a marxizmus néhány fő pontjának helyességéről. Elsősorban az értéktöbblet-elmélet, a történelemnek osztályharcok történeteként való felfogása és a társadalom osztálytagozódása hatott rám. Mindazonáltal, ahogy ez polgári értelmiséginél igen kézenfekvő, ez a befolyás a közgazdaságtanra és mindenekelőtt a „szociológiára" korlátozódott. A materialista filozófiát, amelynél akkoriban semmi különbséget nem tettem dialektikus és nem dialektikus materializmus között, ismeretelméletileg teljesen túlhaladottnak tartottam. A „tudat immanenciájáról" szóló újkantiánus tanítás kitűnően illett akkori osztályhelyzetemhez

és világszemléletemhez. Nem is vetettem alá semmiféle kritikai vizsgálatnak, és ellenállás nélkül elfogadtam minden ismeretelméleti kérdésfeltevés kiindulópontjának. Mindig voltak ugyan meggondolásaim a szélsőséges, szubjektív idealizmussal szemben (mind az újkantianizmus marburgi iskolájával, mind a machizmussal szemben), mivel nem tudtam belátni, hogyan lehet a valóság kérdését egyszerűen a tudat immanens kategóriájaként levezetni. Ez azonban nem vezetett materialista következtetésekre, ellenkezőleg, a filozófia azon iskoláihoz való közeledésre, amelyek ezt a kérdést irracionalista-relativista módon, olykor a misztikumba csillogtatva akarták megoldani (Windelband-Rickert, Simmel, Dilthey). Simmel befolyása, akinek személyesen tanítványa voltam, lehetőséget adott nekem arra is, hogy azt, amit Marxból ebben az időszakban elsajátítottam, egy ilyen világszemléletbe „beépítsem". Simmel *A pénz filozófiája* c. műve[1] és Max Weber protestantizmusra vonatkozó írásai[2] voltak a mintaképeim egy olyan „irodalomszociológiához", amelyben a Marxból vett, szükségképpen felhígított és elhalványított elemek még megvoltak ugyan, de alig felismerhetően. A „szociológiát" Simmel példájára egyrészt lehetőleg elválasztottam az igen elvontan felfogott gazdasági alapzattól, másrészt a „szociológiai" elemzést csupán előfoknak tekintettem az esztétika tulajdonképpeni tudományos vizsgálatához (*A modern dráma fejlődésének története*, 1909; *Az irodalomtörténet módszertana*, 1910; mindkettő magyarul). 1907 és 1911 között megjelent tanulmányaim e módszer és egy misztikus szubjektivizmus között ingadoztak.

Világos, hogy egy ilyen világszemléleti fejlődés folyamán a Marxból merített ifjúkori benyomások szükségképpen egyre inkább elhalványodtak, és egyre kisebb szerepet játszottak tudományos tevékenységemben. Marxot továbbra is a legkompetensebb közgazdásznak és „szociológusnak" tartottam, de a közgazdaságtan és a „szociológia" akkori tevékenységemben átmenetileg csekélyebb szerepet játszott. Annak a fejlődésnek részletproblémái és egyes szakaszai, amelyben ez a szubjektív idealizmus filozófiai válságba vitt, nem érdekesek az olvasó számára. Ezt a válságot azonban – persze tudtomon kívül – objektíve meghatározta az imperialista ellentétek fokozott előtérbe lépése, és meggyorsította

a világháború kitörése. Eleinte ez a válság persze csak abban mutatkozott meg, hogy a szubjektív idealizmusról áttértem az objektív idealizmusra (*Die Theorie des Romans,* 1914–1915). Ezzel természetesen növekvő jelentőségre tett szert számomra Hegel – különösen *A szellem fenomenológiája.* A háború számomra egyre világosabbá váló imperialista jellegével, Hegel-tanulmányaim elmélyülésével, amelyekbe Feuerbachot is bevontam, ámbár akkoriban pusztán az antropologizmus oldaláról, kezdődik Marxszal való második intenzív foglalkozásom. Akkor az ifjúkori filozófiai írások állottak érdeklődésem előterében, habár buzgón tanulmányoztam nagyszabású *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához* című munkáját is. Ám ez alkalommal ha már nem is Simmel, de Hegel szemüvegén át láttam Marxot. Már nem „kimagasló részlettudósnak", közgazdásznak és szociológusnak tekintettem. Már „felderengett" bennem az átfogó gondolkodó, a nagy dialektikus. De még akkor sem láttam a materializmus jelentőségét a dialektika problémáinak konkretizálása és egységesítése, következetessé tétele szempontjából. Csupán a tartalomnak a formával szembeni – hegeli – elsőbbségéhez jutottam el, és megkíséreltem, lényegében hegeli alapon, Hegelt és Marxot egy „történelemfilozófiává" szintetizálni. Ez a kísérlet különös árnyalatot kapott azáltal, hogy hazámban, Magyarországon a legbefolyásosabb „baloldali szocialista" ideológia Szabó Ervin szindikalizmusa volt. Szabó Ervin szindikalista írásai az én „történetfilozófiai kísérleteimnek" sok értéke mellett (például *A gothai program kritikájá*-nak közvetítése mellett, amelyet általa ismertem meg) erősen absztrakt-szubjektivista és ezért etizáló jelleget adtak. Mint az illegális munkásmozgalommal érintkezésben nem levő akadémikus értelmiségi, a háború alatt sem a Spartacus-írásokat,[3] sem Lenin háborús írásait[4] nem láttam soha. Erős és tartós hatással olvastam Rosa Luxemburg háború előtti írásait.[5] Lenin *Állam és forradalom* című művét csak az 1918–1919-es forradalmi időszakban ismertem meg.

Ilyen ideológiai erjedés közepette értek az 1917-es és 1918-as forradalmak. Rövid ingadozás után 1918 decemberében csatlakoztam a KMP-hez, és azóta is a forradalmi munkásmozgalom soraiban maradtam. A gyakorlati munka hamarosan arra kényszerített, hogy intenzívebben foglalkozzam Marx gazdasági írásaival, beha-

tóbban tanulmányozzam a történelmet, a gazdaságtörténetet, a munkásmozgalom történetét stb., hogy szakadatlan revíziónak vessem alá filozófiám alapjait. Ez a – marxista dialektika valóságos és totális felfogásáért való – viaskodás azonban igen sokáig tartott. A magyar forradalom tapasztalatai ugyan igen élesen megmutatták nekem minden szindikalizáló elmélet tarthatatlanságát (a párt szerepe a forradalomban), de egy szélsőbaloldali szubjektivizmus még sokáig élt bennem (állásfoglalás a parlamentarizmusról folyó vitával kapcsolatban 1920-ban, a márciusi akcióval kapcsolatban 1921-ben[6]). Mindenekelőtt ez akadályozott meg abban, hogy a dialektika materialista oldalát valóságosan és helyesen, átfogó filozófiai jelentőségében megértsem. *Történelem és osztálytudat* című könyvem (1923) igen világosan mutatja ezt az átmenetet. A már tudatos kísérlet ellenére, hogy Hegelt Marx által legyőzzem, és „megszüntetve-megtartsam", a dialektika döntő kérdéseit még idealista módon oldottam meg (a természet dialektikája, visszatükrözési elmélet stb.). A még mindig megtartott Luxemburg-féle felhalmozási elmélet szervetlenül keveredett egy szélsőbaloldali-szubjektivista aktivizmussal.

Csak a forradalmi munkásmozgalommal való, a sokéves gyakorlatból eredő összeforrás, csak az a lehetőség, hogy Lenin műveit tanulmányozzam és – fokozatosan – alapvető jelentőségükben megértsem őket, vezetett el Marxszal való foglalkozásom harmadik időszakába. Csak most, a gyakorlati munka majdnem egy évtizede, a Marxszal való elméleti viaskodás jóval több mint egy évtizede után vált számomra konkrétan világossá a materialista dialektika átfogó és egységes jellege. De éppen ez a világosság hozta magával azt a felismerést, hogy a marxizmus valódi tanulmányozása csak most kezdődik, és soha nem juthat nyugvópontra. Mert, mint Lenin oly találóan mondja, „a jelenség gazdagabb a törvénynél . . . s ezért a törvény, minden törvény, szűk, nem teljes, közelítő".[7] Ez azt jelenti, hogy mindenki, aki azt képzeli, hogy a dialektikus materializmus mégoly széles, tág és mély felismerése alapzatán is egyszer s mindenkorra megértette a természet és a társadalom jelenségeit, az az eleven dialektikából szükségképpen visszaesik a mechanikus merevségbe, az átfogó materializmusból az idealista egyoldalúságba. A dialektikus materializmust, Marx ta-

nítását napról napra, óráról órára a gyakorlat alapján ki kell harcolni, el kell sajátítani. Másrészt Marx tanítása éppen megtámadhatatlan egységében és totalitásában ad fegyvert a gyakorlat viteléhez, a jelenségeken és törvényeiken való úrrá levéshez. Ha ennek a totalitásnak csak egyetlen tagját is kihagyják (vagy pusztán elhanyagolják), akkor merevség és egyoldalúság keletkezik; ha pusztán a mozzanatok egymáshoz való arányát eltéveszti valaki, akkor elveszítheti lába alól a materialista dialektika talaját. „Mert minden igazságot – mondja Lenin –, ha »szertelenné« teszik . . . ha eltúlozzák, ha kiterjesztik tényleges alkalmazhatóságának határain túl, a képtelenségig lehet vinni, sőt a jelzett körülmények között az igazság elkerülhetetlenül képtelenségbe csap át."[8]

Több mint harminc év telt el azóta, hogy mint fiatal fiú első ízben olvastam a *Kommunista Kiáltvány*-t. A Marx írásaiban való előrehaladó – bár ellentmondásos, nem egyenes vonalú – elmélyülés intellektuális fejlődésem történetévé és – messze túl ezen – egész életem történetévé vált, amennyiben ennek az életnek egyáltalában jelentősége van a társadalom számára. Úgy vélem, hogy abban a korszakban, amely Marx fellépését követi, a Marxhoz való viszony tisztázása központi problémájává kell hogy legyen minden gondolkodónak, aki egyáltalában komolyan veszi magát; hogy az a mód és az a fok, amelyben elsajátítja Marx módszereit és eredményeit, határozza meg rangját az emberiség fejlődésében. Ez a fejlődés osztályjellegűen meghatározott. De ez a meghatározás sem merev, hanem dialektikus: az osztályok harcában való állásfoglalásunk messzemenően meghatározza azt, hogyan és milyen fokon sajátítjuk el a marxizmust, másrészt viszont ennek az elsajátításnak minden elmélyítése elősegíti a proletariátus életével és gyakorlatával való egybeforrásunkat, és ezáltal – visszahatóan – elősegíti Marx tanításaihoz való viszonyunk elmélyítését.

1933

A *MATERIALIZMUS ÉS EMPIRIOKRITICIZMUS* JELENTŐSÉGE A KOMMUNISTA PÁRTOK BOLSEVIZÁLÁSÁBAN

A *Materializmus és empiriokriticizmus* jelentősége korántsem merül ki abban, hogy a machista idealizmus megsemmisítő bírálata. Lenin a machizmus bírálatával egyidejűleg az imperialista korszak *egész* reakciós idealizmusát bírálja. Igen nyomatékosan hangsúlyozza a dialektikus materializmusért vívandó harc új formájának szükségességét az adott időszakban. Feuerbach és sokan jelentéktelen követői közül „lent materialisták, fent idealisták". A machistáknál fordított a helyzet. „»Fent« Bogdanov történelmi materialista – igaz, hogy vulgáris és erősen idealizmussal fertőzött materialista –, »lent« pedig idealista, aki marxista műszavakba burkolja, marxista szócskákkal sallangozza fel idealizmusát."[1] Lenin ezzel már megadja az imperializmus korszaka polgári filozófiája fő irányzatainak alapvető jellemzését és bírálatát, s ezzel a legszorosabb kapcsolatban jellemzi és bírálja azokat az elhajlásokat a marxizmustól, amelyek a munkásmozgalomnak ebben az időszakában jelentkeztek. Azok a hibák, amelyekbe *Történelem és osztálytudat* című könyvemben estem, teljes egészükben ezeknek az elhajlásoknak a vonalán haladnak. Az enyéimhez hasonló hibák bírálatát Lenin már maradéktalanul megadta könyvében. E hibák részletes jellemzését és bírálatát csupán felszólalásom végén adom meg, miután megkísérlem feltárni e hibák gyökereit általános formájukban is.

Lenin felülmúlhatatlan világossággal megmutatta, hogy a bogdanovi-machista „fenti materializmus" álmaterializmus, öncsalás, csalás, demagógia stb. Az imperialista korszakban az idealista filozófia ilyen tendenciáinak objektív lényege a *materializmus elleni* harc, mégpedig abban a formában, amely az olvasókat annak hangoztatásával akarja lóvá tenni, hogy itt olyan filozófusokkal van dolguk, akik felülemelkednek a materializmus és idealizmus ellen-

tétén. Lenin azt mondja: „Az *összes* machisták *valamennyi* írásán vörös vonalként húzódik végig az a korlátolt óhaj, hogy »felülemelkedjenek« a materializmuson és az idealizmuson, túljussanak ezen az »elavult« ellentéten, a *valóságban* viszont ez az egész társaság *lépten-nyomon* az idealizmus útján bukkan föl, és folytonfolyvást, szakadatlanul harcol a materializmus ellen."[2] Az a machista álarc (mely állítólag kétfrontos: a materializmus ellen is, az idealizmus ellen is irányul), melynek formájában a materializmus elleni idealista támadás folyik, a legszélesebb körben az imperialista korszakban bontakozik ki. A szubjektív idealista újkantianizmusnak objektív idealizmusba (újhegelianizmus stb.) való átmenetével, az irracionalista életfilozófia kifejlődésével ezek a tendenciák egyre inkább a polgári ismeretelmélet központi problémáivá válnak. A kérdések ilyen felvetésének a machizmussal való hasonlósága különösen azért frappáns, mert ezeknek az irányzatoknak a többsége a machizmustól függetlenül fejlődött. Így már Nietzschénél erősen kifejlődött ez a képmutató álharc az idealizmus ellen. S valóban, Nietzsche ezen „antiidealista" álláspontjához, „hősi realizmusához" (Bäumler) közvetlenül kapcsolódik a háború utáni időszakban a burzsoá filozófia egyre fokozódó fasizálódása.

Ennek az elméletnek élesebb megfogalmazását talán Ludwig Klagesnél találjuk meg. Szerinte az ismeretelméletnek két alapvető lehetősége van. Az egyik a logocentrizmus (amin *mind* a materializmus, *mind* az idealizmus értendő), a másik az új, magasabbrendű, a materializmus és az idealizmus „elavult" ellentétén felülemelkedő életfilozófia: a biocentrizmus. A fasizmus ennek az ismeretelméletnek igen nagy fontosságot tulajdonít, hiszen az egész fasiszta *fajmítosz* az ilyenféle ismeretelméletre, az intuicionista, biologizáló misztikára épül. Ezért a materializmusért vívott harc, a demagóg módon előtérbe helyezett frontokkal való álcázás leleplezése, az egyedül helyes filozófiai frontnak – ahol a materializmus áll szemben az idealizmussal – visszaállítása, ez – amint azt Lenin teljes egészében megmutatja – az alapvető, döntő kérdés a filozófia pártossága számára, ez jelenleg az alapvető kérdése a bolsevizmus és a fasizmus között az ideológiai fronton folyó harcnak.

Ily módon az imperialista idealizmus álmaterializmusa nem

egyéb, mint kísérlet arra, hogy a rothadó kapitalizmus filozófiájában egyre erősödő misztikus tendenciák tudományos ismeretelméleti megalapozottságának legalább külső látszatát keltsék. Lenin ezt a tendenciát, hogy az imperializmus burzsoá filozófiája a fasizmus ideológiai előkészítésébe nő át, könyvében már csíráiban kimutatja, és megsemmisítő bírálattal illeti. Lenin világosan megmutatja, miként nő át a machisták szubjektív idealizmusa, agnoszticizmusa misztikába (empiriomonizmus, a hieroglifák, a szimbólumok elmélete stb. a materialista visszatükrözési elmélet helyett). Lenin kimerítően jellemzi és bírálja azokat a revizionista tendenciákat is, amelyek szükségképpen és szervesen sarjadnak ki ebből az ismeretelméletből (istenkeresés stb.). Rámutat arra, milyen különösen veszélyes „az a pap, aki nem jár csuhában, aki nem prédikál holmi primitív vallást – a szellemi és demokratikus pap, aki az istenépítést és istenteremtést hirdeti" (levél Gorkijhoz, 1913. november 14. vagy 15.).[3] Ezek a tendenciák roppantul megerősödnek az imperialista fejlődés során. Ebben jelentős szerepe van a machisták által már megkezdett harcnak az okság ellen, az új, „nem kauzális" tudományok létrehozására irányuló kísérleteknek. A kauzalitásnak a természettudományokból való száműzését ez az ülésszak már tüzetesen tárgyalta, és még részletesebben fogja tárgyalni. Én csak arra szorítkozom, hogy rámutassak az imperialista idealizmus általános metodológiájának néhány fontos pontjára. Eleinte a dolog arra korlátozódik, hogy kiagyalják az okság különféle gyöngült formáit (Rickert), vagy pedig a kauzális tudományok mellé állítják a nem kauzális tudományokat (az elemző és a leíró pszichológia Diltheynél). Azután az irracionalista „életfilozófia" egyre magasabbra csapó hulláma szembeállítja a „holt" kauzalitással a nem kauzális „élet" szféráját (Bergson). Spengler a történelem nem kauzális „általános morfológiájának" követelését veti fel a tudomány legfőbb céljaként stb. Mindezek a tendenciák tetőpontjukat a fasizmus hivatalos filozófiájának imperialista eklektikus misztikájában érik el (Bäumler, Rosenberg).

Az imperialista filozófia nyomban leveti álmaterialista köntösét, mihelyt korunk konkrét kérdései kerülnek szóba, s kiváltképpen amikor a proletariátus osztályharcát kell filozófiailag megragadni. A háború előtti imperializmus még csak az „értékek hie-

rarchiájáig" jutott el, amelyben a gazdaság áll a legutolsó helyen, fent pedig az etika, a vallás stb. helyezkedik el. Az „értékek hierarchiája" szolgált filozófiai alapul a munkásosztály minden „sárga" mozgalma számára. Az „életfilozófusok" a „holt gazdasággal" szembeállítják az élő „lelket" (Simmel, Rathenau stb.). A fasiszta idealizmus átveszi ezt a szembeállítást, de oly módon élezi ki, hogy a létezőt ábrázolja holtnak, a demagóg „támadások" és „bírálatok" tárgyát alkotó kapitalizmust (ide tartozik az is, hogy demagóg módon azonosítják egyfelől a kapitalizmust a liberális ideológiával, másfelől a liberalizmust a marxizmussal és a materializmussal), míg a fasiszta mozgalmat és a fasizmus által teremtett „új társadalmat" demagóg módon „eleven népi közösségként" mutatják be (Freyer, Jünger, Rosenberg stb.). Ahogyan a machisták azt állították, hogy felülemelkedtek a materializmus és az idealizmus ellentétén azért, hogy eredményesebben harcolhassanak a materializmus ellen, ugyanúgy a fasiszta demagógia azt hirdeti, hogy a fasizmus felülemelkedik a kapitalizmusnak és a marxista szocializmusnak az ellentétén, és valami „újat", „harmadikat" alkot meg azért, hogy ezen az úton eredményesebben lehessen védelmezni a rothadó monopolkapitalizmust, amelyet proletárforradalom fenyeget. Az idealizmus a fasiszta ideológia egyik legfontosabb fegyverévé válik.

Ebben az evolúcióban a szociáldemokrácia szerepe egyfelől a marxizmus rendszeres lefegyverzésében rejlik, mégpedig lent és fent egyaránt (idő hiányában itt csak az ismeretelméleti problémát érinthetjük, s azt is csak röviden), másfelől abban, hogy az opportunizmusnak szociálfasizmusba átnövő politikája lehetővé teszi a fasizmus számára, hogy a marxizmusra szórt rágalmaival időlegesen félrevezesse a csalódott és elmaradott munkásokat s különösen az elkeseredett, a talajt a lábuk alól elvesztő kispolgárokat. Itt csak röviden a fő pontjait sorolhatjuk fel annak, hogyan ássa alá a marxizmust a szociáldemokrata filozófia ismeretelméletileg.

Először: annak tagadása, hogy a dialektikus materializmus világnézet. A marxizmus „szociológiájának" és „politikai gazdaságtanának" mint (burzsoá értelemben vett) szaktudományoknak különválasztása a materialista ismeretelmélettől. Marx pozitivista

elhajlású, következetlen idealistaként való ábrázolása (Max Adler).

Másodszor: a marxista ismeretelmélet helyettesítése a burzsoá ismeretelmélet divatos idealista áramlataival: a kantianizmussal (Bernstein, Max Adler), a machizmussal (Friedrich Adler), később: a hegelianizmussal (Siegfried Marck).

Harmadszor: ez az ismeretelmélet egyre nagyobb engedményeket tesz az irracionális életfilozófiának; Simmel befolyása a háború előtti imperializmus korában. Dilthey filozófiájának, a fenomenológiának stb. elfogadása a háború utáni időszakban. Az etika már Max Adlernél merőben irracionalista módon a megismerésen túl van.

Negyedszer: rá kell mutatnunk a marxizmus „kiegészítésére" az etikával. Itt olyan evolúciót látunk, amely teljesen megfelel a burzsoá idealizmus fejlődésének a „sárga" mozgalom ideológiai megalapozásától a fasizmus gazdasági idealizmusáig. (Ennek az evolúciónak tüzetes áttekintésében rá kell mutatni a lassalle-ianizmus maradványainak jelentőségére a szociáldemokrácia ideológiájában és különösen a lassalle-ianizmus háború utáni újjászületésének jelentőségére.)

Csak a Lenin vezette bolsevikok ismerték fel világosan, mi a különös jelentősége az imperializmus korszakában az idealizmus elleni harcnak. A II. Internacionálé baloldali ellenzékei, ha egyáltalán folytattak ilyen harcot, csak határozatlanul és gyöngén folytatták (Mehring engedményei a kantianizmusnak és a machizmusnak). A baloldali ellenzék e gyöngeségének szükségszerű következménye az volt, hogy a III. Internacionálé keletkezése idején a közép-európai és nyugat-európai szekciók ideológiai állapotát rendkívüli zűrzavar jellemezte. A szekciók többségében széles körben elterjedtek mind a fel nem számolt szociáldemokrata idealizmus erős maradványai, mind pedig ultrabaloldali-szindikalista típusú áramlatok, amelyek filozófiai vonatkozásban ugyancsak idealisták. A helyes bolsevik irányvonallal szemben emelt kifogások, az olyan próbálkozások, hogy az „orosz" bolsevizmussal a „nyugati kommunizmust" állítsák szembe, ideológiailag ezekre az idealista áramlatokra támaszkodtak. A Németország Kommunista Pártjában jelentkező jobboldali áramlatok (Levintől kezdve

Brandler-Thalheimeren át a békülékenyekig) a német szociáldemokrata párt régi baloldali ellenzékének világnézeti eklekticizmusához kapcsolódnak. A bolsevikok ellen a *Spartacus-szövetség* ideológiai hagyományait használva fel, nemcsak hogy az imperializmus Luxemburg-féle koncepcióját védelmezik Lenin koncepciójával szemben, hanem az összes filozófiai kérdésekben tágra nyitják a kaput az idealizmus előtt. A különféle fajta „baloldali" irányzatok Pannekoek-Gortertől Korsch–Ruth Fischer–Maslow-ig szektás taktikájukat mindenkor egyformán egy idealista megalapozású „marxizmus" érvével próbálják igazolni. Idealista módon elszigetelik az élcsapatot a tömegektől, lemondanak a tömegek vívmányairól s ezzel együtt a kapitalizmus elleni tényleges forradalmi harcról (ez politikai vonatkozásban is rokonítja őket a bogdanovizmussal). A latin országokban a szindikalista ideológiából – amely már a kezdet kezdetétől fogva idealista volt, Proudhontól és Bakunyintól való származásában, s amelybe azután (főképp Sorel útján) az imperialista korszak különféle idealista filozófiai áramlatai olvadtak be – a legkülönfélébb jobboldali és „baloldali' csoportosulások alakultak ki (Bordigától Souvarine-Rosmerig), amelyek összes elméleteiket szintén idealista módon alapozták meg. Ha valamivel közelebbről megvizsgáljuk mindezeknek a jobboldali és „baloldali" áramlatoknak az ideológiáját, kitűnik, hogy az a jellemzés, amelyet Lenin a bogdanovi „lent idealizmus, fent materializmus"-ról adott, hajszálpontosan illik rájuk. Mindezek az irányzatok, amelyek külsőleg különféle érveket használnak fel, a dolog lényegét tekintve egymással teljes összhangban megkísérelték az „orosz" bolsevizmussal szembeállítani a „nyugati kommunizmust". Ezzel a szembeállítással, először is, ideológiailag előkészítették az utat az *ellenforradalmi trockizmus* számára, amely a dialektikus materialista bolsevik elmélet és gyakorlat helyébe az idealista forradalmi frázist csempészte, másodszor, ezzel növelték a *manőverezési lehetőségeket a baloldali szociáldemokrácia számára.* A szociálfasiszták ellenforradalmi gyakorlatának veszélyes, demagóg álcázása, amelyet a baloldali szociáldemokrácia végrehajt, jórészt a marxizmus idealista revízióján nyugszik, amelyet „forradalmi" keretbe illesztenek. Ezért e demagóg álcázás ellen csak akkor harcolhatunk eredményesen, ha a marxizmus–leni-

nizmus minden revízióját kíméletlenül leleplezzük. A „nyugat-európai kommunizmus" különféle idealista áramlatai azonban idealizmusukkal hidakat vernek a baloldali szociáldemokrácia számára. Amikor a marxizmus–leninizmusnak általuk végrehajtott ideológiai revízióját úgy hirdetik és reklámozzák, mint a kommunizmus „új", „magasabb" szakaszát, megkönnyítik a szociáldemokrácia számára a tömegek becsapását. Mindezeket az áramlatokat gyökerestől ki kell irtani. A Komintern összes szekcióiban a marxizmus–leninizmus világnézetéért is olyan könyörtelen szigorúsággal és alapossággal kell harcolni, mint a stratégiai-taktikai és a szervezeti irányvonalért. Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című munkája a Komintern szekcióinak ideológiai fegyvert adott e harchoz. Csak azután, hogy ezt a könyvet lefordították az összes fontosabb nyelvekre, és a kommunista pártok aktivistái tanulmányozták, csak amióta tartalma Sztálin *A leninizmus kérdései* című munkája révén az összes párttagnak és a kommunistákkal rokonszenvező tömegeknek közkincsévé válik (ideológiai kampányok, brosúrák, előadássorozatok stb. útján), csak azóta lehet világnézeti fronton is eredményesen harcolni a marxizmus ideológiai eltorzulásai ellen – Brandlertől Trockijig. S a harc ellenük valóban egyre eredményesebb lesz. A harc a materializmusért, a harc a lenini korszak helyes megértéséért a Komintern szekciói bolsevizálásának elengedhetetlen szerves alkotórésze.

Az itt röviden ismertetett ideológiai áramlatok határozzák meg saját fejlődésemet is. Simmel és Max Weber tanítványaként kezdtem (a német „szellemtudományi" filozófiai áramlatok befolyása alatt álltam), és emellett filozófiai vonatkozásban a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé, Kanttól Hegel felé fejlődtem. Ezzel egyidejűleg fejlődésemre nagy befolyást gyakorolt a szindikalizmus filozófiája (Sorel), amely megerősítette bennem a romantikus antikapitalizmus tendenciáit. Egész világnézetem válságában, amelyet a világháború és az 1917-es orosz forradalom idézett elő, ezek a szindikalista tendenciák még jobban fokozódtak Szabó Ervinnek, a szindikalizmus legjelentősebb magyarországi képviselőjének személyes hatására. Ily módon 1918-ban a magyarországi kommunista pártba jelentős mértékben szindikalista és idealista világnézettel léptem be. A magyar forradalomból

szerzett tapasztalat ellenére a Komintern irányvonalával szembeni ultrabaloldali szindikalista ellenzék uszályában kullogtam (1920–21). Jóllehet a harmadik világkongresszus után megértettem akkor elkövetett konkrét hibáimat (parlamentarizmus, márciusi fellépés), *Történelem és osztálytudat* címmel 1922-ben befejezett könyvem (amelyet az 1919–22-es években írtam) filozófiai összegezése volt ezeknek a tendenciáknak. Ezért a „lenti idealizmus" lenini jellemzése éppen könyvem központi hibáira illik rá, noha sohasem érintkeztem a machizmussal. Az a harc, amelyet a visszatükrözési elmélet ellen, a természet dialektikájának marxi–engelsi felfogása ellen vívtam, tipikus megjelenési formája az ilyen „lenti idealizmusnak". És magától értetődik, hogy ennek megfelelően a „fenti materializmus" csupán idealista módon eltorzított és élettelen „marxizmus" lehetett. Részletesen ki lehetne ezt mutatni a könyvemben tárgyalt összes konkrét kérdésben, a filozófiai problémákon kezdve, az osztálytudat meghatározásán és a válságelméleten végezve. Gyakorlati pártmunkám során, és amilyen mértékben megismerkedtem Lenin és Sztálin munkáival, nézetemnek ezek az ideológiai alapjai egyre jobban meginogtak. Jóllehet nem engedtem meg (időközben elkelt) könyvem új kiadásának megjelentetését stb., a filozófiai kérdések teljes megvilágítását számomra csak az 1930–31. évi szovjetunióbeli tartózkodásom hozta meg, különösen az akkor lefolyt filozófiai vita.[4] A Németország Kommunista Pártjában végzett gyakorlati munka, a tömegszervezetekben vívott közvetlen ideológiai harc a fasiszta és szociálfasiszta ideológia ellen még jobban megerősítette bennem azt a meggyőződést, hogy az ideológia terén *az idealizmus frontja a fasiszta ellenforradalomnak és cinkostársainak, a szociálfasisztáknak a frontja,* hogy az idealizmusnak tett minden, akár legjelentéktelenebb engedmény is *veszélyes* a proletárforradalomra nézve. Ily módon 12 évvel korábban írt könyvemnek nemcsak *elméleti hamisságát,* hanem *gyakorlati veszélyességét* is felismertem, és a német tömegmozgalomban tántoríthatatlanul harcoltam mind ez ellen, mind pedig minden más idealista irányzat ellen. A fasiszta Németországból való kiutasításom csupán e harc kibontakoztatásának helyét változtathatja meg, intenzitása viszont csak nőhet a leninizmusban való fokozódó elmélyedésem arányában.

Befejezésül összefoglalásként még egyszer meg kell mondanom: Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében alapvető jellemzését adja az imperialista korszak burzsoá idealizmusának és a munkásmozgalomra gyakorolt hatásának, jellemzését és kritikáját adja a marxizmustól való elhajlásoknak. Amikor Lenin megsemmisítő bírálatot gyakorol az idealizmus felett általában, egyúttal jellemzi az imperializmus korszakára jellemző különböző formáit és megnyilvánulásait. Az opportunista, szociáldemokrata és szindikalista hagyományok kiirtása a Komintern szekcióiban, az ideológiai front helyreállítása, az elméleti harc jelentőségének elismerése a gazdasági és a politikai harc mellett, ahogy azt Lenin már a *Mi a teendő?*-ben kívánta, és ahogy azt a bolsevik pártban megvalósította, csupán e könyv alapján vált lehetővé, és segítségével vált valóra. A *Materializmus és empiriokriticizmus* alapján a Komintern és Sztálin elvtárs munkáinak segítségével a Komintern szekciói szintén eljutottak Marx és Engels tanításának helyes megértéséhez, és megértették a marxizmus lenini korszakának forradalmi jelentőségét. A Komintern segítségével, az OK(b)P-nek és vezérének, Sztálin elvtársnak segítségével a Komintern szekciói fokozatosan egyre sikeresebben harcolnak azért, hogy olyan ideológiai vaskövetkezetességet és hajthatatlanságot tanúsítsanak a marxizmus–leninizmustól való elhajlást illetően, amilyet az OK(b)P már régen *elsajátított*. Csakis ezen az alapon, munkájuk minden területen való bolsevizálása alapján sikerül e szekcióknak egyre növekvő mértékben egyre eredményesebben vívni az ideológiai harcot is a fasizmus és a szociálfasizmus ellen, és egyre közelebb kerülni a munkásosztály többségének megnyeréséhez és „szövetségesek" szerzéséhez. Lenin *Materializmus és empiriokriticizmus*-a volt és marad az a lobogó, amely alatt az ideológiai fronton ez a harc folyik.

1934

Az elmúlt két évben a következő munkáim jelentek meg: *A XIX. század irodalomelmélete és a marxizmus.* Moszkva, 1937, orosz nyelven.[1] (A kötet tanulmányai közül csak a *Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között* jelent meg németül.[2]

Nyomdában van:

Schiller esztétikája. (Ebből németül megjelent a *Schiller elmélete a modern irodalomról* és a *Schiller és Goethe levelezése.*)[3]

Adalékok a realizmus történetéhez. Esszék. (Ebből németül megjelent: Hölderlin, Kleist, Büchner, Heine, Gorkij. Ezenkívül három esszé található a könyvben Goethéről, Balzacról és Tolsztojról.[4])

A történelmi regény. Monográfia. Ezenkívül egy sor tanulmány, melyek közül a fontosabbak: az *Elbeszélés vagy leírás* és *A művészi alakok szellemi arca* németül jelentek meg.[5]

Jelenleg egy nagyobb monográfián dolgozom, melyet a moszkvai Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete számára írok: *A fiatal Hegel és a kapitalista társadalom problémái.*[6]

Terveimben szerepel az epikus és drámai formák elméletének megírása. Foglalkoztat emellett a feladat, hogy esszéisztikus formában feldolgozzam a klasszikus realizmus és a modern dekadencia közti átmenet nagy alakjait, így például Gottfried Kellert, Hebbelt, Dosztojevszkijt stb.

1938

HOGYAN HATOTT SZTÁLIN KÖNYVE, *A LENINIZMUS ALAPJAI* MEGJELENÉSEKOR A KAPITALISTA ORSZÁGOKBAN?

(Visszaemlékezés 1924-re)

Tizenöt éve múlott már annak, hogy a külföldi kommunisták Sztálin könyvét, *A leninizmus alapjai*-t fordításban először olvashatták, annak, hogy Sztálint mint teoretikust és politikust megismerhették. Tizenöt év nem csekély idő az ember életében, elég arra, hogy az embert alapjában átformálja. Tizenöt év gyakran igen kurta idő a népek életében, de a mi gyors, fordulatokkal gazdag életünkben ez a tizenöt év az egész világ arcát megváltoztatta.

Hatalmas változások történtek azóta, úgyhogy nem egészen könnyű emlékezetünkben helyreállítani azt a szellemi állapotot, amelyben akkor voltunk, mikor ez a korszakalkotó könyv megjelent. Mert sok mindent kell kikapcsolnunk, amit azóta s éppen a könyv szerzőjétől tanultunk, s ami magától értetődő szellemi tulajdonunkká vált. De azelőtt – s éppen ezt nehéz elképzelni – nem volt az.

Ám mégis meg kell kísérelni a rekonstrukciót, ha az akkori élmény nagyságát és fontosságát az igazsághoz híven reprodukálni akarjuk.

Mi volt a fejében 1924-ben számos közép-európai kommunista ideológusnak?

Sokakat közülük az első imperialista világháború sodort a politikai életbe. Ha magukat és a szociális forradalomhoz csatlakozó belső elhatározásukat komolyan akarták venni, s nem akartak annak a társadalmi homoknak egy szemecskéje lenni, amelyet a vihar az1917–19-es forradalmi munkásmozgalomba belesöpört, s aztán az 1922-es ellenszél ismét kisöpört onnan – akkor marxista módra kellett tisztába jönniük azokkal az új problémákkal, melyeket a közép-európai forradalom komplikált menete fölvetett.

Mi volt a szellemi fegyvertárunk?

A magam esetéből indulok ki, de azt hiszem, tipikus vonásai

vannak. Ismertük Marx és Engels addig közzétett munkáit. De mi volt az 1918–24-es évek „marxista tradíciója" a kapitalista Európában? Nem beszélek a marxizmus opportunista meghamisításáról, melyet Bernstein kezdett, Kautsky folytatott, s az idő tájt Cunow, Conradi és mások „korszerűen" befejeztek. Ezek ellen még csak tudtak védekezni az akkori kommunisták, ha gyakran hiányos érvekkel is.

De én a közép- és nyugat-európai munkásmozgalom oppozíciós tendenciáira gondolok a háború előtti és alatti esztendőkben. Ezeknek két lényeges centrumuk volt: Rosa Luxemburg s a szindikalizmus. Kommunistáinknál csaknem mindenütt ezekre a fő forrásokra bukkanunk.

Ezek a hatások eleinte közvetlenül és durván fejeződtek ki. A szindikalizmus absztrakt oppozíciója hozta létre az 1920–21-es évek parlamentellenes és szakszervezet-ellenes tendenciáit. Rosa Luxemburg befolyása a legpregnánsabban a parasztkérdés és a nemzeti kérdés elhanyagolásában nyilatkozik meg. S mind a két befolyás, együtt, létrehozza azt az absztrakt merev politikai ideológiát, mely nagyra van azzal, hogy elvileg „elutasít minden kompromisszumot", mert a kommunistáknak kell a munkásmozgalomban mindig a „legbaloldaliabbaknak" lenniük.

Lenin írásai és a keserű tapasztalatok 1924-ig *nagyjából* elintézték ezeket a káros befolyásokat. De ez még nem jelentette azt, hogy Közép- és Nyugat-Európa kommunista pártjainak az ideológusai csakugyan elsajátították volna a leninizmust. Nem ok nélkül tűzte a Komintern V. kongresszusa[1] a kommunista pártok bolsevizálását napirendre. Mert a pártok igazán messze voltak akár csak attól is, hogy ismerték volna alaposan Lenin tanait, alkalmazásukról nem is beszélve.

Ehhez tudni kell, hogy Lenin műveit az, aki nem tudott oroszul, akkor még nem tekinthette át. Lenin fő művei közül néhány megjelent ugyan idegen nyelveken. A régi szociáldemokrata pártok szakadásai ideológiailag az *Állam és forradalom* olvasása alapján történtek. Ez a könyv adta az argumentumokat az 1918–19-es nagy vitákhoz, amik a diktatúra vagy demokrácia és a polgári demokrácia mint a polgári diktatúra formája kérdésében folytak.

Az első forradalmi évek „ultrabalos" hibáinak legyőzésében

nagy szerepet játszott Lenin *Gyermekbetegség* c. könyve. Alapvető munkája az imperializmusról tisztázta a *jelen* gazdasági és politikai nézeteit, s az imperialista háborúról szóló munkái az elmúlt háború és az elkövetkező háború perspektívájára vonatkozókat. S így hatottak Lenin elszórtan megjelenő cikkei és beszédei egyes aktuális témákról.

Lenin tekintélye igen-igen nagy, a szeretet és a tisztelet személye iránt határtalan volt, a Komintern egyes szekcióin, a hivatalos pártkereteken kívül is.

De mégis mérföldekre álltunk attól, hogy Lenin gondolatait helyesen fogtuk volna fel. Megcsodáltuk Lenin, a politikus zsenialitását, védtük a szociáldemokratákkal szemben írásai marxista jellegét, de hogy a lenini életműben a marxizmus továbbvitele, fejlesztése van előttünk, arról a kapitalista nyugaton aligha volt közülünk valakinek is fogalma.

Ebből származott eklektikus voltunk. Rosa Luxemburg legnagyobb és nyilvánvaló hibái közül egynéhány – legalább elméleti általánosságban – már rendbe volt hozva a fejünkben. De akkumulációs elméletét különösen az entellektüel kommunista körökben nem kevesen tartották megdönthetetlennek, s a legkalandosabb kísérletek támadtak arra, hogy ezt a helytelen elméletet összhangba hozzuk Leninnek az imperializmusról szóló tanával.

Rosa Luxemburgnak ez a teóriája tudvalevőleg egyszersmind a spontaneitás dicsérete is, a fatalizmusé, a kapitalista rend automatikus összeomlásába vetett hité. S ilyen gyökerükben opportunista, mensevik véleményeket kint nyugaton akkoriban igen sok kommunista roppant „forradalminak" tartott, s igyekezett a párt bolsevik elméletével összeegyeztetni.

Ennek a zavarnak és eklekticizmusnak az ideológiai veszélyei annál nagyobbak voltak, mert éppen akkor kezdték meg a kommunizmus ellenségei, élükön az áruló Trockijjal a nagy támadást a leninizmus ellen.

Aki meg akarja érteni, mily rendkívüli, megvilágító, forradalmasító hatást tett 1924-ben az európai munkásmozgalomban Sztálin könyve, *A leninizmus alapjai*, annak ezt az egész itt felvázolt ideológiai helyzetet, összes *negatív* vonásaival, maga elé kell képzelnie.

A kommunista pártok legjobb elemei igyekeztek a leninizmus felé, készen voltak arra, hogy magukévá tegyék, mert mélységes elégedetlenség volt bennük a saját véleményeikkel és módszerükkel szemben, amely nem volt képes megmagyarázni a tényeket. *Ekkor* jelent meg Sztálin könyve, s mutatta meg számunkra azt az azóta magától értetődővé lett igazságot, hogy *Lenin* tana *teljes* szisztéma, eleven és átfogó összefüggéssel, rendszer, melynek metódusa alapján az élet minden kérdésére konkrétan felelni lehet, s hogy ez a szisztéma nemcsak megőrzése és felébresztése a marxizmusnak (amiket vagy nem értettek meg, vagy elfeledtek a marxisták, vagy szántszándékkal elhomályosított a II. Internacionálé), hanem egyszersmind továbbfejlesztése is, konkretizálása a kapitalizmus és a proletár osztályharc új feltételei mellett.

A leninizmus lényegének feltárása új korszak a marxizmus tudományos fejlődésében. S a marxizmus új, *sztálini korszakának* megértése a kapitalista világ minden becsületes forradalmára számára szellemi fordulatot, nagy lépést jelentett előre.

Az ideológiai fordulat nemcsak az egyes s magukban is fontos problémákra vonatkozott, melyeket Sztálin ebben a könyvében letárgyalt. Ma már nem kell részletesen elmondani, milyen fontos volt a kommunisták egy egész generációja számára a napnál világosabban kifejtett elmélet arról, hogy a szocializmus igenis fölépíthető *egy* országban is, hogy a kapitalista országok s ezért a forradalom fejlődése egyenetlen, s hogy az imperialisták közti ellentétek a proletárforradalom indirekt tartalékai stb., stb.

A forduló nemcsak a marxizmus–leninizmusnak ezekre a nagy tartalmi kérdéseire vonatkozik, hanem az egész metodológiára is. Mert mi most nem Sztálinnak ezt a könyvét, hanem bizonyos helyen és bizonyos időben tett hatását analizáljuk, csak *egy* példára szorítkozunk:

A proletárforradalom *stratégiájának* lenini–sztálini megfogalmazása teljes fordulatot jelentett. Sztálin könyve megmagyarázza e hatás történeti okait is. Megmutatja, hogy az a mód, mellyel az osztályharcot a II. Internacionálé korában vitték, lehetetlenné tette a stratégikus koncepciót, s csak a marxizmus lenini megújítása, továbbvitele és fejlesztése az osztályharc új viszonyainak megfele-

lően vetette föl és oldotta meg a stratégia s a stratégia és a taktika közti különbség problémáit. Ez a felismerés rendkívüli jelentőségű volt a kapitalista világ kommunistáinak politikai gondolkozására, megadta nekik a lehetőséget arra, hogy lássák, milyen hibákat követtek el a forradalom eddigi szakaszaiban, s módszert adott a kezükbe a jelen problémái és a jövő perspektívája számára.

Az első nyugaton megjelent Sztálin-könyv mély hatását a háború utáni munkásmozgalomban csak Lenin *Állam és forradalom* c. munkájának egy korábbi etapon gyakorolt hatásával lehet összehasonlítani. Mindkét esetben a szisztematizálás teljessége addig nem ismert, meglepő és mégis teljesen meggyőző összefüggések föltárását jelentette. A helyes, alapos, a lényeget kiásó szisztematizálás *újat* teremtő ereje a burzsoáziából jövő entellektüel és a II. Internacionálében nevelkedett munkás-funkcionárius számára teljesen ismeretlen volt. Hogy a szisztematizálás nem az anyagnak egyszerű egymás mellé vagy egymás után sorakoztatása; hogy a szisztematizálás olyan motívumokat, melyek annak idején csak alkalomszerűen vagy profetikusan bukkant fel, központi fontosságúvá, egészen új jelentőségűvé tehet; hogy a szisztematizálás a történet folyamán lassanként kialakuló véleményeket eredeti formulázásukon *túl* fejlesztheti, a jelenlegi tapasztalatok csúcspontjáig, olyan jövő perspektívákig, amelyek csak *most* váltak láthatókká: a helyes és mély szisztematizálásnak ezt a funkcióját csak ilyen nagy művekből lehetett megtanulni.

Így szisztematizálta Lenin az *Állam és forradalom*-ban Marx és Engels nézeteit, így Sztálin *A leninizmus alapjai*-ban Leninéit, s mindketten azt tették, hogy a szisztematizált gondolatokat a saját koruk döntő kérdéseivel termékeny összefüggésbe hozták.

Sztálinnak ez a könyve tehát a kapitalista nyugat kommunistái számára gondolkodásuk alapvető megváltoztatását, a marxizmushoz való viszonyuk átépítését jelentette. Csak Sztálin könyvén keresztül kezd a leninizmus *egésze* hatni rájuk, s ezzel elkezdődik számukra a marxizmus–leninizmus sztálini szakasza.

Egész marxista gondolkodásunk azóta ezen a Sztálin kiszélesítette és elmélyítette fundamentumon nyugszik.

Megjegyzéseink nem magát Sztálin könyvét, hanem csak egykori azonnal gyújtó és átalakító hatását akarták vázolni. Ezért egy

rég elmúlt etap ideológiájára kellett visszanyúlnunk, mert *ott* látható legelevenebben a hatás, a fordulat, melyet okozott. Mennél maguktól értetődőbbek *ma* e könyv igazságai, mennél kevésbé elképzelhető *mai* gondolatvilágunk e könyv igazságai nélkül, annál világosabban láthatjuk a könyv jelentőségét.

Sztálin nyugaton megjelent első könyve új fejezetet nyitott meg a nemzetközi munkásmozgalom történetében is.

1939

ELŐSZÓ
A *BALZAC, STENDHAL, ZOLA* C. KÖTETHEZ

E kis könyvben összegyűjtött cikkeim körülbelül tíz évvel ezelőtt íródtak.[1] Szerzőben is, olvasóban is felmerülhet a kérdés, miért éppen most adom ki őket?

Azt hiszem, jogom volna erre a kérdésre szubjektíve is felelni: több mint 25 évi kényszerű távollét után tértem haza. Érthető, hogy meg akarom ismertetni a magyar közönséget azzal, amit az emigráció ideje alatt írtam; megmutatni magamat úgy, ahogy igazán vagyok, régi és új olvasóimnak, akiknek csak igen kis része volt abban a helyzetben, hogy véletlenül kezébe kerülő egyes műveimmel megismerkedjék.

Megérkezésemkor írói elégtételt kellett éreznem, hogy régi írásaim tekintélyes részének még mindig vannak hű olvasói. De ez az elégtétel egyúttal gondot és felelősséget is jelent. Mert az utolsó negyedszázad tapasztalatai, e tapasztalatok alapján létrejött politikai, világnézeti és esztétikai fejlődésem minden tekintetben meghaladottaknak, elavultaknak mutatják ezeket a régi írásaimat. Ha tehát most újból érintkezésbe lépek olvasóimmal, arra kell törekednem, hogy őket is a régi álláspontról az újhoz elvezessem, hogy a régi álláspont túlhaladott voltáról őket meggyőzzem.

Mindezt éppen ezzel a könyvvel kapcsolatban kell különös élességgel hangsúlyoznom. Mert e könyv esztétikai és irodalomtörténeti tartalma szorosan érintkezik régi, *Die Theorie des Romans* című, német nyelven megjelent művemmel. A tartalmak messzemenően fedik egymást, de éppen ezért annál világosabban szembetűnik a módszerek szöges, egymást kizáró ellentéte. Ily módon elkerülhetetlennek látom, hogy erről a kérdésről néhány szót szóljak olvasóimhoz.

Kezdjük az általános hangulattal: a miszticizmus köde, mely egykor poétikus színességgel és melegséggel vette körül az egyes

irodalmi jelenségeket, mely meghitt és érdekes atmoszférát teremtett körülöttük, felszállt. A dolgok most világos, éles, sokak számára kemény és hideg megvilágításban állanak előttünk. Ezt a világosságot a marxizmus hozta meg nekem. A marxizmus azáltal, hogy minden jelenséget materiális gyökerénél fog meg, azáltal, hogy történelmi összefüggésében és mozgásában ragadja meg őket, azáltal, hogy felismeri ennek a mozgásnak törvényszerűségeit, és végig kimutatja ezeket a gyökértől a virágig, kiemel minden jelenséget a pusztán hangulati, a pusztán érzelmi, irracionális és misztikus ködösségből.

Ez az átmenet sokak számára először kiábrándítóan hat. És kell is, hogy így hasson. Mert a valósággal, úgy, ahogy az igazán van, szembenézni nehéz dolog, és senkinek sem sikerül rögtön. Ehhez nemcsak nagy munka, hanem komoly morális erőfeszítés is kell. És az átfordulás első szakaszában a legtöbb ember sajnálni fogja veszendőbe menő hamis, de költői álmait a valóságról. Csak később válik világossá, hogy mennyivel több igazi emberi tartalom – és ezért igazi poézis – rejlik abban, ha a valóságot a maga könyörtelen igazságában elfogadjuk, magunkévá tesszük, és ennek az igazságnak megfelelően cselekszünk is.

Azonban e mögött a fordulat mögött még más is rejlik, sokkal több. Az említettem könyv az első világháború legsötétebb korszakában, körülbelül harminc évvel ezelőtt íródott.[2] Alaphangulata mélyreható, vigasztalan és vigasztalást nem tűrő pesszimizmus volt egy világösszeomlás, egy kultúrösszeomlás sötétsége közepette. Ha volt komoly hatása olvasóira, azt messzemenően annak köszönheti, hogy e sötétség, ez összeomlás leírásában és pesszimista értékelésében nem törekedett kényelmes kompromisszumra. Azóta a történelmi fejlődés, különösen Közép-Európában, de legkivált Magyarországon csak szaporította az okokat az ilyen pesszimista világszemléletre. És nem is véletlen, hogy mindenfelé akadtak gondolkodók, akik ezt a pesszimizmust elmélyítették, akik a kétségbeesés valamely filozófiai általánosításából építették fel világnézetüket. A német Spenglertől és Heideggertől egészen a magyar Németh Lászlóig az utolsó évtizedek befolyásos gondolkodóinak tekintélyes része állt ezen az alapon. Ha tehát ez az én könyvem megőrizte régi olvasóinak legalább egy részét, úgy ez azért volt,

mert az olvasók együtt haladtak ezzel az itt uralkodó eszmei áramlattal, vagyis pont az ellenkező útvonalon mozogtak, mint a könyv szerzője tette az első világháborút befejező forradalom óta.

Ennek az új útnak tapasztalatait szeretné a szerző régi olvasóival közölni. Teszi ezt abban a mély meggyőződésben, hogy az, amit ma hirdet, nemcsak jobb és igazabb a réginél, hanem egyúttal mélyebben megalapozott és az élet számára termékenyebb. Sötétség most is van mindenfelé éppen elég. Aki kétségbe akar esni, mindennapi életében játszva talál erre elegendő okot. A marxizmus nem vigasztal meg senkit azzal, hogy lekicsinyli a nehézségeket, az embereket körülvevő anyagi és szellemi sötétséget. A különbség csak annyi – de ez a „csak" egy egész világ –, hogy a marxizmus látja és törvényszerűségében felismeri az emberiség fejlődésének fő útvonalát. Aki ehhez a megismeréshez eljutott, az minden pillanatnyi sötétség ellenére tudja, hogy honnan jöttünk, és hogy hová megyünk. És aki ezt tudja, annak látásában megváltozik a környező világ: értelmes fejlődést lát ott, ahol az előbb még vak, értelmetlen zűrzavar nyomult érzékeibe. Ahol a kétségbeesés filozófiája világösszeomlást, kultúrabomlást sirat, ott ő egy új világ vajúdását látja, és a szülési fájdalmakat igyekszik enyhíteni.

Azt lehetne minderre válaszolni – és ilyen válaszokkal találkoztam is már: mindez csak filozófia és szociológia. Mi köze mindennek a regény elméletéhez és történetéhez? Bár megváltozott a szerző egész világnézete, nem maradnak-e érvényben ennek ellenére konkrét esztétikai elemzései? Azt hiszem, ebben az ellenvetésben úgy a régi könyv, mint a mai szerző lebecsülése rejlik, ha nincs is lebecsülésnek szánva. Ha valamely könyv becsületesen és komolyan végig van gondolva, úgy a szerző világnézete átsugározza annak minden részletét, egész szerkezetét. És valamely komoly világnézet-változás nem mechanikus fordulat, amelynél a részleteket egyszerűen át lehetne vetíteni az új nézőpontnak megfelelő síkra. Ha valakinél komoly világnézet-változás következik be, és az illető a maga változását komolyan veszi, és tisztességgel végiggondolja, úgy múlhatatlanul minőségi változást szenved a probléma egész szerkezete; ez a struktúraváltozás pedig megérezteti a maga hatását minden részleten, minden elemzésen.

A kérdés ilyetén feltevése élesen rámutat a régi és a most kiadott könyv elvi és konkrét ellentéteire, éppen a legfontosabb problémákat illetőleg. Ha irodalomtörténetileg fogalmazzuk meg a kérdést, akkor így hangzik: vajon Balzac vagy Flaubert a 19. század regényének csúcspontja, tipikus klasszikusa? Ez az ítélet nem pusztán ízlés dolga, hanem elvezet a regény esztétikájának összes perdöntő központi kérdéséhez. Felmerül a kérdés, vajon a külső és belső világ egysége vagy szakadása a társadalmi alapja a regény művészi nagyságának, mindent átfogó erejének; vajon a modern regény Gide-ben, Proustban és Joyce-ban kulminál-e, vagy pedig már sokkal régebben – Balzacnál, Tolsztojnál – érte el eszmei és művészi tetőpontját, és ma csak egyes, az ár ellen küzdő nagy művészek, mint Thomas Mann, közelítik meg ezeket az ormokat?

E két esztétikai felfogás mögött két ellentétes történetfilozófiának alkalmazása rejlik a regény belső lényegére és történelmi fejlődésére. Mivel pedig a regény a modern polgári kultúra vezető, uralkodó műfaja, ez az ellentét visszamutat az irodalom, sőt az egész kultúra fejlődésére is. A történetfilozófiai kérdés így hangzik: felfelé vagy lefelé visz-e a mai kultúra útja? Bizonyos: sötét korszakokon ment és megy keresztül. Ámde a történetfilozófia dolga eldönteni, hogy a horizontnak az az elsötétedése, melynek az *Éducation sentimentale* adott először adekvát kifejezést, végleges, fatális sors-e vagy alagút, amelyből, bár hosszú, mégis van kijárat?

A *Die Theorie des Romans* ebben a homályban nem látott kivezető utat. A költészetet pusztán a belső élet megvilágosodásának, a szociális reménytelenség tisztánlátásának (a legjobb esetben: vigaszdalnak, kivetített csodának) tekintette. Ebből a történetfilozófiai koncepcióból logikai szükségszerűséggel következik, hogy Flaubert élete művét, nevezetesen az *Education sentimentale*-t tekintette a modern regényirodalom legnagyobb alkotásának. Ez a koncepció természetszerűleg kiterjed minden részletre. Csak egy példát hozok fel: a *Háború és béke* epilógusának igazi nagy eszmei és lélektani tartalma az a folyamat, mely a napóleoni háborúk után az orosz nemesi intelligencia legfejlettebb kisebbségét, persze csak elenyésző kisebbségét, a dekabrista felkeléshez vezette,

az orosz nép százados felszabadulási harcának tragikusan heroikus előjátékához. Mindebből a szerző e régi történetfilozófiájának szemszögéből semmit sem látott. Az epilógus számára a flaubert-i vigasztalanság tompa színeit mutatta, a fiatalkori céltalan keresések és nekifutások meghiúsultát, belefulladásukat a polgári családi élet színtelen prózájába. És így van ez a *Die Theorie des Romans* szinte valamennyi részletelemzésével.

Ha így tesszük fel a kérdést, akkor az megszűnt a szerző fejlődésének szubjektív kérdése lenni. A marxizmus ellentéte az utolsó 50 év történelemfelfogásaihoz, melyeknek világnézeti lényege, hogy a történelmet, mint az emberiség egységes felfelé fejlődésének tudományát tagadják, éles objektív ellentétet jelent a világszemlélet, az esztétika minden kérdésében. Senki sem várhatja tőlem, hogy ez előszó keretein belül még csak foglalatát is adjam a marxizmus történelembölcseletének. Csak néhány közkeletű előítéletet kell félretolnunk, hogy az olvasóimmal megértsük egymást, hogy az olvasók elfogulatlanul tekintsék e kis könyvben a marxizmus alkalmazását néhány fontos irodalomtörténeti és esztétikai kérdésre; hogy csak azután mondjanak ítéletet, amikor ezt az alkalmazást a tényekkel magukkal összevetették.

A marxizmus történetfilozófiája, mint összefogó tanítás arról, hogy milyen szükségszerű utat tett meg az emberiség az őskommunizmustól máig, hogy mi az előttünk álló fejlődésnek a perspektívája, történelmi útmutatást jelent. Ám ez a törvényszerűségek felismeréséből kinövő útmutatás az egyes jelenségeket, az egyes szakaszokat illetőleg nem jelent receptkönyvet; a marxizmus nem bédekkere a történelemnek, hanem a történelmi fejlődés irányának megmutatója. A végső biztonság, amit ad, abban áll, hogy az emberiség fejlődése – végső fokon – nem megy, nem mehet a semmibe.

Persze a marxizmus útmutató szerepét nem meríti ki ez az általános megállapítás. Útmutatást ad az összes részletek, az összes napi kérdések dolgában is. A főirány változatlan megtartása egyesül benne az út kanyargós voltának szakadatlan elméleti és gyakorlati számbavételével; szilárd történetfilozófia ez, hajlékonyan változó történelemfelismerés a történetelemzés alapján. Ez a – látszólagos – kettősség, mely a valóságban a materialista világ-

szemlélet dialektikus egysége, vezérfonala a marxista esztétikának és irodalomelméletnek is.

Azokat, akik egyáltalában nem vagy csak felületesen, hírből ismerik a marxizmust, meglepi a klasszikus örökség tisztelete e tan igazi nagy képviselőinél, szakadatlan visszanyúlásuk a klasszikus örökséghez. Ez – hogy ne menjünk túlságosan a részletekbe – például a filozófiában a hegeli dialektika örökségét jelenti, szemben a legmodernebb filozófia különböző irányaival. Mindez régóta túlhaladott álláspont, kiabálják a modernizmus képviselői; mindez a 19. század elavult, elvetendő hagyatéka, hangsúlyozzák azok, akik ideológiailag – tudatosan vagy öntudatlanul, akarva vagy nem akarva – a fasiszta ideológiát, annak álforradalmi szakítását a múlttal (a valóságban: szakítását a kultúrával és a humanizmussal) készítették elő. Nézzük meg elfogulatlanul a legújabb filozófia gondolati csődjét; nézzük meg, hogyan kénytelen a legtöbb mai gondolkodó a dialektika széttört és szétszórt (és ebben a szétbontottságban meghamisított, elferdült) darabjaihoz menekülni, ha a mai életről valami csak távolról is a lényeget érintőt akar mondani; nézzük meg a bölcsészeti szintézisek, összelátások modern kísérleteit: nyomorult, szomorú karikatúrái a letűnt, az ismeretlenné vált igazi dialektikának.

Nem véletlen, hogy a nagy marxisták esztétikájukban is a klasszikus örökség hívei voltak. Ez a klasszikus örökség azonban náluk nem jelent semmiféle visszatérést a múlthoz, melyet éppen ők, történetfilozófiájuk szükségszerű következményeként, visszavonhatatlanul elmúltnak és felújíthatatlannak tartanak. A klasszikus örökség tisztelete az esztétikában is azt jelenti, hogy a nagy marxisták a történelem igazi főútját, fejlődésének főirányát nézik; a történelem görbéjének igazi pályáját, melynek képletét ismerik, s mert ismerik, nem szakadnak ki érintő irányában minden egyes görbületnél, ahogy azt, a fővonal ismerete híjában, a fővonal létezésének elméleti tagadása következtében, a modern gondolkodók tenni szokták.

Ez a klasszikus örökség az esztétika részére azt a nagy művészetet jelenti, mely az ember egészét, a teljes embert ábrázolja a társadalmi világ egészében. Itt is az általános filozófia, a proletárhumanizmus határozza meg az esztétika központi kérdésfeltevését.

A marxista történetfilozófia az egész embert, fejlődésének történetét, teljességének részleges megvalósításait, illetve szétdaraboltságait elemzi a különböző korszakokban, és kiásni törekszik e viszonylatok elrejtett törvényszerűségeit; a proletárhumanizmus célja az egész ember, a teljes ember helyreállítása az életben magában, az emberi lét osztálytársadalom okozta eltorzításának és szétdaraboltságának gyakorlati, valóságos megszüntetése. Ezek a teoretikus és praktikus perspektívák határozzák meg azokat a kritériumokat, amelyeknek alapján a marxista esztétika a klasszikusokhoz viszonyul, és egyúttal a jelen irodalmi harcainak közepette új klasszikusokat ismer fel. A görögök, Dante, Shakespeare. Goethe, Balzac, Tolsztoj egyszerre az emberiség fejlődése egyes nagy szakaszainak adekvát képei, és iránymutatók az emberi teljességért folytatott ideológiai harcban.

Ilyen szempontok adnak képet a 19. század kulturális és irodalmi fejlődéséről. Ilyen szempontok fényében válik láthatóvá, hogy a század elején nagyszerűen indult francia regénynek igazi folytatói nem Flaubert és főleg nem Zola, hanem a század második felének orosz (és skandináv) irodalma. E kötet csak a francia regénnyel foglalkozik; az orosz irodalomról szóló tanulmányaimat külön kötetben fogom kiadni.

Ha az így történetfilozófiailag megfogott ellentétet, egyfelől Balzac, másfelől a század közepének és végének francia regénye között a tiszta esztétika nyelvére lefordítjuk, úgy eljutunk a realizmus és a naturalizmus ellentétéhez. Hogy itt ellentétről beszélünk, az a mai írók és olvasók nagy része számára paradoxonnak hangzik. A mai olvasók és írók tekintélyes része megszokta a divat ide-oda hintázását a naturalizmus álobjektivitása és a pszichologizmus vagy az absztrakt formalizmus délibáb-szubjektivitása között. És amennyiben a realizmusban egyáltalában értéket lát, ki-ki a maga hamis végletét fogja úgy fel, mintha az átnőne a realizmusba, mintha az a realizmus új válfaja volna. A valóságban azonban a realizmus nem valami „középút" hamis objektivitás és hamis szubjektivitás között, hanem éppen ellenkezőleg, az igazi, a megoldást hozó tertium datur a jelenkor labirintusában iránytű nélkül tévelygők – helytelenül feltett kérdésekből fakadó – áldilemmáival szemben. A realizmus felismerése annak, hogy a köl-

tői alkotás sem nem halott átlag, ahogy azt a naturalizmus hiszi, sem pedig önmagát felbomlasztó, a semmibe foszló egyéni elv, az egyszerinek, a soha meg nem ismétlődőnek mechanikusan túlélezett végigvitele. A realista irodalomfelfogás központi kategóriája és kritériuma: a típus, úgy a jellemeket, mint a helyzeteket illetőleg az általánost és az individuálist szervesen összefogó sajátos szintézis. A típust típussá nem átlagossága, de nem is puszta, bármennyire elmélyített egyéni volta teszi, hanem az, hogy benne összefutnak, összefonódnak valamely történelmi szakasz összes emberileg és társadalmilag lényeges meghatározó mozzanatai; hogy a típusteremtés ezeket a mozzanatokat legmagasabb fejlettségi fokukon, a bennük rejlő lehetőségek végső kibontakozásában adja, végletek végletes ábrázolásában, mely az ember és a kor teljességének csúcsait és határait egyaránt konkretizálja.

Az igazi nagy realizmus tehát a teljes embert és a teljes társadalmat ábrázolja, és nem puszta aspektust ad róla. Ennek a kritériumnak a látószögéből egyaránt szegényedést, eltorzulást jelent, ha akár az egyoldalú bensőség vagy az egyoldalú kifelé fordulás aspektusa határozza meg az egyes művészi irányokat. A realizmus tehát az emberek és az emberek közötti viszonyok plasztikusságát, körüljárhatóságát, önálló életét jelenti. Távolról sem foglalja magában a modern világgal szükségképpen együtt fejlődő kolorizmus, hangulati és lelki dinamizmus tagadását. Csak annak szegül ellene, hogy a szín, a pillanatnyi hangulat kultusza szétdarabolja az emberek teljességét, az emberek és a helyzetek objektív tipikusságát. Ez a harc a 19. század realizmusában sorsdöntő jelentőséget kapott. Jóval mielőtt az irodalom gyakorlatában föllépett volna, Balzac már profetikusan ábrázolta egész problematikáját az *Ismeretlen mestermű*[3] tragikomédiájában. Itt az a festői kísérlet, hogy a modern impresszionista szellemű szín- és hangulatekszátzis létrehozzon egy új, klasszikus plasztikusságot, a teljes káoszba vezet. A tragikomikus hős, Frenhofer képe színek áttekinthetetlen káosza, amelyből csak – szinte véletlen maradványképp – nyúlik ki egy tökéletesen megmodellált női láb. A modern művészet tekintélyes része lemond a Frenhofer-féle küzdelmekről, beéri azzal, hogy a hangulatkáosz részére új esztétikai elméletek segítségével igazolást találjon.

A teljes emberi adekvát művészi ábrázolása a realizmus központi esztétikai kérdése. De mint minden mélyenjáró művészetbölcseletben, az esztétikai szempont következetes végigvitele túlmutat a tiszta esztétikán: a művészi elv, éppen a maga legmélyebb tisztaságában, telítve van társadalmi és erkölcsi, humanisztikus szempontokkal. A realista típusalkotás követelése egyaránt szembefordul ama irányzatokkal, amelyekben az ember biológiai léte, az életfenntartás és a szerelem fiziológiai oldala túlteng (mint Zolánál és iskolájában), valamint azokkal, amelyek tiszta lelki, tiszta pszichológiai folyamatokká szublimálják az embert. Ez az állásfoglalás, ha megmaradna a formális esztétikai értékítélet síkján, kétségkívül önkényes lenne, mert nem látható be, hogy – tisztán a jól megírtság szempontjából – miért magasabbrendű az erotikus konfliktus a maga erkölcsi és társadalmi konfliktusaival a tiszta nemiség elementáris spontaneitásánál. Csak ha a teljes ember fogalma mint az emberiség elé állított társadalmi és történelmi feladat áll előttünk, csak ha a művészet hivatását abban látjuk, hogy eme folyamat legfontosabb fordulópontjait a bennük működésben lévő mozzanatok egész gazdagságában ábrázolja, csak ha a művészetnek itt az emberiség részére felderítő és útmutató hivatást jelöl ki az esztétika, csak ebben az esetben rendszereződik az élettartalom fontosabb és lényegtelenebb, típust és utat megvilágító és szükségképpen sötétben maradó síkokra. Csak akkor látszik, hogy a pusztán fiziológiai folyamatok bármilyen részletes és íróilag tökéletes leírása – legyen itt szó akár a nemi aktusról, akár kínokról és szenvedésekről – az emberek társadalmi, történelmi és erkölcsi lényének nivellálását hozza létre. Nem eszköze, hanem akadálya annak, hogy a lényegbevágó, az utakat megvilágító, a humanizmusért harcoló emberi konfliktusok a maguk sokoldalúságukban és teljességükben művészi kifejezésre jussanak. Ezért van, mint e kötet tanulmányaiban láthatóvá lesz, hogy a naturalizmus adta új tartalmak és új kifejezési eszközök a nagy irodalomnak nem meggazdagodását, hanem ellenkezőleg, elszegényedését, összeszűkülését hozták létre.

Látszólag hasonló gondolatmenetek léptek fel a zolai naturalizmus ellen már korán megindult polémiákban. Ámde a pszichologizmus, ha nemegyszer igaza volt is Zola és a Zola-iskola konkrét

bírálatában, ellenkező, de éppen olyan hamis végletet szegezett szembe a naturalizmus hamis végletével. Mert az ember lelki élete, egész bensősége szintén csak szerves összefonódottságában a történelmi és társadalmi mozzanatokkal világítja meg a lényeges konfliktusok lényeges vonásait. Ezektől elválasztva, tisztán önmagára utalva, tisztán saját immanens dialektikáját kifejtve nem kevésbé elvont aspektus, nem kevésbé elferdítő és szegényítő irányzata a teljes ember ábrázolásának, mint a naturalista fiziologizmus.

A helyzet itt, különösen a mai irodalmi divatok látószögéből, az első pillanatra kevésbé evidens, mint a naturalizmusnál. Mindenki be fogja látni, hogy – teszem – Dido és Aeneas vagy Rómeó és Júlia közötti coitusok zolai ábrázolása sokkal jobban hasonlítanának egymáshoz, mint a Vergilius és Shakespeare ábrázolta szerelmi konfliktusok, amelyek egyúttal korok, kultúrák, embertípusok kimeríthetetlen gazdagságát hozzák napvilágra. A tiszta bensőség látszólag szöges ellentéte a nivellálásnak; hiszen éppen az egyéneknek egyszeri, soha és sehol nem ismétlődő vonásait hozza napfényre. De ez a végletesen egyéni éppen ilyen mivoltánál fogva végletesen elvont. Itt is érvényes a Chesterton szellemes paradoxonja: „A belső megvilágosodás a világítás legrosszabb fajtája." Mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a naturalisták gorombа fiziologizmusa és a tendenciaírók durva körvonalazása erőszakot tesznek a teljes ember egyéniségének igazi ábrázolásán. Kevesebb ember látja be, de azért objektíve éppen annyira igaz, hogy a pszichologizmus lelki aprólékossága, az ember átalakítása képzetek kaotikus folyamatává nem kevésbé rombolja szét az ember költői megalkothatóságának minden lehetőségét. A Joyce-féle meder nélkül hömpölygő asszociációáradások éppoly kevéssé teremtenek élő embereket, mint az Upton Sinclair ridegen megfontolt ideáljai és karikatúrái.

Itt nincs terünk arra, hogy ezt a problémát a maga egész szélességében felgöngyölítsük. Csak egy fontos és ma általában elhanyagolt szempontra kell még az olvasó figyelmét felhívni, amely rávilágít arra, hogy a teljes ember eleven ábrázolása csak akkor lehetséges, ha az író a típus teremtésére veszi az irányt. Ez a kérdés a magánember és a közéleti, társadalmi lény szerves, elvá-

laszthatatlan összefüggése. Tudjuk: ez a modern irodalom egyik legbetegebb kérdése; nem tegnap óta, hanem amióta létrejött a modern polgári társadalom. A társadalmi élet felszínén úgy látszik, mintha e kettő élesen el lenne választva egymástól; minél tisztábban bontakozik ki a modern polgári társadalom, annál erősebb az egyén atomszerű voltának látszata. Az a látszat, mintha a belső lelki élet, az igazi privát élet saját autonóm törvényszerűségei szerint bonyolódnék le, mintha ennek teljesülései és tragédiái mindig jobban függetlenednének a környező társadalmi élettől. És ennek megfelelően az ellenkező póluson az a látszat jön létre, mintha a közélettel való összefüggés csak patetikus elvontságokban nyilvánulhatna meg, aminek adekvát kifejezése vagy a retorika vagy a szatíra lenne.

Az élet elfogulatlan vizsgálata, az új irodalom eme hamis hagyományainak félretolása könnyen elvezethet a való tényállás megismeréséhez. Ahhoz a belátáshoz, amely elevenen él a század elejének és közepének nagy realistáiban, ami Gottfried Kellerrel azt mondatta: „Minden politika." A nagy svájci író ezt nem úgy értette, mintha minden közvetlenül politika volna; éppen ellenkezőleg, az ő belátásában – és a Balzacéban, a Tolsztojéban – az foglaltatik, hogy az embernek minden cselekvése, gondolata és érzése – akár tudja, akár nem, akár akarja tudni, akár elbújik előle – elválaszthatatlanul össze van fonódva a társadalom életével, a társadalom harcaival, a politikával; objektíve ezekből indul ki, és objektíve ezekbe torkollik.

Most már az igazi nagy realisták ezt a helyzetet nemcsak felismerik és ábrázolják, hanem követelésként szegezik szembe az emberrel: tudják, hogy az objektív valóságnak eme – persze társadalmi okokból létrejött – eltorzítása, az egész embernek ilyetén szétvágása közéleti és privát emberre, az ember lényének eltorzítását, megcsonkítását jelenti. Tehát nemcsak mint a valóság nagy ábrázolói, hanem mint humanisták is tiltakoznak a kapitalista társadalom eme szükségszerű látszata, eme spontánul létrejött felülete ellen. Ha mint írók mélyre ásnak, hogy az igazi típust kibányásszák, egyszersmind az ember teljességének mai kálváriáját állítják, leleplezően, a modern társadalom elé.

Az olyan nagy realistáknál tehát, mint amilyen Balzac, e kér-

désben szintén egy tertium datur áll a modern irodalom két hamis végletével szemben, mely úgy a jóhiszemű irányregények szegényes tiszta közéletiségét, mint a privát életben való tobzódás állítólagos gazdagságát egyaránt mint költői elvontságot, mint az élet igazi poézisének elszegényesítését álcázza le.

Ezzel pedig eljutottunk a nagy realizmus aktualitásának kérdéséhez. Minden nagy idő átmeneti idő, ellentmondásos egysége a válságnak és a megújhodásnak, a pusztulásnak és az újjászületésnek; új társadalmi rend és új ember mindig egységes, bár ellentmondásokkal teli folyamatban jön létre. Ilyen válságos, átmeneti korokban kimondhatatlanul nagy az irodalom hivatása és felelőssége. De ennek a felelősségnek csakis az igazi nagy realizmus tud eleget tenni; a szokványos, a divatos kifejezési módok mindinkább akadályaivá válnak annak, hogy az irodalom azt a helyet töltse be, amelyre történelmileg rendelve van. Talán senkit sem lep meg, ha ennek a követelésnek látószögéből a privatizáló pszichologizmus ellen fordulunk. Inkább fog megütközést kelteni, hogy ezek a tanulmányok élesen foglalnak állást Zola és a zolaizmus ellen.

A megütközést főleg az váltja ki, hogy Zola baloldali író volt, és irodalmi módszerei főként, bár korántsem kizárólag, a baloldali irodalomban uralkodnak. Olyan a látszat tehát, mintha súlyos politikai ellentmondásba keverednénk, mintha egyfelől az irodalom politizálódását követelnők, másfelől pedig hátba támadnók a legenergikusabb, a legharciasabb baloldali irodalmat. Ez az ellentmondás üres látszat. Azonban alkalmas arra, hogy megvilágítsa a világnézet és irodalom igazi összefüggését.

A most érintett kérdést (ha eltekintünk az orosz demokratikus kritikusoktól) Engels vetette fel először, éppen Balzac és Zola szembeállításával. Engels kimutatta, hogy Balzac, noha politikai világnézete a legitimizmus volt, műveiben eljutott éppen a royalista-feudális Franciaország legkegyetlenebb leleplezéséhez, halálra ítélt voltának hatalmas, költői erejű ábrázolásához. Ez az összefüggés, amelynek részletes elemzésével az olvasó e könyvben ismételten fog találkozni, az első pillanatra ismét az ellentmondásosság hamis látszatát kelti. Olyannak tűnik fel a helyzet, mintha a komoly nagy realistáknál közönyös lenne a világnézet, a poli-

tikai állásfoglalás. Bizonyos fokig ez így is van. Mert a jelen önismerete, a történelem részére az a perdöntő, hogy milyen világképet ad, hogy mit hirdet a mű, és másodlagos, hogy ez mennyiben egyezik meg a művész nézeteivel.

Persze ezzel az esztétika komoly, nagy problémája merül fel. Amit Engels Balzacról írván „a realizmus győzelmének" nevez, a realista művészi alkotás gyökereiig ás. Föltárja, hogy mit jelent az igazi realizmus: a nagy író valóságéhségét, valóságfanatizmusát, amelynek morális oldala az írói becsületesség. Az olyan nagy realista, mint Balzac, ha az általa kigondolt helyzetek és megteremtett alakok belső művészi fejlődése ellentétbe kerül legdédelgetettebb előítéleteivel, sőt legszentebb meggyőződéseivel, egy pillanatra sem habozik félretolni azokat, s azt írja meg, amit igazán lát. Ez a kegyetlenség saját szubjektív világképével szemben a nagy realista legmélyebb írói morálja, éles ellentétben a kis írókkal, akiknek szinte mindig „sikerül" összhangba hozni világnézetüket a valósággal, vagyis ráerőszakolni azt a valóság megfelelően eltorzított, elferdített képére. Az írói morál eme kettőssége a legszorosabb összefüggésben áll az igazi és az álalkotás kettősségével. A nagy realisták alakjai, ha egyszer megfogamzottak írójuk víziójában, alkotójuktól független életet élnek: oda mennek, arrafelé fejlődnek, azt a sorsot szenvedik el, amit társadalmi és lelki létük belső dialektikája előír. Nem igazi realista, nem igazán jelentékeny író az, aki kormányozni tudja saját alakjainak kibontakozását.

Mindez azonban a jelenségnek csak leírása. Az író morálja választ ad arra a kérdésre, hogy mit fog tenni, ha így és így látja a valóságot. De ebből még nem világos előttünk az, hogy hogyan lát és mit lát? Itt merülnek fel a művészi alkotás társadalmi meghatározottságának legfontosabb kérdései. Tanulmányaink során részletesen rámutatunk arra, milyen alapvető különbségek adódnak az írók egész művészi alkotásmódja között, aszerint, hogy igazán benn élnek-e a társadalmi életben; részt vesznek-e annak harcaiban, vagy pedig puszta megfigyelői annak, ami körülöttük történik. Az így létrejövő különbségek egészen ellentétes alkotásprocesszusokat határoznak meg; már a művet kiváltó élmény is különböző struktúrájú lesz, és ennek megfelelően egészen el-

lentétesen zajlik le a mű megformálása. Az pedig, hogy valamely író a társadalomban bent élő vagy a puszta megfigyelő típusához tartozik-e, egyáltalában nem pszichológiai, sőt nem is tipológiai kérdés, hanem a társadalom fejlődése határozza meg – persze nem automatikusan, nem fatalisztikusan –, hogy ki milyen irányba fog fejlődni. Nem egy kontemplatív hajlandóságú írót sodort korának társadalmi élete az intenzív bennélésre; Zola egyéni hajlamainál fogva cselekvésre lett volna beállítva, kora csinált belőle puszta megfigyelőt, és amikor mégis hallgatott az élet hívó szavára, az írói fejlődése szempontjából már későn jött.

De ez is még csak formai oldala ennek az összefüggésnek, ha már nem is többé az elvont formáé. Tartalmivá, döntően lényegbevágóvá a kérdés csak akkor válik, ha konkréten szemügyre vesszük: hol áll az író? Mit szeret és mit gyűlöl? Így jutunk el az író valódi világnézetének mélyebb értelmezéséhez, az írói világnézet költői értékének és termékenységének kérdéséhez. Az az ellentét, amely előbb mint az író világnézetének és a látott világ hű ábrázolásának ellentéte állott előttünk, most mint világnézeti probléma tisztázódik, mint az író világnézetének mélyebb és felületesebb síkja.

Az olyan realisták, mint Balzac vagy Tolsztoj, végső kérdésfeltevéseikben mindig a népélet legnagyobb, legaktuálisabb problémáiból indulnak ki, írói pátoszukat mindig a nép aktuálisan legfájóbb szenvedései fűtik, ezek határozzák meg szeretetük és gyűlöletük tárgyát és irányát és ezeken keresztül azt, hogy költői vízióikban mit és hogyan látnak. Ha tehát az alkotási processzus folyamán, mint láttuk, gondolatilag megfogalmazott világnézetük ellentétbe kerül a víziókba foglalt látott világgal, akkor tulajdonképpen az derül ki, hogy az előbbiben igazi világnézetüket csak felületesen tudták megfogalmazni, és világszemléletük igazi mélysége, koruk nagy problémáival való összenőttségük, a nép szenvedéseivel való egybeforrottságuk csak alakjaik lényegében és sorsában kaphat adekvát kifejezést.

Balzacnál mélyebben senki sem élte át azokat a gyötrelmeket, amelyeket a tőkés termelési rendszerre való áttérés a nép minden rétege számára jelentett, azt a mélységes lelki és morális degradációt, amellyel ez a fejlődés a társadalom minden rétegében

szükségképpen együtt járt. Ezzel egyidejűleg Balzac azonban ugyanolyan mélyen átélte azt is, hogy ez az átalakulás nemcsak társadalmilag szükségszerű, hanem egyúttal – végső fokon – progresszív jellegű is. Élményvilágának ezt az ellentétességét Balzac valami katolikus legitimizmus alapján álló, angol tory-utópiákkal felékesített rendszerbe igyekezett foglalni. Ezt a rendszert cáfolta meg mindig kora társadalmának valósága, az azt tükröző balzaci vízió. Ebben a cáfolatban azonban világosan kifejezésre jutott az igazi igazság: Balzac mély felismerése a kapitalista fejlődés ellentmondásosan haladó jellegéről.

Így fonódnak össze organikus egységgé nagy realizmus és népi humanizmus. Mert ha a korunk mivoltát meghatározó társadalmi fejlődés klasszikus íróit vizsgáljuk, kezdve Goethén és Walter Scotton, végezve Gorkijnál és Thomas Mann-nál, úgy – mutatis mutandis – az alapproblémáknak ugyanezt a struktúráját fogjuk találni. Minden nagy realista, korának és művészi egyéniségének megfelelően, persze más-más módon oldotta meg ezt az alapkérdést. De mindannyiuknál közös: a kor nagy népproblémáiban való gyökerezettség és a valóság igazi lényegének kérlelhetetlen ábrázolása. A társadalom fejlődése a nagy francia forradalom óta oly irányban halad, hogy az írók ilyen törekvései múlhatatlanul ellentétbe kerülnek napjaik irodalmával és közönségével. Ebben az egész korszakban író csak a napi áramlatok ellen küzdve lehetett naggyá. Balzac óta a napi élet ellenállása az irodalom, a kultúra és a művészet legmélyebb tendenciáival szemben mindig erősödött. Azonban mindig akadtak egyes írók, akik a maguk élete munkájában koruk ellenére teljesítették a hamleti parancsot: tükröt tartani a világ elé, és ennek a tükörképnek segítségével előmozdítani az emberiség fejlődését, a humanista elv keresztülvitelét egy olyan ellentmondásos jellegű társadalomban, mely a teljes ember ideálját egyrészt létrehozza, másrészt gyakorlatában szétrombolja.

Ezek az igen vázlatos megjegyzések szükségesek voltak arra, hogy végkonklúziónkat kimondhassuk. Soha még Magyarországnak annyira szüksége nem volt realista irodalomra, mint ma. És talán soha nem voltak – nálunk is, a külföldön is – a társadalmi és művészi előítéletek olyan romhalmazával betemetve a nagy

realizmus hagyományai, mint ma. Ezért tartom aktuális kérdésnek a Balzacra való hivatkozást. Nem mintha utánzandó mintának, modellnek akarnám elénk állítani. A példaadás nem utánzás, csak a feladat helyes felismerése, tanulmányozása a megoldásához szükséges előfeltételeknek. Így volt a segítségére Goethe Walter Scottnak, Walter Scott Balzacnak, Balzac Dosztojevszkijnek. De Walter Scott éppoly kevéssé utánozta Goethét, mint Balzac őt, mint Dosztojevszkij Balzacot. Az írói megoldás konkrét útja csak a nép izzó szeretete, konkrét hibáinak és igazi ellenségeinek mély gyűlölete, a valóság kérlelhetetlen feltárása és egyúttal az emberiség és a nemzet haladásába vetett rendíthetetlen hite alapján ismerhető fel.

Hogyha ma, amikor általános a vágy a mai magyar helyzetet mélyen megvilágító irodalom után, amikor a nagy realista irodalom eddig el nem ért vezető szerepet van hivatva játszani a nemzet demokratikus megújhodásában, hogyha ebben az összefüggésben Balzacra apellálunk, és szembehelyezzük őt a zolaizmussal, akkor azt hisszük, aktuális feladatot töltünk be, küzdvén szociológiai és esztétikai előítéletek ellen, amelyek sok kiváló írót megakadályoztak abban, hogy a számukra elérhető legmagasabb realizmust nyújtsák. Tudjuk: az irodalom és az írók kifejlődését kézzelfogható társadalmi erők gátolták: egy negyedszázad reakciója, mely végül a fasizmus ördögi torzképébe nőtt át. A politikai és társadalmi felszabadulás első – bár még mindig veszélyeztetett – lépései megtörténtek, de a reakció köde még mindig körülveszi nagy tömegek gondolkodását, megakadályozván tisztánlátásukat. Ez a nehéz és veszélyes helyzet nagy felelősséget ró az irodalomra. De írók számára nem elég a politikai és társadalmi tisztánlátás. Az irodalmi tisztánlátás éppen úgy nélkülözhetetlen. Ennek problémáihoz szeretne ez a kis könyv néhány szerény adalékkal hozzájárulni.

1945

Jogunk-e, sőt kötelességünk-e megtagadni azt a múltat, amelynek helytelenségéről az események fejlődése és gondolataink magasabbra növése meggyőzött? Somlyó György tagadja, hogy erre jogunk volna. Legalábbis a *Magyarok* utolsó számában (1946. március) szememre veti, hogy *„párját ritkító autodafét"* követtem el, amikor régi írásaimnak helytelen elvi vonalát élesen kifejtettem. Nem szándékozom most bírálómmal ezekről az írásokról vitázni. De az általa felvetett kérdést *elvileg fontosnak* tartom, és így felhasználom az alkalmat annak tisztázására; a konkréte ellenem felvetett vádat tekintsük csak *alkalomnak* arra, hogy magát a problémát megvitassuk.

Valamit megtagadni: mit jelent? Azt, hogy gondolataink, cselekvéseink régebbi főirányát, melyet múltunk egy bizonyos szakaszában jóhiszeműen, teljes meggyőződéssel követtünk, az események súlya, saját fejlődésünk, növekvő belátásunk következtében helytelennek, sőt veszélyesnek ismerjük fel. Nem kötelességünk-e ilyen helyzetben mindenkit, akit csak lehet, visszatartani attól az eltévelyedéstől, amelyen mi magunk szerencsésen ép bőrrel túljutottunk?

EMBER ÉS ÉLETMŰ

Bírálóm tagadja ezt a jogot. Nem akarok itt okfejtésének részleteivel vitázni. A döntő érv az, hogy *„L. Gy. sem akadályozhatja meg,* hogy életművének jellegét, fejlődését, tanulságát" ne az elvetett régi művek alapján határozzák meg. Tehát az „életmű" ama tilalomfa, amely meg kell hogy állítson a múlttal való leszámolásban. Ámde mit jelent ez az én esetemben? Jelenti, hogy az én „életművemben" volt egy *szubjektív idealista,* egy *objektív*

idealista korszak, volt kísérlet a *marxizmus elsajátítására,* mégpedig filozófiailag tökéletlen eszközökkel, és van végül egy *marxista korszak.* Nem természetes-e most már, hogy a marxista Lukács szembefordul a fent felsorolt irányzatokkal? Ha, teszem, a „szellemtudományi" módszert helytelennek és károsnak tartom, jogom van-e saját, régi, ezzel a módszerrel szoros kapcsolatban álló műveimet inkább kímélni, mint x-éit vagy y-éit? És ha bírálóm arra hivatkozik, hogy e művek mások által való felhasználását nem akadályozhatom meg többé, úgy az szerintem eggyel több ok azok kíméletlen bírálatára. És ennek a bírálatnak annál élesebbnek kell lennie, minél magasabbra értékelik mások ezeket a szerintem helytelen irányban mozgó, saját fejlődésem által túlhaladott műveket. Mert hiszen, ha a régi produkció silánysága nem vitás, úgy nem érdemes róla beszélni.

Ez a gondolatmenet oly világosnak látszik, hogy azt hinné az ember: itt nincs is probléma. Jó volna, ha így lenne. De sajnos, nincs így. Ezért kell erről a kérdésről néhány megjegyzést tenni, most már függetlenül az engem ért kritikától.

A NAGY EGYÉNISÉG ÉS MŰVEI

Tehát: az „életmű" egysége. Objektíve kétségkívül létező valami. Nem kérdés, hogy *Goethe* vagy *Tolsztoj,* hogy *Hegel* vagy *Marx* művei azonkívül, hogy mindegyik mű mit jelent a gondolkodás, illetve az irodalom fejlődésében, még minden szerzőnél egy sajátos egységgé állnak össze. Megmutatják, hogy tükröződött valamely jelentékeny koponyában az emberiség egy fontos fejlődési szakasza. Ilyen összefüggés nélkül nincs életmű. Hogy teszem, egy csupán szellemes tárcaíró különböző időkben mit és miért gondolt, rövid idő múlva senkit sem érdekel. És – hogy egy másik végletet vegyünk – a legtöbb, bár mélyen érző, de énjébe bezárt lírikus műveiből bizonyos idő múlva csak kevés számú költemény marad életben és vándorol antológiából antológiába. Költőjüknek „életműve" csak a szakemberek, csak a filológusok számára létezik, az élet számára nem.

Tükrözésről beszéltünk. Ezzel nem akarjuk a nagy történelmi

alakok egyéniségét megtagadni. Sőt ellenkezőleg. Életmű szerintünk csak akkor jön létre, ha igazán *nagy egyéniség* az, amely ebben a tükrözésben, e tükrözés extenzív és intenzív nagyságában fejeződik ki. Azonban helytelen, modern polgári előítélet: csak a szubjektív elemben, csak az úgynevezett nagy személyiségben látni az életmű alapját. Az igazi nagy egyéniség mindig *összefoglalása azoknak az irányzatoknak*, amelyek az ő *korában a társadalmat, az emberiséget mozgatják*. Shakespeare-nek nem egy kortársa volt, akinek költői képessége, ha ma divatos mértékkel mérjük, felér hozzá. Ami őt kiemeli, ami nála *igazi életművet* teremt, az nagy egyéniségének az a normalitása, mely úgy éli át egyénileg a világ fejlődését, hogy egyéni továbbhaladásának egyes szakaszai, bár igen bonyolult kapcsolatokon keresztül, annak is egy-egy szakaszát tükrözik.

„ELINDULT ATYJA SZAMARAIT KERESNI..."

Mi következik ebből? Az, hogy az igazán jelentékeny egyéniség számára – szubjektíve is, *sőt éppen szubjektíve* – nem az a fontos, hogyan függnek össze *benne* az élmények, hanem hogyan oldandók meg helyesen minden egyes esetben a problémák maguk. Minél nagyobb az egyéniség, minél inkább *életmű* élete műve, az annál inkább csak mint utólagos összefogás, nem mint akart, mint szándékolt eredmény jön létre: állásfoglalások, ábrázolások utólagos szintéziséből, amelyekben a történelmi egyéniség igen gyakran szembefordul önmagával, radikálisan elveti azt, amit régebben gondolt vagy alkotott. Így vetette el az öreg Tolsztoj érett férfikora nagy műveit, így viszonylott a weimari Goethe a „Sturm und Drang"-korszakhoz stb., stb.

Éppen e miatt az objektív összefüggés miatt, mely a nagy egyéniség személyes fejlődése és a társadalom útja közt fennáll, van joga és módja az utókornak életművet látni a különböző, sokszor egymásnak élesen ellentmondó állásfoglalások vagy ábrázolások sorozatában. És – az élet, a valóság eleven, mozgató ellentmondása ez, nem pusztán a gondolaté – ez az egység, ez a folytonosság, ez az összefüggés *éppen* azáltal jön létre, hogy a *jelentékeny*

ember mindenkor teljesen odaadja magát nagy történelmi feladatának; hogy fenntartás nélkül elveti azt, ami annak ellenszegül; hogy egy pillanatra sem érzi kötve magát saját régi állásfoglalásaitól, régebbi művei hatásától azok tisztelőire stb. Az igazi életműről, annak szubjektív, lélektani és morális keletkezési történetét tekintve elmondhatjuk, amit Goethe állít a Wilhelm Meister fejlődéséről: *elindult atyja szamarait keresni, és megtalált egy királyságot.*

AZ ÁLLÁSFOGLALÁSOK MEGKERÜLÉSE

Mint annyi más kérdésben, itt is a modern szubjektivizmus mindent kiforgat igazi valójából. Az életműből, mely csak mint eredő, csak mint eredmény jöhet létre, életelvet, apriorit, életet és alkotást formáló kategóriát csinál. Ezzel nemcsak elméletileg állít minden összefüggést a feje tetejére, hanem lerombolja éppen azt, amit felmagasztalni óhajt: az életművet. Mert az olyan ember, aki a modern szubjektivizmus elvei szerint cselekszik, életben is, alkotásban is, szakadatlanul kötve kell hogy érezze magát az által az „egység" által, az által a „folytonosság" által, amelynek elmélete szerint múlt és jelen között fennállani kell.

Ebből mindenekelőtt a következő hátrány származik. Ez a magatartás akadályává lesz a merész fordulatoknak, az elkövetett hibák, eltévelyedések könyörtelenül őszinte belátásának, új idők új szemléleteiből nyert összes következtetések becsületes levonásának. Ebből a magatartásból hamis kiegyensúlyozottság, hamis sokoldalúság és teljesség jön létre: *a humanizmus olyan ideálja, mely megkerüli a határozott állásfoglalásokat.* Nem véletlen, hogy bírálómnak ez a végső követelése a humanista emberrel és művészettel szemben: „Siratni azt, ami tűnik és ünnepelni azt, ami jő. De sohasem: gyalázni azt, ami elmúlt és szajkómód lelkendezni azért, ami születik." Bármennyire törekszik is ez a magatartás harmonikus kiegyensúlyozottságra, pártatlanságra, már ebből a rövid idézetből harsányan szól a pártosság: elnézés a régi rosszal szemben, lekicsinylése a születendő újnak és jónak. Eklektikus akadémizmus ez a legjobb esetben, s éles ellentétben áll az igazán teljes embernek határozott pártot-fogásával, jövőbe irányítottságával.

Talán még nagyobb a másik hátrány, amely ebből a magatartásból szervesen kinő: a saját múlt stilizálása és ezáltal a belső őszinteség legyengülése, az önmagával való könyörtelen leszámolás megakadályozása. Az ember életének kétségkívül van szubjektív folytonossága is. De ennek a múlt eltévelyedéseit illetőleg csak felelősséget szabadna jelentenie. Nem pedig azt, hogy az ember előre megszerkessze a maga számára hibáinak azt a *történelmi igazolását,* azt a történelmi felmentést, amelyet a világtörténeti jelenségek világtörténeti eltévelyedései számára csak az utókor adhat, de nem kell, hogy adjon. Aki – és ez tipikus a modern esztétáknál – állandóan *utókort játszik* a maga számára, aki tudatosan *önéletrajzot él* át, és így nem *életet* él meg, az szükségképpen mindig a jelen szükségletei szempontjából alakítja át (sokszor: hamisítja meg) a saját múltját és viszont: a múlttal való életrajzi folytonosság fenntartása kedvéért lehúzza a jelent a múlt színvonalára, meghamisítja azt is.

Az ilyen esztéta magatartással szemben nem lehet elégszer hangsúlyozni: *vannak dolgok, amelyeket csak elérni lehet, akarni nem.* Sőt minél tudatosabban akarja valaki, annál kevésbé éri el. Ilyen az életmű is.

A MÚLT STILIZÁLÁSA ÉS AZ „ELLENÁLLÁSI MOZGALOM"

Mindez látszólag csak irodalmi kérdés. Sőt, Somlyó György megjegyzéseit kifejezetten az irodalomra és a művészetre szűkíti le. A politikusnak megadja a jogot az egyoldalúságra. Helyes-e ez? Nem helyes az irodalmat illetőleg. Minden igazi nagy irodalom – és így igazi nagy képviselőiben a *magyar* is – a *nemzet lelkiismerete.* Szenvedélyes pátosszal veti el a bűnös múltat, szenvedélyes pátosszal lelkesedik a jobb jövőért. Ha valaki megpróbálná Somlyó György fent idézett mondatát a művészi magatartásról Petőfire, Adyra vagy József Attilára alkalmazni, úgy igen különös eredményekre jutna.

De nem helyes a politikust illetőleg sem. Mert éppen a magyar

politikai élet tele van az éppen leírt esztéta típusával. Amit fentebb múlt s jelen viszonyáról, a múlt stilizálásáról, a vele való komoly leszámolás hiányáról mondottunk, az ma *közéletünk egyik morális betegsége.* Ma mindenki, aki egyszer egy embert elrejtett, aki egyszer-kétszer külföldi rádiót hallgatott, már maga is elhiszi, hogy *aktíve részt vett az ellenállási mozgalomban,* hogy számára nincs már áttanulnivaló az új demokráciában. Ha az ellenállási mozgalomban annyi ember vett volna tényleg részt, amint ahány azt most múltjának stilizálása segítségével, nemegyszer jóhiszeműen is, elképzeli, úgy bottal is kiverhettük volna a németeket Magyarországról.

Ezzel az irodalmi kérdés új megvilágításba kerül. Az első pillanatban úgy látszik, mintha az élettől elszakadt esztéta irodalommal, esztéta irodalmár magatartással lenne csak dolgunk. Ez így is van, de ami előttünk áll, az ennél több: *általános társadalmi betegség tünete.* Ami az esztéta irodalom alapjaiban mint emberi magatartás mutatkozott, túlmutat azon: *a magyar értelmiség igen tekintélyes részének is ez a magatartása.* Az esztéta irodalom elszakadtsága a magyar társadalom életétől e társadalmi élet komoly betegségének szimptómája.

LEVONNI A VÉGSŐ KÖVETKEZTETÉSEKET

Ma már sokan, bár nem elegen vannak, akik belátják: a magyar társadalom hosszú ideje hamis utakon haladt. Ez azonban szükségképpen azt is jelenti, hogy az emberek többsége mint egyén is tévelygett. Aki ezt – önmagát illetően – nem látja be, és nem vonja le kíméletlenül önmagával szemben a konzekvenciákat, az önmagában emel gátakat az elé, hogy igazán, teljes erővel részt vehessen a nemzet megújhodásában.

A múlttal, a múlt tévedéseivel, hibáival és bűneivel való kíméletlen leszámolás a nemzeti lét, a nemzeti megújhodás múlhatatlan előfeltétele. De ezt csak olyan emberek tudják véghezvinni, akik *a társadalmi igazságokat saját életükre is merik vonatkoztatni.*

1946

KÖVETKEZTETÉSEK AZ IRODALMI VITÁBÓL

Mindenekelőtt szükségesnek tartom a lehető legnagyobb határozottsággal kijelenteni: teljes mértékben egyetértek irodalmi fejlődésünknek azzal a konkrét útirányával és perspektívájával, melyet Révai elvtárs cikkében kijelölt.[1] Az ott vázolt program csakugyan kivezető út lehet abból a zsákutcából, amelybe íróink egy része a felszabadulás utáni időben jutott. Hogy ilyen ideológiai zsákutca létrejött, abban kétségkívül része van az én irodalompolitikai munkásságomnak is. Ennek bírálatát már annak idején részben megadtam. A vita tanulságai lehetővé teszik számomra, hogy ebből az összes következtetéseket levonjam.

I.

Önbírálatomban[2] részletesen beszéltem arról a döntő jelentőségű hibáról, hogy elkésve és távolról sem a kellő erélyel hajtottam végre a fordulatot. Ez kétségkívül igaz, de mai meggyőződésem szerint nem elegendő az elkövetett hibák magyarázatára. Itt tovább kell menni, mélyebbre kell ásni. Röviden összefoglalva ma úgy látom: az a teljesen helytelennek bizonyult felfogás élt bennem, hogy nálunk és a többi népi demokráciában az osztályok döntő összeütközése, a szocializmus megvalósításáért vívott forradalmi harc ideje nem következik be olyan gyors tempóban, ahogy ez tényleg megtörtént. A valóságos fejlődés rohamos, éles fordulatot előidéző tempója mellett a perspektíva néhány évvel való eltévesztése súlyos következményekkel járó hibának bizonyult. Mert e hibás koncepció következtében írásaimban elhomályosult a népi demokrácia igazi osztálytartalma, a fordulat végrehajtásának követelményei pedig nemcsak elkésve, hanem felette határozatlanul

jutottak bennük érvényre. Nem kétséges, hogy fejlődésünk ilyen téves felfogásai erősen vissza kellett hogy hassanak minden irodalompolitikai fellépésemre. A feladat az volt, hogy íróinkat, akiknek még jobbjait is mélyen korrumpálta a Horthy-rendszer, a benne nagyra nőtt reakciós ideológiák és reakciós-dekadens művészetfelfogások, csak a helyes perspektíva felismerése és energikus központba helyezése segítségével lehetett az új élet új irodalmi szükségleteinek teljesítésére átállítani és átnevelni. Az én politikailag helytelen elképzelésem így lassítóan és ideológiai zavart keltő következményekkel jár irodalmunk részére.

Itt nem áll módomban mai felfogásomat végigvezetni az összes elkövetett hibákon, s ezért csak egy fontos kérdést ragadok ki, amelyben ennek a hibás magatartásnak következményei a legvilágosabban napfényre jönnek: az irodalom pártszerűségének kérdését. Révai elvtárs helyesen bírálja azt, hogy Engelsnek az irányköltészetről írt fejtegetéseit helytelenül azonosítottam Lenin, a marxizmust lényegesen továbbfejlesztő koncepciójával a pártszerűségről. Joggal idézi *Pártköltészet* című cikkemből mint helytelen megállapítást: „Az epikai, illetve a drámai forma megtartotta tehát régi objektivitását."[3] Ez a megállapítás téves; éppen itt derül ki, mennyire hibásan azonosítottam ebben a kérdésben Engelst Leninnel, mennyire eltakarja ez az azonosítás a polgári és a szocialista realizmus alapvető elvi különbségét.

Lenin jóval 1905-ben írott híres cikke[4] előtt, amikor a materializmusban bentfoglalt pártosságról ír, azt emeli ki, hogy a materializmus arra kötelez, direkte és nyíltan képviselni valamely osztály álláspontját. Éppen ez hiányzik – társadalmi szükségszerűséggel – a régi epika és dráma objektivitásából. Nem mintha a múlt nagy íróiból az állásfoglalás egyáltalán hiányzott volna, de ők ezt a legtöbb esetben csak közvetve, csak kompozíciós kerülő utakon keresztül tudták kifejezésre hozni.

A szocialista realizmus epikai és drámai formájának ellenben éppen ebben a direkt és nyílt állásfoglalásban van egyik ugrópontja, döntő sajátossága. Ez egyenes művészi következménye a lenini pártosság, a kommunista gyakorlat talaján növő, új, termékeny irodalmi alkotásmódnak. A mai marxista kritika egyik központi feladata ez új helyzettel együtt járó eszmei és művészi új

vonások elméleti felismerése és e felismerések talajáról kritikai segítség nyújtása az újért küzdő, a pártosság konkrét kérdéseivel viaskodó íróknak. Világos, hogy e kérdés helytelen feltevése az én írásaimban komoly akadálya volt annak, hogy irodalmunk és kritikánk gyorsabban megértse a szocialista realizmus művészi sajátosságait, és ezzel gyorsabban és gyökeresebben számolja fel művészi téren a kapitalista ideológia még megmaradt csökevényeit.

Részben itt röviden összefoglalt, részben első önkritikám behatóbb fejtegetései természetessé teszik, hogy Fagyejev elvtárs velem kapcsolatos bírálatát[5] a partizánkérdésben, a pártosságéban, a népi demokrácia értékelésében teljes mértékben elismerem és magaménak teszem.

2.

Ez a kérdés szoros összefüggésben áll a szovjet irodalom értékelésével. Révai elvtársnak igaza van abban, hogy régi cikkeim nem domborítják ki „egyes alkotásainak minden hibája ellenére azt a világtörténelmileg *újat,* amely a szovjet irodalmat a maga egészében minden polgári irodalom fölé, a klasszikus irodalom fölé emeli".[6] Az itt elkövetett hiba abban áll, hogy a magasabbrendűség kérdését e régi cikkeimben egyoldalú esztétikai szempontból vetettem fel, és igyekeztem megválaszolni. Ez összbeállítás egyoldalúsága ezért ferde és helytelen képet ad a tárgyalt kérdések egészéről. A szocialista realizmus fölénye minden régebbi realizmussal szemben, a szovjet irodalom magasabbrendűsége a polgárival szemben az irodalom *egészére,* az irodalom összes kérdéseire vonatkozik. Ez a fölény a társadalmi tartalomnak a szocializmusban elért magasabb fokából következik, amely magasabbrendű tartalom magasabbrendű eszmei és művészi problémákat vet fel, és segít megoldás felé, még akkor is, ha az egyes írók találta művészi megoldás egészében vagy részleteiben problematikus, sőt nem kielégítő.

Ennek a döntő szempontnak kiemelését mulasztották el ezek a tanulmányok. Ezért adnak ferde képet a szovjet irodalom problémáiról. A kapitalizmus maradványai, főképpen a naturalizmus és a formalizmus elleni harc, amelynek szolgálatában e tanulmányok

annak idején íródtak, fontos kérdése volt ugyan a szovjet irodalom magasabbra fejlődésének, de e tanulmányokban jogosulatlanul túlságosan központi helyre került. Ez pedig komoly hiba, bár természetesen távolról sem tartalmazza azt, mintha valaha is eszembe jutott volna a szovjet irodalmat a nyugati dekadenciával azonosítani. Mindenesetre azonban ezekben a cikkekben sehol sem domborodott ki a szocialista realizmus, a szovjet irodalom elvi magasabbrendűsége. Csak nagyon is elkésve – bár korántsem következetesen és hibáktól mentesen – helyeztem a tárgyalás középpontjába a szocialista realizmus magasabbrendűségét minden eddigi realizmussal szemben.

Ennek a szempontnak központba állítása egyáltalán nem jelenti azt, mintha a szovjet irodalomnak félnie kellene attól, hogy egyes szerzőket, egyes műveket stb. állítsunk szembe a jelen vagy a múlt nem szocialista alkotásaival.

De a kérdés gyökere nem itt van, vagy legalább nemcsak itt. Hamis útra terelődnék ez a probléma, ha csak egyes művek, egyes szerzők fölényéről volna szó a polgári irodalommal szemben. Éspedig nemcsak társadalmi vagy politikai, hanem éppen esztétikai, kulturális szempontból volna helytelen kizárólag erre szorítkozni. Korunk olyan döntő esztétikai, kulturális kérdéséhez, mint a szocialista realizmus, mint az azt megvalósító szovjet irodalom, nem lehet úgy hozzányúlni, hogy csak egyes kiemelkedő alkotások tartalmi és formai sajátosságait elemezzük, vagy esetleg egyes alkotások hibáira mutatunk rá. A kutatás központjában az kell hogy álljon: mi az esztétikai, a kulturális jelentősége az élet tartalmában beállott változásoknak? Ezek a változások adják azt a világtörténelmi jelentőségű új tartalmat, amelynek méltó kifejezési eszközei láthatók a szocialista realizmus kiváló alkotásaiban. De még azok a művek is, amelyeket még csak keresés vagy esetleg csak félsiker jellemez, ennek a tartalomnak megnyilvánulásait, e tartalom művészi megelevenítésének, formába öntésének új útjait mutatják, s ezzel a marxista esztétika és kritika új, jövőbe mutató kérdéseire vetnek fényt, megvilágítják az irodalom folyton magasabbra fejlődésének útját. Amikor tehát az itt elemzett tanulmányokban ezt a kérdést nem állítottam a tárgyalás homlokterébe, még ott is, ahol az általános elméleti, esztétikai kérdésfeltevés, a polgári klasszi-

kusok és dekadensek szembeállítása helyes volt, fejtegetéseim nemcsak nem fedték fel, hanem ellenkezőleg, eltakarták, elállították a kultúra szocialista felfelé fejlődésének perspektíváját.

A most lezajlott irodalmi vita nagy vívmánya mindenki számára – elsősorban az én számomra –, hogy ezek az akadályok elhárultak irodalmunk és irodalomelméletünk fejlődésének útjából. Magától értetődik, hogy ennek az útnak a Párt által történt megnyitása az én irodalmi tevékenységem számára is új perspektívákat nyit meg. A marxista esztétika alapvető kérdéseinek elméleti tisztázása, rendszerezése, konkretizálása mai kultúránk fontos, aktuális kérdése. Boldog leszek, ha ebben a munkában – hajlamaimnak és képességeimnek megfelelően – kivehetem a magam részét.

3.

Most csak egypár megjegyzést kell még tennem a vita külföldi visszhangjáról. Magától értetődik, hogy ellenségeink mindent igyekeznek a maguk propagandája számára hasznosítani, amiről azt hiszik, hogy valamiképpen árthat a szocialista fejlődésnek Magyarországon. Ezért mindenbe belekapaszkodnak, ami céljaik szempontjából pillanatnyilag megfelelőnek látszik. Ily módon történt meg az is, hogy egyes nyugati cikkek,[7] rádióelőadások stb., az irodalmi vitával kapcsolatban „védelmükbe vettek" engem. Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy e vitát az imperialista sajtókulik a magyar népi demokrácia megrágalmazására akarták felhasználni. Természetesen tisztában vagyok azzal is, amit annak idején az öreg Bebel kitűnően fejezett ki: ha ellenségeink dicsérnek, rögtön azon gondolkodom, hogy hol követtem el valami ostobaságot. Tavaly októberi római tartózkodásomat felhasználtam arra, hogy egy ottani lapban nyíltan kifejezést adjak megvetésemnek e „pártfogóimmal" szemben.[8] Természetes továbbá az is, hogy ez a sajtókampány tele volt piszkos hazudozásokkal és otromba ferdítésekkel. A francia egzisztencialisták folyóiratában például Merleau Ponty úr azt állítja, hogy én önkritikámban megtagadtam Goethét és Balzacot, és most már csak a szovjet irodalmat ismerem el nagy irodalomnak.[9] Tette ezt abban az időben, amikor a tavalyi

jubileumok alkalmából – az irodalmi vita megindulása, sőt önkritikám megjelenése után – beható tanulmányokban méltattam Goethe és Puskin jelentőségét a szocialista kultúra részére.[10] S ez persze nemcsak Merleau Ponty úrra vonatkozik. Egy kis, sőt egy nagy rágalomért az imperialista ellenforradalom egyik csatlósa sem megy a szomszédba, legyen akár a klerikális reakció, akár a titoizmus, a trockizmus, akár az „Amerika hangja" vagy a BBC önkéntes vagy megfizetett kiszolgálója.

Ennek a rágalomhadjáratnak egyes tényeire nem érdemes egy szót sem vesztegetni. Én a magam részéről minden külföldi megjelenésemet osztályharcos fellépésnek tekintettem az osztályellenség ellen. Ha e tevékenység közben hibákat követtem el, akkor azokra **ugyanaz az önbírálat érvényes, amelyet régebben gyakoroltam, és amelyet itt megfogalmaztam. És egy másodpercre sem lehet kétséges, hogy azok, akik itt engem bármilyen élesen bíráltak, azok az én elvtársaim, barátaim és szövetségeseim, akik pedig nyugaton „védelmükbe vettek", vagy ellenforradalmi taktikából „dicsértek", halálos ellenségeim, akik ellen a jövőben is éppen olyan lankadatlanul fogom folytatni a harcot, mint ahogy azt eddig tettem, sőt nagyobb erővel, mert hiszen elkövetett hibáim felismerése és kijavítása csak fokozhatja az ellenség leleplezésének átütő erejét.**

1950

A dicsőséges proletárdiktatúra mindössze 4 és fél hónapig állt fenn. Ez a kultúrpolitika területén azt jelenti: inkább tervezni lehetett, mint megvalósítani. Hiszen nem kell szakembernek lenni, hogy belássuk: egy iskolareform végrehajtásához évekre van szükség. Mégis, e rövid vázlat is megmutatja az olvasónak, hogy a nagy idő viharos tempójában a felszabadult proletariátus erői szenvedéllyel törekedtek terveiket valóra is váltani, voltak kérdések, ahol a Közoktatásügyi Népbiztosság legalább az első lépéseket megtette tervei megvalósítása terén.

Persze az idő rövidségén kívül még számos akadály tornyosult a megvalósítás elé. Mindenekelőtt: diktatúránk szakadatlan élethalálharca a belső és a külső ellenség ellen. Ebből az következett, hogy nem volt olyan épkézláb ember, aki ezt a négy és fél hónapot nyugodt munkában töltötte volna íróasztala mellett, hanem hol itt, hol ott lett bevetve, ott, ahol azt a diktatúra életérdekei megkívánták. Hogy magamon illusztráljam ezt a helyzetet (érthető módon erre emlékszem a legjobban): április végétől június közepéig a fronton voltam, mint az V. hadosztály politikai megbízottja; a Clemenceau-jegyzék, valamint a tiszántúli vereség után újra visszavezényeltek hadosztályomhoz; a júniusi ellenforradalom idején a szovjetház és a Duna-part védelmével voltam megbízva stb., stb. Úgyhogy azt hiszem, annyi munkaórát töltöttem „házon kívül", mint a népbiztosságban. És a népbiztosság kommunista vezetőinek nagy része hasonló helyzetben volt.

Másodszor: a népbiztosság munkája szakadatlan harcot jelentett a szocdemek ellen (eleinte Kunfi, később Pogány József volt a „kollégám" a vezetésben).[1] Ebből az következett, hogy napi munkánk jelentékeny részét a szocdem szabotázs elleni küzdelem tette ki, a nyílt ideológiai összecsapásoktól egészen a mindenna-

pos, sok ravaszságot igénylő gerillaharcokig. S ez nemcsak azokra a kérdésekre vonatkozott, amelyek szorosan a népbiztosság hatáskörébe tartoztak. Hogy munkánk lényegét politikailag helyesen teljesíthessük, kénytelenek voltunk nemegyszer hatáskörünket önhatalmúlag, „illegálisan" kiterjeszteni, és olyan ügyeket kezünkbe ragadni, amelyek hivatalosan nem tartoztak ránk.

Csak néhány fontosabb esetet emelek ki. A pártok egyesülése olyan pártapparátust hozott létre, amelyben a régi bürokrácia[2] uralkodott. Márpedig a 18–19-es események az ifjúmunkások túlnyomó többségét a mi táborunkba hozták. Ennek a helyzetnek az volt a gyakorlati következménye, hogy a szocdem-apparátus minden rendelkezésére álló eszközzel akadályozta az ifjúmunkás-mozgalmat, nem teljesítette az ifjúság legjogosabb követeléseit sem. Ilyen körülmények között a Közoktatásügyi Népbiztosság egyszerűen magához ragadta ezeket a kérdéseket. Nemcsak a tanoncügyek törvényes rendezését, hanem az ifjúmunkássággal összefüggő valamennyi jóléti, ideológiai és kulturális kérdést. Az ifjúmunkás-mozgalom akkori vezetője, Lékai János elvtárs főosztályvezető lett a népbiztosságban, és ezen a vonalon intéztünk el minden kérdést az ifjúmunkás-otthonok berendezésétől egészen az ideológiai kérdésekig, olyan irodalom kiadásáig, olyan előadások, szemináriumok rendezéséig, amelyeket a szocdem-apparátus sohasem engedélyezett volna. Ilyen természetű „hatásköri túllépés" volt az is, hogy a Közoktatásügyi Népbiztosság lefoglalta a szabadság-hegyi villákat, azokban üdülőket rendezett be a tüdőbeteg gyermekeknek, s gondoskodott a nem súlyos betegek továbbtanulásáról. Ide tartozik a balatoni gyermeknyaraltatás, melyet szintén a népbiztosság intézett; a sokszor ellenforradalmi jellegű ellenállások leküzdésére persze igénybe kellett vennie Szamuely Tibor elvtárs segítségét. Vagy pedig az, hogy a diktatúra elején a polgári újságírók szabotázsát szintén én, mint a népbiztosság vezetője törtem le stb., stb.

A szocdemek elleni ideológiai harcot rendkívül megnehezítette, hogy egyrészt a kommunisták tekintélyes része (természetesen magamat sem véve ki) ebben az időben erős „baloldali" elhajlásokat mutatott ideológiai kérdésekben. Még erősebben nyilvánult meg ez a „baloldali" irányzat a velünk időlegesen együtt menő értel-

miségnél. Így a Kassák-csoport, mely pártunk februári üldöztetése idején elbújt az „örök forradalom" jelszava mögé, a diktatúrában azzal a követeléssel lépett fel, hogy formalista-futurista művészetét tekintsük a diktatúra „hivatalos" művészetének, és nyomjunk el minden más irányzatot. Világos, hogy a szocdem kultúrpolitika lapos opportunista nyárspolgári jellege ellen vívott harcot az ilyen fellépések nagyon megnehezítették. A népbiztosság igyekezett kétfrontos harcot létrehozni, de ezt az alapjában helyes vonalat nem tudta mindig helyesen és következetesen végrehajtani.

Már ezekből a példákból is látható, milyen gyakorlati következményei voltak a hibás pártegyesülésnek: tisztán állami szervekben összpontosult olyan kulturális kérdések eldöntése, amelyeket illetőleg az irányítás és a vezetés a bolsevik párt feladata lett volna. Még erősebben nyilvánult ez meg a marxizmus–leninizmus propagandája kérdésében. A népbiztosság hatalmas propagandaosztályt szervezett erre a célra. Nagyszámú könyv és brosúra jelent meg és terjedt el. Terveztük a marxizmus klasszikusainak új fordításait is. A propagandaosztály élén időlegesen Szamuely Tibor elvtárs állt. Ő rendezte ebben a minőségében a május elsejei felvonulást, a főváros szocialista szellemű feldíszítését. Világos: a helyzet kényszeréből a népbiztosság itt is olyan feladatokat vállalt magára, amelyeket a bolsevik pártnak kell irányítania, melyeknek helyes elintézését azonban az egyesült párttól, annak szocdem-apparátusától senki sem várhatta el.

Ami most már népbiztosságunk központi feladatát, a tanítás és nevelés újjászervezését illeti, itt természetesen főleg előkészítő, tervező munkát folytatott. (Eltekintve a pedagógusok anyagi helyzetének megjavításától.) Nem térhetek ki arra – főleg a rendelkezésemre álló anyag hiányában –, milyen mértékben valósította meg a népbiztosság új iskolák szervezését a falvakban, mennyire jutott el az új tanterv előkészítésében, új tankönyvek megírására adott megbízásokban, a kisdedóvó újjászervezésében stb. Az iskolareform alapgondolata a kötelező nyolcosztályos általános iskola megteremtése volt, és ezzel kapcsolatban a középiskolai oktatás gyökeres újjáalakítása. Ez az alapgondolat kétségkívül helyes volt, és nem véletlen, hogy népköztársaságunk is ezen a vonalon hajtja

végre az oktatás reformját. Hogy a mi előkészületi munkálataink mennyire jutottak, arra – több mint három évtized után – emlékezetből nem tudnék felelni. A népbiztosság vezető kollektívája azt a feladatot tűzte maga elé, hogy 1919 őszén megindulhon az általános iskola első és ötödik osztálya, hogy azután fokozatosan, évről évre építsük ki a többit. A diktatúra bukása nemcsak ezt a tervet temette maga alá, de visszahelyezte állásaikba azokat az ellenforradalmi elemeket, akiket mi az iskolákból és az oktatás vezetéséből eltávolítottunk, terrorisztikus eszközökkel üldözte azokat a pedagógusokat, akiket a diktatúra vezető állásokba emelt.

A főiskolai oktatás terén a diktatúra mindenekelőtt tisztítómunkát végzett az egyetemeken, és egyúttal bekapcsolta az oktatásba azokat a haladó szellemű tudósokat, akiket a régi rendszer távol tartott az egyetemektől. Itt természetesen nemcsak arról volt szó, hogy a marxizmus és vele a marxisták megkapják az őket megillető helyet a főiskolai oktatásban. Számos nem marxista haladó tudósunk volt, akiket a régi rendszer mellőzött, s akiknek mi adtunk először katedrát. Egyesek közülük, mint Vadász Elemér, Fülep Lajos, a mi egyetemeinken ma is előadnak.

Párhuzamosan az egyetem ilyen átalakításával megindultak a munkásegyetemi előadások is. Persze, mivel a diktatúra kikiáltása a félév közepére esett, lehetetlen volt egyik napról a másikra megfelelő állandó tanári kart összeállítani, ezért egyelőre főleg csak egyes előadásokat, melyeket nagyrészt vezető elvtársak tartottak, és hosszabb-rövidebb előadás-sorozatokat lehetett rendezni. Őszre tervbe volt véve a munkásegyetem előadásainak rendszeresítése, valamint a munkások egyetemi előkészítő kurzusainak megszervezése.

Az egész főiskolai rendszer gyökeres reformját a népbiztosság egyetemi főosztálya Fogarasi Béla elvtárs vezetése alatt készítette elő kiváló szaktudósok bevonásával; a rendelkezésünkre álló idő rövidsége miatt itt sem juthattunk túl a tervezésen. Azonban terveink alapvető szempontja időállónak bizonyult: a főiskolai oktatás rendszeresítését és tervszerűsítését ugyanis össze akartuk kapcsolni tudományos kutatóintézetek egész sorának felállításával. A tudományos kutatás központi szerve az újjáalakítandó Akadé-

mia lett volna. A diktatúra rövid időszaka alatt számos ilyen intézet előkészítő munkálatai folytak. Megalakítani csak a marxizmus kutatóintézetét voltunk képesek, Bolgár Elek elvtárs vezetésével.

Bármilyen erős kézzel nyúlt is bele a proletárdiktatúra tudományos életünkbe, különösen abban az irányban, hogy felszámolja a Habsburg-korszak reakciós irányzatait (az Akadémia működését ideiglenesen felfüggesztettük), kultúrpolitikáját a valódi tudomány mély megbecsülése szabta meg. Nem is szólva a kiváló tudósokról való anyagi gondoskodásról, diktatúránk eme tendenciája világosan megnyilvánult a nagy magyar fizikus, Eötvös Lóránd temetésén, ahol mint a népbiztosság vezetője a kormány nevében búcsúztattam a kiváló tudóst, és felhasználtam az alkalmat, hogy a diktatúra elvi álláspontját a valódi tudományhoz leszögezzem.

A művészetek terén már vázoltuk a – mindenütt megnyilvánuló – ideológiai nehézségeket. Ennek ellenére ki kell emelni, hogy művészetünk szinte valamennyi kimagasló alakja szívvel-lélekkel vett részt a diktatúra kulturális munkájában. A népbiztosság által teremtett vezető szervekben (direktóriumokban) irodalmi és művészi életünk kiválóságai szerepeltek. Sőt Bartók Béla és Kodály Zoltán még arra a nagy feladatra is vállalkoztak, hogy zenei életünk konkrét, mindennapi irányításában is vezető módon vegyenek részt. A diktatúra fennállása túl rövid volt ahhoz, hogy nagy művek jelezzék a hatást, melyet hazánk sorsának ez a kedvező fordulata művészeink lelkében előidézett. De elég, ha Uitz Béla, Berény Róbert és mások kiváló plakátjaira, ha Tóth Árpád *Vörös Isten* című[3] versére gondolunk, hogy lássuk: megvolt a hajlam és az akarat arra, hogy elinduljanak a szocialista művészet útján. Világos: ez az út még nem lehetett a szocialista realizmus útja; azt akkor a vezető szovjet teoretikusokon, Gorkijon és Majakovszkijon kívül a szocializmus hazájában is felette kevesen látták tisztán. De az elindulás lelkes lendülete nagy volt, és kiszámíthatatlan, hová fejlődik irodalmunk és művészetünk, ha ezt a lendületet nem torpantja meg az ellenforradalom győzelme, a fehérterror kultúraellenessége.

A diktatúra művészetszervezési módszerei mai szemmel nézve elavultak. Részben érvényre jutnak bennük a magyar kommunisták nagy részében uralkodó „baloldali" elhajlások is. Részben következményei a diktatúra ama – jogosult és helyes – törekvésének, hogy biztos anyagi alapot akart adni a haladó és tehetséges művészeknek képességeik teljes kifejtése érdekében; de csakis ezeknek, és nem a Tisza-korszakban mesterségesen felnagyolt reakciós törtetőknek.

Természetesen nem minden szervezeti intézkedésünk volt ilyen természetű. A színházak irányítása – rövid túlcentralizált átmenet után – nagyjából azon a vonalon mozgott, amelyen ma. Azzal a különbséggel persze, hogy nekünk (Gorkijt kivéve) szocialista műsordarabok még nem állottak rendelkezésünkre, hogy színházaink főleg a klasszikus irodalom és a kritikai realizmus területén kerestek előadható színdarabokat.

Végül nagy jelentőségű lehetett volna kulturális életünk számára a műkincsek szocializálása. A kommunista és szimpatizáló művészettörténészek egy aktív csoportja segítségével a népbiztosság gyors intézkedései megakadályozták, hogy az arisztokrácia és a nagyburzsoázia elrejtse és kicsempéssze nagy értékű műkincseit. Ezeket államosítottuk, és a belőlük rendezett kiállítás oly nagyszerű anyagot tartalmazott, hogy vele együtt múzeumaink világviszonylatban is vezető helyre emelkedtek volna. Persze az ellenforradalom gondoskodott arról, hogy a „jogos tulajdonosok" elherdálják, elkótyavetyéljék ezeket a felbecsülhetetlen kincseket.

Még egy ilyen felette vázlatos, pusztán emlékekből összeállított cikk is megmutatja: diktatúránk kultúrpolitikája sem restellni való fejezet hazánk történetében. Ennek megállapítása persze nem szabad hogy eltakarja a hibákat, a hiányosságokat. Ezeknek fő forrása a párt akkori fejletlensége, ami éppen úgy megnyilvánult az egész kultúrpolitika egységes bolsevik vezetésének hiányában, mint az egyes e téren dolgozó elvtársak egyéni eltévelyedéseiben. Mindezeknek a hibáknak kíméletlen feltárása szükségszerű része a diktatúra történetének. De e hibák elismerésével együtt mégis elmondhatjuk: a diktatúra kultúrpolitikája komoly kísérlet volt a kommunista vonal érvényesítésére, és e tekintetben bizonyos eredményekre is hivatkozhatott. Nem véletlen, hogy éppen ez a terü-

let volt az, ahol – a pártok egyesülése ellenére – a szocdem sajtó nyílt támadásba ment át, és minden lehető demagógikus eszközzel kompromittálni igyekezett a Közoktatásügyi Népbiztosság kommunista vezetését. A *Vörös Újság* ezeket a támadásokat visszaverte, és kultúrpolitikánk a szocdem-gyűlölködés ellenére ment tovább a maga útján.[4] Igazi megalapozott értékelést e kultúrpolitikáról csak a még meglévő dokumentumok gondos feldolgozása alapján lehet adni. De annyit, remélem, ez a futólagos vázlat is mutat, hogy kultúrpolitikánk, mint fővonalában osztályharcos kommunista politika, rászolgált a szocdemek és később a fehérek izzó gyűlöletére; hogy megérdemli a végleg felszabadult munkásság, a dolgozó nép kegyeletét és szeretetét.

1952

ELŐSZÓ *A FIATAL HEGEL* C. KÖTETHEZ

Könyvemet 1938 késő őszén fejeztem be. A háború gyors kitörése miatt évekig nem jelenhetett meg. Amikor a kiadás 1947–48-ban lehetővé vált, alaposan felülvizsgáltam a szöveget, ámde sokirányú elfoglaltságom miatt az 1938 óta megjelent Hegel-irodalmat csak igen csekély mértékben tudtam tekintetbe venni. Ezt az új kiadást, amely a Német Demokratikus Köztársaság részére készült, még egyszer átnéztem, de stilisztikai javításoktól eltekintve alig változtattam rajta.

Az olvasó részletes tájékoztatást talál a *Bevezetés*-ben azokról a módszertani nézőpontokról, amelyek a szerzőt vezették. E tekintetben sem látok okot arra, hogy felülvizsgáljam tizenhat évvel ezelőtti fejtegetéseimet. Azok a franciaországi kísérletek, amelyek Hegelt egzisztencialista-irracionalista szellemben próbálják „modernizálni" – mindenekelőtt J. Hippolyte ismert könyve[1] –, a legcsekélyebb mértékben sem késztetnek fejtegetéseim bármiféle módosítására vagy akár csak kiegészítésére. Az imperializmus korszakának hegelianizmusa fölött gyakorolt elvi kritika a Hegel újraértelmezését célzó francia törekvésekre is vonatkozik, bármennyire magától értetődő is, hogy ennek a „Hegel-reneszánsznak" mind a külső, mind a belső feltételei sokban különböznek a németországiaktól.

Engedtessék meg itt néhány megjegyzés azoknak a német olvasóimnak a számára, akik ismerik egyéb, részint későbbi írásaimat. A fiatal Hegel fejlődésének bemutatása némely tekintetben kiegészíti azt a képet, amelyet a német filozófia és irodalom történetéről más tanulmányaimban igyekeztem megrajzolni. Így például (itt mindenekelőtt) a pozitív ellenképét látjuk az irracionalizmus „klasszikus" korszakának, amelyet *Az ész trónfosztása* c. könyvemben ábrázoltam. Ugyanaz a harc, amelyet ott mint Schelling-

nek és követőinek harcát elemeztem, itt Hegel oldaláról jelenik meg, mint az irracionalizmus kritikája és leküzdése, persze csupán az új idealista-dialektikus módszer megalapozásának negatív-kritikai motívumaként. De a két mű ezen túlmenően is kölcsönösen kiegészíti egymást. Csak a jelen Hegel-tanulmányokban lehetett pozitív módon tisztázni, hogy miért éppen a hegeli filozófia volt e korszak irracionalizmusának nagy ellenfele, miért támadták az irracionalisták Hegelben – joggal – a kor polgári-filozófiai haladásának legmarkánsabb képviselőjét, és egyszersmind, hogy miért találhatott a történetiség dialektikáján gyakorolt bírálatuk reális fogódzókat Hegel idealista hibáiban és korlátaiban, miért szolgáltattak ezek ürügyet egy – viszonylag – helytálló bírálathoz. Hegel fiatalkori fejlődésének bemutatása és kritikája ily módon arra is magyarázatot ad, hogy Nietzsche filozófiájából – miután már színre lépett a tudományos szocializmus mint az irracionalizmus fő ellensége – miért vesztek ki szükségképpen a filozófiai megalapozottságnak azok a nyomai is, amelyek a fiatal Schelling munkásságának idején még megvoltak az irracionalizmusban. Ha teljességében meg akarjuk érteni Marx nemcsak közvetlen, de olykor nagyon is közvetett szerepét a német gondolati fejlődésben, ehhez elengedhetetlenül szükséges, hogy Hegelt – nagyságával és korlátaival együtt – valóban megismerjük.

Nem kevésbé fontos ez a kérdés a virágkorát élő német irodalom megértése szempontjából. A Hölderlinről és Heinéről, elsősorban pedig a *Faust*-ról írott tanulmányaimban[2] a német költészet szemszögéből utaltam ezekre a vonatkozásokra. A jelen könyv tehát, ahol a fejtegetések középpontjában *A szellem fenomenológiája* áll, jóllehet itt is kimutatjuk e mű mély gondolati és eszmei rokonságát a *Faust*-tal, a figyelmes olvasó számára bizonyára hasznos kiegészítés lesz Goethe művének korábban nyilvánosságra hozott elemzéséhez, amelyben az arányok természetszerűen fordítottak voltak. Hasonló a helyzet a haladó német irodalom csaknem valamennyi problémakomplexumával kapcsolatban. Minthogy a német irodalomtörténet egyik középponti kérdése a reakciós romantikával való ideológiai leszámolás, minthogy a romantika képviselőit annál mértéktelenebbül dicsőítették, minél reakciósabbak voltak, minthogy az imperializmus korszakának német irodalomtörténete,

amikor éppen nem nyíltan és harcosan reakciósan lépett fel, megpróbálta eltüntetni a német klasszika és romantika közötti ellentétet, ezért a tényleges viszonyok gondolati helyreállítása fontos tudományos feladat.

De ugyanakkor ez a feladat nyomban általános kultúrpolitikai feladattá válik. Akkor, amikor a német nép keresi az utat magának, amikor a német értelmiség jelentékeny része még nem döntötte el, hogy milyen irányban akar továbbhaladni, előre vagy hátra, akkor a múlt szellemi küzdelmeinek helyes átlátása egyben iránytű a jövőre nézve. A szerző mindig azon fáradozott, hogy filozófiai és irodalomtörténeti munkáival az ebből adódó nagy feladatokat szolgálja. Úgy véli, hogy mind magának a hegeli filozófiának, mind pedig e filozófia és a kor haladó és reakciós tendenciái közti kapcsolatoknak a tisztázása hozzásegíthet ahhoz, hogy jobban megvilágítsa ezt a rendkívül fontos és időszerű kérdést.

Az effajta ideológiai döntésekben döntő szerepet játszik a Marxhoz való viszony kérdése. S itt nem csupán az a fontos, hogy ki hogyan viszonyul Marxhoz mint gondolkodóhoz és mint politikushoz, mint filozófushoz, közgazdászhoz és történészhez, hanem az is, hogy megérti-e, mit jelentett és mit jelent Marx a német kultúra számára. Thomas Mann ezt írta mintegy három évtizeddel ezelőtt: „Azt mondtam, Németország körül csak akkor lesznek rendben a dolgok, Németország csak akkor talál önmagára, ha Karl Marx majd elolvasta Friedrich Hölderlint – e találkozás egyébként megvalósulóban van. Elfelejtettem hozzátenni, hogy az egyoldalú tudomásulvétel óhatatlanul meddő maradna."[3] Ez már önmagában is ígéretes kultúrprogram; kiváltképpen akkor, ha – miként e könyv szerzője itt és másutt megkísérelte – sikerült rekonstruálni a valódi Hölderlint. De veszedelmes illúzió volna azt hinnünk, hogy ez a program valamelyest is valóra vált már a német népben. Az a tény pedig, hogy Marx kiesik széles rétegek német kulturális tudatából, roppant gyengeség, mely napról napra, óráról órára megnyilvánul az élet minden területén. A német nép, amely más nemzetekhez képest objektíve gyengébb forradalmi hagyományokkal rendelkezik, nem engedheti meg magának azt a fényűzést, hogy lemondjon erről a centrális értékről.

Ehhez a célhoz számos út vezet. Az egyik ezek közül a marxi életmű sajátosan német gyökereinek a feltárása, s ezen keresztül annak tisztázása, hogy Marxot milyen erős szálak kötik a haladó német fejlődéshez Lessingtől Heinéig, Leibniztől Hegelig és Feuerbachig, hogy Marx műve, a gondolati felépítéstől egészen nyelvezetéig, milyen mélységesen német. Hegel filozófiájának helyes történeti elemzése, amely Hegelt kezdettől fogva Marx távlatából vizsgálja és magyarázza, egyben ennek a feladatnak a teljesítéséhez is hozzájárulhat.

A jelen könyv elsősorban filozófiai, filozófiatörténeti tények és összefüggések tudományos vizsgálata. Értékét az szabja meg, hogy mennyiben segít hozzá e kérdések alaposabb tisztázásához. De nincs elszigetelt ismeret. Hegel fejlődésének helyes megértése felveti mindazokat a kérdéseket, amelyeket az imént röviden vázoltunk, s a könyvnek szándékában is áll, hogy tisztázza ezeket. Sikerről vagy balsikerről maga a szerző nem nyilatkozhat. De szándékait leplezetlenül az olvasó elé tárni: ez kötelessége.

1954

A MARXISTA FILOZÓFIA IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI

(Lukács György felszólalása a Petőfi-kör filozófus-vitáján)

Tisztelt Elvtársak! Mielőtt tulajdonképpeni hozzászólásomhoz fognék, két rövid megjegyzést kell tennem. Az egyik az, hogy egy cédulát kaptam, amely megkérdez, miért írtam meg a Madách-cikket,[1] az ott adott értékelés az én meggyőződésem-e. Erre egészen röviden felelek: 30–40 év óta meggyőződésem az, amit ott írtam, és régi meggyőződésemet igyekeztem akkor marxista módon megfogalmazni.

A másik kérdés, amelyről csak két szóban akarok beszélni, a most igen sokszor emlegetett Blum-tézisek. Amiért erről beszélek, azért van, hogy ne jöjjön létre a Blum-tézisekből egy új legenda. Volt egy legenda a Blum-tézisek ismerete nélkül. Erről többen beszéltek[2]. De a Blum-tézisek a magyar párt és a Kommunista Internacionálé fejlődésének egy meghatározott szakaszán jöttek létre, ennek a szakasznak mindenféle nyomaival. Ezt én itt nem fejthetem ki. A jövő héten a Párttörténeti Intézetben vita lesz épp a Blum-tézisekről, fel fogom használni azt az alkalmat, hogy – amennyire az erőmtől telik – ezeket arra a történelmi helyre tegyem, ahová valók.[3] De vigyázzunk arra, hogy a régi elhallgatásból és alábecsülésből most ne jöjjön létre egy legendaszerű túlbecsülés. Ezért mondom ezeket a szavakat.

Tulajdonképpeni témámra rátérve, miután igen sok mindent már más elvtársak elmondtak, igyekszem azt röviden, kiélezetten összefoglalni.

Ha a XX. kongresszus utáni helyzetet nézzük, akkor elvontan az a helyzet, hogy világméretben nem voltak még olyan kilátásai a marxizmus–leninizmus térhódításának, mint amilyeneket a XX. kongresszus ad. Olyan lelkesítő lehetőségek vannak a XX. kongresszusban, amelyek nem egy rövid kampányra szólnak, de azt merném mondani, mindnyájunknak – és itt a fiatalokra gondolok,

nem magamra – az életét ki fogja tölteni a marxizmus azon lehetőségeinek a valóra váltása, amelyek most felszabadultak, ez kell hogy pátoszt és lelkesedést adjon mindnyájunknak. Ezek az óriási lehetőségek itt állanak előttünk, de – és itt jön a kérdés másik oldala – mi a marxizmus helyzete ma Magyarországon? És ne vegyék rossz néven az elvtársak – már egypár idézetből kiderült, hogy én meglehetősen goromba és szókimondó vagyok –, most is gorombán akarom kimondani a véleményemet; azt merném állítani: nem volt még a marxizmus az ország közvéleményében olyan rossz helyzetben, mint most, merném állítani, ma rosszabb a marxizmus helyzete Magyarországon, mint a Horthy-korszakban volt. Miért? Mert a Horthy-korszakban, ha csak egy kis csoport ember is, az életét kockáztatta azért, hogy egy Marx- vagy Lenin-műhöz jusson, és az értelmiség egy része idegenkedéssel, gyűlölettel, de egy bizonyos félelemmel, olyan érzéssel, hogy itt van valami szörnyű, ami esetleg veszélyes, esetleg jó, egy bizonyos tisztelettel állott szemben a marxizmussal. Az utóbbi 7–8 év alkalmas volt arra, hogy ezt a jó hangulatot megsemmisítse, mégpedig hozzá merném tenni, nemcsak a pártonkívüli értelmiségben, hanem a pártértelmiség egy részében is, persze be nem vallottan, képmutatóan, eltitkolva.

Engedjék meg, hogy egy valószínűleg sokuk által ismert anekdotával illusztráljam ezt a dolgot: egy egyetemi hallgató vizsgázott marxizmus–leninizmusból. Tehetséges ember volt, kitűnően sikerült a vizsgája, minden kérdésre megfelelt – ötöst kapott természetesen –, és amikor kint a folyosón kollégái gratuláltak, legyintett a kezével, és azt mondta: Mi ez a Marx? Ez csupa hülyeség, csak Heideggert és Huxleyt érdemes olvasni. Ezt értük el egy bizonyos fajta marxista neveléssel, amelyről azt lehetne mondani, hogy rossz párhuzama volt azoknak a hibáknak, amelyek a mi ipari fejlődésünkben történtek. Ezeknek részleteire itt nem akarok kitérni, de mindenki tudja, hogy a mennyiségi termelés egyoldalú fejlesztése milyen katasztrofális következményekkel járt, amelyeket itt nem akarok részletezni, és mint nem szakember, nem is kell, hogy részletezzem. Ideológiai téren is egyszerre elkezdtünk futószalagon filozófusokat előállítani minden tudás, gondolkodás, kultúra nélkül – és itt most nem az egyes filozófusokat vádolom, ha-

nem a rendszert, amely ezeket a filozófusokat előállította. Egyes fiatalok panaszkodnak amiatt, hogy nincs idejük. De miért nincs idejük? Azért, mert az, aki őket filozófussá nevelte, nem tartotta szükségesnek, hogy egy filozófus tudjon valamit. Megint egy tapasztalatra hivatkozom. Rengeteg értelmiségitől hallottam panaszokat ebben a tekintetben. Még azok a párttagok is, akik viszonylag a pártoktatás legmagasabb színvonalán állnak, akiknek úgynevezett egyéni tanulásban van részük, kénytelenek nagy harcokat vívni, hogy megengedjék nekik, hogy például a *Tőke* első kötetét összefüggésében elolvassák. Lehet, hogy ez ma már megszűnt, egypár évvel ezelőtt úgy volt, hogy az egyéni tanulás abból állott, hogy ha valaki filozófus volt, el kellett olvasnia az Anti-Dühringet a 40-től a 70. oldalig, a Feuerbachot a 80-tól a 85. oldalig és így tovább, és a világ minden kincséért sem vettek volna rá valakit, hogy egy művet összefüggésében elolvasson.

Világos, kedves elvtársak, hogy ha ilyen módon állítottuk elő futószalagon a filozófusokat, akkor azokban tudás nem is lehetett, de nem is volt ambíció – tisztelet az egyes kivételeknek – a tudásra, mert hiszen az a marxizmus, amit nekik tanítottak, nem volt más, mint a kitűzött feladat, hogy egy aktuális kérdésre a megfelelő Lenin- vagy főképpen Sztálin-idézetet megtalálják, hogy a „politikailag helyest" kitalálják; tulajdonképpen arra való volt, hogy az embereket ilyen módon kávézacc-olvasásra neveljék. Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban elmondjak egy történetet, amely a Szovjetunióban történt, kb. 25 évvel ezelőtt. Amikor kiértem a Szovjetunióba, éppen közgazdasági vita folyt egy Rjubin nevű mensevik közgazdász művei körül. Engem a kérdés nagyon érdekelt, és megkérdeztem egy ismerősömet, egy fiatal magyar kommunistát, aki akkor az úgynevezett Vörös Professzura hallgatója volt. Erre nekem pontosan elmondta, hogy Varga elvtárs helyesen kritizálta ugyan Rjubin jobboldali nézeteit, de közben egy baloldali hibába esett, amelyet azután valami Ivanov elvtárs kijavított, közben ő stb. Amikor a végén megkérdeztem ezt a nevezett elvtársat: ez mind nagyon érdekes, de én szeretném tudni, melyek azok a közgazdasági kérdések, amelyek körül a vita folyik, az illető elvtárs nem tudott nekem feleletet adni.

Vagyis pontosan meg tudta mondani az összes jobboldali és

baloldali hibákat, amelyek ebben a vitában előfordultak, és valószínűleg az akkor a pártban uralkodó áramlat szerint helyesen tudta őket megkülönböztetni, de hogy mi a veleje a vitának, az iránt még csak nem is érdeklődött. Itt van a baj, itt van a kutya elásva abban a kérdésben, hogy milyen viszonyban vagyunk mi az értelmiséggel. Jánossy elvtárs igen helyesen beszélt erről: egy bizonyos alkalmazkodásról. Ez nemcsak fizikusoknál van, ez végigmegy egész tudományunkon, hogy az emberek mereven ragaszkodva a maguk szellemtudományi, pozitivista vagy más ilyen véleményükhöz, kiveszik – és nem olyan nagyon nehéz kivenni – azt a két vagy három Sztálin-idézetet, amely azt elfogadhatóvá teszi az illetékes bürokrácia előtt, és azután csinálják vigan, amit csinálnak, azzal többé a világon senki sem törődik. Ez azonban mélyen lejáratja a marxizmus hitelét az értelmiség előtt, és azt hiszem, most már kevésbé paradoxnak hangzik az, amit az előbb mondtam, hogy rendkívül kedvezőtlen és nehéz helyzetben vagyunk. Sokkal nehezebb helyzetben, mint amilyenben a Szovjetunió, mert kétségtelen ugyan, hogy a Szovjetunió fejlődését is visszavetette a sztálini korszak dogmatizmusa, de ne felejtsük el, hogy ott volt egy meglehetősen széles réteg, amely legalább a sztálinizmust első kézből ismerte, de nálunk úgy volt, ahogy a jogtörténetben mondják egy bizonyos skolaszticizmusra, hogy glossant glossarum glossas, hogy glosszálják a glosszák glosszáit. Ez történt Magyarországon, és ebben a tekintetben mi tényleg a sztálinizmus egyik élenjáró országa voltunk.

Ne felejtsük el, elvtársak, nekem nincs módomban és nem is szándékozom régi újságokban böngészni, de ha visszamegyünk egypár évre, akkor találni fogunk olyan kompetens nyilatkozatokat, amelyekben büszkék voltunk arra, hogy a sztálinizmusnak az élén járunk. Ezt ma természetesen el kell felejteni, és az ellenség hangja szól abból, aki netalán találna egy ilyen idézetet. Bevallom, elvtársak, nem vagyok eléggé filológus ehhez, én most csak azt a tényt állapítom meg, hogy a mostani helyzetben nekünk, magyaroknak van talán mindenütt a világon a legtöbb tennivalónk, a legtöbb harcolnivalónk azért, hogy a marxizmus tekintélyét visszaállítsuk, hogy a marxizmus iránt támadt ellenszenvet megszüntessük, hogy bizalmat teremtsünk a marxizmus iránt.

Nem tudjuk a szocializmust, a szocialista kultúrát felépíteni, ha értelmiségünket nem tudjuk meggyőzni arról, hogy kinek-kinek a maga területén a dialektikus és történelmi materializmus felhasználása nemcsak a mi szempontunkból, hanem az ő munkája szempontjából szükséges. Ez a nagy munka áll most előttünk, és ha én az előbb ezt a szigorú kritikát gyakoroltam, ezt nem pesszimizmusból tettem, hanem azért, hogy minden becsületes marxista érezze azt a nagy feladatot, amely előtte áll, azt a nagy pátoszt, amelynek szárnyat adnak a XX. kongresszus teremtette nagy lehetőségek, hogy itt azt a hibát, amely egy 7–8 éves fejlődés következménye, szívós és lelkes munkával kiegyenlítsük. Ez nem fog máról holnapra sikerülni. Ezt nem lehet egy beszéddel és egy lelkes hangulattal rendbe hozni, ehhez mindnyájunknak, minden marxistának a maga területén hosszú, szívós, küzdelmes munkára van szüksége, amely szívós és türelmes munkának az előfeltétele, hogy ki-ki vizsgálja meg a saját poggyászát és fegyverzetét, hogy mennyire képes úgy szemben állni egy értelmiségivel a maga szakmájában, hogy valóságos feleletet tudjon adni annak kérdéseire, meg tudja neki mutatni, hogy a marxizmus segítségével saját problémáit jobban fogja megoldani, mint marxizmus nélkül – e nélkül a propaganda nélkül a világon semmit sem fogunk elérni. Nem akarok az úgynevezett filozófiai vitára[4] áttérni, de e mögött a filozófiai vita mögött, mint az egész korszak mögött, az a probléma állott, hogy a mi általános praxisunkban az agitáció megette a propagandát, és a rossz propaganda ennek a révén megölte a tudományos kutatást. Nekünk meg kell érteni, hogy ez az út fordított. Jó kutatás nélkül nincs jó propaganda, és jó propaganda nélkül nincs jó agitáció.

Meg kell érteni, hogy a marxizmus problémáinak tudományos feldolgozása minden területen az előfeltétele annak, hogy jó propaganda és jó agitáció lehetségessé váljék. Itt van megint azonban a XX. kongresszus problémájának politikai összefüggése az elmúlt korszak problémáival. A sztálini korszakban láttam még kint olyan plakátokat, amelyeken egy gyorsvonat volt ábrázolva, amely gyorsvonaton száguldunk a kommunizmus felé, és nem kell hogy másra hivatkozzam, mint egy egész csomó nem is tehetségtelen író művére, melyeknek végén – mai időt ábrázoló művekben – az embe-

rek többsége már fél lábbal benne van a kommunizmusban. Már a XX. kongresszus előtt ez a dolog elhallgatott. És mi ennek a következménye? Mi áll emögött? Ha mi egy lépésre állnánk a kommunizmustól, akkor ez azt jelentené, hogy ideológiailag és erkölcsileg már teljesen fel vagyunk készülve a kommunizmusra, a gazdasági részről már nem is beszélek, tudományunk tökéletesen feldolgozta az összes problémákat, és most már csak arról van szó minden egyes esetben: használjuk fel a már meglévő kész tudományt, alkalmazzuk az adott esetre; itt van a világnézeti gyökere annak, amit dogmatizmusnak, citatológiának és mindenféle másnak nevezünk.

Ezzel szemben hogyan áll a helyzet valójában? Több mint ötven évvel ezelőtt, kevéssel halála előtt Engels arról írt, hogy milyen óriási feladat áll a marxisták előtt, hogy fel kell dolgozniuk a történelemtudománynak, a természettudománynak, a logikának stb. összes problémáit, és egy másik, hasonló időben írott levelében Engels gúnyosan beszél azokról a fiatal marxistákról, akiknél szerinte a történelmi materializmus arra való, hogy ne kelljen történelmet tanulni. Azóta megtörtént, hogy a proletariátus kezébe ragadta a hatalmat. Megszülettek a marxizmus Engels által követelt és később Lenin *Filozófiai füzetei*-ben ismételten követelt valóságos tudományos kiépítésének anyagi előfeltételei. A sztálinizmus óriási történelmi bűne abban áll, hogy ezeket nemcsak nem használta fel, hanem visszafejlesztette, gáncsot vetett azoknak az irányzatoknak, amelyek alkalmasak lettek volna a marxizmus ilyen kiépítésére. Most legyünk azzal tisztában, hogy ha végignézzük az összes tudományokat, maradva amellett, ami bennünket közvetlenül érdekel: ma még nincs marxista logika, nincs még marxista esztétika, nincs még marxista etika, nincs még marxista pedagógia, nincs még marxista pszichológia és így tovább. És ez nem azt jelenti, hogy semmiből építjük ezeket a tudományokat. A klasszikusok óriási munkája nélkül, a klasszikusok teremtette módszertani alapvetés, számos kérdés kidolgozása nélkül egy lépést se tudnánk tenni előre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ha összegyűjtjük egy helyre Marx, Engels és Lenin összes nyilatkozatait az esztétikáról, hogy a magam szakmájáról beszéljek, akkor ezekben a nyilatkozatokban már benne van az egész marxista esztétika. Ezek

nélkül nem lehet megcsinálni, de megcsinálni *nekünk*, ennek a nemzedéknek, amely most él, kell ezeket a tudományokat. Ez vonatkozik természetesen a többi tudományra is. Ez, elvtársak, ne hasson bátortalanítóan senkire, ellenkezőleg, mélyen érzem, hogy milyen felelősség van itt rajtunk nemcsak a világ proletariátusa, hanem az egész emberiség előtt. Ilyen óriási és nagyszerű feladatokat ró ránk a történelem, ebből bátorságot és pátoszt kell meríteni, hogy itt ne az egyes emberek, hanem az összes, a XX. kongresszus által felébresztett és az igazi marxizmushoz vezetett marxisták összessége teremtse most meg a marxista tudományok összességét. Nem három hónap alatt és nem egy év alatt, hanem azt lehetne mondani, egy nemzedék munkájával.

Ez azonban nagyon sok konkrét példát, konkrét kérdést vet fel a marxizmus napi helyzetét illetőleg. Értem ezalatt megint a mi viszonyunkat részben azon a párton belül levő értelmiséggel, amely elidegenedett a marxizmustól, mert ilyen is van, részben a párton kívül levő értelmiséggel. Én azt hiszem, ha mi erre a marxista kutatásra helyezzük a fősúlyt, és problémákat keresve, a tények mögött a problémákat kiásva, együtt dolgozunk ezzel az értelmiséggel, nem úgy lépünk fel előttük, mint akiknek a tarsolyában van a világ egész bölcsessége, és ha megkérdezik, hogyan kell Piero della Francescát megítélni, erre az a marxista, aki most hallja először ezt a nevet, pontosan rávágja, hogy a sienai kispolgárságnak volt az ideológusa (holott nem is volt sienai).

Ezzel a módszerrel, elvtársak, radikálisan kell szakítani. Nemcsak a marxizmus fejlesztéséről van szó, de a marxizmus iránti bizalom megnyeréséről. Ha mi ezekben a kérdésekben a tisztességes, komoly értelmiséggel együtt dolgozunk, ami alatt most nemcsak az értelmiség csúcsát értem, hanem pl. azt a rengeteg mérnököt, aki az üzemekben dolgozik, akinél a tervprobléma és annak gazdasági kérdései felmerülnek és így tovább, értem az egyetemi hallgatókat, óriási tömegek vannak, amelyeket éppen ezzel a munkával kell és lehet a marxizmus számára megnyerni. Másodszor, ami magától értetődőnek hangzik: a demokratizmus és a vita lehetősége. Mint az Akadémia elnökségének tagja mondhatom, hogy most már nem tudom, hány év óta szégyennel mondjuk ki, hogy bizony a vitaszellem nem fejlődött ki eléggé, sem ebben, sem ab-

ban a szakmában. A szégyent majd mindjárt meg fogom magyarázni. Miért nem fejlődött ki? Legyünk azzal tisztában, hogy a XX. kongresszus előtt vita nem is volt lehetséges. Mi mindig azt mondtuk, hogy vita kell, és most legyen szabad anonim idézetet mondanom, amely egy meglehetősen illetékes hellyel való beszélgetésben hangzott el. Azt hallottam ott, hogy a viták nagyon jók, csak mondják ki az emberek, ami a bögyükben van, majd azután jól ráütünk a fejükre. Ilyen körülmények között vita nem lehet, mert ne gondoljuk, hogy azok az értelmiségiek buta emberek. Ők ezt az idézetet tőlem nem hallották, mert én mint fegyelmezett párttag, erről eddig nem beszéltem. Ennek ellenére Leninnel azt mondom, hogy osztályokat nem lehet becsapni. Azok az értelmiségiek nagyon jól tudták, hogy nem lehetségesek viták, és a mi feladatunk most lépésről lépésre létrehozni konkrét, valóságos vitákat a tudomány, a művészet, az irodalom minden területén.

Végül egy harmadik kérdésről akarok beszélni, egy veszedelemről, amelynek a jeleit én csak itt-ott látom, de amellyel szemben nem tartom szükségtelennek, hogy felhívjam rá az elvtársak figyelmét. Arról van szó, hogy a XX. kongresszus a sztálinizmus helyébe a lenini módszert tette, de a lenini *módszert* kell a helyébe tenni. Mert, hogy megint már ismert brutalitásommal mondjam el, Leninből éppen olyan citatológiát és dogmatizmust lehet csinálni, mint Sztálinból. És ha ennek a tendenciái nálunk és nemzetközi vonalon még csak szórványosan jelentkeznek is, meg vagyok róla győződve, hogy vannak olyan erők és tendenciák, amelyek a XX. kongresszust egy ilyen irányba akarják terelni, és most mindnyájunknak kommunista kötelessége – a szocialista forradalom iránt való kötelessége, a marxizmus tisztelete iránti kötelessége, ami bennünket, mint marxizmusban dolgozó filozófusokat és más értelmiségieket kötelez –, hogy ez ellen a tendencia ellen mindjárt kezdetben felvegyük a harcot. Mert a XX. kongresszus csak akkor fog az általa elérhető igazi nagy eredményekhez vezetni, ha Lenin szellemét, a lenini dialektikát, a lenini módszert újítjuk meg.

Hogy csak egyetlen példát mondjak: az előbb beszéltem a futószalagon gyártott filozófusokról. Leninnek úgyszólván végrendelete volt – gazdasági téren elsősorban –, hogy „inkább kevesebbet, de jobban". Ez a kulturális futószalag mélyen ellentétben áll a leni-

nizmussal, Lenin filozófiájának egész módszerével. Nagyon kell vigyáznunk arra, egyik legfontosabb feladatunk, hogy csakugyan a lenini módszert újítsuk meg, Lenin segítségével ismerjük meg újból Marxot és Engelst és rajtuk keresztül azután a világkultúra egész fejlődését és történetét. Akkor megvalósulhatnak nálunk, Magyarországon is azok a nagyszerű lehetőségek, amelyeket a XX. kongresszus nyújt; ha ellenben gyengéknek bizonyulunk, ha más erők, amelyek a leninizmusból egy megváltozott előjelű sztálinizmust akarnak csinálni, győznek, akkor a XX. kongresszus éppen úgy megfeneklik, mint ahogyan a harmincas években a Kominternek VII. kongresszusának gyönyörű kezdeményezései nem vezettek a világ munkásmozgalmában azokra az eredményekre, amelyeket joggal elvárt 1935-ben mindenki tőle. Remélem, hogy a XX. kongresszus nem fog ilyen csalódást okozni, hogy most csakugyan a marxizmus, a marxista munkásmozgalom új, nagy virágkorának a küszöbére léptünk.

*

Tisztelt Elvtársak! Csak egészen röviden akarok beszélni, mert az idő előrehaladt. Azt hiszem, most nem az a feladat, hogy értékeljük a mai vitát, amely vitában nagyon sok helyes és jó dolog merült fel. Különösen fontosnak tartom, hogy nem egy felszólalás konkrét kérdésekben vetette fel az 1948 utáni fejlődés ideológiai revíziójának kérdését. Nem kétséges, hogy ebben a filozófusoknak az élen kell járniuk, akkor is, ha irodalmi, művészi vagy más tudományos kérdésekről van szó, mert éppen a filozófusoknak kell – és ez egypár felszólalásban meg is történt – a legmélyebb, az alapvető hibákra rámutatni. Csak bizonyos problémákra utalok, amelyeket Szigeti és Mészáros elvtársak vetettek fel, utalok arra, amit Heller elvtársnő nagyon helyesen vetett fel, a dogmatizmusnak arra a nivellálási tendenciájára, amelynek múlhatatlan következménye volt, hogy ha megnézzük az utóbbi nyolc év történetét a magyar kultúrában, látjuk, hogy úgyszólván kizárólag az élvonalon álló jelenségeket dorongolták le, miközben dédelgetést kapott minden területen a legkülönbözőbb formájú tehetségtelenség.

Nem akarok itt neveket felsorolni, csak azt a kis megjegyzést szeretném tenni, nem tartom véletlennek, hogy a mi nagy Bartó-

kunknak a *Csodálatos mandarin*-ja csak a XX. kongresszus után kerülhetett a magyar Opera színpadára. És ha ez Bartókkal így volt, akkor értsék meg a többi elvtársak, akikkel ez az igazságtalanság megtörtént.

Szeretnék pár szóban kitérni a filozófiai vitára, bár ma este már túl nagy szerepet játszottak a régi filozófiai vita mindenféle részletei. Megállapítom, hogy én egy lépésnek előre tartom azt az önkritikát, ami főleg Balogh elvtárs, de Kiss Artur elvtárs részéről is elhangzott. Viszont az a véleményem, hogy túl sok bókot és elismerést kaptam, pedig vagyok annyira nem a személyi kultusz híve, hogy rám a bókok és az elismerések semmi benyomást nem tesznek. A dolognak nem az a lényege, hogy eddig Lukácsot szidtuk, most Lukácsot dicsérni fogjuk, ezzel egy lépést sem megyünk előre. Rendkívül jellemző ebben a tekintetben Kiss Artur elvtárs felszólalásában az, ahol tiszteletlenséget és én nem tudom, még mi mindent vetett önmaga szemére, mert a Filozófiai Évkönyvben az én cikkemet[5] mint objektivizmust bírálta. A baj ott van, hogy nem kritizálta azt az objektivizmus-kategóriát, amely a dogmatizmusnak és az egész sztálini korszaknak centrális kategóriája volt. Hogy egy szóval fejezzem ki: tilos volt a filozófusok immanens kritikája. Bevezették ugyanis a sztálini korszakban azt, hogy az ellenségtől még idézni sem szabad, nemhogy az ellenség rendszerét, mint rendszert ábrázolni és cáfolni lehetett volna, ez pedig a legnyilvánvalóbb elvetése az egész marxi–lenini örökségnek. Hiszen Engels például az *Anti-Dühring*-ben százszor és százszor gyakorolt immanens kritikát. Például amikor Dühringnek azt a bizonyos Robinson és Péntek-elméletét bírálta, akkor bizony Engels beleesett az objektivizmusba, mert megmagyarázta, ha elfogadjuk azt, amit Dühring mondott, milyen abszurd következtetésekhez jutunk. Ez az immanens kritika, ez az objektivizmus, ami nélkül filozófiai bírálat, filozófiatörténet lehetetlen. Én az elvtársaknak, akik itt önkritikát gyakoroltak, azt a tanácsot adnám: nézzék meg ezeket az elvi és elméleti kérdéseket; én itt az objektivizmusnál csak egy példát mondok. Ne arról beszéljenek, hogy ők Lukáccsal és Fogarasival szemben tiszteletlenek voltak és így tovább. Ha Lukács és Fogarasi tévedtek volna, még sokkal tiszteletlenebbek lehettek volna, mint amilyenek voltak, de mivel nem tévedtek, most

ne ezen a személyi vonalon próbáljuk a dolgot rendbe hozni, hanem azon a vonalon, hogy nézzék meg az elvtársak: az a módszer, amelyből kiindultak, helyes volt-e vagy helytelen. Ez szerintem az alapja annak, hogy egy filozófiai egység létrejöjjön, amely filozófiai egység nem jöhet másképp létre, mint hogy a lenini örökséget, vagyis Marx, Engels és Lenin módszerét és kutatási módját tesszük a mi kutatási módszereink középpontjává. Hogy ezt megtegyük, fel kell számolnunk a sztálini periódus nagy csomó előítéletét, amelyek közé például az objektivizmus probléma is tartozik.

Az önkritika nem ilyen fajta hibabeismerésből áll, nem is kell hozzá mindig nyilvános meakulpázás, hanem az kell, hogy az elvtársak megértsék, hol tértek el a marxi–lenini módszertől döntő és fontos kérdésekben. Ha ez megtörténik, semmi akadálya sincs, hogy minden magyar filozófus egyesüljön abban a törekvésben, hogy Marx és Lenin módszerei alapján igyekszik önálló kutatásokkal gazdagítani, felépíteni a filozófiát, ki-ki azon a területen, amelyet tudása, hajlamai, tehetsége és így tovább, számára meghatároznak. Ezen az alapon lehetséges egy egység, minden más egység közönséges tákolmány lenne, amely az első alkalommal megint összedőlne, és nem lenne alkalmas arra, hogy a XX. kongresszus követelményeinek megfeleljünk.

Másrészről azonban megint azzal a brutális nyíltsággal, amellyel beszélni szoktam, kénytelen vagyok megmondani, hogy probléma elől való kitérés azt mondani, hogy itt is, ott is történtek hibák, tehát senkinek sincs joga a XX. kongresszust magának kisajátítani.

Tisztelt Elvtársak! A XX. kongresszus előtt – mint tudjuk, a *Voproszi Filoszofii* ebben nagy lépéseket tett előre – a logika terén kizárólag a formális logika kutatása állt az előtérben, míg a logika, dialektika és az ismeretelmélet egysége teljesen háttérbe szorult. Most már lehet a filozófusok körében kritizálni Fogarasi elvtárs logikájának egyik vagy másik tételét, de hogy ez a könyv komoly kísérlet volt abban az irányban, amelyet a XX. kongresszus után az orosz, szovjet filozófia magáévá tett, ezt nem lehet tagadni.

Egy másik probléma a Hegel-kérdés. Hegelt megtették a feudális reakció képviselőjévé. Húsz éve harcolok ez ellen a tétel ellen. Balogh elvtárs azt mondja, hogy én Hegelt nem kritizáltam. Én igenis egy 800 oldalas nyomtatott könyvben kritizáltam Hegelt.

Kritizáltam 18 évvel ezelőtt, és kritizáltam azokon az alapokon, amelyek most a Szovjetunióban a XX. kongresszussal kapcsolatban létrejöttek.

Nem akarom most az összes problémákat, amelyek itt felmerültek, felsorolni, csak befejezésül szabad legyen egy anekdotát elmesélnem, amely Olaszországban történt meg velem. Az eset közvetlenül a XIX. kongresszus után volt, amikor Malenkov elvtárs tartott egy beszédet egyebek között az irodalomról is, tehát két-három évvel ezelőtt. Ebben az időben jelentek meg irodalmi tanulmányaim olasz nyelven.[6] Amikor egy neves olasz író elolvasta ezt a könyvet, azt mondta, nagyon érdekes, hogy Malenkov milyen hamar kezd hatni az irodalmi életre. Azután megnézte a cikkek mögé írt dátumokat, és meglepetéssel jött rá, hogy 25–30 évvel ezelőtt írt cikkekről van szó. Vagyis ha arról van szó, hogy kit igazolt az idő, akkor igenis nagyon nyíltan lehet mondani – én nem állítom, hogy mindaz, amit mások írtak, helytelen volt –, hogy fővonalában mi azon a vonalon mozogtunk, ami előkészíteni segített a XX. kongresszus ideológiáját, és ezzel szemben az elvtársak lényegében és fővonalában egy szektariánus és sztálinista vonalat képviseltek. Ez, elvtársak, az igazság. És az igazság kimondása nélkül elvi egység nem lehetséges. Elvi egység azonban kell a XX. kongresszus által újra életre keltett marxizmus–leninizmus elvi és módszertani alapjain. Aki ehhez őszintén, nemcsak szóban, fenntartás nélkül hozzátartozik, az mind tagja lehet, együtt dolgozhat ebben a filozófiai egységfrontban akkor is, ha egyes kérdésekben véleményeltérés van köztünk. A filozófia nagy marxi és engelsi hagyományairól azonban mi nem vagyunk hajlandók lemondani, és semmi koncessziót nem vagyunk hajlandók tenni azoknak, akik mindenféle manőverekkel még valami formában az elmúlt korszak dogmatizmusát fenn akarják tartani.

1956

1956. június 20-án és 30-án a Párttörténeti Intézetben megvitatták a Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól *című dokumentumot (Blum-tézisek), amelynek szerzője Lukács György elvtárs.*

A vitát Réti László elvtárs nyitotta meg. Néhány szóval méltatta a vita jelentőségét, majd átadta a szót Nemes Dezső elvtársnak, aki elmondotta vitaindító referátumát.

NEMES DEZSŐ Kedves Elvtársak! Bevezetőben néhány kérdést vetek fel röviden a Blum-tézisekkel kapcsolatban.

Elsősorban a Blum-tézisek két legfontosabb pozitívumát akarom kiemelni, amelyeknek elvetése a leginkább sajnálatos hiba volt pártunk történetében. Az egyik a téziseknek az a megállapítása, hogy *Magyarországon két uralkodó osztály van,* és nem egy egységes uralkodó osztály. Abból az utóbbi megállapításból, hogy Magyarországon egységes uralkodó osztály van, fakadt elméletileg az a helytelen irányvonal, amely a demokratikus forradalom lehetőségeit lebecsülte, és mint ilyet levette a napirendről – legalábbis ez az egyik elméleti gyökere. A Blum-tézisek ezzel szemben helyesen állapítják meg, hogy két uralkodó osztály van, bármennyire is összefonódott a két uralkodó osztály egymással: a burzsoázia és a földbirtokos osztály.

A Blum-tézisek legértékesebb része az, amely a *demokratikus diktatúrára* vonatkozik, és meg kell mondani, hogy ez sokkal helyesebb formában van a tézisekben, mint amilyen a híre volt. Még nem voltak kezünkben a tézisek, és nehéz volt a helyzetünk, amikor 1953-ban felvetettük, hogy felül kell vizsgálni a párt stratégiai

irányvonalának kérdését. Bizonyos mértékben rehabilitálni kell a Blum-téziseket. Akkor azt az információt kaptuk, hogy a Blum-tézisek a demokratikus diktatúráról olyan értelemben beszéltek, mint egy hosszú folyamatról, amelyet csak hosszú idő múlva követhetne proletárdiktatúra. Ezzel szemben a Blum-tézisekben a következőt olvashatjuk:

„A demokratikus diktatúra nem érthető másképpen, mint az a konkrét átmenet, amelyen keresztül a polgári forradalom átlendül a proletárforradalomba."[1]

Ez a lényeg. Ezt meg kell állapítani.

Szeretnék a vita számára és Lukács elvtárs számára is felvetni néhány vitatható és megvitatandó kérdést a tézisekben levő kérdések közül.

Az egyik az, hogy vajon csak 1928–29-ben vált-e szükségessé a KMP stratégiai irányvonalának megváltoztatása, és nem kellett volna-e ezt már az I. kongresszuson[2] megtenni? Vajon helytálló-e a téziseknek az a megállapítása, amely helyesnek ismeri el azt, hogy az I. kongresszus 1925-ben fenntartotta a proletárdiktatúrát, mint közvetlen stratégiai célkitűzést. Én azt hiszem, hogy nem helyes.

A másik dolog a munkásosztály forradalmi szövetségeseinek kérdése a tézisekben. Lényegében véve éppen úgy leszűkíti a munkásosztály forradalmi szövetségeseinek kérdését, mint ahogy leszűkítette a közvetlen proletárdiktatúrára való irányvétel, tehát leszűkíti *a munkásság és a szegényparasztság szövetségére,* és nem fordít kellő figyelmet a *középparasztsággal* való aktív, forradalmi szövetség lehetőségére, a városi kispolgársággal való aktív szövetség lehetőségére, vagyis nem aknázza ki a demokratikus diktatúra stratégiai irányvonalából adódó legfontosabb lehetőséget: a munkásosztály forradalmi szövetségének kiszélesítését a forradalmi harc adott szakaszán.

Vagy itt van a legális ellenzéki pártokhoz való viszony kérdése, elsősorban a szociáldemokrata párt értékelése és az ahhoz való viszony kérdése. Vajon helyes-e a tézisek állásfoglalása a Júliusféle platform[3] nézeteivel kapcsolatban, legalábbis abban a tekintetben, hogy a szociáldemokrata párt nem a kispolgári reformizmus pártja, hanem a fasizmus szociális bázisa? Vajon helyes-e az a

megállapítás, hogy így Magyarországon is a szociáldemokrácia elleni harcban a fő tüzet a centrizmusra kell irányítani? Vajon helyes-e a szociáldemokrata baloldalnak az a bizonyos fokú lebecsülése, amely a tézisekben érvényesül? Baloldali front alatt lényegében véve kommunista munkásfrontot értenek a tézisek, és például az építőmunkás-ellenzék, a Palotás-féle ellenzék[4] is úgy szerepel, mint álellenzék. Vajon helyes-e az a megállapítás, hogy a polgári demokratikus maradványoknak demokratikus formában való likvidálása kérdésében egységes front van Bethlentől Kis Jenőig?[5] Én azt hiszem, hogy nem helyes. Kis Jenő nem az „álbaloldal" képviselője, hanem a centrizmus képviselője, aki az ausztromarxizmus eszméjével próbált Magyarországon politikát csinálni. Vajon helyes-e a liberális pártokról általában sommásan úgy beszélni, mint a liberálfasizmus pártjairól? Vajon helyes-e az, hogy a tézisek is éppen úgy, mint az egyéb irányvonalak, amelyek a proletárdiktatúra közvetlen stratégiájából indulnak ki, engedményeket tesznek a külön vörös szakszervezetek alakítására irányuló törekvéseknek? Én azt hiszem, hogy nem helyes.

Ezeket a kérdéseket szeretném itt elöljáróban felvetni mint vitakérdéseket.

Szeretnék azonban még egy dolgot megemlíteni. A tézisekben olyan helytelen megállapítások is vannak, amelyeket mi már azóta tisztáztunk. Itt szerepel az ellenforradalom első időszakának az az értékelése, amely szerint ez a kispolgárság diktatúrája. Azt hiszem, hogy erről nekünk nem kell vitáznunk.

Végül a következőket szeretném kérdezni, nem is annyira a vita résztvevőitől, mint inkább Lukács elvtárstól: Miután a *demokratikus diktatúrára* való közvetlen irányvétel – és ez a fő tétele a téziseknek – itt egybekapcsolódik azokkal a *taktikai* tételekkel, amelyek nem a demokratikus diktatúra, hanem a *közvetlen proletárdiktatúra irányvonalából* fakadnak, vajon nem a helyes stratégiai irányvonalnak és a helytelen taktikai nézeteknek ez az összekapcsolódása volt-e az oka annak, hogy Lukács elvtárs a helyes stratégiai irányvonalat nem tudta megvédeni, sőt a végén maga is visszavonta? Én ugyanis azt hiszem, hogy ebben az említetteknek van némi szerepük.

Azt hiszem, hogy a vita előtt az említett kérdésekre kellett fel-

hívni a figyelmet, bár természetesen lehetnek még más vitakérdések is.

LUKÁCS GYÖRGY Tisztelt Elvtársak! Ha mint egy ilyen körülbelül negyedszázaddal ezelőtt megjelent irásmű szerzője felszólalok, nem szeretnék túlságosan szubjektív lenni, sőt éppen felszólalásom fő törekvése a Blum-téziseket meglevő erényeikkel és hibáikkal együtt taglalni. Hiszen ezek tekintetében végleges megállapodást csak hosszú viták után fogunk létrehozni. Nagyon helyeslem, hogy Nemes elvtárs már egy egész sor kérdést felvetett. Mindenesetre meg fogom próbálni, hogy a téziseket összefüggésükben nézzem, mégpedig mindjárt elöljáróban abban az összefüggésben, amely az illegális magyar pártnak úgyszólván *központi kérdése* volt, tudniillik a benne uralkodó *szektarianizmus elleni harc szempontjából.* Előzetesen még egy kérdést szeretnék felvetni, amely látszólag személyes kérdés, de mégis összefüggésben van a vitaanyaggal. Köztudomású, hogy önbírálatot gyakoroltam a Blum-tézisekről, elismerve azok jobboldaliságát. Most, egy negyedszázad után meg lehet mondani, hogy ezt az önbírálatot nem akkori meggyőződésem diktálta, hanem az az információ, hogy különben Kun Béla és társai kizárattak volna a Kominternből. 1930 utáni (más területen megnyilvánuló) irodalmi tevékenységem mutatja, hogy nem szakítottam a Blum-tézisek lényeges vonalával.

Ha a valóságos történeti helyzetet nézzük, akkor fel kell vetődnie egy szempontnak, amely az én véleményem szerint a magyar párt minden elméleti megmozdulásában döntő szerepet játszik, tudniillik a magyar pártban létrejött és a lehetséges elméleti megnyilvánulások viszonya a Komintern kongresszusainak és plénumainak határozataihoz. Ez a helyzet nyomja rá az egyik bélyeget a Blum-tézisekre, a többire, ami a magyar mozgalommal összefügg, még később fogok rátérni. A Blum-tézisek keletkezésének, létrejöttének alapja a Komintern VI. kongresszusának[6] határozata. Itt felvetődött a kérdés: megvizsgálandó, hogy bizonyos hátramaradott – kapitalista szempontból hátramaradott – országokban lehetséges-e a demokratikus átmenet a proletárdiktatúrához. A Blum-tézisek megvizsgálták ezt a kérdést Magyarország szempontjából, és ebben a tekintetben pozitív választ adtak. Hogy mi volt erre a válasz, azt az elvtársak nagyon jól tudják.

Ezek a tények vonatkoznak azokra a kérdésekre, amelyeknek legnagyobb részét Nemes elvtárs felvetette. Én mindjárt úgy válaszolok, hogy ezeknek a kérdéseknek túlnyomó részére ma negatív választ kell adni, mert nem kétséges, hogy sem a parasztság, sem a szociáldemokrata párt értékelését illetőleg a tézisek nem adnak helyes választ. Ne felejtsék el az elvtársak, hogy abban az időben nemcsak a Komintern határozatairól, hanem Sztálinnak arról az elméletéről is volt szó, hogy a szociáldemokrácia ikertestvére a fasizmusnak. Ne felejtsék el, hogy a Komintern és a Profintern[7] abban az időben úgy tartotta, hogy a szociáldemokrácia ikertestvére a fasizmusnak, hogy ez az idő az önálló vörös szakszervezetek megszervezésének ideje volt. Ha egész röviden fejezném ki a dolgokat, a Blum-tézisek *kísérletet* tettek abba a résbe való behatolásra, amelyet a VI. kongresszus nyitott a *szektarianizmus elleni harcban.* A többi kérdésben, ahol ilyen rés nem volt, a tézisek teljességgel a Komintern és a Szovjetunió Kommunista Pártjának az álláspontjához akartak igazodni. Ha én most már ezt az összefüggést a Komintern és a Szovjetunió Kommunista Pártjának politikája és a magyar politika közt megállapítom, akkor eszembe sem jut az, hogy a helytelen állításokért a felelősséget másra hárítsam. Nem, én abban az időben ezeknek az álláspontoknak nagy részét magam is elfogadtam. Hogy illusztráljam ezt a dolgot: amikor 1931-ben Németországban voltam, és nem Bécsből néztem a magyar mozgalmat, vagy Budapestről illegálisan, hanem a közvetlen napi munkában vettem részt, 1931-ben például világosan rájöttem az önálló vörös szakszervezetek alapításának helytelen voltára, de két esztendővel a Blum-tézisek megírása után jöttem rá. Vagyis ha meghatározom azt a nemzetközi keretet, amelyben a Blum-tézisek létrejöttek, eszem ágában sincs magamról elhárítani a felelősséget: a Blum-téziseket én írtam, minden hibájukért és tévedésükért én vagyok a felelős, még akkor is, ha a történelem megállapítja, hogy ezek a nemzetközi mozgalom tévedéseivel voltak kapcsolatosak.

Ennélfogva, hogy előlegezzem azt, amit később akarok mondani, az én véleményem szerint a Blum-tézisek igen szerény és igen keskeny fronton tettek áttörési kísérletet a magyar pártban uralkodó szektarianizmus ellen, és amennyiben történelmi jelentőségük van, ez éppen ebben áll.

Azonban, hogy ezt helyesen tudjuk megérteni, engedjék meg, hogy röviden beszéljek a Blum-tézisek előzményeiről a magyar munkásmozgalomban, mert világos, hogy a Blum-tézisek felhasználták ugyan azt a rést, amelyet a VI. kongresszus nyújtott, de ez a kísérlet nem a semmiből, hanem a magyar illegális munkásmozgalom tapasztalataiból jött létre. Most már egészen kétségtelen, hogy *a magyar pártnak alapítása óta szektás tradíciói voltak*, és számos szektás elem felvetődött a proletárdiktatúrában is. Nem hiszem, hogy tartalmilag véve a későbbi mozgalomban ezek a kérdések játszották volna a döntő szerepet, hiszen például már 1920-ban a bécsi emigrációban folyt egy vita, amely a magyar diktatúra agrárpolitikájának elítélésével és egy új agrárpolitika követelésével végződött.[8] Ezenkívül volt a magyar emigráció nemzetközi vonalán számos ilyen szektariánus kérdés, például, hogy megint magamnál kezdjem, az én állásfoglalásom a parlamentarizmus kérdésében, amelynek kritikájával Lenin elvtárs is foglalkozott[9] stb. stb.

Az igazi probléma, amelyben a magyar mozgalmat determináló szektarianizmus világosan megnyilvánult, 1921 őszén keletkezett, és itt vált teljesen élessé, itt nőtt *pártszakadássá* a Kun- és a Landler-frakciók ellentéte. Ez a kérdés párttörténetileg olyan fontos, hogy azt hiszem, nem veszik rossz néven, ha erre röviden visszatérek, meg fogják látni, hogy a kérdés szoros összefüggésben van azzal, amit itt tárgyalunk. Természetesen a frakcióellentét gyökerei mélyen visszanyúlnak még a proletárdiktatúrába, erről nem akarok beszélni; fellobbantak az 1920-as évben és 1921-ben az emigrációban, és Kun Bélának a magyar párt vezetésében érvényesülő módszerei elleni lázadásban nyilvánultak meg. Mindazonáltal ezek a kérdések az általunk tárgyalt problémára nem gyakorolnak döntő befolyást. A döntő lépés akkor történt, amikor a Komintern III. kongresszusa határozatilag felszámolta az emigrációban levő differenciákat, és kijelölt egy központi bizottságot a magyar párt részére, amelyben a Kun-csoportnak volt többsége a Landler-csoporttal szemben. A Kun-frakció 1921 őszén azzal a döntő jelentőségű javaslattal állott a központi bizottság elé, hogy Magyarországon a kommunisták tagadják meg a szociáldemokrata pártadó fizetését a szakszervezetekben. Ez és az ekörül való összeütközés volt véleményem szerint *az első nagy mérkőzése a szektarianizmus-*

nak és a helyes kommunista politikának, mert nem kétséges, hogy Kunék javaslata, amelynek ők a központi bizottságban való többségük révén érvényt is szereztek, lehetetlenné tett volna bármiféle legális munkát Magyarországon. Világos: annak a kommunistának, aki megtagadta a pártadó fizetését a szakszervezetben, vagy konspirálván, sárgának kellett magát nyilvánítania, vagy dekonspirálnia kellett magát mint kommunistát. A Landler-frakció erre azzal felelt, hogy kilépett a központi bizottságból, s ezután, mint az elvtársak tudják, pártszakadás jött létre olyan módon, hogy mindkét csoportnak külön lapja volt, mindkét csoport igyekezett Magyarországon illegális mozgalmat létrehozni. Én nem akarok most ezeknek az illegális mozgalmaknak a történetébe belemenni. Ismeretes a Gerő Ernő-féle pártszervezési kísérlet[10] és mások. A dolog lényege az, hogy a Landler-frakció – a részletekben elkövetett minden hibája ellenére – világosan látta a pártnak azt a feladatát, hogy a szakszervezetekben és a szociáldemokrata pártban *legális ellenzéket* kell teremteni. Ez ellen a legális ellenzékteremtés ellen kezdettől fogva megújult a Kun-frakciónak az a véleménye, hogy itt „opportunizmus"-ról, „jobboldali elhajlás"-ról, „likvidátorság"-ról, a kommunista vezetésről való „lemondás"-ról stb. stb. van szó. Ennek a harcnak, amelyben a Landler-frakció, Gerő Ernő és társai lebukása ellenére, igen nagy szervezeti eredményeket ért el Magyarországon, eredménye volt a szociáldemokrata párt szakadása, a Magyarországi Szocialista Munkáspárt megalakítása.[11] Az MSZMP-tervezet ellen a Kun-frakció részéről ugyancsak rendkívül heves ellenzés nyilvánult meg, és amikor 1924-ben a Kominternek V. kongresszusán ismét megvitatásra került a magyar párt helyzete, a nagy stratégiai összeütközés éppen az MSZMP kérdése körül volt. A Kominternek itt a Landler-frakciónak adott igazat, szankcionálta azokat a kísérleteket, amelyek az MSZMP megalapítására irányultak, ugyanakkor azonban az új központi bizottságban megint kisebbségbe került a Landler-frakció. Ennek ellenére már 1924 folyamán, mielőtt az új központi bizottság még összeülhetett volna, megtörtént a szociáldemokrata párt szakadása, az MSZMP megalakításának minden előkészülete. Az MSZMP programját például egy hármas bizottság, Landler Jenő, Révai József és én készítettük elő és csináltuk meg. *Létrejött az MSZMP,* és azt

lehet mondani, hogy *ez a Landler Jenő által vezetett antiszektariánus irányzat első győzelme volt.*

Ki kell emelnem itt, hogy az MSZMP központi politikai jelszava a „köztársaság" jelszava volt. Erre azért hívom fel a figyelmet, mert az MSZMP köztársasági jelszava és a Blum-téziseknek a demokratikus diktatúrára irányuló stratégiája között a legszorosabb összefüggés van, és ha az egyik oldalon azt mondom, hogy a Blum-tézisek felhasználták azt a rést, amelyet a VI. kongresszus teremtett, a másik oldalról azt szeretném mondani, hogy *a Blum-tézisek stratégiailag, elméletileg akarták alátámasztani azt a politikát, amelyet a párt az MSZMP-vel és az MSZMP programjával csinált.* Addig ugyanis a proletárdiktatúra jelszava és az MSZMP köztársasági jelszava között éles szakadék, stratégiai kettősség volt. Én nem állítom, hogy a Blum-téziseknek sikerült ezt a szakadékot áthidalniuk. Amit mondani akarok, csak az, hogy a Blum-tézisek *megkísérelték* ennek a szakadéknak az áthidalását, és ennyiben el lehet mondani, hogy nem a levegőből születtek, hanem a párt praxisának, helyesebben mondva a praxis egyik irányzatának elméleti összefogását alkották.

Miért említem csak az egyik irányzatot? Azért, mert bár Kun Béla és a Kun-frakció a Komintern V. kongresszusának határozata folytán nem volt abban a helyzetben, hogy megakadályozza az MSZMP létrejöttét – mind az MSZMP-ben, mind később, az 1927–1929-ben létrejövő kultúrszervezeti munkában, valamint a szakszervezeti munkában szakadatlanul követelték a programnak olyan túlfeszítését, ami a legális organizációkat előbb-utóbb múlhatatlanul ismét a föld alá szorította. Ez olyan probléma, amelynek felkutatása a párttörténet számára nagyon fontos lehet, ha meglesznek az összes adatok. 25 év után emlékezetből nem tudnék részleteket mondani, csak mint a *100%* című lap volt bécsi szerkesztője, nagyon jól tudom, hogy milyen harcot kellett szakadatlanul – azt lehet mondani, számról számra – folytatni, hogy ne kerüljenek bele ebbe a lapba olyan nyílt kommunista megnyilvánulások, amelyek a lap azonnali betiltását eredményezték volna. Nem lehetett a Kun-frakciót meggyőzni arról, hogy egy ilyen ezópusi nyelvet alkalmazó folyóiratnak, amely bizonyos időkben 1500–1800 példányban terjedt el, ezópusi nyelven is megvan a maga

mobilizáló értéke. A követelés mindig arra irányult, hogy folyton előbbre menni ezekben a nyílt kommunista fellépésekben, és azt hiszem, nem kell önöknek magyarázni, mi lett ennek a következménye.

Ebben az összefüggésben kell látni a Blum-tézisek kérdését. A Blum-tézisek minden gyengesége, ellentmondása, az újnak, az antiszektarianizmusnak egy pontra való koncentrálása, amelyből bizonyos belső ellentmondások is származnak, ennek a helyzetnek a következménye. Főképp annak a helyzetnek a következménye, hogy Landler elvtárs halálával, aki, mint tudják, 1928-ban halt meg, természetesen az antiszektariánus harc a pártvezetőségen belül nagyon meggyengült, mert az antiszektarianizmust képviselő elvtársakban egyrészt nem voltak meg Landler elvtárs nagy tömegmozgalmi tapasztalatai, másrészt nem volt meg különösen felfelé az a tekintélyük, amely Landler elvtársnak, mint a magyar tömegben gyökerező nagy egyéniségnek, megvolt.

Most engedjék meg, hogy ehhez a témához látszólag nem közvetlenül kapcsolódva, de azzal mégis a legszorosabb összefüggésben maradva azt mondjam, hogy a Blum-téziseket úgy kell felfognunk, mint az 1921-ben megnyilvánult szektarianizmus elleni harcnak egyelőre való betetőzését. A harc akkor sajnos a szektarianizmus teljes győzelmével végződött. Az 1921–29-ig terjedő szakasznak szerintem úgy kell állnia a párttörténetben, mint *Landler Jenő elvtárs hősies küzdelmének az ellen, hogy a magyar párt teljesen a szektarianizmus befolyása alá kerüljön.* Minél részletesebben fogjuk megismerni a párttörténetet, annál világosabban fog ez előttünk állni. Ennek a harcnak kétségkívül ez egyik szakasza, és nem kétséges, hogy a Blum-tézisek ebben egy epizódot jelentettek, azt lehet mondani, utóvédharcot, amelyet úgyszólván a szektarianizmus teljes győzelme követett.

Most csak a kérdés lekerekítése szempontjából szeretnék röviden kitérni arra, hogy természetesen az 1929-et követő időkben sem csak szektarianizmus volt, akkor is voltak harcok. Úgy emlékezem, a múltkori Petőfi-köri vitában szóba került József Attilának – azt lehetne mondani – partizánharca a szektarianizmus ellen és így tovább. Ez a párttörténet által felkutatandó terület, de nem sza-

bad megfeledkeznünk arról, hogy itt teljesen új szakasz következett a Komintern VII. kongresszusával.

A Komintern VII. kongresszusa[12] nemcsak rést nyitott bizonyos antiszektariánus nézetek számára, mint a VI. kongresszus, hanem széles fronton és elméletileg mélyen leszámolt a majdnem az összes pártokban uralkodó szektarianizmussal. Azt hiszem, a szektarianizmus elleni küzdelem lényegéhez hozzátartozik az, hogy a VII. kongresszus után széles fronton és következetesen megindult a harc a szektarianizmus ellen. Ennek dokumentumait az elvtársak ismerik, hiszen a *Dolgozók Lapja*[13] újra megjelent nyomtatásban, és mindenki számára hozzáférhető. Nem olyan közismert dolog azonban az, hogy ennek a harcnak központi alakja Szántó Zoltán elvtárs volt. Azt hiszem, ha a magyar párt történetével komolyan fogunk foglalkozni, akkor nem érhetjük be azzal, hogy egy olyan epizodikus előretörést, mint a Blum-tézisek, rehabilitálunk, de ugyanakkor nem adjuk meg a magyar párttörténetben Szántó Zoltán elvtársnak azt a helyet, ami megilleti. Landler Jenő után először ő vette fel teljes fronton, a pártmozgalom minden elméleti, gyakorlati, taktikai és szervezeti kérdésében a szektarianizmus elleni harcot.

Ebbe az összefüggésbe szerettem volna beállítani a Blum-téziseket, mert azt hiszem, hogy csak ebben az összefüggésben lehet őket történelmileg helyesen értékelni; azok a helyes kérdések, amelyeket például Nemes elvtárs felvetett, szintén csak ebben a nagy összefüggésben kapják meg igazi történelmi helyüket. *A Blum-téziseket a maguk egészében véleményem szerint úgy kell nézni, mint egy epizódját annak a harcnak, amely a magyar pártban uralkodó szektarianizmus, annak elméleti és gyakorlati vezére, Kun Béla ellen a legkülönbözőbb helyeken folyt.*

Hozzá szeretném fűzni még befejezésül: én nem hiszem azt, hogy ennek a párttörténeti kutatásnak tisztán történelmi jellege van. Nem hiszem azt, hogy a magyar pártban, a felszabadulás utáni magyar pártban a *szektarianizmus* az 1945-ben fellépő 19-esek kérdésére redukálódott volna, ellenkezőleg, azt hiszem, hogy *egész politikánkban minden vonalon óriási szerepet játszott.* Bár a párttörténetnek nem is közvetlenül ezeknek a kérdéseknek, a politikai, stratégiai, szervezeti, kulturális, gazdasági kérdéseknek a felderí-

tése a feladata, mégis, ha bemutatjuk a *szektarianizmus* és az *antiszektarianizmus harcának történetét* a magyar pártban a felszabadulás *előtti* időkben, lényegesen hozzájárulunk annak tisztázásához, hogy a felszabadulás *utáni* szektarianizmusnak hol vannak az *elméleti gyökerei. Ezt én a mai aktuális élet egyik döntő kérdésének tartom.*

Ne vegyék rossz néven az elvtársak, hogy viszonylag keveset beszéltem magukról a Blum-tézisekről, de én nem vagyok abban a helyzetben, hogy a párttörténettel részletesen foglalkozzam, és amikor itt mintegy a magam ügyével kapcsolatban szót kaptam, akkor bocsássák meg, hogy nem a Blum-tézisek részleteit tárgyalt m, hanem a legfontosabb kérdésre mutattam rá, igyekeztem olyan szubjektivitásmentesen, amennyire csak lehet, megállapítani a Blum-tézisek helyét a magyar kommunista párt történetében.

A vita megkezdése előtt az elvtársak néhány kérdést intéznek Lukács elvtárshoz a Blum-tézisekben említett és az egyes elvtársak előtt nem ismert eseményekre vonatkozóan, valamint a magyar párttörténet néhány, a tézisekkel összefüggő kérdésének értékeléséről.

A vitában elsőnek Szántó Rezső szólalt fel.

SZÁNTÓ REZSŐ

Bevezetőként a vita jelentőségét hangoztatja, majd ismertet néhány, a tézisekre vonatkozó anyagot Szántó Bélának a Párttörténeti Intézet archívumában levő iratgyűjteményéből. Hozzászólását a következőkben folytatja:

Nem értek egyet Lukács elvtárssal abban, hogy a Landler-frakciót „antiszektariánus" frakciónak, a Kun-frakciót pedig „szektariánus" frakciónak tünteti fel. A magyar párt egész politikáját 1919–1935-ig, szóval, a Komintern VII. kongresszusáig *egységesen a szektarianizmus jellemezte, és így ez alól egyik frakció sem volt kivétel.* Az egyik kérdésben ez a frakció, a másik kérdésben az a frakció volt szektariánusabb, nem mindenben volt szektariánus

sem az egyik, sem a másik. Ami a párt politikáját illeti, az 1919 után egészen körülbelül 1935-ig, akkor is, amikor a Landler-frakció, de akkor is, amikor a Kun-frakció volt túlsúlyban a vezetésben, szektariánus volt. Azt hiszem, hogy ez egészen pontosan megfelel a tényeknek. Ez az egyik dolog, amit a leghatározottabban meg akarok állapítani. Ahhoz, hogy megszüntessük azokat a torzításokat, amelyek eddig a magyar párt történetének megírásában megnyilvánultak, szükséges, hogy azok az elvtársak, akik hivatottnak érzik magukat a párttörténet megírására, felülemelkedjenek a frakciós szellemen, a frakcióharcokon, amelyek a csoportharcok logikája folytán elvtelen harcokká korcsosultak, nem az elvi harc módszerei szerint folytak.

A továbbiakban Szántó elvtárs egyrészt a tézisekkel, másrészt Nemes elvtárssal vitába szállva megállapítja: „nem lehetséges kategorikusan eldöntöttnek venni, helyes-e a téziseknek az a kiindulópontja, hogy Magyarországon két uralkodó osztály volt".

Annak a kérdésnek az eldöntése, hogy mi legyen, proletárdiktatúra-e vagy a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrája, *attól függ, hogy mennyire haladt előre Magyarországon a parasztság differenciálódása.* Ez a kérdés dönti el a forradalom szocialista vagy burzsoá demokratikus jellegét. Természetes dolog, hogy olyan országban, mint Magyarország, ahol annyi feudális maradvány volt, mindenképpen fennáll az, hogy amennyiben a párt a proletárdiktatúra jelszavát adja ki, akkor is igen széles körű burzsoá demokratikus feladatokat kell előbb megoldania, és csak azután térhet át a szocialista követelések, a szocialista átalakulás megvalósítására.

Nézetem szerint azonban nem itt van a szektarianizmus forrása. Ha a forradalom a második típus szerint megy is végbe, amelyet a Komintern programja annak idején meghatározott, ha széles körű demokratikus forradalom megindításáról van szó, akkor is egyidejűleg törekednie kell a proletariátusnak a hatalom megszerzésére. E tekintetben az első feladat a proletariátus hatalmának megszerzése. Fontos ez abból a szempontból is, hogy meg lehessen

valósítani a demokratikus feladatokat, vagyis a feudális maradványok megszüntetését. Ha ezt végiggondoljuk, szemünkbe ötlik a Blum-téziseknek egy másik nagy fogyatékossága, az, hogy nem mennek túl a kapitalista, a polgári rend követelésein. A lényeg itt az, hogy akár proletárdiktatúráról van szó, akár burzsoá demokratikus diktatúráról, az első és a legfontosabb dolog az államhatalom megszerzése – ez Lenin közismert mondása. A proletárdiktatúra megvalósítása és a proletár államhatalom megszerzése egyáltalán nem jelenti azt, hogy azonnal mindent szocializálunk, mint azt 1919-ben csináltuk, hanem a demokratikus követelések megvalósítása útján kell előrehaladni. Egyik sajátossága a magyar proletárdiktatúrának: helyes volt, hogy a proletariátus megszerezte az államhatalmat, de helytelen volt például a Vörös Hadsereg szervezésére vonatkozó felhívásban az, hogy proletárhadsereget akarunk, vagy hogy mindent szocializálunk, még a kisipart is. Ez egyáltalán nem következett abból, hogy proletárdiktatúra van, ha megértettük volna akkor a lenini forradalmi elméletet. A Károlyi-korszakot sem tekintem egyszerűen polgári forradalomnak, ebben sem értek egyet az elvtársakkal.

A két feladat: a burzsoá demokratikus és a szocialista forradalom megvalósítása kölcsönhatásban van. A szektariánusság szerintem nem ebből következett, hanem abból, hogy a párt nem tudta a forradalomhoz vezető úton a konkrét követeléseket úgy megfogalmazni, úgy összekapcsolni a munkásság, a parasztság, a társadalom különféle rétegeinek követeléseivel, hogy a társadalom valamennyi osztályát, elsősorban a munkásosztályt fel tudta volna sorakoztatni akár a demokratikus diktatúra megvalósításáért, tehát a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájáért vagy a proletárdiktatúráért. Itt van a szektarianizmus hibája, ennek megvannak a maga speciális magyar okai, de teljesen egyetértek azzal, hogy ennek igen mély nemzetközi gyökerei is voltak.

A magyar párt abban a szektariánus szellemben nevelődött, amely nem számol az egyes országok konkrét történelmi viszonyaival, hanem teljesen elvont, sematikus módszereket alkalmaz. Rendkívül érdekes, amikor a Nyílt Levél[14] arról beszél, hogy egységfrontot kell teremteni, és ugyanakkor szól arról is, hogy szét kell zúzni, össze kell törni a szociáldemokrata szervezeteket. Ezt

Magyarországra vonatkozóan állítja, ahol köztudomású, hogy a szociáldemokrata pártnak külön szervezetei lényegében nem voltak, amit kerületi pártszervezeteknek neveztek, az még a két háború közti időben is csak ideiglenes választási apparátus volt, a párt alapjai a szakszervezetekben voltak.

A másik kérdés a „szociálfasizmus" kérdése. Mindez nyilván megakadályozta az egységfront megvalósítását, pedig Lenin, amikor 1922-ben látta a forradalom lefelé menő irányzatát, kiadta az egységfront jelszavát, és arra figyelmeztetett, hogy minden nép nyelvére le kell fordítani ezt a latin szót, hogy proletárdiktatúra. A magyar párt nem tudta megoldani ezt a konkrét feladatot, függetlenül attól, hogy a proletárdiktatúra vagy a demokratikus diktatúra kérdését tűzte volna ki stratégiai célul. Rámutatok itt olyan fogyatékosságokra, hogy amikor a Blum-tézisek egyszerűen felállítják a demokratikus diktatúra követelményét, akkor nem gondolják meg, hogy az osztályerőviszonyokban milyen változások vannak, a parasztság milyen arányú differenciálódása teszi szükségessé vagy lehetségessé a demokratikus diktatúra megvalósítását. Persze most, 25 év múlva, nagyon könnyű dolog kifogásolni, de a Nyílt Levél megokolja a maga álláspontját a demokratikus diktatúra, tehát a parasztság és a munkásság demokratikus diktatúrájának vagy a proletárdiktatúrának a kérdésében. A magyar párt és a Kommunista Internacionálé szektariánus vonala, amely a VII. kongresszusig megnyilvánult, csak a fasizmus uralomra jutásával ér véget, amikor a VII. kongresszus az antifasiszta egységfront jelszavát veti fel, amikor lekerülnek a napirendről az olyan kifejezések, mint „szociálfasizmus".

Befejezésül Szántó elvtárs még utal arra, hogy a magyar párt szektariánus hibái mennyiben gyökereznek a nemzetközi munkásmozgalomban.

LUKÁCS GYÖRGY Csak egy-két szóban szeretnék felelni arra, amit Szántó elvtárs a frakciók kérdéséről mondott. Világos, hogy a frakciókhoz való tartozás 25 év után senkit sem befolyásol már állásfoglalásában. Igazat adok Szántó elvtársnak abban, hogy a Komintern és a magyar munkásmozgalom akkori légkörében

nem volt ember a magyar pártban, akármelyik frakcióhoz tartozott légyen is, aki mentes lett volna a szektariánus felfogásoktól. Hivatkozhatom arra, hogy a Blum-tézisek elemzésénél az önálló szakszervezetekkel kapcsolatban és egyéb problémáknál magam is rámutattam, hogy a szektarianizmus szelleme milyen mélyen bennük van a Blum-tézisekben is.

Nagyon fontosnak tartom, hogy leszögezzek egy tényt a magyar párt történetére vonatkozólag. Véleményem szerint Szántó elvtárs előbb említett helyes megállapítását mértéktelenül eltúlozta, és ezáltal elmosott egy rendkívül fontos kérdést, amire itt fel akartam hívni a figyelmet, mégpedig azt, hogy az 1921-es pártvita,[15] az MSZMP megalapítása és a Blum-tézisek között összefüggő vonal van, amelynek lényege: *harc a szektarianizmus ellen.* Hogy a harcosok maguk is 20–60%-ban benne voltak a szektarianizmus ideológiájában, ez nem változtat azon a tényen, hogy itt a szektarianizmus elleni harcról volt szó. Nem a magam ügyében beszélek, mert ezekben a küzdelmekben én csak mint Landler elvtárs egyik híve vettem részt, tehát nem tulajdonítok magamnak semmiféle vezető szerepet. Landler elvtárs 1928-ban meghalt. A Blum-tézisek csak utóvédharcot jelentettek, az 1921-ben megindult küzdelem utóvédharcai voltak. Ezt bizonyítja az is, hogy az akkori Landler-frakció vezetői közül egyedül én képviseltem ezt az álláspontot. Ha dialektikusan fogjuk fel a dolgot, akkor nem elég azt mondani, hogy mind a két frakció telve volt szektarianizmussal, hanem ki kell hangsúlyozni, hogy *a magyar kommunista mozgalomban igenis volt egy antiszektariánus vonal is.* Persze ez nem volt *következetes,* telve volt hibákkal, de ennek ellenére sem lehet *egyenlőségi* jelet tenni a két irányzat közé, mert ez véleményem szerint elkeni a kérdés *lényegét.* Nem kétséges, és magam is kiemeltem, hogy *a VII. kongresszus után egészen más színvonalon indult meg a szektarianizmus elleni harc Magyarországon is, máshol is.* Ezt a különbséget ki kell hangsúlyozni. Ennek ellenére Landler elvtárs történelmi érdemét abban látom, hogy – ha nem is azzal a tiszta marxista–leninista ideológiával, amellyel ma, 1956-ban rendelkezhetünk – 1921-ben felvette a harcot a szektariánus vonal ellen, az ellen a követelés ellen, hogy meg kell tagadni a pártadót a szakszervezetben. Ennek a küzdelemnek gyakorlati következményeit

levonta az MSZMP megalakításával, az ott kiadott köztársasági jelszóval stb. Ne mossuk el ezt a tényt, mert ez a magyar párt története szempontjából rendkívül fontos, akkor is, ha az a tiszta marxista–leninista ideológia, amely, mondom, nekünk ma tulajdonunk lehet, 1921–1928 között Landler elvtársnak nem lehetett birtokában.

NEMES DEZSŐ

Felszólalásában megmutatja, hogy Landler Jenő halála után az 1929–1935-ös időszakban is folyt harc a szektarianizmus ellen.

Egy-két tényt akarok ezzel kapcsolatban megemlíteni. Elöljáróban annyit, hogy a szektás hibák, a szektás vonal elleni harcot a szükséglet termelte ki. Még a központi bizottság alapvetően szektariánus vonala ellenére is *a mindennapi élet kitermelte ezt a harcot,* amelyet elősegítettek bizonyos nemzetközi események már a VII. kongresszus előtt is, például a fasisztaellenes népfrontmozgalom komoly sikere, a Dimitrov-per hatása. A VII. kongresszus már bizonyos tapasztalatokat rögzített. Nem akkor kezdődik a szektarianizmus elleni harc. A kongresszus ezt a harcot csak magasabb szintre emeli, és szélesre tárja a kapukat a szektarianizmus elleni harc számára. Ez a harc azonban már előzőleg is folyt, nemzetközileg is és bizonyos mértékben nálunk is.

Néhány tényt akarok ezzel kapcsolatban megemlíteni. 1933-ban hajtjuk végre a „Be a szakszervezetbe!" jelszót, vagyis felszámoljuk a szektarianizmusnak azt a legkárosabb formáját, amely a szakszervezeti munka otthagyásában, lebecsülésében jelentkezett. Igen komoly eredményeket értünk el azzal, hogy a szakszervezeti ellenzéket bevittük a szakszervezetekbe. Az 1933–1936-os sztrájkmozgalomban nagy szerepe volt annak, hogy ezt végrehajtottuk.

Már a Petőfi-köri vitában is utaltam arra, hogy 1934-ben kiadtuk a titkos választójog jelszavát, a szociáldemokrata párt megvédésének jelszavát, nem beszélve a szakszervezetek védelmére vonatkozó jelszóról. A demokratikus szabadságjogokért indított harc, Trianon demokratikus revíziója jelszavát ugyancsak a VII.

kongresszus előtt adtuk ki. Mindezeket azért említem, nehogy a szektás hibák felszámolásának égisze alatt megfeledkezzünk azokról a pozitívumokról, amelyek a szektarianizmus elleni harcban mégis megvoltak és eredményeket jelentettek.

GYŐRFFY SÁNDOR A Blum-tézisekre vonatkozó véleményemet már a Petőfi-kör vitában elmondottam. Ez fő vonásaiban lényegében megegyezett azokkal a megállapításokkal, amelyeket itt Lukács elvtárs előadott. Viszont nem tudok egyetérteni Szántó Rezső elvtárs koncepciójával, hogy a pártban 1919–1930 között csak „elvtelen" viták lettek volna, vagy legalábbis *lényegében* ilyen viták fordultak volna elő. Igenis folyt *elvi* vita a párton belül, ez az elvi vita tényleg nem mindig folyt elég következetesen, de ebben az elvi vitában Landler Jenő és Lukács György elvtárs a helyesebb álláspontot képviselték, és ennek az alapkérdésekben helyes álláspontnak csúcspontjai voltak a Blum-tézisek, amelyek a stratégia kérdését vetették fel. Valamennyiünk előtt világos, hogy a munkás-paraszt demokratikus diktatúra jelszava Lenin 1905-ben kidolgozott tanításain épül fel. Hogy Lenin ennek a kérdésnek milyen fontosságot tulajdonított, hogyan ítélte meg a szektásságot, arra nézve engedjék meg, hogy idézzek Lenintől azért is, mert a szektásság megítélésében köztünk elég lényeges véleménykülönbségek vannak. Lenin erről a következőket mondja: „Az önkényuralom elleni harc ideiglenes és átmeneti feladata a szocialistáknak, de e feladat legcsekélyebb mértékű semmibevevése vagy elhanyagolása a szocializmus elárulásával és a reakciónak tett szolgálattal egyenlő. A proletariátus és a parasztság forradalmi-demokratikus diktatúrája feltétlenül csak átmeneti, ideiglenes feladata a szocialistáknak, de e feladat semmibevevése a demokratikus forradalom korszakában valósággal reakciós magatartást jelent."[16] Ezt írta Lenin a *Két taktiká*-ban. Rendkívül fontos ez azért is, mert az utóbbi években lezajlott vitáinkban nálunk nemegyszer hangzottak el olyan álláspontok, hogy a jobboldali elhajlás mindig pártellenes volt, a jobboldali elhajlók sorsa mindig a pártból való kizárás lett, ugyanakkor a baloldali szektás elhajlás valami bocsánatos bűn, a baloldali szektások mindig megmaradtak a pártban.

LUKÁCS GYÖRGY Volt olyan hangulat a pártban, hogy a

jobboldali elhajlás megvetendő dolog, a baloldali előkelő és jó kommunistára való magatartás. Idézetet nem tudnék erre felhozni, de azt, hogy ez a pártpraxisban létezett, nem fogja kétségbe vonni senki, aki ezt a korszakot átélte.

GYŐRFFY SÁNDOR Ami a Blum-tézisek lényegét illeti, egyet lehet érteni Nemes és Lukács elvtárssal, ezek lényege az volt, hogy a demokratikus diktatúrára irányultak. Nem értek egyet Szántó elvtárssal, hogy a stratégia nem lényeges kérdés, hogy a szektásság nem a szektás stratégiában gyökerezett. Ez egyébként nálunk már eldöntött kérdés. Nemes és Friss elvtárs pártfőiskolai előadása[17] is úgy tárgyalja ezt a kérdést, hogy a *párt szektásságának elméleti gyökere a párt szektás stratégiájában volt,* és a szektásság nemcsak taktikai kérdésekben nyilvánult meg, hanem mindenekelőtt a párt alapvetően hibás szektás stratégiájában.

Ami az 1929–1930-as vitákat illeti, Kun Béla információja alapján a Kommunista Internacionálé Nyílt Levele nem pontosan idézte a Blum-téziseket, nem azzal vitatkozott, amit Lukács elvtárs a tézisekben írt. Néhány kérdésben azzal is, de azért lényegében ezeket a téziseket elferdítette, meghamisította, és ilyen formában vitatkozott vele. Olyanokat állított, mintha Lukács elvtárs a szociáldemokrácia talajára akart volna helyezkedni és így tovább.

A továbbiakban Győrffy elvtárs a Lukács–Rudas–Révai-vita néhány kérdésével, az 1949-ben elhangzott vitában meghatározott értékelésekkel, azoknak a Blum-tézisek 1929-es értékelésével való összefüggéséről beszél.[18] *Majd Szántó elvtársnak a két osztályról és a munkás-paraszt demokratikus diktatúráról szóló fejtegetésével kapcsolatban megállapítja, hogy a történelem 1945-, illetve 1948-ban azt bizonyította be, hogy a két uralkodó osztályt két menetben széjjel lehetett zúzni. Ezután az 1919–1929-es párttörténeti munkacsoport nevében javaslatot tesz arra, miként szerepeljenek a Blum-tézisek a párttörténeti tankönyvben.*

Arról beszél, hogy a mostani megbeszélés az egyik leglényegesebb előrelépés a párttörténet helyes megvilágítása felé. Azután néhány adatot említ az MSZMP és a Blum-tézisek összefüggéseire és az MSZMP tevékenységének nemzetközi jelentőségére vonatkozóan. Majd így folytatja:

Szeretnék arról szólni, ahogy mi eddig a stratégia kérdésével foglalkoztunk. Mi eddig általában ezt csak szubjektív oldaláról közelítettük meg, onnan nézve, hogy pártunknak hogyan alakult a stratégiája, és nem néztük az objektív viszonyok oldaláról, hogy a magyar társadalom adott osztályviszonyai szükségszerűen milyen feltételeket szabtak a magyar forradalom irányának az 1918–1919-es forradalmak bukása után, és mennyire épült pártunk stratégiája e meghatározott feltételekre. Még az 1937-es rendkívül jelentős pártfordulat[19] során sem tudott a párt e kérdésnek teljesen a mélyére tekinteni. Révai elvtárs, aki elméletileg igen színvonalasan általánosította e fordulatot a *Marxizmus és népiesség*-ben, megvizsgálva a fordulat összefüggéseit a parasztkérdés tartalmával és formáival,[20] néhol már súrolta a kérdésfeltevésnek olyan mélységét, hogy ez a fordulat nemcsak a német fasizmus győzelme miatt vált szükségessé, hanem előbb is esedékes volt a pártban. De még Révai elvtárs sem vetette fel annak idején e szempontból egészen következetesen e kérdést, és ezért a fordulat csak taktikainak, a fasizmus által ránk kényszerített kerülő útnak és nem stratégiainak tűnt. Nemes elvtárs a párttörténeti előadás kidolgozása során néhány évvel ezelőtt ennél továbbment, és felvetette a kérdést az 1920-as évek második felére vonatkozóan is. Én úgy vélem, hogy még tovább kellene menni.

Kató István vitatja az 1923-ig terjedő korszakban is a proletárdiktatúra stratégiai célkitűzéseinek helyességét, nem látja ennek a magyarországi viszonyok elemzéséből fakadó igazolását. Úgy látja, hogy a bizonyítás a nemzetközi helyzetre támaszkodik. Felveti, hogy a Ta-

nácsköztársaság bukása után az ellenforradalom nemcsak a szocialista forradalom, de az 1918-as polgári demokratikus forradalom vívmányait is semmivé tette.

Van egy másik kérdés is, amelynek tekintetében nem voltunk elég következetesek: annak a megítélésében, hogy a párt helytelen stratégiai vonalának milyen következményei voltak. Eddig csak azt állapítottuk meg, hogy a proletárforradalom közvetlen célkitűzése nem volt helyes, de nem vontuk le az ebből adódó következtetéseket, a valójában szövetségesnek tekinthető, de helytelenül ellenségesnek értékelt közbülső osztályokra és pártokra vonatkozóan. Nem tudtuk eddig még a stratégia kérdését szélesebb társadalmi összefüggésbe ágyazni.

A párt fő politikai vonala 1937-ig nem alapozódott eléggé az adott objektív viszonyokra, hanem helytelen dogmatikus tételekre. Ez a körülmény a párt tevékenységében számos ellentmondásra vezetett. A pártot ezért ebben az időszakban kettősség jellemezte: rendkívüli hősiesség és szakadatlan heroizmus a mindennapi munkában és ugyanakkor ezzel bizonyos ellentmondásban a párt politikai vonalából következő hibák. Innen erednek azok a problémák, amelyekről annyit vitázunk, hogy milyen arányban vannak a párttörténetben a pozitívumok és a negatívumok. Azt kellene megoldanunk a párttörténetírásban, hogy megmutassuk meggyőző erővel a kommunisták hősiességét, és ugyanakkor igen mélyen és elemzően feltárjuk a párt politikájában mindazokat a hiányosságokat és konfliktusokat, amelyek a dogmatizmusból fakadtak. Úgy vélem, hogy *1937-ig a párt munkájában a dogmatizmus és a szektarianizmus volt a legfőbb akadálya annak, hogy politikája megfelelő módon az objektív viszonyokra alapozódjék,* és ez volt – amint mondani szokták – a fő veszély. Ezt nyíltan és kendőzetlenül ki kellene mondani. Ez nem a baloldali hibák „kilovagolása" vagy „eltúlozása", mint azt egyes elvtársak az utóbbi hetek vitáiban mondották. Éppen akkor fogunk tudni igaz és nevelő hatású párttörténetet írni, ha ezt meg tudjuk mutatni minden összefüggésében és ellentmondásosságában. Persze igaz, hogy a párton belüli jobboldali hibák is nem kevés problémát okoztak, bár ezek a hibák csak az 1937-es fordulat után jelentkeztek nagyobb mértékben,

és a Szovjetunió elleni háború során váltak súlyosakká. Pártunk egész illegális története folyamán a legnehezebb probléma az volt, hogy *a szektarianizmus elleni harc nem volt elég következetes,* meg-megszakadt, nem volt eszmeileg eléggé megalapozva, és ezért 1935-ig, amíg a nemzetközi viszonyok gyökeresen meg nem változtak, a rendkívül jelentős, de nem elég erős antiszektariánus fellépéseket a párt vezetésében mindig vissza tudták szorítani.

LACKÓ MIKLÓS Egyetértek az előttem felszólalt elvtársakkal abban, hogy itt most a magyar párttörténet egyik legfontosabb kérdéséről van szó, a szektarianizmus hosszú évtizedes gyökereinek s az ellene folytatott harcnak feltárásáról.

Ennek a mai viszonyok között óriási jelentősége van. Mai párthelyzetünkben végbemegy a szektarianizmus, a szektás politika bizonyos revíziója. Ez a revízió nem következetes, sok szempontból kényszerű revízió, éppen ezért nem nyílt, világos elvi értékelések formájában, hanem bizonyos fokig a hátsó ajtón keresztül történik. Úgy gondolom, hogy ez komoly veszélyt rejt magában, azt tudniillik, hogy azt a lehetőséget, amelyet Lukács elvtárs a Petőfi-köri filozófiai vitában felvetett, a marxizmus, a marxista ideológia nagy megújulásának lehetőségét így nem tudjuk megragadni.[21]

A szektarianizmus gyökereinek és az ellene folytatott harc történetének feltárásában mi, sok más kommunista párthoz képest, hallatlanul elmaradtunk. Gondolok itt például a kínai, a bolgár vagy az olasz párt történetére. Felmerül a kérdés, hogy hosszú évtizedek után mi az oka ennek az elmaradásnak? Meg kell állapítani, ha ezt nem is mondották ki nyíltan, az elmúlt időszakban a légkör olyan volt, hogy a párt belső harcainak, belső fejlődésének kutatásáról szinte lebeszélték a párttörténetírókat.

Ezzel kapcsolatban fel szeretném vetni Kun Béla kérdését. Itt tudniillik egy olyan ellentmondást látok, amely szerintem rávilágít ennek a problémának egy igen fontos oldalára. Kun Béla körül sajátos helyzet alakult ki. Kun Bélát, amint azóta tudjuk, igazságtalan megtorlás érte olyan dolgokért, amelyek nem voltak helytállók. Mi volt a sorsa általában az ilyen megtorlásban részesített kommunista vezetőnek, miután a megtorlás megtörtént? Elterjedt módszer volt, hogy visszamenőleg minden lehetséges politikai

ténykedését igyekeztek felhasználni arra, hogy egész tevékenységében, politikai múltjában minél több elítélendőt találjanak. *Kun Béla esetében ez nem vagy alig történt meg.* Történtek ilyen lépések a Tanácsköztársaság ideje alatti tevékenységét illetően, sőt 1946-ban Rákosi elvtárs egyik beszédében lerögzítette, hogy a történelem alapjában véve a Landler-frakciónak adott igazat. Szerintem nem véletlen, hogy ez is éppen abban az időben történt, amikor többé-kevésbé eredményes lépések történtek a szektarianizmus leküzdése terén.

Hogy Kun Béla 1920–1936 közötti szektás tevékenységét nem tárták fel, ez azt tükrözte, hogy a mi pártunk vezetése 1937 után sem számolt le alapjában a hosszú évtizedekig igen károsan ható szektás hibákkal, és amikor ma ez előtérbe került, akkor voltaképpen arról van szó, hogy most végre ez a leszámolás következetesen megtörténjék.

Számomra igen tanulságos volt, ahogy Lukács elvtárs bevezető szavaiban pártunk történetének fő vonalát a szektarianizmus elleni harccal kapcsolatban felvázolta. Ennek fényében szeretném megmondani, hogy Nemes elvtárs bevezető szavai bizonyos hiányérzetet keltettek bennem. Nemes elvtárs, amikor bevezette a Blum-tézisek vitáját, hallatlanul röviden, két pontban lerögzítette, hogy mi a két fő pozitívum bennük, és utána kérdések egész sorával bírálta a téziseket. Helyeslem azt, hogy harcolni kell a Blum-tézisek körül kialakuló különböző legendák ellen. De nyilvánvaló, hogy amikor egy ilyen kérdést előveszünk, akkor az első feladat történelmileg elemezni az anyagot, beágyazni a párt akkori fejlődésébe és mindenekelőtt azokat a problémákat vetni fel, amelyekben a tézisek a fő kérdések megoldása terén előbbre vitték vagy előbbre akarták vinni a pártot. Nemes elvtársnál ez a szemlélet háttérbe szorult. Hiszen a Blum-tézisek szinte tömegesen tartalmaznak hibákat, ezeknek felismerése mai ismereteink alapján elég könnyű. A feladat éppen az, hogy az *előremutató tendenciákat* értékeljük.

Ami a téziseket illeti, úgy látom, a munkásosztály problémáit igen részletesen elemzik, azonban legfőbb gyengeségük, azt lehet mondani, ellentmondásuk, hogy *miközben felvetik a munkás-paraszt demokratikus diktatúra stratégiai célkitűzését, maguk is az*

agrárkérdés kidolgozásának hallatlan elmaradottságát bizonyítják pártunk történetében.

Ha visszanyúlunk az MSZMP történetéhez, ezeket a gyengeségeket ott is meg lehet találni, még az MSZMP előremutató programjában is, különösen abban, hogy a szegényparasztságon e program sem igen mutatott túl.

Végül még egy, Szántó Rezső elvtárs által érintett, de eléggé ki nem fejtett gondolatot szeretnék megemlíteni, amely az egész nemzetközi kommunista mozgalom fejlődése szempontjából igen fontos. Szántó elvtárs felvetette, hogy a Blum-tézisek elleni harc összefüggött az SZKP-ban a jobboldali elhajlás ellen folyó harccal. Ez maga is bizonyítéka annak, hogy a szocializmus országát vezető párt politikája milyen óriási, közvetlen kihatással volt az egész nemzetközi mozgalom fejlődésére. Ez a múltban egy ideig elkerülhetetlen és szükséges volt. De egy idő után ez a helyzet már egészségtelenné vált, gátolta az egyes pártok fejlődését, akadályozta az egyes országok sajátos viszonyainak számbavételét. A Komintern VII. kongresszusa, majd a Komintern feloszlatása[22] később megnyitotta az utat e hiba felszámolásához is, de e téren is voltak visszaesések, különösen 1947 után. A XX. kongresszus e téren is fordulatot hozott, megvetette az alapját a proletár internacionalizmus egészségesebb kibontakozásának.

SIMON PÉTER Szántó Rezső elvtárssal szeretnék vitatkozni. Szántó elvtárs felszólalása a Blum-téziseken belül éppen azt vitatta, ami a tételek megírása idején előrelépés volt. Ha jól értettem, Szántó elvtárs álláspontja egyezik a pártvezetés 1929-ben elfoglalt álláspontjával. Szerinte a proletárdiktatúrán belül kellett megoldani a demokratikus forradalmi feladatokat is: a földkérdést és egyéb polgári demokratikus feladatokat. Azt hiszem, ha egyetértünk ezzel az állásponttal, akkor tulajdonképpen magukat a Blum-téziseket vetjük el, azoknak korabeli jelentőségét vonjuk kétségbe. Természetesen nem abból kell most kiindulnunk, hanem a korabeli viszonyokból kiindulva kell eldönteni azt a kérdést, hogy valóban helyes volt-e a Blum-tézisekben ez az álláspont.

A továbbiakban Simon elvtárs foglalkozik azokkal a nézetekkel, amelyek a két uralkodó osztályra vonat-

kozólag a magyar marxista irodalomban találhatók. Nevezetesen Révai elvtárs Marx és a magyar forradalom *és a* Marxizmus és népiesség *c. munkájában e kérdésről kifejtett nézetével. Majd utal arra, hogy a kérdés vizsgálatánál rendkívül fontos a parasztság rétegződésének vizsgálata. Ezután így folytatja:*

Révai elvtárs azt írja, hogy ezt a kérdést pusztán az osztályviszonyok akkori fejlettsége alapján nem lehetett eldönteni. Szántó elvtársnak itt valóban igaza van abban, hogy ezt a kérdést más oldaláról is meg kell vizsgálni, mégpedig nem csupán a gazdasági viszonyok elemzése révén, mert a gazdasági viszonyok nemcsak azt mutatják, hogy Magyarországon még mindig csaknem töretlenül fennállt a feudális nagybirtokrendszer, hanem a gazdasági viszonyok a parasztság elég éles osztálytagozódását mutatják. Azt mutatják, hogy a faluban kétféle osztályellentét volt. Hogy a kétféle osztályellentét közül a forradalom kezdetén s országos méretekben (nemcsak a Viharsarokban vagy csak a Dunántúlon) melyik válik döntővé, ezt csupán a statisztikákból kiolvasni nem lehet, ezt teljes bizonyossággal csak az osztályharc fejlődése mutathatja meg. De most mire, az osztályharc milyen fejlődésére számítson a párt ilyen körülmények között? Az Internacionálé VI. kongresszusa által felvetett kétféle lehetőség közül melyikre számítson a párt? Arra számítson-e, hogy feltétlenül meg fogja előzni a proletárdiktatúra kivívását egy rövid polgári demokratikus szakasz, vagy arra, hogy majd a maradék polgári demokratikus feladatokat a proletariátus diktatúrája a szocialista forradalommal együtt – ahogy Révai elvtárs mondja – fél kézzel meg tudja oldani? És itt kell számításba venni a földkérdés akkori állapota mellett azt, hogy Magyarországon fasiszta rendszer volt. Ez – azt hiszem – véglegesen annak az álláspontnak javára billenti a mérleget, hogy Magyarországon igenis szükség volt átmeneti polgári demokratikus forradalmi szakaszra. Miért? Elképzelhető volt-e az akkori gazdasági viszonyok mellett és a fasizmus politikai viszonyai között a proletariátusnak olyan mértékű öntudatosodása, olyan mértékű szervezettsége és olyan proletárhegemónia létrejötte, amely meg tudja dönteni a Horthy-rendszert akkor is, ha a proletariátus

ebben a harcban nem támaszkodhat a parasztság, sőt a középpolgárság egyes csoportjainak aktív támogatására? Márpedig a szocialista forradalomra való közvetlen irányvétel mellett ez elképzelhetetlen volt. A munkásosztály legöntudatosabb része a kommunista párt vezetésével hősi erőfeszítéseket tett, nem sajnált semmiféle áldozatot, mégsem volt képes felfejleszteni a magyarországi forradalmi erőket arra a fokra, hogy – természetesen kedvező külpolitikai viszonyok mellett – saját erejéből meg tudta volna dönteni a Horthy-fasizmust, mert a harmincas évek második feléig helytelen volt a párt stratégiája. A Blum-tézisekben az volt az előremutató, hogy helyesen ismerte fel az 1920-as évek magyarországi viszonyait, s ha a részletekben nem is, de *a fő kérdésben helyesen látta a magyar munkásosztály ebből fakadó feladatait.*

LUKÁCS GYÖRGY Csupán néhány percre veszem igénybe az elvtársak türelmét azzal a kéréssel, hogy ezeknek a dolgoknak megvitatásában egy elméleti kérdést tárgyaljunk kicsit precízebben. Ha helyesen értettem azokat a kérdéseket, amelyeket Szántó Rezső elvtárs felvetett, én ott egy tisztázatlan problémát látok. Úgy vettem ki, hogy Szántó elvtárs a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúráját hajlamos azonosítani a polgári demokratikus forradalommal általában. Ezt elméletileg nem tartom helyesnek. A polgári forradalom rendkívül széles fogalom, amelybe a francia júliusi forradalomtól mindenféle forradalom beletartozik, a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája pedig speciális esete a polgári demokratikus forradalomnak. Lenin 1905-ben arra törekedett, hogy az 1905-ös forradalomban érvényesüljön a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája, és annak ellenére, hogy ez messzemenően nem érvényesült, mégis az volt a véleménye Leninnek, hogy polgári demokratikus forradalomról van szó. Ha a demokratikus diktatúrát mint stratégiai jelszót akarjuk értékelni, nem értékelhetjük helyesen, ha egyszerűen azonosítjuk a polgári demokratikus forradalommal, hanem *itt a polgári demokratikus forradalomban a proletariátus vezetésével létrejövő meghatározott, speciális átmeneti formáról van szó.* Nem akarok ennek a kérdésnek részleteibe belemenni, csak arra kérném az elvtársakat, hogy a további vita folyamán ennek a problémának a tisztázására is irányítsák figyelmüket.

NEMES DEZSŐ Teljes mértékben egyetértek Lukács elvtárssal a Blum-tézisek értékelésében. Lukács elvtárs a Blum-téziseknek szerényebb jelentőséget tulajdonít. Kijelenti, hogy jelentőségük elsősorban abban áll, hogy a köztársaság demokratikus jelszava és a proletárdiktatúrára való stratégiai irányvétel közötti kettősséget akarták megszüntetni. Azonban, ha ilyen szerény jelleggel kezdeményezte is a téziseket, azoknak mégis igen nagy és fontos jelentőségük van. Igaz, hogy ugyanakkor a demokratikus diktatúra stratégiai jelszavának kiadása a Blum-tézisekben nem vált taktikai jelszavaink rendszerének általánosabb felülvizsgálásává, hanem – ahogy Lukács elvtárs kifejezte – egy bizonyos rést igyekezett kihasználni, hogy a pártunk politikájában meglevő szektásságot legalábbis csökkentsük. A tézisek elemzése ezt az értékelést teszi indokolttá. Szeretném az egyes elvtársak figyelmébe ajánlani, hogy ne legyünk mi „blumabbak Blumnál", hanem fogadjuk el Lukács elvtárs – véleményem szerint – helyes értékelését.

Megmagyarázzák-e teljesen a tézisek bizonyos korlátoltságát a Komintern általános irányvonalából fakadó korlátok? Vajon ebből fakad-e, hogy a Blum-tézisek csupán a köztársaság jelszavának stratégiai megalapozását igyekeztek biztosítani? Azt hiszem, hogy abban, amit Lukács elvtárs ezzel kapcsolatban mondott, nagyon sok az igazság; és ő rámutatott egy körülményre, amelyet mi a pártfőiskolai előadásokban eddig nem érintettünk – tapintatból, taktikából. Nem mutattunk rá ugyanis bizonyos nemzetközi körülményekre, amelyek befolyásolták, korlátozták pártunk politikáját. Emellett nekem az a véleményem, hogy a szektásság elleni harcban azért több volt a rés, mint amennyit Lukács elvtárs említ, nemcsak annyi volt, mint amennyit a tézisek felhasználtak. Lehetett volna többet is tenni, bár hozzá kell tennem, hogy nem minden időszakban egyformán. Így több volt a rés elsősorban 1929 előtt és 1932 után. Nyilvánvaló, hogy kisebb volt ez a rés az 1929–1932-es időszakban. Azért állítom, hogy többet tehettünk volna a szektásság felszámolását illetően, mert nem szeretném saját felelősségünket túlságosan csökkenteni azzal, hogy bizonyos nemzetközi körülmények ezt a harcot nem tették lehetővé. A nemzetközi körülmények gátolták ezt a küzdelmet, volt a szektásságnak egy bizonyos nemzetközi irányvonala, amely a Komintern po-

litikájában is megmutatkozott, de nem gátolták annyira, hogy ez teljesen igazolhatná a mi pártunk szektásságát, még az 1929–1932-es időszakban sem, bár elsősorban erre az időszakra áll nagyobb mértékben az, amit Lukács elvtárs erre vonatkozólag mondott.

> *Itt Nemes elvtárs példát hoz fel arra, hogy az 1930-as augusztus 1-i tüntetés*[23] *kérdésében a magyar párt akkori vezetői mennyivel szektásabb álláspontot fogadtak el, mint a Komintern. Ezután arról beszél, hogyan tárgyalják a tézisek a szövetségesek és a szakszervezetek kérdését.*

Mi az, amit véleményem szerint az adott körülmények között azért jobban fel lehetett volna vetni a Blum-tézisek kapcsán, és amire lehetőséget adott volna a Komintern VI. kongresszusa által elfogadott program? Ez a szövetségesek körének kérdése. Az, hogy *ne szűkítsük le a szövetséget a szegényparasztságra, hanem szélesítsük ki a középparasztságra és a városi kispolgárság bizonyos rétegére is.* A másik ilyen kérdés a szakszervezeti probléma. Nem feltétlenül következett a Komintern irányvonalából Magyarország számára, hogy engedményeket tegyünk a szakszervezeti kérdésben a külön vörös szakszervezetek alakítását illetően. Ebben a két vonatkozásban a tézisek korlátozottságát nem magyarázza meg szerintem a Komintern nemzetközi irányvonala. A Győrffy elvtárs által javasolt kiegészítéshez, amelyet alapjában véve helyeslek, hozzá kell még tenni azt, hogy a téziseknek nagy érdemük és pozitívumuk mellett vannak bizonyos korlátaik, és ezt két példával kellene illusztrálni. Egy olyan példára gondolok, amely nem a Komintern szektás irányvonalából fakad, mint a szövetségesek kérdése, amire lehetőséget adtak a Komintern tézisei, és egy másik példára gondolok, amely a nemzetközi körülményeket magyarázza. Ez jó alkalom kitérni arra is, hogy ezeknek a szektás jelenségeknek megvoltak a nemzetközi okai is, amelyeket mi eddig tapintatosan elhallgattunk. Szükségesnek tartok egy ilyen utalást, bár nem erre helyezném a hangsúlyt.

Ezután Nemes elvtárs az egyes felszólalók megállapításaival száll vitába. Szántó elvtárssal szemben bizonyító anyagot hoz a „két uralkodó osztály" megállapítás helyességére. Vitatja Szántó elvtársnak azt a megállapítását is, hogy a stratégia kérdését a parasztság differenciáltsága dönti el. Majd így folytatja:

Hogy a Landler-frakció szektás frakció volt-e? Sok tekintetben igen, de azért véleményem szerint azt el kell ismerni, hogy többet tett, több kísérletet hajtott végre a szektás hibák leküzdésére, mint a Kun-frakció. Igaz az, hogy a Kun-frakció elítélésében elég sommásak voltunk. Hozzá kell tennem, hogy a Landler-frakció nem volt egységes. Például Révai elvtárs, aki a Landler-frakcióhoz tartozott, a Blum-tézisekkel nem értett egyet. Lukács elvtárs a Blum-tézisekkel a Landler-frakcióban is egyedül állt, úgyhogy azokat nem írnám a Landler-frakció javára. (Lukács György: A Blum-tézisek Landler-tradíciók alapján jöttek létre!) Feltételezem, hogy ha Landler akkor él, támogatta volna. Annak alapján, amit eddig ismerünk Landler tevékenységéről, egyetértek Lukács elvtárs véleményével ebben a tekintetben, de tudom azt, hogy a Landler-frakció más képviselőivel is vitázni kellett a Blum-tézisek fő kérdésében, mert nem értettek vagy talán még ma sem értenek velünk egyet. Tudom, hogy például Szántó Zoltán elvtárs sem értett velünk egyet, amikor javasoltuk a kérdés felülvizsgálását. Lehet, hogy ma már egyetértene. A Landler-frakció egészét tehát nem ebből a szempontból ítélném meg, de ettől függetlenül, a tanulmányozás eredményeképp arra a következtetésre jutottunk, én legalábbis arra jutottam, hogy a Landler-frakció több helyes kezdeményezést tett a pártmunka helyes irányú kifejlesztésére, a legális és illegális munka kombinálásának kifejlesztésére, amellett, hogy a Landler-frakció tevékenységében is jelentkeztek különböző hibák, fogyatékosságok, hiányosságok.

Áttérek itt mindjárt a Kun-frakcióra és Kun Bélára. Volt időszak, amikor egy-egy elvtársat két kézzel kellett visszatartanunk attól, hogy „bebizonyítsák": Kun már 1919-ben, sőt 1918–1919-ben is az „amerikai imperializmus ügynöke" volt. Mi ezt visszautasítottuk. Sikerült visszautasítani, bár néha az ember szinte az-

zal a gyanúval találta magát szemben, hogy: nem vagy-e te kunista, hogy nem akarod ezt „bebizonyítani", nem akarod elismerni a „politikai hasznosságát" annak, ha bebizonyítjuk, hogy a magyar párt vezetője már akkor az amerikai imperializmus ügynöke volt? Mégis visszautasítottuk. Azt hiszem azonban, helytelen lenne, ha most, Kun Béla személyi rehabilitációja után, a tevékenységében megmutatkozott politikai hibákat is megpróbálnánk akár csak részben is rehabilitálni. Ezt nem tartanám helyesnek, de azt sem, ha elhallgatnánk, hogy Kun Béla tevékenységének megítélésében bizonyos egyoldalúság bűne terhel bennünket. Amikor elhittük róla, hogy áruló, ez nemcsak abban befolyásolt bennünket, hogy milyen jelzőt ragasztottunk Kun Béla nevéhez, hanem abban is, hogy ami tevékenységében mégis pozitív volt, azt nem ismertük el. Lényegében megtagadtunk tőle minden pozitívumot, legalábbis a diktatúra utáni tevékenységét illetően. Márpedig tevékenységében voltak pozitív vonások. Nem hittünk benne, mert a „leleplezett áruló" nem lehetett őszinte, csak taktikából cselekedhetett. Megítélése tehát bizonyos revízióra szorul, hogy ne legyünk egyoldalúak.

Amit itt vitatok, az az, hogy véleményem szerint nagyobb volt a rés a szektás hibák elleni harc számára, mint amilyen benyomás esetleg keletkezhet Lukács elvtárs korábbi kijelentése nyomán.

Említettem az elvtársaknak, hogy 1933-ban vita folyt a szakszervezetekben végzett munka értékeléséről, amely nagyon fontos volt, mert ez döntötte el, hogy be tudunk-e komolyan hatolni a szakszervezetekbe, vagy kívül rekedünk. A vita arról folyt, hogy *meghódítható-e a reformista szakszervezet*, az osztályharc eszközévé változtatható-e vagy sem. Meg kell mondanom, az élet kényszerített rá bennünket, hogy ezt a vitát kezdeményezzük a Központi Bizottság többségével szemben. Kun Béla és a Komintern támogatott bennünket ebben a vitában, nekünk adott igazat.

Kató elvtárs felszólalásával kapcsolatban, aki a proletárdiktatúra stratégiai jelszavát már az 1919–1921-es időszakban sem tartotta megfelelőnek, a következőket mondja:

Az ellenforradalom felülkerekedése után a levert magyar proletariátus nem volt abban a helyzetben, hogy a saját erőivel új forradalmat csináljon. A nemzetközi forradalomtól várta a segítséget, és nem telt erejéből többre, alélt állapotban volt. A nemzetközi forradalom, amely akkor még napirenden volt, már 1918-ban túljutott lényegében véve a polgári demokratikus szakaszon, a szocialista forradalom szakaszában volt, tehát az a nemzetközi forradalom, amelytől a magyar proletariátus az újabb segítséget és annak segítségével újabb győzelmét várhatta, szocialista forradalom volt, és ezért tartom helyesnek, hogy a párt közvetlenül az 1920–1923-as időszakban még fenntartotta a proletárdiktatúrára való stratégiai irányvételt.

Hozzászólása befejező részében Nemes elvtárs arról beszél, hogy voltak a párt életében a Blum-téziseknél kevésbé jelentős kísérletek a szektásság elleni harcban. Ezeket a kísérleteket is meg kell becsülnünk.

KÁLMÁN ENDRE Lukács elvtárs – a vitát bevezető igen érdekes és párttörténetírásunk számára rendkívül értékes felszólalásában –, majd utána több felszólaló elvtárs is rámutatott arra, hogy 1936-ig a szektásság jellemezte pártunk politikáját. Ezzel a megállapítással teljesen egyetértek. Egyetértek azokkal is, akik hangsúlyozzák, hogy ennek a megállapításnak a felszabadulás utáni történelem és a ma olyan égető problémák megítélése szempontjából is nagy jelentősége van.

A történeti hűség kedvéért meg kell jegyeznem, hogy ez a megállapítás nem mai keletű. Már a Magyar Dolgozók Pártjának programnyilatkozata is megállapította: „A kommunista párt fő hibája a múltban ... az volt, hogy nem küzdött eléggé a szektaszellem ellen saját soraiban, és sokáig szűkkeblűen elzárkózott a magyar polgári demokratikus átalakulás megoldatlan feladatai elől."[24] Nem felejtettük ugyan el a programnyilatkozatnak ezt a pontját, de mégsem vettük figyelembe a párttörténeti előadások kidolgozásánál, s ez csak súlyosbítja a párttörténetírásunk által elkövetett hibákat. Igaz, az a légkör, amelyben virult a személyi kultusz és a dogmatizmus – minden káros következményével

együtt –, nem nagyon tette lehetővé, hogy ezt a fontos megállapítást kibontsuk, és a valóságnak megfelelően, *szépítés nélkül megmutassuk a pártunk által elkövetett szektás hibákat.* De nem nyugtathatjuk meg ezzel lelkiismeretünket. Kétségtelennek tartom, hogy minden objektív nehézség és ellenállás ellenére reálisabban, igazabban is ábrázolhattuk volna pártunk történetét, mint ahogyan tettük, vagy legalábbis határozottabban törekedhettünk volna erre. Hogy ezt nem tettük, az nem kizárólag a pártunkban uralkodó légkör következménye, hanem *valamennyiünk személyes mulasztása is.*

A továbbiakban Kálmán elvtárs arról beszél, hogy milyen jellegű kutatómunkára van szükség, hogy a szektásság ellen folyó harc igazi történetét megírjuk. Felszólalását így folytatja:

Engedjék meg, hogy ezzel kapcsolatban néhány megjegyzést tegyek általában a stratégia kérdéséhez. Itt vitatkoznom kell Mucsi Ferenc elvtárssal, aki a Petőfi-kör vitájában azt mondta, hogy „... helytelen stratégiával nem lehet eredményeket elérni". Ezzel a megállapítással – bármilyen magától értetődőnek hangzik is – nem értek egyet; véleményem szerint ez csak nagyon hozzávetőleg igaz. Igaz az, hogy helytelen stratégiával nem lehet tartós és döntő jelentőségű eredményeket elérni. De nem áll az, hogy ha a párt helytelen stratégiát folytat, akkor még időleges és részleteredményeket sem érhet el. Cáfolják ezt a tények is. Hogy csak a legszembetűnőbbet említsem: az 1930. szeptember 1-i tüntetés kétségtelenül pártunk nagy sikere volt (akkor is, ha a szociáldemokrata párt vitte ki az utcára a munkásokat), pedig ez a tüntetés akkor zajlott le, amikor a legtúlzóbb szektásság uralkodott pártunkban.

De elvileg sem tartom helyesnek ezt a megállapítást. A politikai gazdaságtanban ma már sokan vallják és kevesen vonják kétségbe azt, hogy valamely termelési mód gazdasági alaptörvénye korántsem foglalja magában és nem is szabja meg ennek a termelési módnak valamennyi gazdasági törvényét. Ugyanígy a stratégiai irányvonal – bármilyen alapvető fontosságú is – *nem szabja meg minden részletében* a taktikai vonalat. Ugyanannak a sratégiának

az alapján lehet helyesebb és helytelenebb taktikát is folytatni. Itt utalok arra az időszakra, amelyet általában Sallai és Fürst elvtársak nevéhez szoktunk kapcsolni,[25] s amelyben a párt a II. kongresszus irányvonala alapján, anélkül hogy megmásította volna ezt az irányvonalat, vagy ellentétbe került volna vele, sokkal reálisabb, meggondoltabb, helyesebb politikát folytatott, mint az ezt megelőző időszakban.

Még egy másik tényezőt is figyelembe kell vennünk: azt a különbséget, amely a párt központi irányvonala és annak gyakorlati megvalósítása között van, és amely kisebb-nagyobb mértékben, de szükségszerűleg mindig megvan. Mi az utóbbi időben sokat beszélünk arról, hogy a történelmet a nép alkotja, s ebből az következik, hogy a párt történetét a párttagság csinálja. Nem elég tehát az, ha egyoldalúan csak a stratégiai irányvonalat vizsgáljuk, amelyet a Központi Bizottság és a Külföldi Bizottság dolgozott ki, hanem nagyobb figyelmet kell fordítanunk arra, hogy ez az irányvonal hogyan valósult meg. Ebben a tekintetben még sok tennivalója van a kutatásnak. Bizonyosra veszem, hogy a párttagok gyakorlati munkájukban nemegyszer helyesbítették a pártvezetés egyes határozatait, mert egyszerűen kénytelenek voltak alkalmazkodni a hétköznapi valósághoz. Ugyanúgy lehetséges persze az is, hogy a beléjük nevelt szektaszellem következtében olykor a helyes határozatokat sem jól hajtották végre a párttagok.

Mindezt nem azért mondom, mintha tagadni akarnám a stratégia alapvető jelentőségét. De tudomásul kell vennünk, hogy *nem lehet minden hibát egyszerűen a stratégiai irányvonal helytelenségére visszavezetni.* Éppen most látjuk, hogy az elmúlt években a szocializmus építésének alapvetően helyes stratégiai célja ellenére milyen súlyos hibákat követtünk el. A tanulság itt is az, hogy párttörténetírásunkban óvakodnunk kell minden szimplifikálástól és vulgarizálástól.

Győrffy elvtárs Leninre hivatkozva megállapította, hogy a szektásság a szocializmus elárulásával és a reakciónak tett szolgálattal egyenlő.

Először is: figyelmen kívül hagyja, kikkel vitatkozott Lenin, amikor ezt mondta (pontosabban: valami ehhez hasonlót mondott). Lenin a pártból kiszakadt mensevikeket vádolta a szocializ-

mus elárulásával és a reakció kiszolgálásával – Győrffy a kommunista pártot. Azt hiszem, ez a különbség nem lényegtelen, hanem nagyon is jellemző.

Másodszor: Győrffy elvtárs nagyon is önkényesen értelmezi Lenin szavait. Lenin ugyanis – mint az előbb mondottakból kitűnik – ezen a helyen nem a túlzó „baloldaliasággal" száll szembe (ezt más helyen bírálta), hanem azzal a jobboldali opportunista, mensevik politikával, amely a proletariátus szerepét nem a parasztsággal való harci szövetség megteremtésében, hanem a liberális burzsoázia mögött való kullogásban látta. Az azonban nyilvánvaló, hogy sem a szektásság, sem a demokratikus feladatok elhanyagolása – akármilyen súlyos hiba – nem feltétlenül azonos „az önkényuralom elleni harc elhanyagolásá"-val. De mit tesz Győrffy elvtárs? Hallgatólagosan, minden bizonyítás nélkül feltételezi azt, hogy pártunk, amikor szektás politikát folytatott, egyúttal bizonyos mértékben (nem világos, hogy milyen mértékben) elhanyagolta az önkényuralom, ebben az esetben a Horthy-rendszer elleni harcot. Kérdem azonban: milyen tények alapján tételezi fel ezt? Én ilyen tényeket nem ismerek, s azt hiszem, más sem.

LADÁNYI ANDOR

Felszólalása elején a párttörténetírásban megmutatkozó hibák feltárásának lehetőségeiről beszél, és megállapítja, hogy a szektás hibák megfelelő megítélése és megírása még nem vezet negativizmusra. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra is, hogy a szektásság ellen folytatott harc bemutatásánál ismét fennáll annak a veszélye, hogy most ezeket a kísérleteket fogjuk idealizálni. Pedig a számos pozitív tevékenység ellenére egy sereg hibás álláspont elég sokáig tartotta magát. Ennél a megállapításnál Ladányi elvtárs a Tanácsköztársaság agrárpolitikájának megítélését hozza fel példának. Utal felszólalásában arra is, hogy a stratégiai kérdéseket nemzetközi összefüggésükben kell vizsgálnunk, és itt igen fontos a népi demokráciák párttörténetének a vizsgálata is. Majd a következőket mondja:

Nemes és Kató elvtárs között vita folyt az 1923–24 előtti stratégiai irányvonal megítélése kérdésében. Ehhez csak egy megjegyzést szeretnék hozzátenni, mégpedig azt, hogy nyilvánvaló, és ezt senki sem tagadhatja, hogy 1919–23 Európa-szerte a forradalmi fellendülés időszaka, úgy gondolom azonban, hogy az egyes országok *belső* helyzete, *belső* viszonyai megszabják azért bizonyos fokig azt, hogy a nemzetközi forradalmi mozgalom hatása milyen formák között érvényesül Magyarországon, megszabják a forradalom jellegét is bizonyos fokig.

Szükséges, hogy Rákosi elvtárs szerepét, tevékenységét ebben a korszakban elsősorban a stratégiai irányvonal kérdésében világosan és tisztán lássuk. Azért volt ez problematikus, mert a Lukács elvtárs által elmondottak új megvilágításban tüntették fel az MSZMP létrejöttét, az MSZMP programjának kidolgozásában a Landler-frakció szerepét. Nyilvánvaló, hogy a korábbi irodalom ezt a kérdést a *személyi kultusz szemlélete alapján* oldotta meg, és lényegében Rákosi Mátyás elvtárs 1924–1925-ös pártmunkájának tulajdonította ezt a fejlődést. Ennek megalapozását Révai elvtárs végezte el a *Társadalmi Szemle* 1950/6. számában megjelent cikkében.[26] Senki sem akarja letagadni Rákosi elvtárs kimagasló szerepét a párt újjászervezésében, helytállását a Rákosi-per során, de tevékenységét a párt politikai stratégiája kidolgozásának kérdéseivel kapcsolatban, *a történeti valóságnak megfelelően,* más elvtársak szerepének egyidejű bemutatása mellett kell ábrázolni.

Végül Ladányi elvtárs felveti, hogy tudományosan kell elemezni, a tényeknek megfelelően kell bemutatni Rákosi elvtárs munkáját az MSZMP-vel kapcsolatban.

SIKLÓS ANDRÁS

Felszólalása elején arra utal, hogy a felvetődő kérdések tisztázásához még jelentős kutatómunkára van szükség.

Véleménye szerint Lukács elvtárs téziseinek nagy jelentősége abban áll, „hogy 1929–33-ban, a magyar

történelemnek egy sorsdöntő szakaszában felvetették a demokratikus diktatúra követelését mint helyes követelést, és rámutattak annak döntő szerepére Magyarországon a proletárforradalomba való átmenet szempontjából". Úgy látja, hogy az eddigi felszólalások közül nem egy felszólalásban éppen ez a kérdés nem került kellő megvilágításba, sőt volt olyan felszólalás is, amely elutasító álláspontot foglalt el.

Siklós elvtárs ezután azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy mit is jelentett a demokratikus diktatúra stratégiai vonalának elvetése ebben az időszakban. Hangsúlyozza, hogy ennek tisztázásához elsősorban a konkrét történelmi helyzet elemzéséből kell kiindulni.

A proletárdiktatúrára való közvetlen irányvétel a gyakorlatban azt jelentette abban az időben Magyarországon a nép nyelvére lefordítva, hogy nekünk ott kell folytatnunk, ahol 1919-ben abbahagytuk. A párt maga is ezt hirdette, ez volt az „új proletárdiktatúráért" jelszó értelme, ez volt annak a jelszónak az értelme, hogy „Éljen a második, megdönthetetlen magyar Tanácsköztársaság!".

Ezzel a követeléssel kapcsolatban Siklós elvtárs azt fejtegeti, hogy ez a követelés ilyen formában, bár kívánatos volt és lelkesítőleg hatott egyes rétegekre: a munkásság legrosszabb helyzetben levő részére, az ifjúmunkásokra, a szegényparasztság egy részére, a Tanácsköztársaság veterán harcosaira – nem volt elfogadható a dolgozók többsége számára.

Bennük a Tanácsköztársaság élménye nem úgy maradt meg, ahogy ezt mi helyesen látjuk, és ahogy látni is kell, hogy ti. ez jelentős állomás volt, hősies kísérlet a társadalmi fejlődés előbbre vitelének vonalán; bennük ez az élmény összefonódott a háborús összeomlással, a polgárháborúval, az intervencióval, az idegen megszállás különböző borzalmaival, a jogbizonytalansággal, a gazdasági nyomorúsággal, a parasztságnál ki nem elégített vágyakkal a földkérdésben, az értelmiségnél a proletár internacionalizmus és az

igaz hazafiság nem mindig helyes összekapcsolásából származó ellenkezéssel. Olyan dolgokkal, amit az ellenforradalmi propaganda később igyekezett még jobban kiélezni, felnagyítani és minden eszközzel belevinni a tömegek tudatába.

> *A továbbiakban rámutat arra, hogy a proletárdiktatúrára való közvetlen irányvétel, az új proletárdiktatúra követelése ugyanakkor hozzájárult az ellenforradalom aktivizálásához. Rámutat arra is, hogy a helytelen stratégiai célkitűzés és az ebből fakadó túlzások megkönnyítették a lebukásokat, az árulók beépülését. A nagyméretű letartóztatásoknak (amelyek erre az időszakra különösen jellemzőek) mélyebb oka a helytelen irányvonalban található meg. Fejtegetéseit összegezve Siklós elvtárs a következőket mondja:*

Ezeken a dolgokon nyilvánvalóan nem a proletárdiktatúra igen széles demokratikus körítésével lehetett volna segíteni, mert ez nem sokat változtatott volna, hiszen a párt hirdetett földosztást, megmondta, hogy kijavítja a Tanácsköztársaság hibáját, de a parasztok között nem ez tudatosodott, hanem az, hogy „Éljen a második magyar Tanácsköztársaság!", és amikor ezt mondták, akkor eszükbe jutott az, ami 1919-ben történt. Éppen az lett volna a döntő, ha tudatosítjuk a tömegekben, hogy nem azt akarjuk folytatni, ami 1919-ben volt, hanem *új módszerekkel akarunk most a szocializmus felé haladni.* Ez lett volna a feladat, ezzel szemben egészen más történt. Itt meg kell mondani, hogy 1929–33-ban Magyarországon kedvező lehetőségek voltak, megvoltak bizonyos objektív feltételei annak, hogy a dolgok más irányt vegyenek, hogy az a demokratikus népmozgalom, amely erjedésben volt, egy demokratikus forradalom felé haladjon. Hogy ez nem következett be, az természetszerűleg nemcsak azon múlt, hogy a pártvezetés hibákat követett el, hanem sok minden egyében, de ennek is megvolt a szerepe. Abból, hogy annak idején, 1929–33-ban ez a demokratikus népmozgalom nem jutott előbbre, a későbbiek szempontjából, többek közt a háború szempontjából, Ma-

gyarország háborús részvétele szempontjából súlyos következmények fakadtak.

A párt politikai irányvonala a gazdasági válság éveiben tehát nem erősítette a kibontakozó demokratikus népmozgalmat, amely ebben az időszakban Magyarországon kétségkívül megvolt. Sőt azt is lehetne talán mondani, hogy egyes túlzások – mert még ezen az alapvető vonalon túlmenően is a gyakorlati végrehajtásban is voltak bizonyos túlzások – tulajdonképpen jó szolgálatot tettek a Bethlen-rendszernek, mert megkönnyítették annak elhitetését, hogy a legkisebb rendszerváltozás is abban az időben Magyarországon polgárháborút, felfordulást, anarchiát és azokat a dolgokat jelenti, amelyeket ők hirdettek 1919-cel kapcsolatban. Ez volt a fő érv, amely nagyon sok embert visszatartott, akik egyébként benne lettek volna abban, hogy valami történjék.

> *Felszólalása második részében Siklós elvtárs azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy milyen okok játszottak közre abban az időben a szektás politika kialakításában. Ezzel kapcsolatban utal arra, hogy már mások is említették Landler elvtárs 1928-ban bekövetkezett halálát, továbbá egyesek már rámutattak a nemzetközi helyzettel és a nemzetközi munkásmozgalommal kapcsolatos összefüggésekre. Véleménye szerint ezzel kapcsolatban foglalkozni kell azokkal az eseményekkel is, amelyek ebben az időben az SZKP-ban zajlottak le, ahol éppen ebben az időben bontakozott ki a harc a jobboldal ellen.*

A baj itt természetszerűleg nem abban állt, hogy Kun Béla és a párt egyes vezetői figyelembe vették azt, ami a Szovjetunióban történt. A baj ott volt, hogy amikor Kun Béla és a pártvezetés a hibás elméleti tételeket felállították, a hibás vonalat kidolgozták, akkor nem a magyar helyzet alapos elemzésére törekedtek, hanem véleményem szerint a Szovjetunióban kialakult helyzetből kiindulva, abból helytelen következtetéseket levonva készült valamilyen elmélet, és a magyar valóság, a magyar helyzet itt csak annyiban játszott szerepet, hogy abból bizonyos tényanyaggal, bi-

zonyos tényekkel igazolni próbálták az ezektől szerintem eléggé függetlenül megkonstruált elméleti tételeket, vagyis a magyarországi helyzet tényleges elemzése másodrendű kérdéssé vált. Kun Béla persze cikkeiben mindig a magyarországi helyzetet elemzi, Magyarországról beszél, de közben mindig hátrafelé nézett – nekem ez az érzésem. Amikor azután a dolgok rosszul kezdtek menni Magyarországon, akkor ennek mindig valami szubjektív okot tulajdonítottak, hogy nem jól csinálják a magyarországi dolgokat, de sohasem fejlődhetett a dolog odáig, hogy felülvizsgálják az alapvető stratégiai vonalat is. Nyilvánvaló, hogy az ilyenfajta magatartásból semmi jó sem származhat, és abban az időben sem származott a magyar pártra nézve.

Siklós elvtárs felszólalása során harmadsorban arra mutat rá, hogy a munkás-paraszt diktatúra politikai perspektívájának elvetése a távolabbi jövőben is súlyosan éreztette hatását.

Az akkori munkásmozgalomban tevékenyen részt vevő fiatal elvtársak az 1929–33-as korszakra jellemző szektás nézeteiket a későbbi években is csak nagyon nehezen tudták levetkőzni. Nehéz volt megszabadulni a szektásságtól részben azért, mert az akkori alapvetően helytelen politikai vonal összefonódott, összekapcsolódott a munkásság igen hősies, bátor és szép megmozdulásaival. Azok az elvtársak, akik objektíve egy helytelen vonalat képviseltek, szubjektíve igen bátran viselkedtek, ha kellett, kimentek tüntetni az utcára, még ha kevesen voltak is, szembefordultak a rendőrökkel, nagy részük megállta helyét a bíróság előtt. Sok forradalmi romantika is volt az akkori illegális harcokban. Mindez a szép élményanyag megvan ezekben az elvtársakban, és van bizonyos ellentmondás abban, hogy ugyanakkor helytelen volt a párt stratégiai célkitűzése. De nehéz volt a szektás nézetektől megszabadulni ezeknek az elvtársaknak azért is, mert a balosság elleni harc a párton belül a későbbi időkben sem folyt elég következetesen.

Siklós elvtárs ezt a továbbiak során több példával bizonyítja. Kitér az 1936 előtti helyzetre, az 1936. júniusi Komintern-határozatra, a Dolgozók Lapja[27] *egyes cikkeire, Révai elvtárs* Marxizmus és népiesség *című, ez időben írt munkájával kapcsolatban, hangsúlyozva e magas színvonalú munka nagy érdemeit, arra is rámutat, hogy véleménye szerint e munkának is megvoltak a maga korlátai, amennyiben egyes kérdéseket túlzottan, csak a fasizmus győzelmének szemszögéből vizsgált.*

Révai elvtárs e könyvében arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar átalakulás szocialista rendszabályaiért folytatott közvetlen harcon azért kell változtatni, mert a fasizmus győzelme következtében a helyzet megváltozott. Tehát csak a fasizmus győzelme teszi szükségessé a változtatást, annak következtében váltak hibákká ezek a hibák, holott nyilvánvaló, hogy ezek a hibák már a fasizmus győzelme előtt is megvoltak, sőt éppen ezek a hibák vezettek nagyrészt vagy részben a Hitler-fasizmus győzelméhez. Ezek a hibák a fasizmus győzelme nélkül is felvetődtek volna, akkor is segíteni kellett volna rajtuk, a fasizmus csak felnagyította és annyira kézzelfoghatóvá tette ezeket a hibákat, hogy kijavításuk elől nem lehetett kitérni, és a Komintern VII. kongresszusán nyilvánvalóan kellett valaminek történnie. Ennek a kérdésnek ilyen felfogása, hogy ez csak a fasizmussal kapcsolódik össze, természetszerűleg nyitva hagyja az ajtót a régi nézetek feléledéséhez, mert ez azt is jelenti, hogy ha a fasizmust elintéztük, akkor visszakanyarodhatunk a szocialista rendszabályokért folyó közvetlen harchoz és azokhoz a módszerekhez, amelyek ebből természetszerűleg adódnak. Ez a visszakanyarodás szerintem Magyarországon 1948–49-ben bizonyos formában be is következett, és nem véletlen az, hogy Lukács elvtárssal kapcsolatban Révai elvtárs egyúttal a Blum-tézisekre is újra utalt, tehát újra ide nyúlt vissza.[28] Ezek a nézetek, azt hiszem, azok, amelyek a VII. kongresszust magát is csak *taktikai* fordulatnak, taktikai lépésnek tekintették, és nem úgy fogták fel, mint egy *gyökeres* fordulatot, amely a szektás nézetekből fakadó hibák végérvényes felszámolá-

sára törekszik. Persze nem volt könnyű ezt helyesen megítélni, hiszen Dimitrov elvtárs is azt mondta, hogy a kongresszus új taktikai irányvételt jelent. A felsorolt okok, a válság idejéhez fűződő szép mozgalmi emlékek és főleg az a körülmény, hogy a későbbiek során sem folyt eléggé következetes harc a balos, szektás nézetek ellen, nagymértékben megnehezítette, hogy ezek az elvtársak és a mozgalom ezektől a nézetektől végérvényesen megszabaduljanak, és innen van szerintem, hogy ezek a nézetek olyan könnyen mindig újra és újra felélednek.

Felszólalása végén Siklós elvtárs utal arra, hogy a balos, szektás nézetek és megnyilvánulások a párton belül ma is megtalálhatók, és kimutathatók voltak a közelmúlt párttörténeti oktatásában is. Leküzdésükben sokat segíthetnek véleménye szerint éppen azok, akik ennek az időszaknak harcosai voltak.

Ha ezt megteszik, ez nem fogja tekintélyüket semmilyen vonatkozásban sem csorbítani. Ellenkezőleg, tekintélyük ettől növekedni fog, a párt vezetői közelebb fognak kerülni nemcsak a párttagokhoz, de a párton kívüli dolgozókhoz is.

SZÁNTÓ REZSŐ Múltkori felszólalásom kiegészítéseképpen két fontos elméleti kérdést szeretnék némileg pontosabbá tenni. Az egyik a két osztály kérdése. Beszélhetünk-e Magyarországon feudális, középkori nagybirtokos osztályról, amellyel szemben áll a haladó magyar nagyburzsoázia, egy olyan burzsoázia, amely meg akarja szerezni az államhatalmat, hogy következetesen elhárítsa a feudális akadályokat a magyar kapitalizmus fejlődése elől? Mi tehát az államhatalom kérdése szempontjából, egy eljövendő magyar forradalmi átalakulás szempontjából, két ilyen szemben álló uralkodó osztályról nem beszélhetünk, ezek politikai tekintetben a legszorosabban egybekapcsolódtak. Beszéltünk itt gazdasági egybefonódásról, amelyet azt hiszem, senki sem von kétségbe, és amelyet igen gondosan kell tanulmányozni. De nem ez a döntő, hanem az, hogy a magyar burzsoázia a legteljesebb egységben volt a nagybirtokos osztállyal a Horthy-rendszer védelmében, fenntartásában és főleg a proletariátussal és a parasztsággal szembeni

állásfoglalásában. Ez a döntő kérdés, és amikor két osztályról beszélünk, akkor a mi szempontunkból ez a fontos, ezt kell elsősorban hangsúlyozni. A magyar demokratikus, forradalmi és szocialista átalakulás szempontjából tehát igenis mindkét osztály a legszorosabb egységben és szövetségben van.

Annak eldöntése, hogy Magyarországon a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrája vagy a proletárdiktatúra van-e napirenden, illetőleg mint stratégiai jelszót melyiket tűzzük ki, elsősorban a feudális csökevények nagy jelentőségétől függött. Ezt senki sem vonja kétségbe. Mindenki elismeri, hogy Magyarországon akár a munkásosztály és a parasztság demokratikus diktatúrájáért való harc mellett döntünk, akár a proletárdiktatúra mellett, mindenképpen *a feudális maradványok elleni és a demokratikus szabadságjogokért való harcot kell előtérbe állítani* ahhoz, hogy a munkásosztály, a parasztság, a kispolgárság nagy tömegeit meg tudjuk szervezni, és fel tudjuk sorakoztatni a küzdelemben. Amennyiben a proletárdiktatúra, a széles demokratikus feladatok megoldása a párt stratégiai feladata, akkor is helytelen az a felfogás, hogy a párt kiadja a második Tanácsköztársaság közvetlen taktikai jelszavát.

A továbbiakban a parasztság differenciáltsága és a szegényparasztság szervezettsége kérdését fejtegeti a párt stratégiai célkitűzése szempontjából, majd így folytatja:

Amikor azonban a Kommunisták Magyarországi Pártja kitűzte stratégiai feladatát, akár a demokratikus diktatúra, akár a proletárdiktatúra feladatát, *célja mindenképp a szocialista forradalom*, a munkásosztály hatalmának megteremtése. A többi már taktikai kérdés volt. Annál is inkább mondom ezt, mert a forradalomnak első szakasza, éppen Magyarországon, a két uralkodó osztály legszorosabb összefonódása folytán, csak igen rövid időszak lehetett. A proletárdiktatúra egyáltalán nem akadálya annak, hogy egyidejűleg a demokratikus forradalom is lejátszódjék, erre a legeklatánsabb bizonyíték éppen az, ami 1917–18-ban Oroszországban történt.

Ezután Szántó elvtárs a Blum-tézisek szektás hibáit elemzi az agrárkérdésben.

FARKAS SÁNDOR Bár itt a vitában már több ízben kifejtették, de nem lehet elégszer aláhúzni, hogy ténylegesen a Blum-tézisekben a munkás-paraszt demokratikus diktatúra formájában a népi demokratikus átalakulásnak számos vonása fordul elő. Úgy vélem, nem túlzás, ha azt mondjuk, a magyar munkásmozgalom büszke lehet arra, hogy egyik vezetője ezeket a kérdéseket ilyen helyesen látta előre, e kérdéseket így megfogalmazta.

A dolog természete folytán itt kevés szó esett még a Blum-tézisek egyéb oldalairól, szeretném tehát az elmondottakat egy-két vonatkozásban kiegészíteni. Például azzal, hogy feltétlenül érdemük a téziseknek annak a később elsikkadt álláspontnak a megfogalmazása, amely szerint *a KMP az egyetlen párt, amely az igazi demokráciáért harcol.* Igen jelentősnek érzem a szakszervezeti politika sokoldalú és árnyalt kidolgozását. Annak ellenére, hogy – mint itt az előző hozzászólások megmutatták – ez az állásfoglalás nem volt mentes a hibáktól, mégis sok vonatkozásban a szakszervezeti politika eshetőségeit széles körben foglalja magában, és ez annál jelentősebb, mert az óvás a „sportszerű szakítás" veszélye ellen a következő időszakban sokszorosan indokoltnak bizonyult. A szakszervezeti, de ezen túlmenőleg a kultúrszervezeti, a tömegszervezeti politikában az 1929–30-as években olyan vonalat vittünk, amelyre nyugodtan alkalmazható a „sportszerű szakítás" kifejezés, a szakításnak egy ilyen önmagáért, a konkrét körülmények figyelembevétele nélkül való hajszolása.

Ezután Farkas elvtárs példákat hoz fel arra, hogy az illegális párton belül volt bizonyos ellenállás a szektás vonalvezetés ellen. Majd így folytatja:

Szeretnék rámutatni arra, hogy a Blum-tézisekben van néhány olyan megjegyzés, amely érzésem szerint a továbbiakban még bővebb, alaposabb kidolgozásra szorul. Így arra a kérdésre, hogy a burzsoáziának miért nem sikerült dezorganizálnia a szakszervezeti mozgalmat, a tézisek felvetik: „Ennek az ellenállásnak oka

igen messzemenően éppen a forradalom bukásában, a munkásság demokratikus illúzióiban, a szociáldemokrata párttal szemben keresendő."[29] Hogy mit jelentettek a fasizálási kísérletek meghiúsulása terén a munkásságnak a szociáldemokrata párthoz fűzött illúziói, arra szintén nem fordítottunk elég figyelmet.

> *Felszólalása további részében Farkas elvtárs azt fejtegeti, hogy a stratégia jelentőségét bizonyos fokig túlértékeljük a párt napi politikájában, és emellett más kérdések vizsgálatát elhanyagoljuk. Többet kellene beszélni az előadásokban a mindennapi politikai vezetésről, amely egy-egy rövidebb szakaszban a párt politikai arculatát néha hívebben mutatja meg, mint maga a stratégiai vonal. Ilyen egyoldalú értékelést lát a stratégia kérdésében Siklós elvtársnál is, aki közvetlen kapcsolatba hozza a hibás stratégiát a lebukások számával. – Az ilyen közvetlen levezetés konstruált, és ellentétben áll a történeti tényekkel. Helytelen stratégiai irányvonal mellett hosszú időn keresztül helyes és eredményes harcot folytatott a párt pl. az MSZMP idején. Helyes stratégiai irányvonal felismerése mellett helytelen következtetéseket vontak le a Blum-tézisek mindenekelőtt a parasztkérdésben. Hiányzik a városi középrétegek értékelése; helytelen a szociáldemokrata párton belüli centrum megítélése. A tézisek gyengeségének rója fel Farkas elvtárs azt is, hogy nem ismerik fel a nyílt diktatúrás fasizmus veszélyét. Ez a burzsoá demokrácia és a fasizmus ellentétének lebecsüléséből ered, ami ez időben általános volt.*

Szeretném azonban még egy okát megemlíteni a szektariánus hibáknak. Ez az, hogy az elméleti munka, *a marxizmus művelése a Magyarországon létező pártszervezetekben rendkívül alacsony színvonalon állott.* El lehet mondani, hogy nálunk gyakorlatilag 1929-től kezdve hosszú ideig a marxizmus művelése ugyanolyan dogmatikus volt, mint a legutóbbi időkben, lényegében kívülről jött jelszavak, egyes politikai elméleti állásfoglalások átvételéből

állt. Ezért nem lehet egyetérteni Lukács elvtársnak a filozófusvitán tett ama megállapításával, amely azóta bizonyos körökben, bizonyos rétegekben jelszóvá vált, hogy a marxizmus helyzete ma Magyarországon rosszabb, mint a Horthy-korszakban volt. Persze ismerve ezt az időszakot, ettől az állásfoglalástól nem lehet egy bizonyos szubjektív igazságot megtagadni. Akkor valóban volt bizonyos pezsgés, bizonyos ideológiai harc vagy annak tűnő izgésmozgás. Ha ezt az utóbbi évek elméleti pangásával hasonlítjuk össze, akkor szubjektíve valamennyire indokoltnak látszik az ilyen megállapítás. Mégis azt hiszem, ez azért egy kissé elnagyolt, helytelen, nem fedi a tényeket. Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy ez alatt az időszak alatt, 1929–1943-ig megszakítás nélkül pártmunkát végeztem Magyarországon. Merem állítani, hogy ez alatt az idő alatt főleg itt bent az országban a marxista ideológia művelése nemcsak a szó alkotó értelmében – kivéve talán Molnár Erik munkásságát – pangott, de még a szó sokkal kisebb igényű értelmében sem volt tapasztalható.

Mégis mi az, ami tapasztalható volt? Az, hogy a marxizmust magukénak valló fiatal kommunisták ide-oda jártak, ahol egy vita volt, lett légyen az akár a Bartha Miklós Társaságban,[30] a Bélyeggyűjtők Körében vagy a Márciusi Front összejövetelén, de ugyanakkor világosan kell látni, hogy a marxizmusnak ez a „művelése", amelyet akkor végeztünk, nemcsak elméleti igények szempontjából volt rendkívül alacsony, inkább csatározás jellegű, de általában olyan szűk körre redukálódott pró és kontra, hogy ez nem adhat alapot ilyen merész állításhoz. Az ország értelmiségi tömegeihez a marxizmus körüli vitáknak e fuvallata sem juthatott el. Hogyan lenne ez összemérhető az utóbbi évekkel, amikor – bár a dogmatizmus a megjelent írások túlnyomó részét eltorzította – mégsem csak hamis, tettetett vagy kényszerű érdeklődés volt a marxizmus iránt, hanem az értelmiség egy – bár kisebb részénél – őszinte átálláson alapuló becsületes felismerés is?

Lukács elvtárs kijelentését cáfolja az is, hogy amikor valóban volt valamelyes elméleti felélénkülés (gondolok itt a falukutatók munkájára), ezek a viták elég gyakran nem a marxizmus medrében, hanem amellett folytak. A parasztszocializmus különböző vetületeiről volt szó. Lényegében Révai elvtárs művén kívül elvi

állásfoglalás nagyon kis mértékben alakult ki. A marxizmus belső művelése nálunk például gyengébb volt, mint – hogy egyebet ne mondjak – Erdélyben. Azt hiszem, ennek döntő szerepe volt abban, hogy a szektás irányzatok hosszú időn keresztül korlátlanul uralkodhattak.

GYŐRFFY SÁNDOR Személyes megtámadtatás címen kérek szót. Előre akarom bocsátani, hogy én Kálmán elvtárs felszólalásának első felét jelentős előrelépésnek látom Kálmán elvtárs politikai, történészi fejlődésében. Örömmel konstatálhatjuk, hogy a tények gondosabb elemzése, a Blum-tézisek és más kérdések átgondolása után Kálmán elvtárs is eljutott arra a felismerésre, hogy 1936-ig a szektás irányzat és az antiszektás kísérletek elfojtása, elnyomása volt az alapvető pártunk történetében.

Úgy érzem azonban, hogy Kálmán elvtárs nem gondolta végig következetesen álláspontját, nem érti meg eléggé a szektás szemléleti mód károsságát, amire vonatkozólag Lenint idéztem. Még száz idézetet lehetne felhozni arra, hogy Lenin hogyan vélekedik a szektás hibákról. Rosszul idéztem-e Lenint? Kálmán elvtárs emlékezett arra, hogy én a *Két taktiká*-ból idéztem, és Lenin ezt a művét a mensevikek ellen írta. Viszont az a fejezet, amelyből én idéztem – *„Forradalmi kommünök" és a proletariátus és a parasztság társadalmi demokratikus diktatúrája* című. Lenin a *Két taktiká*-t általában a jobboldali mensevik hibák ellen írta, de az általam idézett fejezetet a Martinov-féle baloldali szektás koncepció ellen, a forradalmi kommün koncepciója ellen írta.

Igaz, hogy az 1929-es Magyarország és az 1905-ös Oroszország társadalmi helyzete közt nagyon sok különbség volt – azt hiszem, nincs szükség ennek kifejtésére –, de a lényeges kérdésben volt bizonyos hasonlóság, abban, hogy a *demokratikus* forradalom volt napirenden, olyan demokratikus forradalom, amelyet a proletariátus vezet, amelynek lehetséges eredménye a munkásság és a parasztság demokratikus diktatúrája. Ilyen időszakban ezt a jelszót elvetni és helyébe a proletárdiktatúra jelszavát tenni, az átmeneti feladatot semmibe venni objektíve reakciós dolog, a reakciónak tett szolgálat, a szocializmus elárulása. Ezt mondja Lenin. Ilyen esetekben a stratégiának rendkívül nagy jelentősége van. Hadd hivatkozzak ezzel kapcsolatban egy hasonló esetre, a Kínai Kom-

munista Párt helyzetére, ahol szintén vita folyt 1930–1935-ben az azonnali proletárdiktatúra, a kommün jelszava, vagy ahogy Mao Ce-tung elvtárs fogalmazta, az új demokratikus diktatúra jelszava, lényegében a munkás-paraszt diktatúra jelszava között. A Szabad Népben olvashatták az elvtársak a Kínai Kommunista Pártnak azt a megállapítását, hogy a doktrinerség, a szektás magatartású emberek és álláspontok a Kínai Kommunista Pártban ellentétbe kerültek a marxizmus–leninizmus realitásával, és Kína demokratikus forradalma idején majdnem vesztébe vitték a forradalmat. Nem akarom itt ismertetni, csak felhívom az elvtársak figyelmét a Kínai Kommunista Párt határozatára a Kínai Kommunista Párt történetének egyes kérdéseiről.[31] Száz oldalon keresztül van itt szó a szektás hibákról, arról, hogyan rágalmazták Mao Ce-tung elvtársat öt éven keresztül jobboldali elhajlónak, hogyan szorították vissza a szektásak öt éven keresztül újra és újra azt az irányzatot, amelyet Mao Ce-tung elvtárs a Kínai Kommunista Pártban képviselt, jelesen a munkás-paraszt diktatúrára való irányvételt, mennyi kárt szenvedett emiatt a kínai forradalom, amely nem is győzhetett volna, ha ideológiailag nem győzött volna az antiszektariánus irányzat a szektariánus felett. Csak amikor a Mao Ce-tung elvtárs által vezetett antiszektariánus irányzat győzött a pártvezetésben, akkor vált lehetővé az, hogy a kínai forradalom valóban népi forradalom legyen, valóban a néptömegek forradalma, és valóban eredményesen indulhasson meg Kínában a győzelmes forradalom. Fontos a Kínai Kommunista Pártnak a szektás irányzat káros voltáról hozott határozatának alapos, tudományos elemzése, annak megmutatása, hogy nem győzhetett volna a kínai forradalom, ha nem győzött volna ott az antiszektariánus irányzat a párt ideológiájában, mert ez rendkívül tanulságos számunkra.

Tudjuk, hogy Dimitrov elvtársat is hasonló kérdések felvetéséért zárták ki annak idején egy időre a Bolgár Kommunista Pártból, amikor ott is a szektariánus és antiszektariánus irányzat harcában 1928-ban egy időre a szektás irányzat kerekedett felül, mérhetetlen károkat okozva a Bolgár Kommunista Pártnak.

Szántó elvtárssal vitatkozva a két uralkodó osztály létezésének kérdéséről beszél. Azt állítja, hogy abból kell kiindulni, hogy összefonódtak-e már annyira a földbirtokos és tőkés osztályok, hogy nem lehetséges már a nagybirtokos osztály felszámolása a forradalom első szakaszában, a nagytőkések felszámolása nélkül. Néhány adatot hoz fel az uralkodó osztályon belüli különbségekre, azt is említvén, hogy nem a GYOSZ volt az uralkodó osztályoknak politikailag legreakciósabb csoportja, hanem a TÉBE.[32]

Szántó elvtárs azt mondotta felszólalásában, hogy a párt számára nem az volt a döntő, hogy proletárdiktatúra vagy munkás-paraszt diktatúra álláspontjára helyezkedik, hanem az, hogy akár egyikre, akár másikra vesz irányt, hogyan köti ezt össze az agrárkérdés és a demokratikus feladatok megoldásával, vagyis az 1919-es hibák kiküszöbölésével. Ezzel az állásponttal nem tudok egyetérteni.

Kétségtelenül az egész történelmi időszakban alapvető kérdés, hogyan lehet összekötni a magyar forradalom menetében a demokratikus és a szocialista feladatokat. 1919 erre nem tudott helyes választ adni, mert úgy akarta megoldani a szocialista feladatokat, hogy a demokratikusokat átugrotta. Az 1920-as évek elején a párt egy ideig még azt mondotta, hogy 1919-ben hiba történt a szociáldemokratákkal való kapcsolatban, de egyébként 1919 úgy, ahogy volt, jó volt, és elvetette a földosztás álláspontját továbbra is. Később ezt a párt revideálta, de nem helyesen. Félig azt mondotta, amit most Szántó elvtárs itt kifejtett. Az 1919-es hibát úgy kell kijavítani, ahogy Oroszországban 1917 októberében a parasztkérdést felvetették: a proletárdiktatúra oldja meg a parasztkérdést, demokratikus földosztással. Ez azonban még így sem volt helyes álláspont, és a bolsevik párt októberi parasztpolitikáját leegyszerűsítette. 1917 októberéhez ugyanis hozzátartozik 1917 februárja is, és az októberi álláspontot a bolsevik párt azért tudta kidolgozni, mert előtte, ha felemásan is, de megvalósult egy munkás-paraszt demokratikus diktatúra. Ezenkívül az októberi agrárpoli-

tika akkor vetődött fel, amikor előbb a Kerenszkij-féle köztársaság idején a parasztság meggyőződött arról, hogy az a fura állam, amely februárban született, nem valósítja meg a parasztság követeléseit, és ezt csak újabb forradalomtól remélheti, amely munkáshatalmat teremt.

Nálunk a kérdés nem úgy vetődött fel az 1920-as években, mint 1917 októberében, hanem úgy, mint 1917 februárja előtt. Lehetséges-e és szükséges-e a munkáshatalomért folyó harcban egy olyan átmeneti szakasz, amelyben a demokratikus követelésekért küzdve a munkásosztály maga köré tömöríti a parasztságot, hogy tovább vezesse a proletárhatalom felé? Elzárkózás a munkás-paraszt demokratikus diktatúrától azt jelentette, hogy az átmeneti szakasztól zárkózunk el, amelyben a demokratikus célkitűzésekért folyó harcban megnyerhetjük a dolgozók támogatását. A Horthy-rendszer viszonyai között a proletárdiktatúra célkitűzésével nem lehetett meggyőzni a széles paraszti tömegeket arról, hogy a proletárhatalom fogja megvalósítani az ő célkitűzéseiket. *Ezért volt szükséges fellépni a forradalom átmeneti, demokratikus, előkészítő szakaszának a követelésével, és erre tettek kísérletet a Blum-tézisek.*

LUKÁCS GYÖRGY Csak néhány szót akarok mondani. Mint első felszólalásomban hangsúlyoztam, nem vagyok „blumabb a Blumnál", sőt ebben a kérdésben egyáltalán nem vagyok Blum, hanem azt kívánom az elvtársaktól, hogy minél komolyabban vizsgálják meg a Blum-tézisek valamennyi pozitív és negatív oldalát, és ez a kutatás határozza meg majd a tézisek helyét a magyar munkásmozgalom történetében.

A kérdésekkel kapcsolatban csak azt szeretném elmondani, hogy kétségkívül a Blum-tézisek negatív oldalaihoz tartozik a szövetségesek kérdésének nem eléggé beható elemzése, idetartozik a szociáldemokrata párthoz és a szakszervezetekhez való viszony. Amennyiben a történészeket az én személyes felelősségem érdekli ebben a kérdésben, kijelenthetem, hogy az első kérdésben a hibák kizárólag az én számlámat terhelik. Ha a szövetségesek kérdését a Blum-tézisek nem helyesen és kimerítően fejtik ki, azért személyesen én viselem a felelősséget, mert kötelességem lett volna a stratégiai vonal kidolgozásánál ezt megfelelő mélységgel tekintetbe venni.

Más a szociáldemokrácia és a szakszervezet kérdése. Itt a téziseket az egész nemzetközi vonalba beleágyazva kell megtárgyalni, tekintetbe véve a Vörös Szakszervezeti Internacionálé, a szakítások, a szociálfasizmus, „a szociáldemokrácia mint a fasizmus ikertestvére" kérdését stb. Felemlítették itt előzőleg a Szovjetunió belső viszonyait, ezekről most nem is beszélek, de ne felejtsék el, hogy ebben az időben a Kominternben a német „Versöhnlerekkel"* való harc állott homloktérben, és ez a harc éppen a szociáldemokrácia és a szakszervezetek kérdésében éleződött ki.

Amit Farkas elvtárs mondott a fasizmus kérdésében, ebben véleményem szerint messzemenően igaza van, de itt szerintem szintén nem egyenileg a Blum-tézisek szerzőjéről van szó, hanem arról a kérdésről, amelyet már érintettem a Politikai Akadémián tartott előadásomban,[33] hogy tudniillik egyikünk sem ismerte fel, hogy hosszú ideig Európában nem a szocializmus harca a kapitalizmussal állt közvetlenül az előtérben, hanem az összes antifasiszta erők mozgósítása a fasizmus ellen. Ezt Európában akkor senki sem ismerte fel, a Blum-tézisek szerzője sem. Ez olyan gondolat volt, amely lassan, sokkal később alakult ki, először talán a francia népfront praxisában, és azután megfogalmazást kapott a VII. kongresszus téziseiben és Dimitrov elvtárs felszólalásaiban. E tekintetben a Blum-téziseket nem lehet úgy tekinteni, mint amelyek már akkor megtették a stratégiában és a taktikában azt a fordulatot, ami később következett be.

Láthatják az elvtársak, hogy nekem eszem ágában sincs a Blum-tézisek jelentőségét stilizálni. Ennek ellenére röviden fel kell szólalnom Szántó Rezső elvtárs fejtegetései ellen. Most nem térek ki a demokratikus diktatúra és a proletárdiktatúra kérdésére, amelyről Kató elvtárs beszélt, ha én ezt talán más indokolással mondanám is el. Nem akarom ezzel az elvtársak figyelmét elterelni, de van ennek a kérdésnek egy magyar párttörténeti vonatkozása is, és én első felszólalásomban éppen azt akartam hangsúlyozni, hogy a Blum-téziseknek nagy szerepük van a szektarianizmus elleni harcban Magyarországon. Landler elvtárs személyével kapcsolatban szeretném kiemelni, hogy a régi Komintern-határozatokból és a

* Opportunisták. (német)

mai praxisunkban mindinkább megújuló felfogásból – amelyet azután Szántó elvtárs ma más szavakkal variál, hogy ti. tulajdonképpen két „elvtelen" frakcióról van szó, bár az egyik is és a másik is csinált néha valami jót – ered az a párttörténeti messianizmus, amely azután a személyi kultuszt teremtette meg párttörténetünkben.

Egyes dolgokban abszolúte egyetértek Szántó elvtárssal, hogy például Landler elvtárs 1919 előtt nem volt kommunista, hogy csak a diktatúra tapasztalatai után értette meg a kommunista párt jelentőségét stb. Ha azonban megállapítanánk, hogy Kun Béla és hívei részéről történtek helyes cselekedetek is, ha megállapítanánk, hogy a Landler-frakció részéről sok tévedés is történt, a Blum-tézisek az egyik példája a tévedések ama tömegének, amelyek a Landler-frakcióban előfordultak, ennek ellenére mégis állítom, hogy a szakszervezeti adó megtagadásának elutasításától a Blum-tézisekig, ha megszakításokkal is, ha következetlenül és hibákkal is – ahogy az elvtársak meg óhajtják fogalmazni – *folyt harc a szektarianizmus ellen, és nem egy messiás hozta rendbe a magyar párt vonalát. Abban az időben senki sem hozta azt rendbe.* A magyar párt megszabadulása a szektarianizmustól belső harcok, tévedések, tévedésekkel való leszámolások, hosszú küzdelmek eredménye, amelyekben a párt belső erői idézték elő, idézik elő és fogják előidézni a szektarianizmussal való leszámolást. Ebben látom én az elvi kérdést, és nem abban, hogy valaki valahol helyes vagy helytelen cselekedetet követett el.

Nem tartozik szorosan a tárgyhoz, de Farkas Sándor elvtárs idézte a Petőfi-kör filozófiai vitáján tett egyik megjegyzésemet. Én akkor egyáltalán nem a marxista produkció színvonaláról beszéltem. Nem kétséges, hogy a Horthy-korszakban a marxizmus nem hozott létre olyan műveket, mint Fogarasi Bélának a filozófiai idealizmusról szóló első cikke, mint Fogarasi *Logiká*-ja,[34] vagy ha szabad magamra hivatkoznom, mint *Az ész trónfosztása.*[35] De nem erről volt szó. Mit jelentett Magyarországon a marxizmus helyzete? Én azt emeltem ki, hogy akkor párttagok és nem párttagok életük veszélyeztetésével igyekeztek Marx- és Lenin-szövegekhez jutni. Abból az időből, amikor az illegális mozgalomhoz közöm volt, tudom, hogy voltak Pesten könyvkereskedések, ahol dugva lehetett

egy egy Lenin-művet kapni, és értelmiségiek, nemcsak párttagok, ötévi fegyházat kockáztattak azért, hogy Lenin *Állam és forradalom* vagy *Materializmus és empiriokriticizmus* című könyvét elolvassák. Ha ezzel összehasonlítom azt a mélységes közönyt, gúnyt és megvetést, amely az értelmiség – és most hozzá szeretném tenni, Farkas elvtárs, én őszintén beszéltem akkor, és őszintén beszélek most is –, még a párttag értelmiség egy részében is a marxizmus dogmatikus eltorzításai következtében ma van, akkor igenis fenntartom ezt az álláspontomat. Itt – ismétlem – természetesen nem a marxizmus produkciójának színvonaláról van szó.

NEMES DEZSŐ Engedjék meg, hogy a napirenden lévő fő kérdésben, a Blum-tézisek értékelésében próbáljam összefoglalni a vita eredményeit és egyben a magam véleményét. Azt hiszem, egyetértünk – talán Szántó Rezső elvtárs kivételével – abban, hogy *a Blum-tézisek igen pozitív okmányai pártunk történetének.* Egyetértek Kató elvtárssal és más elvtársakkal abban, hogy a Blum-téziseknél a hangsúly nem azon van, melyek a tézisek *fogyatékosságai,* hanem azon, *milyen lépést tettek előre a szektás irányvonal felszámolása terén.* Nem az itt a fő kérdés, mi mindent nem tudtak még a Blum-tézisek megoldani, hanem az, hogy egy alapvető kérdésben igen jelentős kezdeményezést jelentettek, amely ha sikerrel jár, megkönnyítette volna számos más kérdés helyes felülvizsgálását, így a taktikai kérdésekét is, amelyeket a Blum-tézisek még nem oldottak meg.

Ami azt illeti, hogy a szövetségi politika kérdésében a Blum-tézisek fogyatékosságai kizárólag Lukács elvtárs hibájából eredtek volna, ezzel nem tudok egyetérteni. Ezzel csak akkor tudnék egyetérteni, ha lett volna valaki más, aki ebben a kérdésben előbbre megy, és azzal szemben foglal el Lukács elvtárs álláspontot. A helyzet az, hogy Lukács elvtárs ebben a kérdésben nem ment tovább, mint a párt, annak vezetése, és hogy nem ment tovább, ez nem kizárólag az ő felelőssége, hanem ezért felelős pártunk *egésze* és vezetése, beleértve Lukács elvtársat is.

A szövetségi kérdés felvetésével kapcsolatban hangsúlyozom, hogy ennek a kérdésnek elégtelen megoldása, illetve megoldatlansága nem magyarázható a nemzetközi körülményekkel, ezért a felelősséget a magyar párt nem oszthatja meg másokkal, de semmi

esetre sem gondolok arra, hogy ezért a felelősséget Lukács elvtársra korlátozzuk. Ez nem volna helyes és igazságos.

Azt hiszem, hogy a Blum-téziseket, legalábbis azt a szakaszt, amely a stratégia és a taktika kérdését tárgyalja, nyilvánosságra is kell hoznunk. Ebben is vannak bizonyos fogyatékosságok, de nem fogjuk rövidíteni, mert nem akarunk a lakkozás bűnébe esni.

Győrffy elvtárs a párttörténeti előadás szövegéhez javasolt kiegészítés kapcsán a szövetségi politika kérdését illetően felveti, vajon indokolt-e az egész parasztsággal való szövetség politikáját felvetni ebben az időszakban. Párttörténeti előadásomban állást foglaltam ebben a kérdésben, és ezt az álláspontomat fenntartom. Végeredményben egyezik azzal a javaslattal, amelyet Győrffy elvtárs tett. Úgy gondolom, hogy ezt már megvitattuk. Megállapodtunk, hogy *ebben az időszakban* irreális dolog arra gondolni, hogy a kuláksággal is szövetkezhetünk a Horthy-fasizmus elleni harcban. A döntő kérdés azonban a középparasztsággal és a városi középrétegekkel való aktív szövetség.

Felvetődött itt az a kérdés, hogy szabad-e fetisizálni a stratégia kérdését. Nem szabad. Még hibás stratégia mellett is lehet részeredményeket elérni, de azt is meg kell mondani, akármilyen fájdalmas is, hogy *hibás stratégiával a forradalmat győzelemre vinni nem lehet*. Ez a történeti igazság.

Vigyázzunk arra, hogy a frakciókat ne tekintsük pártunk egészének. Én például a Rákosi-per idején kerültem a pártba, a per nagy mozgósító, lelkesítő hatására. De egészen 1929-ig, a Kominternek Nyílt Leveléig nem tudtam azt, hogy pártunk vezetésében frakciók vannak. Itthon ebben az időszakban, 1925–29-ben frakcióharc nem volt, mert az elvtársak az 1921–23-as tapasztalatokon okulva nagyon vigyáztak arra, hogy a frakciós ellentéteket ne hozzák át ide. Meg kell mondanom, hogy mindkét frakció vigyázott erre. Megdöbbenéssel hallottam a börtönben – mert éppen börtönben voltam – a Nyílt Levélből, hogy pártunk vezetésében frakciók vannak. Ne ítéljük meg tehát az egész pártot a frakcióharcok szemszögéből, ez csak a pártvezetés kérdése volt. Hozzá kell tennem, hogy *nem a pártvezetés története alkotja a párt történetét*, mert a gyakorlatban a pártvezetés sok hibáját a párttagság, a pártszervezetek részben korrigálják. Ez azonban nem változtat azon

az igazságon, hogy a párt stratégiáját a párt vezetése szabja meg, és a részleges, gyakorlati korrekciók nem menthetik meg a pártot azoktól a hibáktól, amelyek helytelen stratégiából fakadnak, és kihatással vannak a párt taktikájára.

Felvetődött az a kérdés, hogy pártunk politikájában milyen arányban kell ismertetni, szerepeltetni a pozitívumokat és a negatívumokat. Az én véleményem az, hogy olyan arányban, amilyen arányban a valóságnak megfelel. Igen, a tények alapján, a tények gondos elemzése alapján. Nem kell félni attól, hogy egyik vagy másik időszakban sok a negatívum, mert annak is megvannak a politikai tanulságai.

Még külön kitérek egyik-másik elvtárs felszólalására. Ladányi elvtárs: az alól, hogy mi Rákosi elvtárs szerepét eltúloztuk, az én előadásom sem kivétel, pedig amikor kidolgoztam, szembenéztem ezzel a veszéllyel, és megpróbáltam elkerülni, mégis felül akarom vizsgálni a saját előadásomat is. Azért volt nekem könnyebb ezt elkerülni, mert amikor előadásomat kidolgoztam, már 1954-et írtunk, akkor már megvolt a Szovjetunió Kommunista Pártjának határozata a személyi kultusz ellen, akkor már mi is vívtuk harcunkat a személyi kultusz ellen, de hogy teljesen mentes-e ettől előadásom, azt még felül kell vizsgálni.

Siklós elvtárs azt elemzi, hogy kinek tetszett a közvetlen proletárdiktatúra jelszava. Én fiatal voltam abban az időben, ismerem az akkori ifjúságot, és még emlékszem rá. Nem hiszem azt, hogy ha pártunk kiadja a *demokratikus forradalom* jelszavát, akkor az akár az ifjaknak, akár az öregeknek, akár a szegényparasztoknak, akár a kubikosoknak kevésbé tetszett volna. (*Siklós András:* De nem adta ki!) Ne azt nézzük, hogy ez kinek tetszett. (*Közbeszólások:* Többnek tetszett volna! Szélesebb körben!) Többnek tetszett volna, de ne úgy állítsuk be, mintha az előbbieknek talán kevésbé tetszett volna. Ezt onnan tudom, mert az MSZMP idején a köztársasági jelszóval szereztünk tapasztalatokat, a jelszó propagandájával. Sajnáltuk, hogy a köztársaság jelszava lekerült a napirendről, mert reálisabbnak, közelebbinek éreztük.

Felvetődött az a kérdés, hogy szerepet játszott-e a helytelen stratégia a párt konspirációs helyzetében? Azt hiszem, hogy van valami igazság Siklós elvtárs szavaiban ebben a tekintetben, mert

a helytelen stratégia és a helytelen taktika nehezíti a párt tömegkapcsolatainak kiépítését, a párt szervezeteinek fokozottabb beágyazását a tömegek közé, és nehezebbé teszi a párt konspirációs helyzetét is. Hozzáteszem, nemcsak a szektás elhajlások idéznek elő nehéz konspirációs helyzetet a pártban. A jobboldali elhajlások ugyanilyen hibákhoz vezetnek. Akár jobb-, akár baloldali elhajlás mutatkozik a pártban, annak bizonyos kihatása van a párt konspirációs helyzetére is.

Nem akarok kitérni Szántó elvtársnak arra az álláspontjára, hogy tényleg volt-e két osztály. Szántó elvtárs most már más véleményt mond. Most úgy értettem, hogy nem azon vitatkozik, hogy két osztály van-e, most már elismeri a két osztályt, de óv bennünket attól a beállítástól, hogy a burzsoázia haladó osztály lett volna a földbirtokosokkal szemben. Azt hiszem, ilyen beállítás sorainkban nem volt, s ezt a kérdést nem is vitattuk.

Én sem értek egyet azzal a véleménnyel, hogy a demokratikus jelszavak függetlenek lennének a stratégia jelszavától. Nem mintha tagadnám, hogy a proletárdiktatúra stratégiai célkitűzése lehetővé teszi a demokratikus jelszavak kiadását is. Ilyeneket ki is adtunk. A földosztás követelése demokratikus követelés, és a proletárdiktatúra jelszavával együtt kiadtuk. A Trianon elleni harc követelése demokratikus követelés, és a proletárdiktatúra jelszavával együtt kiadtuk, de voltak még más követelések is. Ezenkívül tény az, hogy az átmeneti programban az MSZMP időszakában kiadtunk több demokratikus jelszót. Igaz, hogy az általános titkos választójog mint jelszó nem szerepelt, de több utalás, több hajlandóság volt még erre is, adódott volna lehetőség az átmeneti programban a titkos választójog jelszavának kiadására is.

Mindez nem változtat azon a tényen, ami véleményem szerint is alapvető, hogy Magyarországon a fő stratégiai kérdésben nem foglaltunk el helyes álláspontot, és ez túlságosan leszűkítette a párt által kiadott demokratikus jelszavak körét. Még a proletárdiktatúra jelszava mellett is lehetett volna ennél szélesebb méretekben kiadni demokratikus követeléseket is, ez igaz, de nem dönti el a kérdést.

Engedje meg Lukács elvtárs, hogy egyetlen észrevételt tegyek azzal a megállapításával kapcsolatban, hogy a marxizmus helyzete

ma Magyarországon nehezebb, mint volt a felszabadulás előtt. Ebben a formában, ahogy ezt most Lukács elvtárs mondta (*Lukács György:* Akkor is így mondtam!), van valami igazság is, de azt hiszem, még ebben a formában is rendkívül félreérthető. (*Győrffy Sándor:* Félremagyarázható!) Rendkívül félremagyarázható, ha úgy tetszik, és ha így van, akkor valami hibája van. Azért magyarázható félre, mert hiányzik belőle minden eredmény, amelyet a marxizmus elterjesztése és művelése terén eddig elértünk. Ezért alkalmas arra, hogy olyan elemek is zászlajukra írják jelszóként, akik kárörvendő célra használják fel: „nesze nektek, marxisták!".

LUKÁCS GYÖRGY De a dolog lényege, hogy mi írjuk ezt zászlónkra, és az ebből adódó *feladatot* helyesen lássuk. Nálunk ugyanis van olyan tendencia, hogy egypár kis hibával, de lényegében jól csináltuk ezt a dolgot, a kis hibákat kijavítva és jól kell folytatni. Nem, a marxizmus propagandájában, gyakorlásáról nem is szólva, *fordulatot* kell csinálnunk, ez az alapvető értelme annak, amit mondtam.

NEMES DEZSŐ Ez igaz, Lukács elvtárs, mégis azt javasolnám, hogy vigyázzunk a megfogalmazásokkal, mert nemcsak azt értik belőle, amit mi akarunk, azt is érthetik belőle, amit mi nem akarunk, és amit Lukács elvtárs sem akar.

Ma divatos azt mondani bizonyos elvtársak körében, hogy ma a fő veszély a szektarianizmus, ez ellen kell harcolni a politikában, és ezért is fontos hangsúlyozni a szektás hibákat pártunk történetében, mert ezzel erősítjük a mai politikában a szektás hibák elleni harcot.

Elvtársak! Két megjegyzést akarok tenni. Az egyik az, hogy mi elítéljük, kritikusan felülvizsgáljuk korábbi aktualizáló tevékenységünk hibáját. Vigyázzunk, hogy miközben elítéljük, ne essünk bele egy újfajta, más előjelű aktualizálás hibájába. Másrészről hangsúlyozni akarom azt, hogy hiba volt például, amikor az 1954-es jobboldali eltorzulások elleni küzdelmet egyoldalúan vittük, és *csak* a jobboldal ellen harcoltunk. Hibának tartanám, ha ma a baloldali, szektás hibák elleni harcot egyoldalúan vinnénk, mert szerintem *két fronton kell vinni ezt a harcot,* és ha ezt elhanyagoljuk, akkor ennek olyan következményei is lehetnek, mint a mai Szabad Népben közölt poznańi események. Nagyon el kell

gondolkoznunk rajta. Teljesen igaz, hogy 1936-ig a szektásság volt a fő hiba pártunkban, de azért azt is látnunk kell, hogy van pártunk múltjának olyan időszaka, amikor a jobboldali elhajlások voltak jellemzőek. Ezt az időszakot két pártfeloszlatás jellemzi: az 1936-os és az 1943-as.[36] (*Kató István:* A jellemző az volt, hogy a párt jó politikát vitt!) A párt nem csinált egészen jó politikát azért, mert ebben az időszakban jellemzőek voltak a jobboldali hibák, de helytelen lenne mindazt az eredményt lebecsülni, amit a párt ebben az időszakban a jobboldali hibák ellenére is elért. (*Ladányi Andor:* A jellemző a párt jó politikája volt ebben az időszakban, és nem a hibák!) Bocsánatot kérek, a pártfeloszlatás nem túlságosan volt jó, s oda vezettek a hibák. Miért vetem ezt fel? Nem azért, hogy most kutyafuttában jellemezzem pártunknak ezt az időszakát. Azért vetem fel, hogy lássuk, pártunk múltjában a jobboldali hibáknak is vannak tradíciói, és ha pártunk múltja alapján akarjuk eldönteni, hogy vajon egy fronton kell-e elsősorban harcolni, és a másik fronton csak másodlagosan, akkor pártunk múltja is azt mutatja, hogy két fronton kell harcolni, mind a szektás baloldali hibák ellen, mind a jobboldali veszély ellen.

Engedjék meg az elvtársak, hogy ezzel mostani értékes vitánkat be is fejezzük. Gondolom, hogy a viták nem érnek véget, és a jövőben, elősegítve a párttörténeti kutatás ügyét, folytatódni fognak.

1956

Azok a sorok, melyekhez ez az utóirat kapcsolódik, mindenki számára látható, milyen feszült, túlfűtött hangulatban születtek. Ez az „eufóriás állapot" nemcsak azzal magyarázható, hogy sok intellektuális kaland után, majdnem ötvenévesen, végre szilárd talajt éreztem lábam alatt. Hozzájárultak ehhez az elmúlt másfél évtized eseményei is. A forradalom első éveiről már szólottam. Nem szóltam még azonban a Lenin halálát követő évekről. Aktív harcosként éltem át Sztálin harcát Lenin igazi, valódi örökéért Trockijjal, Zinovjevvel stb. szemben, és láttam, hogy éppen azokat a vívmányokat sikerült átmenteni és a további építőmunka számára gyümölcsözővé tenni, melyekkel Lenin ajándékozott meg bennünket. Az azóta eltelt évek, s mindazok a tapasztalatok, melyeket ez a periódus hozott, lényegében nem változtattak semmit az 1924-től 1930-ig terjedő időszak e megítélésében. Ehhez jött még, hogy az 1920–30 körüli filozófiai vitáktól[1] azt remélhettem, sikerül majd olyan kapcsolatokat, mint Hegelé és Marxé, Feuerbaché és Marxé, Marxé és Leniné – az úgynevezett plehanovi ortodoxiától való megszabadulás –, tisztázni, s új horizontok nyílnak meg ezáltal a filozófiai kutatás előtt. Amikor 1932-ben a RAPP-ot (RAPP = Rosszijszkaja Asszociacija Proletarszkih Piszatyelej – Orosz Proletárírók Szövetsége) feloszlatták, mellyel szemben mindig oppozícióban álltam, számomra és – egyáltalán – *sokunk számára* széles perspektíva nyílt: a szocialista irodalom, a marxista irodalomelmélet és -kritika bürokratizmus által immáron vissza nem fogott fellendülésének lehetősége; ahol is két tényezőt kell egyképp nyomatékosan hangsúlyozni: az irodalomelmélet és -kritika marxista–leninista jellegét, valamint azt a mozzanatot, hogy nem létezhetnek valamiféle bürokrácia által felállított korlátok. Ha ehhez még hozzáteszem azt is, hogy éppen ezekben az

években ismerkedtünk meg a fiatal Marx alapvető munkáival, mindenekelőtt a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*-kal, és egyidejűleg Lenin filozófiai hagyatékával, felsoroltam mindazokat a tényeket, melyek a harmincas évek elejének ujjongó hangulatát és nagy reményeit életre hívták.

Az a tény, hogy – optimistán szólva a dologról – már akkor is minden második olyan gondolattal, mely a sablontól eltért, tompa vagy éppenséggel agresszív ellenállásba és visszautasításba ütköztünk, csak lassanként, fokozatosan színezte valamelyest halványabbra mindeme reményeket. Kezdetben azt gondoltam, s ezt hitték velem együtt mások is, sokan, hogy mindössze a még mindig kísértő múlt káros maradványaival állunk szemben („Rappisták", vulgárszociológusok stb.). Később azonban világossá vált számunkra, hogy mindezek az elméleti fejlődést hátráltató tendenciák szilárd bürokratikus alapokra támaszkodnak. Mégis: egy ideig azt hittük, azt hihettük, hogy a dogmatizmusnak ez a védelmi rendszere többé-kevésbé esetleges jelenség; sokan közülünk így sóhajtottak, Sztálinra gondolva: „Ah, si le roi le savait."* Természetesen ez az állapot nem tarthatott örökké. Be kellett látnunk, hogy a haladó, előremutató, a marxista kultúrát gazdagító irányzatok és az önálló gondolatok születését dogmatikusan, tirannusi bürokráciával visszaszorító törekvés közti ellentét forrását Sztálin rendszerében és ennek következtében Sztálin személyében kell keresni.

Ha azonban állást kellett foglalnunk ezzel a kérdéskorrel kapcsolatban, minden gondolkodó embernek az akkori világtörténelmi helyzetből kellett kiindulnia: a kor képe pedig Hitler előretörését mutatta, megsemmisítő szocializmusellenes háborújának előkészületeit. Én a magam részéről mindvégig világosan láttam, hogy az e helyzetből adódó döntéseknek mindent, de mindent – legyen az számomra személyesen a legdrágább akár, legyen az saját életművem – feltétel nélkül alá kell rendelni. Életem központi feladatának tartom, hogy a marxista–leninista világnézetet az általam ismert területeken helyesen alkalmazzam, s azt, amennyiben ez az újonnan felfedezett tények tükrében fontosnak bizonyul, kellő-

* Ó, ha a király tudná... (francia)

képpen továbbfejlesszem. Mivel azonban tevékenységem e szakaszára nézve világtörténelmileg mindennek a középpontjában az egyetlen szocialista állam létérdekeiért, s ezáltal a szocializmus létérdekeiért vívott harc állott, természetes, hogy minden döntésemet, az életművemmel kapcsolatosakat is, az ebből következő döntéseknek rendeltem alá. Ez ugyanakkor soha nem jelentett kapitulációt mindazon ideológiai tendenciák előtt, melyek ennek a harcnak a során keletkeztek, terjesztésre kerültek, és végül megint eltűntek. Egyidejűleg azonban tisztában voltam vele, hogy abban az időben bármiféle oppozíció nemcsak hogy fizikailag volt lehetetlen, hanem nagyon könnyen azoknak az erőknek a szellemi-erkölcsi támaszává lehetett volna, melyek minden kultúra halálos ellenségei és pusztítói voltak.

Ezért arra kényszerültem, hogy egyfajta partizánharcot folytassak saját tudományos eszméimért, vagyis hogy néhány alkalmas Sztálin-idézettel műveim megjelenését lehetővé tegyem, és ezekben fejtsem ki aztán eltérő nézeteimet a szükséges elővigyázatossággal és mégis olyan nyíltan, amennyire azt a mindenkori történelmi erőtér megengedte. Ez természetesen néha hallgatást parancsolt. Köztudomású például, hogy a háború alatt határozat született, mely Hegelt a feudális reakció ideológusának és a francia forradalom ellenfelének nyilvánította. Ennek következtében természetesen nem jelentethettem meg akkor az ifjú Hegelről írt könyvemet. Azt gondoltam: a háborút effajta tudománytalan ostobaság nélkül is meg lehetne bizonyára nyerni. De ha már egyszer a Hitler-ellenes propaganda olyannyira fontosnak tartja ezt az egész Hegel-ügyet, úgy pillanatnyilag kétségkívül fontosabb, hogy a háborút megnyerjük, mintsem hogy Hegel valódi szerepén és helyes értelmezésén vitatkozzunk. Jól tudjuk, hogy ez a hamis elmélet még a háború után is sokáig tartotta magát. Köztudomású azonban, hogy Hegel-könyvemet most már – anélkül, hogy egy sort is változtattam volna rajta – kiadathattam.

Ugyanakkor sokkal súlyosabb társadalmi problémák is mutatkoztak, melyek abban az időben a sztálini módszerek negatívumait egyre inkább megvilágították. Természetesen a nagy perekre gondolok. Jogosságukat kezdettől fogva szkeptikusan ítéltem meg – nem sokkal másképp, mint ahogy például a nagy francia forrada-

lom idején lefolytatott, a girondisták, dantonisták stb. elleni perekről vélekedtem; vagyis: helyeseltem történelmi szükségszerűségüket, anélkül hogy törvényességük kérdésére különösebb súlyt helyeztem volna. (Ma már azon a véleményen vagyok, hogy Hruscsovnak igaza van, amikor politikai szempontból való szükségtelenségüket is élesen kiemeli.)

Álláspontom csak akkor változott meg alapvetően, mikor kiadták a jelszót, hogy a trockizmust stb. gyökerestől ki kell irtani. Kezdettől fogva jól láttam, hogy ebből semmi egyéb nem származhat, mint javarészt ártatlan emberek tömeges elítélése. S ha ma megkérdeznének, miért nem foglaltam annak idején nyíltan ilyen szellemben állást, úgy most sem elsősorban az ilyen értelmű állásfoglalás fizikai lehetetlenségét hangsúlyoznám – politikai emigránsként éltem a Szovjetunióban –, hanem az erkölcsit: a Szovjetunió közvetlenül a fasizmussal megvívandó élethalálharca előtt állt. Meggyőződéses kommunista tehát csak egyet mondhatott: „Right or wrong, my party."* Bármit tett is ebben a helyzetben a Sztálin vezette párt – melyben sokan voltak, akik ugyanúgy gondolkoztak, mint én –, feltétel nélkül szolidárisnak kellett lennünk vele ebben a harcban, és ezt a szolidaritást – mindennek fölébe kellett helyeznünk. A győztesen befejezett háború alapvetően megváltoztatta az egész helyzetet. Én magam huszonhat év emigráció után újra hazatérhettem. Úgy éreztem, egészen új korszakba lépünk, melyben – akárcsak a háborúban – lehetővé válik a világ demokratikus erőinek szövetsége; legyenek azok szocialisták vagy polgári jellegűek akár, a reakció ellen. 1946-ban, a „Rencontres Internationales" során, Genfben tartott beszédem[2] világosan kifejezte ezt a várakozást, ezt a hangulatot. Vak lettem volna persze, ha Churchill fultoni beszédétől fogva nem láttam volna világosan, milyen erősek a kapitalista világ ellentendenciái, milyen erős és befolyásos nyugati körök törekedtek a háború alatti szövetség felmondására, valamint arra, hogy a háborúbeli ellenséghez politikailag és ideológiailag közeledjenek. Már Genfben olyan koncepciókkal lépett fel Jean-R. de Salis és Denis de Rougemont, melyek célja nem volt egyéb, mint hogy a Szovjetuniót ki-

* Akár jó, akár rossz, az én pártom. (angol)

rekesszék az európai kultúrából. Ugyanakkor vakság lenne azt is tagadni, hogy az erre történő reagálás a szocialista táborban éppen annak az ideológiának számos jegyét viselte magán, melynek felszámolását én magam és velem együtt sokan mások éppen a békétől, a szocializmusnak a közép-európai népi demokráciák létrejötte által való megerősödésétől várták. Éppen azért, mert kitartottam ezek mellett a törekvések mellett, melyeket, ahogy azt hittem, és most is hiszem, az új világhelyzet parancsoló szükségszerűséggel előírt, csatlakoztam a wrocławi kongresszuson lelkesen a békemozgalomhoz, melynek mind a mai napig lelkes híve vagyok. Igen jellemző módon wrocławi beszédem tárgya a tegnapi és a mai ellenség: az imperialista reakció dialektikus egysége és különbözősége volt.[3]

Az 1948-as év 1917 óta a legnagyobb korfordulónak tekinthető: ebben az évben győzött Kínában a proletárforradalom. Éppen ezáltal derültek ki világosan Sztálin gyakorlatának és elméletének alapvető ellentmondásai. Mert ez a győzelem objektíve azt jelentette, hogy az a korszak, melyet a „szocializmus – egyetlen országban" jelszó jellemzett – melynek védelmezésében egyébként Sztálinnak Trockijjal szemben teljességgel igaza volt – végérvényesen a múlté lett, lezárult: a közép-európai népi demokráciák létrejötte ehhez képezte mintegy az átmenetet. Szubjektíve pedig megmutatkozott, hogy Sztálin és követői a radikálisan megváltozott világhelyzetből nem akarták és nem is tudták levonni az elméleti, s ebből következően a gyakorlati következtetéseket sem. Maga Sztálin, bár rendkívül okos emberként, a gyakorlatában minden kétséget kizáróan láthatta az új helyzet néhány tünetét, mozzanatát, azok alapjáig azonban soha nem volt képes elhatolni. Mégpedig azért nem, mert az a gondolat, miszerint az alapvető szakítást jelentene a „Szocializmus – egyetlen országban" korszak módszereivel – nevezetesen azokkal a módszerekkel, melyek objektíve az iparilag visszamaradt Oroszország állandó veszélyeztetettségéből eredtek, melyeket azonban Sztálin messze túlhajtott e szükségszerűség határán –, teljességgel kívül rekedt horizontján. Így történhetett, hogy az új világhelyzetet, mely végül is parancsolóan követelt volna új taktikát és új stratégiát, olyan tett vezette be, mely a régi taktika és stratégia végzetes kicsúcsosodása és túl-

feszítése volt: a Szovjetunió szakított Jugoszláviával. Folytatásként természetesen a nagy perek időszakának módszerei tértek vissza újból.

Ami engem illet, az új alapok és a régi ideológia ellentmondásosságát jól megvilágította számomra az a vita, mely Magyarországon 1949–50-ben *Irodalom és demokrácia* című könyvem kapcsán kitört.[4] Hazatérésem, 1945 óta, jóllehet szervezetileg egy pillanatra sem voltam vezető funkcionárius, mindvégig azon fáradoztam, hogy az új helyzetből a megfelelő következtetéseket vonjam le, melynek célja a szocializmusba való átmenet megvalósítása volt új alapokon, fokozatosan és a meggyőzésre építve. Azokat az írásaimat és beszédeimet, melyeket az imént említett könyv tartalmazott, ennek a törekvésnek szenteltem. Habár ma némely tekintetben hiányosnak, nem eléggé céltudatosnak és következetesnek kell tartanom ezeket az írásokat, mégis: a helyes irányba mutattak. A vita viszont megmutatta nekem, milyen végtelenül reménytelen, hogy a dogmatizmus ideológusaival termékeny vitát folytathassunk.

Az első nagy előny, melyet számomra ez a vita és a vita során mutatott teljes taktikai visszahúzódásom hozott (ne feledjük: mindez a Rajk-per idején történt!), az volt, hogy szétágazó funkcionáriusi tevékenységemet abbahagyhattam, és kizárólag az elméleti munkára koncentrálhattam erőmet. A vita tapasztalatai és a napi politika eseményei hozzásegítettek, hogy a marxizmus–leninizmus problémáit Sztálin és követői módszereivel szemben elmélyülten vizsgálhattam át. Az az egyre növekvő meggyőződésem és gyanúm, hogy Sztálin a világhelyzetben kialakuló újat egyáltalán nem értette meg, most a múlt alaposabb tanulmányozása révén is igazolást nyert, kiszélesedett, és általános síkra emelkedett. Világossá vált előttem, hogy Sztálin, amikor a fasizmus elleni harc a húszas évek második felében központi kérdéssé lett, ennek a jelentőségét is csaknem egy évtizeddel később ismerte fel és értette meg. Tanítása, miszerint a szociáldemokrácia a fasizmus „ikertestvére", abban a történelmi pillanatban, amikor a munkásság, sőt minden demokratikus erő egységfrontjának létrehozása az emberi kultúra élethalál-kérdésévé vált, éppen *lehetetlenné tette* ennek az egységfrontnak a kialakulását. Sztálin tehát maka-

csul kitartott egy olyan stratégia és taktika mellett, mely az 1917-es forradalmi viharban és az azt közvetlenül követő időszakban teljesen helyénvaló volt ugyan, a konszolidáció és ugyanakkor a monopoltőke legreakciósabb elemeinek nagyszabású offenzívája kibontakozásakor azonban objektíve már teljességgel elavult. Ami 1948 után történt, számomra olybá tűnt tehát, mintha a húszas évek alapvető tévedésének világtörténelmi méretű ismétlődése lenne.

Jelen írás fő témája: nézeteim belső fejlődése. Mégis: lehetetlen akár még csak vázolni is ezen a helyen azt a gondolatrendszert, mely Sztálin hamis nézeteinek alapját képezte. Hadd jegyezzek meg csupán annyit, hogy Sztálin gondolkodásának tragikus kettőssége egyre világosabbá vált előttem.

Lenin az imperializmus korszakának kezdetén a klasszikusok tanításait továbbfejlesztve határozta meg a szubjektív tényező szerepét. Sztálin azonban mindebből szubjektivista dogmarendszert alakított ki. Tragikus kettőssége pedig abban volt, hogy nagy tehetsége, adottságai, érett és gazdag tapasztalatai, valamint nem lebecsülendő éleslátása révén gyakran át tudta törni e szubjektivizmus bűvös körét, sőt világosan látta a szubjektivizmus hibás voltát is. Ilyenmód érzem tragikusnak, hogy utolsó művében[5] jogos kritikával illeti az ökonómiai szubjektivizmust, anélkül hogy a legkisebb sejtés felderengene benne, hogy ő maga volt ennek a szubjektivizmusnak szellemi atyja és rendíthetetlen támogatója. Másrészt egy ilyenfajta gondolatrendszerben egymásnak mereven ellentmondó felfogások élnek békés módon egymás szomszédságában. Így például a szüntelenül és szükségszerűen élesedő osztályellentétekről szóló tanítás a kommunizmus és a szocializmus magasabb foka kézzelfogható közelségének elméletével. Ezeknek az egymást kölcsönösen kizáró megállapításoknak az összeépítéséből jött létre lidércnyomásszerű víziója arról a kommunista társadalomról, melyben a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" szabad elve valamely autokratikus szervezetű rendőrállamban valósul meg stb. stb. Sztálin, akinek nagy érdeme, hogy sikeresen védte meg Trockijjal szemben a „szocializmus – egyetlen országban" lenini tanítását, s mentette meg azt egyúttal olyan időben, amikor a szocializmus belső válságot élt át, az

1948-cal beköszöntött korszak problémái előtt elméletileg csaknem ugyanolyan értetlenül állt, mint annak idején Trockij a Szovjetunió fejlődésének szükségszerűségeiből fakadó kérdésekkel szemben. Az, hogy Sztálinnak ez az elmaradottsága és értetlensége a szocializmussal szemben álló imperialisták számára megkönnyítette a hidegháború folytatását, ma már sokak előtt nyilvánvaló tény.

Ismétlem: itt most csupán nézeteim fejlődésének vázolása a feladatom; s e fejlődést is mindenekelőtt a marxizmus elméleti problémáinak szemszögéből vizsgálni. Mindaz, amit eddig Sztálinról elmondtam, azt a célt szolgálta csupán, hogy megteremtse a helyes kérdésfeltevés hátterét és atmoszféráját. Ha arra a lelkesedésre gondolunk, mely az értelmiség jelentős részét a nagy szocialista forradalom első éveiben eltöltötte, úgy Leninnek a marxizmuson végzett zseniális, kétszeres reformműve jelentős szerepet játszott e hangulat megteremtésében. Egyrészt, mert Lenin letisztította a marxizmus klasszikusairól az évtizedeken át rájuk települt előítéleteket. És ennek a tisztogató munkának a során megmutatkozott, milyen gazdag Marx és Engels műve olyan felismerésekben, melyek addig még nem kerültek napvilágra. Másrészt Lenin kérlelhetetlen valóságérzékével egyidejűleg arra is rámutatott, hogy azoknak az új problémáknak a során, melyeket az élet felvet, nem lehet kizárólagosan „tévedhetetlen" idézetekre hivatkozni, melyeket a klasszikusoktól rángatunk elő. Így például maró gúnnyal jegyezte meg a marxistáknak erről a típusáról a NEP bevezetésekor: „Maga Marx sem gondolt rá, hogy akár csak egy szót is írjon erről a kérdésről, s meghalt anélkül, hogy egyetlen pontos idézetet, egyetlen megcáfolhatatlan útmutatást hagyott volna hátra erre nézve. Így hát most kénytelenek vagyunk magunk megkeresni a kivezető utat."[6]

Mint itt már szólottam róla, Lenin halála után komoly reményeket fűztem a marxizmus lenini alapokon való felépítéséhez. Kellőképpen vázoltam fokozatos és egyre növekvő csalódásomat is. Befejezésül arról kellene még szót ejtenem – ez lenne a lényeg –, hogyan foglalhatnók össze röviden e helyzet legfontosabb elméleti következményeit. A dolog lényege abban áll, hogy abban a mértékben, ahogy Sztálin szellemi uralma megszilárdult, és személyi kultusszá merevedett, a marxista kutatás is messzemenőkig

„végérvényes igazságok" taglalásává, alkalmazásává és terjesztésévé vált csupán. Az uralkodó tan szerint az élet és a tudomány minden kérdésére ott volt a válasz a klasszikusok, mindenekelőtt azonban Sztálin műveiben. Ennek során kezdetben Marxot és Engelset szorította mindinkább háttérbe Lenin, majd később Lenint is egyre erőteljesebben: Sztálin. Jól emlékszem még például arra az esetre, amikor egy filozófust megróttak, mert a dialektika meghatározásait Lenin *Filozófiai füzetei*-ből kiindulva tárgyalta; Sztálin – vetették a szemére – *Párttörténet*-e negyedik fejezetében sokkal kevesebb ismérvet sorolt fel a dialektikára vonatkozóan, s ezzel egyben le is rögzítette azok számát és jellegét. Így azután egyébről sem volt szó soha, mint hogy a mindenkor szőnyegen levő kérdéshez a megfelelő Sztálin-idézetet megtalálják. „Mi is egy eszme?" – tette fel a kérdést egyszer egy német elvtárs, s mindjárt így válaszolt rá: „Egy eszme nem egyéb, mint az, ami az idézeteket összeköti." Természetesen helytelen lenne azt állítani, hogy a marxizmus–leninizmus továbbfejlesztése előtt zárva lett volna minden kapu. Tény azonban, hogy Sztálin kizárólagos joga volt, hogy az örök érvényű igazságok tárházát újakkal bővítse, vagy valamely addig cáfolhatatlannak tartott igazságot egész egyszerűen „kivonjon a forgalomból".

Az, hogy a tudományos élet súlyos károkat szenvedett egy ilyen rendszerben, nem igényel részletesebb magyarázatot. Hadd utaljunk itt csak arra, hogy a marxizmus elméleti továbbfejlesztése szempontjából legfontosabb tudományok, mint a politikai gazdaságtan és a filozófia művelése csaknem teljesen megbénult. A természettudományok fejlődésének útjába ugyanakkor kevesebb akadály gördült. Habár itt is adódtak néha konfliktusok, sőt válságok is olykor, gyakorlati továbbfejlesztésük oly mértékben élethalál kérdése volt, hogy a haladást itt aligha lehetett megakadályozni, sőt a tisztán gyakorlati szinten ezt még támogatták is. A terméketlen „citatológia" veszélyes kísérőjelenségei ezen a téren tehát inkább perifériára szorultak, vagyis a metodológia kérdései kapcsán, világnézeti alapok kérdésében stb. jelentkeztek csupán.

Korántsem én voltam az egyetlen, aki a megmerevedésnek ezzel a szellemével szakadatlan partizánharcot vívtam. Sztálin halála

óta, mindenekelőtt azonban a XX. pártkongresszust követően, ez a kérdés minőségileg új stádiumába lépett: mindezek a kérdések végre nyilvános vitára kerültek; a tudományos közvélemény kezdhetett többé-kevésbé világosan megnyilvánulni. Itt sem lehet feladata ennek a vázlatos szellemi önéletrajznak, hogy a viták állásáról és a bennük kifejezésre jutó tendenciákról akár csak vázlatosan is tudósítson. Arra kell szorítkoznom, hogy saját felfogásomat foglaljam össze csupán röviden: Azt hiszem, a marxizmus számára a legnagyobb veszély napjaink revizionista tendenciáiban rejlik. Minthogy évtizedeken át minden, amit Sztálin kijelentett, egynek számított a marxizmussal, sőt Sztálin gondolatait annak legmagasabb csúcsaként magasztalták, a polgári ideológusok most arra törekszenek, hogy Sztálin sok tézisének és metodológiája jelentős mozzanatainak nyilvánvalóvá lett hamisságát a maguk céljaira használják fel: a marxizmus klasszikusainak – az imént említett sztálini tézisekkel azonosnak kikiáltott – eredményeit is revízió alá veszik. És mert ez az irányzat olyan kommunistákat is magával ragad, akik sematikus-dogmatikus nevelkedésük okán szellemileg védtelenekké váltak, komoly veszélyről beszélhetünk e téren. Addig azonban, míg a dogmatikusok kitartanak amellett, hogy Sztálin: lényegében azonos a marxizmus klasszikusaival, az ilyen irányzatokkal szemben – ellenkező előjellel ugyan, de mégis ugyanolyan védtelenek lesznek majd, mint a jóhiszemű revizionisták. A marxizmus–leninizmus megőrzése és továbbfejlesztése céljából valamiféle *tertiumra* van szükség, mely kivezető út lehet ebből a zsákutcából; vagyis ki kell rostálni a dogmatizmust, hogy eredményesen lehessen fellépni a revizionizmus ellen.

Lenin, mint már említettük, világosan megmutatta az itt szükséges állásfoglalás arkhimédészi pontját. Csak ha tudatában vagyunk annak, hogy a marxizmus biztos módszert, bevált igazságok hatalmas mennyiségét, önmaga termékeny továbbfejlesztésére való ösztönzések hatalmas bőségét adja; ha tudatában vagyunk annak, hogy ezek elmélyült elsajátítása és kiértékelése nélkül egyetlen lépést sem tudunk tenni előre; hogy azonban egyetemes jellegű tudományok marxista alapokon történő kidolgozása ma még csak feladat, és nem valami már meglevő, nem kész eredmény – csak ha mindezt jól megértettük, következhet a marxista kutatásban új fel-

lendülés. Engels halála előtt utalt a marxistáknak ezekre a jövőbeni feladataira; Lenin pedig megismételte Engels intéseit. Azt hiszem: eljött az ideje, hogy ezeknek a követelményeknek eleget tegyünk. Ha azt mondjuk: még nem rendelkezünk marxista logikával, esztétikával, nincs marxista etikánk, pszichológiánk stb., mindezzel nem valami lehangoló tényállást szögezünk le. Ellenkezőleg: a legreménytelibb pátosz hangján szólunk nagy és lelkesítő tudományos kötelességeinkről, melyek egész nemzedékek életét tehetik gyümölcsözővé.

E keretek közt természetesen lehetetlen ilyen munkáknak még csak a távlatairól is konkrétabban szólni. Hely hiányában még a sajátjaimról sem nyilatkozhatom itt ilyen jelleggel. Csak annyit mondhatok: a marxizmus klasszikusaival való foglalkozás adta meg számomra életemben először a lehetőséget, hogy beteljesüljön, amire törekvésem mindenkor irányult: a szellemi élet jelenségeit úgy, ahogy valójában, önmagukban léteznek, történelmi-rendszerezett jellegükben helyes módon áttekinthessem, hűen leírhassam, és valóságuknak megfelelően kifejezhessem. A dogmatizmus ellen vívott harc ebből a szempontból is önvédelem volt. Mert a polgári ideológusok, akiknek befolyása alatt pályámat elkezdtem, kétségkívül eltorzították ezeket a jelenségeket; ez igaz. A dogmatizmus azonban, a maga szubjektivista apodiktikájával, ellene fordult a tárgy minden lehetséges elmélyítésének, minden olyan általánosításnak, mely pedig magából a tárgyból eredt. Aki ilyen szemlenzőt tűrt meg saját intellektuális fiziognómiáján, csak kész dogmák parafrázisait szállíthatta, és elveszítette minden kapcsolatát a valósággal. A dogmatizmus ellen vívott partizánharcom nemcsak hogy megőrizte eleven kapcsolatomat az élettel és annak tárgyaival, hanem még elő is segítette azt. Ha ma esztétikán dolgozhatom, ha teljes etika kidolgozásáról álmodhatom, ennek a harcomnak köszönhetem mindezt.

Ez az oka annak is, hogy e sorokat nagy feszültségű várakozás hangulatában írom. Tudom: az új utakért folyó harc még korántsem ért véget, sőt tapasztalhatunk ma is bizonyos visszaeséseket a dogmatizmusba, amit a revizionizmus ennek megfelelő megerősödése kísér. Az én számomra azonban – és itt mindenekelőtt csak saját magamról beszélek – minden kétségen felül áll, hogy az

egyetemes marxista tudomány irányában kifejtett komoly erőfeszítések életemet megingathatatlanul szilárd tartalommal töltötték meg. (Azt már, hogy saját munkám és teljesítményem milyen objektív értékekkel bír majd – a történelem ítéletére bízom; én magam nem vagyok hivatott ennek elbírálására.) Ma is vannak akadályok, méghozzá különfélék. Hiszen a forradalmi munkásmozgalomnak születése óta a legkülönbözőbb ideológiai tévutakon kellett túllépnie. És mind ez ideig sikerrel meg is tette ezt, és mélységesen meg vagyok győződve róla, hogy a jövőben is képes lesz rá. Ezért hadd zárjam e vázlatot Zola némileg módosított kijelentésével: „La vérité est lentement en marche et à la fin des fins rien ne l'arrêtera."*

1957

* Az igazság lassan halad előre, de végül semmi sem állíthatja meg.

BEVEZETÉS
AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOSSÁGA C. KÖTETHEZ

Az itt közzétett könyv esztétikám első része; középpontjában az esztétikai tételezésmód filozófiai megalapozása, az esztétika sajátos kategóriáinak levezetése és más területek kategóriáitól való elhatárolása áll. Mivel fejtegetéseim erre a kérdéskomplexumra összpontosulnak, és az esztétika konkrét problémáiba csak annyira hatolnak bele, amennyire ez a kérdések megvilágításához elengedhetetlenül szükséges, művemnek ez a része zárt egészet alkot, és a rákövetkező részek nélkül is tökéletesen érthető.

Elengedhetetlenül szükséges annak tisztázása, hogy mi az esztétikai magatartás helye az emberi tevékenységek totalitásában, azon módok között, ahogyan az ember a külvilágra visszahat, és mi az ebből keletkező esztétikai képződménynek, kategoriális fölépítésének (szerkezeti formájának stb.) viszonya azokhoz az egyéb módozatokhoz, ahogyan az ember az objektív valóságra reagál. E viszonylatok elfogulatlan megfigyelésének eredményeképpen durva körvonalakban a következő kép alakul ki: Elsődleges az emberek magatartása a mindennapi életben, tehát olyan területen, amelyet – noha központi fontosságú a magasabb rendű és bonyolultabb reagálási módok szempontjából – a kutatás eddig még nagymértékben elhanyagolt. Anélkül hogy elébe akarnánk vágni annak, amit e műben részletesen kifejtünk, tömören vázolnunk kell fölépítése alapgondolatait. Minden emberi tevékenység kezdete s egyszersmind a végpontja az emberek mindennapi életben tanúsított magatartása. Hasonlattal élve: ha a mindennapi életet nagy folyamnak képzeljük el, akkor a valóság magasabb rendű befogadási és reprodukálási formáinál a tudomány és a művészet elágazik belőle, differenciálódik, és sajátos célkitűzéseinek megfelelő módon alakul ki, eléri tiszta formáját e sajátosságban, amelyet a társadalmi élet szükségletei hívtak életre, hogy azután az embe-

rek életére gyakorolt hatása, befolyása révén ismét beletorkolljon a mindennapi élet folyamába. Ez tehát állandóan gazdagszik az emberi szellem legnagyszerűbb eredményeivel, mindennapos, gyakorlati szükségleteihez asszimilálja őket, amelyekből azután kérdésekként és követelményekként ismét létrejönnek a magasabb rendű objektivációs formák új elágazódásai. Eközben behatóan meg kell vizsgálni azokat a bonyolult kölcsönös vonatkozásokat, amelyek a tudományos és művészi alkotások immanens kiteljesedése és az e műveket létrehozó s keletkezésük indítékaiul szolgáló társadalmi szükségletek között fennállnak. Csak genezisüknek, kibontakozásuknak, öntörvényűségüknek, az emberiség életébe való gyökerezettségüknek ebből a dinamikájából vezethetők le a tudományos és művészi reagálás különös kategóriái és struktúrái. E mű fejtegetései természetesen az esztétikum sajátosságának megismerésére irányulnak. De mivel az emberek egységes valóságban élnek, s egységes valósággal állnak kölcsönös vonatkozásban, az esztétikum lényegét csak úgy lehet megközelítően megérteni, ha állandóan összehasonlítjuk más reagálási módokkal. Ezek közül legfontosabb a tudományhoz való viszonya, azonban elengedhetetlen, hogy az etikához és valláshoz fűződő kapcsolatait is felfedjük, sőt az itt fölmerülő pszichológiai problémák áttekintése is szükségszerűen következik az esztétikai tételezés sajátosságára irányuló kérdésfeltevésekből.

Természetesen egyetlenegy esztétika sem rekedhet meg ezen a fokon. Kant még megelégedhetett egy általános módszertani kérdés megválaszolásával, azzal, hogy az esztétikai ítélet milyen mérvű érvényességre tarthat igényt. Eltekintve attól, hogy ez a kérdés nézetünk szerint nem elsődleges, hanem az esztétika fölépítése szempontjából nagymértékben közvetett, a hegeli esztétika óta ilyen szűkre szabott keretekkel, ilyesforma egyoldalú, kizárólagosan ismeretelméleti kérdésfeltevéssel egyetlen olyan filozófus sem elégedhet meg, aki az esztétikum lényegét komolyan akarja tisztázni. A szövegben sok szó fog még esni a hegeli esztétika vitatható pontjairól, amelyek e mű alapvetésében és egyes elemzéseiben egyaránt megtalálhatók, de koncepciójának filozófiai egyetemessége és szintézisének történelmi-szisztematikus módja még hosszú ideig példamutató lesz minden esztétika felépítése számára. Ezt a magas

eszményt esztétikám három része csak együttesen közelítheti meg, és így is csak részlegesen; ugyanis az egyetemesség mértékeit, amelyeket a hegeli esztétika felállított, ma már tárgyi okokból sokkal nehezebb a gyakorlatba átültetni, mint az ő idejében. (Eltekintve annak tudásától és tehetségétől, aki ma ilyen feladatra vállalkozik.) Így a művészetek – szintén történelmi-szisztematikus – elmélete, amelyet Hegel részletesen tárgyalt, még kívül maradt összművem tervezetének határain. Második részében – amelynek ideiglenes címe: *Műalkotás és esztétikai magatartás* – mindenekelőtt a műalkotás sajátos szerkezetének konkretizálására kerül majd sor, amit az első részben még csak a legnagyobb általánosságban vezethettem le és vázolhattam; azok a kategóriák, amelyek az első részben még csupán az általánosságokig jutottak el, itt kapják meg valóságos és meghatározott arculatukat. Az olyan problémák, mint tartalom és forma, világnézet és megformálás, technika és forma stb., az első részben csak rendkívül általánosan, csak horizontális kérdésekként merülhetnek fel; valóságos, konkrét lényegükre filozófiailag csupán a műalkotás szerkezetének beható elemzése során derülhet fény. Ugyanez a helyzet az alkotói és befogadói magatartás problémáival is. Az első rész csak általános körvonalaiig nyomulhat előre, meghatározási lehetőségének úgyszólván csak mindenkori módszertani „helyét" fejtheti ki. Egyrészt a hétköznapi élet, másrészt a tudományos, etikai stb. magatartás és az esztétikai produkció és reprodukció közti valódi kapcsolatok, valamint arányaik, kölcsönös vonatkozásaik, egymásra gyakorolt befolyásaik stb. kategoriális sajátosságai szintén a lehető legkonkrétebb elemzéseket követelik meg, amit a filozófiai alapvetésnek szánt első rész keretei között elvileg lehetetlen elvégezni.

Hasonló a helyzet a harmadik résszel. (Ideiglenes címe: *A művészet mint társadalmi-történelmi jelenség.)* Persze elkerülhetetlen, hogy már az első rész se csak egyes történelmi kiruccanásokat tartalmazzon, hanem mindenekelőtt állandóan utaljon valamenynyi esztétikai jelenség eredendő történelmi lényegére. A művészet történelmi-szisztematikus jellege, mint már említettük, első határozott formáját Hegel esztétikájában nyerte el. A hegeli rendszerezésnek az objektív idealizmus merevségéből eredő hibáit a marxizmus helyreigazította. A dialektikus és a történelmi materializmus

közti bonyolult kölcsönös összefüggés már önmagában is jelentős ismérve annak, hogy a marxizmus nem az eszme belső fejlődéséből akarja a fejlődés történelmi szakaszait levezetni, hanem ellenkezőleg, arra törekszik, hogy a valódi folyamatot komplikált történelmi-szisztematikus meghatározásaiban ragadja meg. Az elméleti (itt: esztétikai) és történelmi meghatározások egysége végső fokon rendkívül ellentmondásos módon valósul meg, és ezért mind elvileg, mind az egyes konkrét esetekben csak a dialektikus és a történelmi materializmus szakadatlan együttműködése révén lehet a mélyére hatolni. (A sztálini korszak marxizmust vulgarizáló tendenciái megmutatkoztak abban is, hogy a dialektikus és a történelmi materializmust olykor egymástól független tudományokként tárgyalták, sőt mindegyik számára „specialistákat" képeztek ki.) E mű első és második részében a dialektikus materializmus szempontjai dominálnak, mivel az esztétikum objektív lényegének fogalmi kifejezése a céljuk. De eközben csaknem egyetlenegy probléma sem merül fel, amelyet meg lehetne oldani anélkül, hogy történelmi nézőpontját – az esztétikai elmélettel elszakíthatatlan egységben – legalább utalásszerűen meg ne világítsuk. A harmadik részben a történelmi materializmus módszere az uralkodó, mivel itt a művészetek genezisének történelmi meghatározásai, sajátosságai, a művészetek kibontakozása, válságai, vezető vagy alárendelt szerepe stb. állnak az érdeklődés középpontjában. Itt mindenekelőtt a genezisben, az esztétikai létben és levésben, a művészetek hatásában megnyilvánuló egyenlőtlen fejlődés felkutatására kerül sor, és ez egyszersmind szakítást jelent minden olyan tárgyalásmóddal, amely a művészetek keletkezését és hatását „szociológiailag" vulgarizálja. Azonban egy ilyen megengedhetetlen leegyszerűsítést el nem követő társadalmi-történelmi elemzés nem volna lehetséges, ha a minden egyes művészet kategoriális fölépítésével, szerkezetével, sajátos természetével foglalkozó dialektikus materialista kutatás eredményeit nem hasznosítanánk szakadatlanul a művészetek történelmi jellegének megértése érdekében. Itt tehát a dialektikus és történelmi materializmus közti állandó és eleven kölcsönhatás másik oldalról, de nem kevésbé hatékonyan nyilvánul meg, mint a két első részben.

Mint látható, esztétikai kutatásaim fölépítése meglehetősen nagy-

mértékben eltér az általában megszokott szerkezetektől. Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy a módszer eredetiségére igényt tarthatnak. Ellenkezőleg. Semmilyen más célt nem tűztek maguk elé, mint hogy a lehetőség szerint helyesen alkalmazzák a marxizmust az esztétika problémáira. Ha el akarjuk kerülni, hogy a feladat ilyesforma kijelölését eleve félreértsék, akkor, ha csak néhány szóval is, de meg kell világítanunk, mi esztétikám helyzete, és mi a viszonya a marxizmuséhoz. Midőn körülbelül harminc évvel ezelőtt megírtam első hozzájárulásomat a marxizmus esztétikájához, a Marx és Engels, valamint Lassalle közt lezajlott Sickingen-vitáról szóló cikkemet,[1] azért a tételért szálltam síkra, hogy a marxizmusnak önálló esztétikája van. E felfogásommal ismételten ellenállásba ütköztem, ami főként onnan eredt, hogy a Lenin előtti marxizmus, még legjobb elméleti képviselőiben, mint Plehanovban és Mehringben is, csaknem kizárólag a történelmi materializmus problémáira szorítkozott; csak Lenin óta nyomul ismét a dialektikus materializmus az érdeklődés középpontjába. Ezért volt lehetséges, hogy Mehring, aki egyébként *Az ítélőerő kritikájá*-ra építette fel esztétikáját, a Marx és Engels, valamint Lassalle közötti nézeteltérésben nem látott mást, mint szubjektív ízlésből fakadó ítéletek összeütközését. Ez a vita természetesen már régóta lezárult. Amióta M. Lifsic megírta szellemes tanulmányát Marx esztétikai nézeteinek fejlődéséről, amióta közreadta Marx, Engels és Lenin esztétikai tárgyú megnyilatkozásainak gondosan összegyűjtött és rendszerezett kiadását, kétség sem férhet ahhoz, hogy e gondolatmenetek összefüggnek és egységet alkotnak.[2]

Azonban a rendszeres összefüggés puszta felmutatása és igazolása még távolról sem oldja meg végérvényesen a marxizmus esztétikájával kapcsolatos problémát. Ha ugyanis a marxizmus klasszszikusainak összegyűjtött és rendszerbe foglalt nyilatkozatai kifejezetten tartalmaznának egy esztétikát vagy legalábbis annak hiánytalan vázát, akkor csak valami jó összekötő szövegre volna szükség, és a marxista esztétika készen állna előttünk. Erről azonban szó sem lehet; sok tapasztalat bizonyítja, hogy az egész esztétika fölépítése szempontjából nem hozhat tudományosan döntő eredményt az sem, ha ezt az anyagot közvetlenül, monografikusan minden részletkérdésére alkalmazzák. Tehát az a paradox helyzet

alakul ki, hogy egyidejűleg van is és nincs is marxista esztétika, hogy önálló kutatással kell meghódítani, megalkotni, s az eredmény ugyanakkor mégis csupán valami eszmeileg meglevőt fejt ki és rögzít le fogalmilag. Ez a paradoxon azonban magától megoldódik, ha az egész problémát a marxista dialektika módszerének fényében vesszük szemügyre. A megismeréshez vezető úttal elválaszthatatlanul összekapcsolt módszer (metódus) ősrégi szó szerinti értelme ugyanis azt a követelményt tartalmazza, hogy a gondolkodás meghatározott célok elérése érdekében meghatározott utakon haladjon. Ennek az útnak az irányát a világkép totalitása, amelyet a marxizmus klasszikusai felvázoltak, kétségtelenül és nyilvánvalóan magában foglalja, különösképpen azáltal, hogy a meglevő eredmények már előttünk állnak, mint az ilyen utak végpontjai. Tehát ha nem is közvetlenül, az első pillantásra, de a dialektikus materializmus módszere mégis előírja, hogy milyen úton és hogyan kell előrehaladni, ha az objektív valóságot valódi objektivitásában fogalmi szinten meg akarjuk érteni, ha valamelyik részterület lényegét igazságának megfelelően akarjuk felkutatni. Csak ha ezt a módszert, ezt az útirányt önállóan, saját kutatásaink segítségével követjük, bukkanhatunk rá arra, amit kerestünk, a marxista esztétikát csak ekkor építhetjük föl helyesen, vagy legalábbis csak ekkor közelíthetjük meg valódi lényegét. Aki olyan illúziót táplál, hogy puszta Marx-interpretáció segítségével egyszerre reprodukálhatja gondolatilag a valóságot és azt a módot, ahogyan Marx megragadja azt, mindkét vállalkozásával csődöt mond. Csak a valóság elfogulatlan vizsgálata és a Marx által felfedezett módszer segítségével történő feldolgozása vezethet oda, hogy a valósághoz és ugyanakkor a marxizmushoz is hívek legyünk. Ilyen értelemben ez a munka minden alkotórészében és egészében is önálló kutatás eredménye ugyan, de mégsem tart igényt az eredetiségre, mert minden eszközt, amellyel az igazsághoz közeledett, egész módszerét ama művek tanulmányozásának köszönheti, amelyeket a marxizmus klasszikusai örökül hagytak ránk.

A marxizmus iránti hűség azonban ugyanakkor annyit is jelent, hogy a valóság gondolati meghódításának eddigi nagy hagyományaihoz kapcsolódunk. A sztálini korszakban – különösen Zsdanov – kizárólag azt emelték ki, ami a marxizmust az emberi gondol-

kodás nagy hagyományaitól elválasztja. Ha eközben csupán azt hangsúlyozták volna, ami a marxizmusban minőségileg új, csak azt az ugrást, amely dialektikáját legfejlettebb elődeinek, például Arisztotelésznek és Hegelnek a dialektikájától elválasztja, az ilyen álláspont viszonylagosan jogosult lehetett volna. Sőt szükségszerűnek és hasznosnak is lehetne tartani ezt, ha – mélységesen antidialektikus módon – nem emelték volna ki egyoldalúan, elszigetelően és ezért metafizikusan azt, ami radikálisan új a marxizmusban, ha nem hanyagolták volna el közben az emberiség gondolati fejlődésében megnyilvánuló kontinuitás mozzanatát. De a valóság – és ezért gondolati visszatükröződése és ábrázolása is – a kontinuitás és diszkontinuitás, a hagyomány és forradalom, a fokozatos átmenetek és ugrások dialektikus egysége. A tudományos szocializmus maga is tökéletesen új a történelemben, és ugyanakkor az emberiség évezredek óta eleven vágyainak, a legkiválóbb szellemek legmélyebb törekvéseinek a beteljesedése. Ugyanez a helyzet a marxizmus klasszikusainak világfelfogásával is. A marxizmus mély hatása, amelyet semmilyen támadás és az agyonhallgatás sem rendíthetett meg, nem utolsósorban azon alapul, hogy segítségével napvilágra kerülhetnek, az emberi tudat tartalmává válhatnak a valóság, az emberi élet egyébként elrejtett, alapvető tényei. Az új így kettős értelmet nyer: nemcsak a szocializmus korábban nem létező valósága következtében kap az emberi élet új tartalmat, új értelmet, hanem ezzel egyidőben az egész emberi létezés új megvilágításba kerül azáltal, hogy a marxista módszer, kutatás és kutatási eredmények megfosztják az ismertnek vélt jelent és múltat fétiseitől; a mindenkori igazság megragadására irányuló múltbeli erőfeszítések tehát teljesen új értelemben világosodnak meg. Így elszakíthatatlan kölcsönös vonatkozásban áll egymással a jövő perspektívája, a jelen megismerése és az ezeket gondolatilag és gyakorlatilag létrehozó tendenciák felmérése. A régitől elválasztó új vonások egyoldalú kiemelése azzal a veszéllyel jár, hogy az igazán új minden konkrét és meghatározásban gazdag mozzanatát beszűkítjük és elszegényítjük, mivel pusztán annyit állapítunk meg róla: absztrakt értelemben más ez, mint ami eddig volt. E módszertani különbség következményei teljesen világosan megmutatkoznak, ha Lenin és Sztálin dialektikájának ismertetőjeleit szembe-

állítjuk egymással, és ha felidézzük azokat a hegeli filozófia örökségével kapcsolatos gyakori, értelmetlen állásfoglalásokat, amelyek a sztálini korszakban a logikai kutatás gyakran ijesztő tartalmi szegénységére vezettek.

Maguknál a klasszikusoknál a régi és az új ilyen metafizikai szembeállításának nyoma sincs; náluk e kapcsolat olyan arányokban valósul meg, amilyeneket maga a társadalmi-történelmi fejlődés hozott létre az igazság megnyilvánulása során. Az esztétika számára – ha lehetséges – még fontosabb, mint más szakterületek számára, hogy ehhez az egyedül helyes módszerhez ragaszkodjunk. A tényállás beható elemzése ugyanis itt különösen világosan mutatja meg, hogy az esztétikum területén létrejött gyakorlati teljesítmények mögött az ezekkel foglalkozó gondolati tudatosság mindig elmarad. Éppen ezért rendkívül jelentős az a kevés gondolkodó, aki viszonylag korán jutott el az esztétikum igazi problémáinak világos felismeréséig. Másrészt, mint elemzéseink is bizonyítani fogják, gyakran távol eső – például filozófiai vagy etikai – gondolatmenetek nagyon fontosak az esztétikai jelenségek megértése szempontjából. Hogy ne vágjunk túlontúl elébe olyasminek, ami csak a részletes fejtegetések során válhat igazán érthetővé, itt csupán annyit jegyzünk meg, hogy e mű egész fölépítését és minden részletfejtegetését – éppen mert létét a marxista módszernek köszönheti – alapjaiban határozzák meg azok az eredmények, amelyekre különféle, nemcsak közvetlenül az esztétikára vonatkozó írásaiban Arisztotelész, Goethe és Hegel jutott. Ha rajtuk kívül Epikurosz, Hobbes, Spinoza, Diderot, Lessing és az orosz forradalmi-demokrata gondolkodók iránt érzett hálámat is kifejezem, akkor ezzel természetesen csak a számomra legfontosabb neveket soroltam fel; még távolról sem merült ki velük azoknak a szerzőknek a listája, akiknek munkámért – egésze és részletei miatt egyaránt – köszönettel tartozom. Ez a meggyőződésem az idézés módjaiban is kifejeződik. A művészet vagy az esztétika történetének problémáit nem szándékozom tárgyalni. Csupán az volt számomra fontos, hogy az általános elmélet szempontjából jelentős tényeket és fejlődésvonalakat megvilágítsam; ezért művemben a mindenkori elméleti konstellációnak megfelelően vagy olyan szerzőket és műveket idézek, amelyek valamit – helyesen vagy jelentékeny módon

hamisan – elsőnek mondtak ki, vagy olyan véleményeket, amelyek egy bizonyos tényállás szempontjából különösen jellegzetesnek látszanak. E munka szándékaitól távol állt, hogy az irodalmi bizonyító anyag teljességére törekedjék.

Már az eddigiekből is következik, hogy egész művem polemikus éle a filozófiai idealizmus ellen irányul. Az ismeretelméleti harc természetesen nem fér el keretei között; azokról a speciális kérdésekről lesz szó, amelyekben a filozófiai idealizmus a sajátosan esztétikai tényállás adekvát megértését akadályozza. Azokról a zavarokról, amelyeket az esztétikai érdeklődésnek a szépségre (és esetleg úgynevezett mozzanataira) történő központosítása okoz, főként a második részben fogunk beszélni; itt csak epizodikusan érintjük ezt a problémacsoportot. Annál fontosabbnak tartjuk, hogy minden idealista esztétika szükségszerűen hierarchikus jellegére utaljunk. Ha ugyanis a különböző tudatformák minden megvizsgált objektum tárgyiasságának, rendszerben elfoglalt helyének végső meghatározó elveiként szerepelnek, és nem úgy fogják fel őket – mint a materializmusban –, hogy már konkrétan megformált reagálási módok az objektív, tudattól független valóságra, akkor kényszerűségből a gondolati rend legfelső bíráinak kell feltolniuk magukat, és rendszerüket hierarchikusan kell felépíteniük. Történelmileg rendkívül különböző módon alakul ki, hogy melyik hierarchiának milyen rangfokozatai vannak, ezt azonban most nem taglaljuk, mert számunkra csak az fontos, hogy minden ilyen hierarchia lényegéből kifolyóan meghamisítja a dolgokat és viszonylatokat.

Széles körökben elterjedt tévedés, hogy a materializmus világképe – amely szerint a lét megelőzi a tudatot, a társadalmi lét pedig a társadalmi tudatot – szintén hierarchikus jellegű. A materializmus számára a lét elsőbbsége mindenekelőtt egy tény lerögzítése: van lét tudat nélkül, de nincs tudat lét nélkül. Ebből azonban semmiképp sem következik, hogy a tudat hierarchikusan alá van vetve a létnek. Ellenkezőleg, a tudat csak azáltal lehet úrrá a léten, hogy a lét megelőzi, és a tudat konkrétan mind elméletileg, mind gyakorlatilag elismeri ezt. A munka egyszerű ténye meggyőzően bizonyítja ezt. És ha a történelmi materializmus meg is állapítja, hogy a társadalmi lét megelőzi a társadalmi tudatot, ezzel szintén csak egy tényt rögzít. A társadalmi gyakorlat is a társa-

dalmi lét feletti uralmat tűzi maga elé, igaz, hogy céljait az eddigi történelem folyamán csak nagyon viszonylagosan tudta megvalósítani, de ez sem teremt hierarchikus viszonyt köztük, csupán azokat a konkrét feltételeket határozza meg, amelyek között az eredményes gyakorlat objektíve lehetségessé válik, s eközben persze meghatározza konkrét határait is, azt a mozgásteret, amelyet a tudat kibontakozása számára a mindenkori társadalmi lét kínál. Így tehát a történelmi dialektika ebben a vonatkozásban láthatóvá válik ugyan, de semmiképp sem hierarchikussá. Ha egy kis vitorlás tehetetlennek bizonyul a viharral szemben, amelyen egy hatalmas gőzhajó könnyűszerrel úrrá lesz, ebben pusztán a mindenkori tudatnak a léttel szembeni valóságos fölénye vagy korlátja mutatkozik meg, és nem az, hogy hierarchikus viszony áll fenn az ember és a természet erői között; annál is kevésbé van erről szó, mivel a történelmi fejlődés – és ezzel együtt a tudatnak a lét igazi természetével kapcsolatos, egyre gyarapodó ismeretanyaga – állandóan növeli annak lehetőségét, hogy a tudat a lét fölött uralkodjék.

A filozófiai idealizmusnak gyökerében másként kell világképét felvázolnia. Eszerint nem a valóságos és kölcsönös erőviszonyok teremtenek az életben ideiglenes túlsúlyt vagy alávetettséget, hanem eleve fennáll ama tudatszerű tényezők szilárd hierarchiája, amelyek nemcsak a tárgyiasság formáit és a tárgyak közti viszonylatokat hívják életre és rendezik, hanem egymás között is hierarchikus lépcsőfokokban helyezkednek el. Hogy a problémánkkal kapcsolatos helyzetet megvilágítsuk: ha például Hegel hozzárendeli a művészetet a szemlélethez, a vallást a képzethez és a filozófiát a fogalomhoz, és e tudatformák kormánypálcája alá utalja őket, ezáltal pontos, „örök", megdönthetetlen hierarchiát hoz létre, amely, mint Hegel minden ismerője tudja, a művészet történelmi sorsát is meghatározza. (Elvileg semmiféle változást nem jelent, hogy pl. az ifjú Schelling a művészetet másképpen, ellenkezőleg iktatja be hierarchikus rendjébe.) Nyilvánvaló, hogy ennek következtében egész sereg látszatprobléma jön létre, amely Platón óta minden esztétikát módszertanilag összezavart. Mert egyre megy, hogy az idealista filozófia bizonyos vonatkozásban fölé- vagy alárendeli-e a művészetet más tudatformáknak, a gondolkodást ez

mindenképpen eltéríti a tárgyak sajátos tulajdonságainak vizsgálatától, és a tárgyak – többnyire teljesen megengedhetetlen módon – azonos nevezőre jutnak, hogy valamiféle hierarchikus renden belül egymással össze lehessen hasonlítani és a kívánt hierarchikus fokra be lehessen illeszteni őket. A művészetnek akár a természethez, akár a valláshoz vagy a tudományhoz stb. fűződő kapcsolatairól van szó, a látszatproblémák a tárgyiasság formáiban, a kategóriákban feltétlenül eltorzulásokat hoznak létre.

A filozófiai idealizmus minden válfajával való szakítás jelentősége következményeiben még világosabban megmutatkozik, ha materialista kiindulópontunkat tovább konkretizáljuk: ha a művészetet a valóság visszatükrözésének sajátos megjelenési módjaként fogjuk fel, ama egyetemes vonatkozások puszta alfajaként, amelyekkel az ember a valóságot visszatükrözi. E mű egyik döntő alapgondolata az, hogy a visszatükröződés minden fajtája – mi mindenekelőtt a mindennapi életét, a tudományét és a művészetét elemezzük – ugyanazt az objektív valóságot ábrázolja. Ez a magától értetődőnek, sőt elcsépeltnek tűnő kiindulási pont azonban nagy horderejű következményekkel jár. Mivel a materialista filozófia a tárgyiasság összes formáit, a tárgyakhoz és vonatkozásaikhoz tartozó összes kategóriákat az idealizmustól eltérően nem valami alkotó tudat termékének tekinti, hanem a tudattól függetlenül létező objektív valóságot pillantja meg bennük, az egyes visszatükröződési módokon belül jelentkező valamennyi eltérésnek, sőt ellentétességnek ezen az anyagilag és formailag egységes valóságon belül kell lejátszódnia. Hogy az egység és különbözőség eme egységének bonyolult dialektikáját megérthessük, mindenekelőtt szakítani kell azzal a széles körben elterjedt elképzeléssel, hogy a visszatükröződés mechanikusan, fotokopikusan megy végbe. Ha ez volna az alaphelyzet, amelyből a különbségek kinőnek, akkor valamennyi sajátos forma szükségszerűen a valóság e kizárólagosan „hiteles" másolatának eltorzítása lenne, vagy pedig a differenciálásnak tisztán utólagos, minden spontaneitást nélkülöző, merőben szándékolt-gondolati jelleget kellene öltenie. Az objektív világ extenzív és intenzív végtelensége azonban minden élőlényt és elsősorban az embert arra kényszeríti, hogy alkalmazkodjék, hogy öntudatlanul válogasson a visszatükrözés során. Ez tehát – anélkül

hogy alapvetően objektív jellegén csorba esnék – megszüntethetetlen szubjektív összetevővel is rendelkezik, amely állati szinten merőben fiziológiai, az embereknél ezenkívül társadalmi feltételekhez is kötve van. (A munka befolyása a valóság visszatükröződésében megnyilvánuló emberi képességek gazdagodására, kiszélesedésére, elmélyülésére stb.) A differenciálódás tehát, mindenekelőtt a tudomány és a művészet területén, a társadalmi lét és a talaján létrejövő szükségletek terméke, annak eredménye, hogy az embernek alkalmazkodnia kellett környezetéhez, növelnie kellett képességeit, kölcsönhatásban azzal a kényszerrel, amely *rászorította*, hogy érettnek bizonyuljon egészen újfajta feladatok megoldására is. Fiziológiailag és pszichológiailag természetesen közvetlenül az egyes emberben valósulnak meg ezek a kölcsönhatások, ő alkalmazkodik az újhoz, azonban mindez kezdettől fogva társadalmilag általános érvényt nyert, mivel a felmerülő új feladatok, a módosítóan ható új körülmények általános (társadalmi) jellegűek, és egyéni-szubjektív változatokat csak a társadalmi mozgástéren belül tesznek lehetővé.

Jelen munka minőségileg és mennyiségileg döntő részét az esztétikai visszatükröződés sajátos, lényegbevágó jellegzetességeinek kidolgozása foglalja el. Ezek a kutatások, művem alapvető célkitűzésének megfelelően, filozófiai jellegűek, vagyis arra a kérdésre koncentrálódnak, hogy mik azok a sajátos formák, viszonylatok, arányok stb., amelyeket a kategóriák közös világának minden visszatükröződése az esztétikai tételezésben felvesz. Eközben persze elkerülhetetlenné válik a pszichológiai kérdések tárgyalása is; ezeknek a problémáknak külön fejezetet szenteltünk (a tizenegyediket). Továbbá már itt ki kell emelnünk, hogy az alapvető filozófiai célkitűzés szükségszerűen előírja nekünk, hogy az összes művészetekben mindenekelőtt a visszatükröződés közös esztétikai vonásait dolgozzuk ki, noha, az esztétikai szféra pluralisztikus szerkezetének megfelelően, az egyes művészetek sajátosságát a kategóriaproblémák feldolgozásakor lehetőleg mégis figyelembe vesszük. Az olyan művészetekben, mint a zene vagy az építészet, a valóság visszatükrözése egészen sajátos módon megy végbe, ami elkerülhetetlenné teszi, hogy ezeknek a speciális eseteknek külön fejezetet szenteljünk (a tizennegyediket); itt a sajátos különbségek

olyan megvilágítására törekedtünk, hogy ugyanakkor az általános esztétikai elvek is érvényesek maradjanak rájuk nézve.

Ha a valóság visszatükröződésének ez az egyetemessége az ember és környezete közti minden kölcsönös vonatkozás alapja, akkor ez az esztétikum felfogására nézve végső soron igen messzemenő világnézeti következményeket rejt magában. Ugyanis minden valóban következetes idealizmus szerint az emberi létezésben jelentős összes tudatformáknak – tehát a mi esetünkben az esztétikainak –, mivel eredetük hierarchikusan egy eszmevilággal való összefüggésen alapul, lényegüket tekintve „időfölötti"-nek „örök"-nek kell lenniük; ha történelmileg lehet tárgyalni őket, ez csak az „időtlen" lét vagy érvényesség ilyen metahisztorikus keretei között mehet végbe. Ennek a látszólag formális-módszertani pozíciónak azonban szükségszerűen a tartalmi, a világnézeti szférába kell átcsapnia. Ugyanis szükségszerűen az következik belőle, hogy az esztétikum, alkotói és befogadói értelemben egyaránt, az ember „lényegéhez" tartozik, és mindegy, hogy ezen belül az eszmevilág vagy a világszellem álláspontjáról, antropológiailag vagy ontológiailag határozzák-e meg. Materialista szemléletmódunk segítségével tökéletesen ellentétes képet kapunk. A különféle módon visszatükröződő objektív valóság nemcsak szakadatlan változásnak van alávetve, hanem e változás igen határozott irányokat, fejlődésvonalakat mutat; tehát maga a valóság, objektív sajátosságát tekintve történelmi; ennek megfelelően a különböző visszatükröződésekben megjelenő – mind tartalmi, mind formai – történelmi meghatározások csak az objektív valóságnak ezt az oldalát közelítik meg többé-kevésbé helyesen. Igaz történelmiség azonban sohasem jöhet létre ott, ahol a teljesen változatlan formák tartalma változik meg teljességgel változatlan kategóriák mellett. Épp e tartalmi átalakulásnak kell szükségszerűen a formát is módosítania, ennek kell a kategoriális rendszeren belül először bizonyos funkcióeltolódásokra, sőt egy bizonyos fokon túl még kifejezett változásokra, új kategóriák létrehozására és régiek eltüntetésére is vezetnie. Az objektív valóság történelmiségéből a kategóriák tanának meghatározott történelmisége következik.

Persze itt nagyon kell ügyelni arra, hogy az ilyen változások mennyiben és mennyire objektív, illetve szubjektív természetűek.

Mert noha az a véleményünk, hogy a természetet is végső soron történelmileg kell felfogni, e fejlődés egyes szakaszai időben olyan nagy kiterjedésűek, hogy objektív változásait a tudomány alig veszi figyelembe. Annál fontosabb természetesen a tárgyi valóság, a vonatkozások, kategoriális összefüggések felfedezésének szubjektív története. Csak a biológiában lehetett megállapítani, hogy mi az élet objektív kategóriáinak keletkezésében a fordulópont – legalábbis a világegyetem általunk ismert részén –, és így ki lehetett dolgozni az élet objektív genezisét. Minőségileg másképp áll a kérdés, ha az emberekről és az emberi társadalomról beszélünk. Itt kétségtelenül mindig egyes kategóriák és kategoriális összefüggések geneziséről van szó, amelyeket lehetetlen az addig tartó fejlődés puszta kontinuitásából „levezetni"; e fejlődés genezise tehát különös követelményeket állít a megismerés elé. Azonban a valódi tényállás eltorzításához vezetne, ha a filozófiai elemzés geneziscnek történelmi felkutatását az eközben létrejövő jelenségektől módszertanilag elválasztanánk. Ellenkezőleg, minden ilyen jelenség igazi kategoriális szerkezete a legbensőségesebben összefügg genezisével; csak akkor lehet a kategoriális szerkezetet tökéletesen és helyes arányaiban felmutatni, ha a tárgyi taglalást a genezis elemzésével szervesen összekapcsoljuk; az ilyen történelmi-szisztematikus módszer mintapéldája, ahogyan Marx *A tőke* elején az értéket levezeti. E mű konkrét fejtegetéseiben kísérletet tettünk arra, hogy ezt az egyesített módszert az esztétikum alapjelenségére és minden részletkérdésére alkalmazzuk. Ez a módszertan annyiban csap át világnézeti térre, hogy radikális szakítást jelent minden olyan nézettel, amely a művészetben, a művészi magatartásban valami történelemfölötti eszmeszerűséget lát, vagy legalábbis olyasmit, ami az ember „eszméjéhez" ontológiailag vagy antropológiailag hozzátartozik. Akárcsak a munka vagy a tudomány és az emberek minden társadalmi tevékenysége, a művészet is a társadalmi fejlődésnek, a magát munkája révén emberré tevő embernek a terméke.

De a létnek és az emberi társadalomban megnyilvánuló specifikusan pregnáns megjelenési módjának objektív történelmisége további fontos következményekkel is jár az esztétikum elvi sajátosságának felfogása szempontjából. Konkrét fejtegetéseinknek kell

majd bebizonyítania, hogy a valóság tudományos visszatükröződése minden érzéki és szellemi determinációtól meg akar szabadulni, hogy a tárgyakat és vonatkozásaikat úgy kívánja ábrázolni, ahogyan önmagukban, a tudattól függetlenül léteznek. Ezzel szemben az esztétikai visszatükröződés az emberek világából indul ki, és erre is irányul. Ez, ahogy a maga helyén ki fogjuk fejteni, nem jelent egyszerű szubjektivizmust. Ellenkezőleg, a tárgyak objektivitása megőrződik, de úgy, hogy az emberi élettel kapcsolatos valamennyi tipikus vonatkozást is magában foglalja, és oly módon jelenik meg, ahogyan ezt az emberiség belső és külső – tehát társadalmi – fejlődésének mindenkori állása megszabja. Ez azt jelenti, hogy minden esztétikai megformálás döntő tárgyiassága lényeges mozzanataként körébe vonja, önmagán belül elhelyezi genezise történelmi hic et nunc-ját. Természetesen minden visszatükröződést tárgyilag determinál, hogy milyen meghatározott helyzetben hajtják végre. Az időpont még matematikai vagy tisztán természettudományos igazságok felfedezésénél sem véletlen sohasem; persze ennek inkább tudománytörténetileg van tárgyi jelentősége, mint magának a tudásnak a szempontjából, ugyanis ha csak a tudást tekintjük, tökéletesen egyre megy, hogy mikor és milyen – szükségszerű – történelmi feltételek között fogalmazták meg első ízben például a Pitagorasz-tételt. Anélkül hogy a társadalomtudományok bonyolultabb helyzetének tárgyalásába itt belebocsátkoznánk, rájuk vonatkozóan is le kell szögeznünk, hogy a kor legkülönfélébb befolyásai a társadalmi-történelmi tényállás reprodukálása során gátolhatják a valódi objektivitás kifejtését. A valóság esztétikai visszatükröződésével teljesen másként áll a helyzet: még sohasem született jelentős műalkotás az ábrázolt időpontban fennálló mindenkori történelmi hic et nunc művészi megelevenítése nélkül. Mindegy, hogy az illető művészek tudnak-e erről, vagy abban a hitben alkotnak, hogy valami időn kívül állót hoznak létre, egy korábbi stílust folytatnak-e, vagy egy, a múltból merített „örök" eszményt valósítanak meg, ha alkotásaik művészileg igazak, akkor keletkezésük korának legmélyebb törekvéseiből nőnek ki; a valóban művészi alkotások tartalma és formája – éppen esztétikailag – nem választható el genezisük talajától. Az objektív valóság tör-

ténelmisége szubjektív és objektív alakját éppen a műalkotásokban nyeri el.

A valóságnak ez a történelmi lényege további fontos problémakomplexumhoz vezet, amely elsődlegesen szintén módszertani jellegű, de mint minden helyesen – és nem pusztán formálisan – felfogott igazi módszertani probléma, szükségszerűen világnézeti térre csap át. Az evilágiság problémájára gondolunk. Ha tisztán módszertanilag nézzük, az evilágiság a tudományos megismerésnek és a művészi megformálásnak egyaránt elengedhetetlen követelménye. Csak akkor tekinthetjük a jelenségek egy csoportját tudományosan megismertnek, ha úgy tűnik, hogy pusztán immanens tulajdonságaikból és a rájuk ható, szintén immanens törvényszerűségekből maradéktalanul megismertük őket. Gyakorlatilag az ilyen teljesség természetesen mindig csak megközelítő jellegű; a tárgyaknak, statikus és dinamikus vonatkozásaiknak stb. extenzív és intenzív végtelensége nem teszi lehetővé, hogy valamilyen megismerést bármikor megadott formájában valaha is abszolút végérvényesnek foghassunk fel, hogy helyesbítését, korlátozását, kiterjesztését stb. egyszer s mindenkorra kizártnak tartsuk. A valóság tudományos meghódításának ezt a „még nem"-jét a mágiától a modern pozitivizmusig a legkülönfélébb módokon transzcendenciaként értelmezték, nem törődve azzal, hogy már régóta mennyi mindent vontak megoldható – noha gyakorlatilag talán még meg nem oldott – problémaként az egzakt tudomány körébe, amiről hajdan azt hirdették, hogy „ignorabimus". A kapitalizmus létrejötte, a tudomány és termelés közti új viszonylatok és hozzá még a vallásos világnézetek nagy válságai a naiv transzcendencia helyébe bonyolultabb, agyafúrtabb transzcendenciákat helyeztek. Az új dualizmus már abban az időben kialakult, amikor a kereszténység védelmezői a kopernikuszi elméletet próbálták visszaverni: a dualista módszertani szemlélet az adott jelenségvilág immanenciáját végső realitásának tagadásával kötötte össze, és így vonta kétségbe, hogy ezen a területen a tudomány illetékes érvényes megállapítások megtételére. Felületesen az a benyomás keletkezhet, hogy a világ valóságának ez a leértékelése mit sem számít, mivel az emberek gyakorlatilag, a termelésben el tudják látni közvetlen feladataikat, függetlenül attól, hogy tevékenységük tárgyát, eszközét stb. valami

magánvaló dolognak vagy puszta jelenségnek tartják-e. Az ilyen szemlélet kettős értelemben szofista. Először is valódi gyakorlatában minden cselekvő ember állandóan abban a meggyőződésben él, hogy magával a valósággal van dolga; még a pozitivista fizikus is tudja ezt, amikor például kísérletet hajt végre. Másodszor is az ilyen szemlélet, ha – társadalmi okokból – mély gyökereket ereszt, és széles körben elterjed, bomlasztja azokat a közvetettebb szellemi-erkölcsi kapcsolatokat, amelyek az embert a valósághoz fűzik. Az egzisztencialista filozófia, amely szerint a világba „dobott" ember a semmivel áll szemben, történelmi-társadalmi nézőpontról szükségszerűen kiegészítő ellenpólusa annak a filozófiai fejlődésnek, amely Berkeleytől Machig vagy Carnapig vezet.

Az evilágiság és túlvilágiság közti tulajdonképpeni csatatér kétségtelenül az etika. Vitájuk döntő megállapításait ezért e mű keretei között csak érinthetjük, de nem fejthetjük ki hiánytalanul; a szerző reméli, hogy nézeteit szisztematikus formában belátható időn belül e kérdésről is előadhatja. Itt röviden csak annyit jegyzünk meg, hogy a régi materializmus – Démokritosztól Feuerbachig – a világ szerkezetének immanenciáját csak mechanikus módon bírta kifejteni, és ezért egyrészt a világot még mindig olyan óraműnek foghatta csak fel, amelynek egy – transzcendens – behatásra van szüksége ahhoz, hogy mozgásba jöjjön; másrészt ilyen világban az ember csak az immanens-evilági törvényszerűségek szükségszerű termékének és tárgyának tűnhetett, szubjektivitását, gyakorlatát itt semmi sem magyarázta meg. A világkép evilágiságát csak az a hegeli–marxi tanítás teszi teljessé, amely szerint az ember saját munkájával megteremti önmagát (Gordon Childe szerencsés megfogalmazásában: „Man makes himself"), és csak ez teremt olyan világnézeti alapot az evilági etika számára, amelynek szelleme Arisztotelész és Epikurosz, Spinoza és Goethe zseniális koncepcióiban már régóta eleven volt. (Ebben az összefüggésben természetesen fontos szerepet játszik az élők világára vonatkozó evolúciós tan, és hogy az élet keletkezését a fizikai és kémiai törvényszerűségek kölcsönhatásától kiindulva egyre jobban megközelítik.)

Az esztétika számára ez a kérdés rendkívül nagy jelentőségű, és ezért e mű konkrét fejtegetéseiben részletesen foglalkozunk vele.

Céltalan volna, ha megkurtítva előrebocsátanánk e kutatások eredményeit, amelyek csak az összes itt tekintetbe jövő meghatározások kifejtése révén válhatnának meggyőzőekké. De hogy álláspontunkat az előszóban se hallgassuk el, annyit elmondunk, hogy minden igazi műalkotás immanens zártsága, önmagát hordozó volta – a visszatükröződés olyan módja ez, amelyet a külvilágra való emberi visszahatás más területein hiába keresnénk – tartalmát tekintve, szándékosan vagy szándéktalanul, mindig vallomást tesz az evilágiság mellett. Ezért az allegória és a jelkép ellentéte, mint Goethe zseniálisan észrevette, lét vagy nemlét kérdése a művészet számára. És ezért van az is, hogy – mint egy külön fejezetben (a tizenhatodikban) kimutatjuk – az a felszabadító háború, amelyet a művészet a vallás gyámkodása ellen folytatott, keletkezésének és kibontakozásának alapvető ténye. A genezisnek éppen azt kell megmutatnia, hogy a primitív ember transzcendenciához való természetszerű, tudatszerű kötöttségéből, amely nélkül a kezdeti fokozatok valamennyi területen elképzelhetetlenek volnának, hogy verekedte át magát a művészet fokozatosan addig, hogy önállóan tükrözze vissza, sajátos módon dolgozza fel a valóságot. Természetesen itt az objektív esztétikai tényezők fejlődése a fontos, és nem az, amit létrehozói saját tevékenységükről gondoltak. A tett és tudatossága között épp a művészi gyakorlatban különösen nagy az eltérés. Egész művünk Marxtól kölcsönzött mottója: „Nem tudják, de teszik", itt különösen pregnánsan lép előtérbe. A műalkotás objektív kategoriális szerkezete hozza tehát ismét vissza az evilágiságba a tudat minden transzcendencia felé irányuló mozgását – amivel az emberiség története természetszerűleg tele van –, miközben a mű valóságos formájában, az emberi, evilági élet alkotóelemeként, mindenkori éppígy-léte (Geradesosein) tüneteként jelenik meg. A művészet, az esztétikai elv gyakori elutasítása Tertullianustól Kierkegaard-ig nem véletlen, hanem inkább annak bizonyítéka, hogy született ellenségeinek táborában felismerték valódi lényegét. Ez a munka sem egyszerűen regisztrálja e szükségszerű harcot, hanem eltökélten állást foglal benne: a művészet mellett, a vallás ellen, annak a nagy hagyománynak az értelmében, amely Epikurosztól Goethén keresztül Marxig és Leninig terjed.

A tárgyszerkezetek és vonatkozásaik ilyen sokrétű, ellentmondásos, összetartó és szétágazó meghatározásainak dialektikus kibontása, elválasztása és újraegyesítése a kifejtés számára is önálló módszert követel. Ha alapvető elveit itt röviden elsorolom, ezt semmiképp sem azért teszem, hogy az előszóban saját előadásmódomról védőbeszédet tartsak. A szerzőnél világosabban senki sem láthatja korlátait és hibáit; itt is csak szándékaiért akar helytállni. Hogy hol valósította meg helyesen és hol hibásan, annak megítélésére nem illetékes. A következőkben tehát csak az elvekről lesz szó. Ezek a materialista dialektikában gyökereznek, amelynek ilyen sok egymástól távol eső, széles körű tárgyat és problémát felölelő területen történő következetes keresztülvitele mindenekelőtt azt követeli meg, hogy a formális, definíciókon és mechanikus elhatárolásokon, az alcsoportok „tiszta" elválasztásán alapuló előadásmóddal szakítsunk. Ha mi – hogy egy csapásra problémánk elevenjébe vágjunk – a definíciók módszerével szemben a meghatározások (Bestimmungen) módszeréből indulunk ki, akkor a dialektika valóságalapjaihoz, a tárgyak és vonatkozásaik extenzív és intenzív végtelenségéhez nyúlunk vissza. Minden olyan kísérlet, amely ezt a végtelenséget gondolatilag meg akarja ragadni, szükségszerűen fogyatékosságokat árul el. A definíció a maga részlegességét mégis valami végérvényes igazságként rögzíti, és ezért a jelenségek alapvető jellegén erőszakot kell tennie. A meghatározás a jelenségeket eleve átmenetieknek, kiegészítésre szorulóaknak tekinti, olyasvalamiknek, amelyek lényegéhez tartozik, hogy továbbvigyék, továbbképezzék, konkretizálják őket. Ha tehát ebben a műben egy tárgyat, a tárgyak valamiféle kapcsolatát, egy kategóriát meghatározása érthetővé tesz, ezzel mindig valami kettős célt tűzünk magunk elé: a mindenkori tárgyat úgy kívántuk jellemezni, hogy összetéveszthetetlenül fel lehessen ismerni, miközben azonban nem tartottunk arra igényt, hogy ismertté válása ezen a fokon totalitását érintse, és ezért itt szabad legyen megállni. A tárgyat csak fokozatosan, csak lépésenként lehet megközelíteni, miközben ugyanezt a tárgyat különböző más tárgyakkal való különböző összefüggésekben, különböző vonatkozásokban vesszük szemügyre úgy, hogy eközben az eredeti meghatározás nem veszíti érvényét – hiszen akkor eleve hamis lenne –, ellenkezőleg, szakadatlanul gazdago-

dik, egyre közelebb kerül annak a tárgynak a végtelenségéhez, amelyre irányul, vagy úgy is mondhatnánk: amelyhez hozzálopódzik. Ez a folyamat a valóság gondolati reprodukciójának legkülönbözőbb dimenzióiban lejátszódik, és ezért elvből mindig csak viszonylagosan lehet lezártnak tekinteni. Ha azonban ezt a dialektikát helyesen viszik végig, akkor az illető meghatározás és szisztematikus összefüggése egyre világosabbá és gazdagabbá válik; tehát ugyanannak a meghatározásnak különböző konstellációkban, dimenziókban való visszatérését szigorúan meg kell különböztetni az egyszerű ismétlődéstől. Az így elért haladás azonban nemcsak előrelépés, nemcsak a megértendő tárgy lényegébe hatol egyre mélyebben, hanem – ha valóban helyesen, valóban dialektikusan megy végbe – egyszersmind a múltbeli, már megtett utat is új megvilágításba helyezi, sőt mélyebb értelemben csak most teszi járhatóvá. Max Weber annak idején első ilyen célkitűzésű, nagyon fogyatékos kísérleteimről azt írta nekem, hogy hatásuk az ibseni drámákéhoz hasonlatos, amelyeknek elejét csak végéből kiindulva lehet megérteni. Ebben szándékaim finom megértését láttam, ha akkori produkcióm nem is érdemelt meg semmiképpen ilyen dicséretet. Remélem, hogy ebben a műben inkább valósul meg egy ilyen gondolkodási stílus.

Végül engedje meg az olvasó, hogy egészen röviden utaljak esztétikám keletkezéstörténetére. Működésemet irodalomkritikusként és esszéistaként kezdtem meg, és Kant, majd Hegel esztétikáiban kerestem elméleti támaszt magamnak. 1911–1912 telén Firenzében merült fel bennem egy önálló, rendszeres esztétika első terve. 1912–1914-ben Heidelbergben fogtam hozzá a kidolgozásához. Még ma is hálásan gondolok arra a jóindulatú-kritikus érdeklődésre, amelyet Ernst Bloch, Emil Lask és mindenekelőtt Max Weber kísérletem iránt tanúsított. Ez tökéletes csődöt mondott. És ha most szenvedélyesen föllépek a filozófiai idealizmus ellen, akkor kritikám mindig saját ifjúkori törekvéseim ellen is irányul. E munkát külsőlegesen nézve a háború kitörése szakította félbe. Már a *Die Theorie des Romans* is, amely a háború első évében keletkezett, inkább történetfilozófiai problémákra irányul, az esztétikai kérdések csak ezek tünetei, jelzései lehettek. Azután egyre inkább az etika, a történelem és a közgazdaságtan került érdeklő-

désem középpontjába. Marxista lettem, és aktív politikai tevékenységem évtizede egyszersmind a marxizmussal való bensőséges foglalkozásnak, igazi elsajátításának korszaka volt. Midőn – 1930 körül – ismét intenzíven kezdtem foglalkozni a művészet problémáival, egy rendszeres esztétika csak nagyon távoli perspektívaként tűnt fel horizontomon. Csupán két évtizeddel később, az ötvenes évek elején gondolhattam arra, hogy teljesen más világnézettel és módszerrel nekilássak ifjúkori álmom megvalósításának, hogy tökéletesen más tartalommal, radikálisan ellentétes módszerekkel valóra váltsam azt.

Nem szeretném könyvemet a nyilvánosság elé bocsátani anélkül, hogy köszönetet ne mondjak Szabolcsi Bence professzornak, aki fáradhatatlan türelemmel segített szegényes zenei kultúrám kiszélesítésében és elmélyítésében, valamint Heller Ágnesnek, aki munkámat megírás közben olvasta, és akinek éles elméjű bírálata nagyon használt a végérvényes szövegnek; a mű első megjelenéséért köszönetet mondok még dr. Frank Benselernek, aki a német kiadást kezdeményezte, és kéziratomat odaadóan gondozta.

1962

ELŐSZÓ
A REGÉNY ELMÉLETE C. KÖTETHEZ

E tanulmány tervezete 1914 nyarán készült, leírására 1914–15 telén került sor. Max Dessoir *Zeitschrift für Ästhetik und Allgemeine Kunstwissenschaft*-jában jelent meg először 1916-ban[1], könyv alakban pedig P. Cassirer adta ki (Berlin, 1920).

Tanulmányom keletkezésének indítéka a háború kitörése volt 1914-ben, az a hatás, amelyet a szociáldemokrácia háborút igenlő állásfoglalása gyakorolt a baloldali értelmiségre. Ami az én legbelsőbb hozzáállásomat illeti, hevesen, teljesen és – különösen kezdetben – kevéssé artikuláltan elutasítottam a háborút, mindenekelőtt azonban a háborús lelkesedést. Visszaemlékszem egy beszélgetésre, amelyet 1914 késő őszén folytattam Marianne Weber asszonnyal. Idegenkedésem leküzdésére egyes konkrét hőstettekről mesélt. Azt feleltem csupán: „Minél jobb, annál rosszabb."[2] Amikor ebben az időben érzelmi állásfoglalásom tudatosítására törekedtem, körülbelül a következő eredményre jutottam: a központi hatalmak előreláthatóan legyőzik Oroszországot; ez a cárizmus bukásához vezethet: eddig a dolog rendben van. Van bizonyos valószínűsége, hogy a Nyugat győz Németország ellen; ha ez a Hohenzollernek és a Habsburgok bukását eredményezi, ugyancsak egyetértek. De akkor felmerül a kérdés: ki ment meg minket a nyugati civilizációtól? (Azt a lehetőséget, hogy az akkori Németország végső győzelmet arat, csupán lidércnyomásnak éreztem.)

Ilyen hangulatban készült *A regény elmélete* első vázlata. Eredetileg dialógusláncolatnak indult: fiatal emberek egy csoportja visszavonul környezetük háborús pszichózisa elől, olyasféleképpen, ahogy a *Dekameron* novellamesélői a pestisjárvány elől; önfeltáró beszélgetéseket folytatnak, amelyek fokozatosan átvezetnek a könyvben tárgyalt problémákhoz, egy dosztojevszkiji világ kilá-

tásához. Jobban átgondolva a dolgot, elálltam eredeti tervemtől, így került sor *A regény elmélete* mai változatának rögzítésére. A mű tehát a világ helyzetével kapcsolatosan érzett állandó kétségbeesés hangulatában keletkezett. Csak 1917 adott választ mindaddig megoldhatatlannak látszó kérdéseimre.

Természetesen lehetséges lett volna, hogy ezt az írást önmagában, tisztán a maga objektív tartalma szerint vizsgáljuk, függetlenül keletkezésének belső feltételeitől. Azt hiszem azonban, hogy csaknem öt évtized múltán egy történelmi visszatekintés alkalmával érdemes elmesélni keletkezése hangulatát, mert ezzel megkönnyíthetjük helyes megértését.

Világos: a háborúnak és vele az akkori polgári társadalomnak ez az elutasítása merőben utópikus volt részemről; még a legelvontabb gondolatiság síkján sem voltak számomra közvetítések a szubjektív állásfoglalástól az objektív valósághoz. Ez azonban módszertani szempontból azzal a nagyon fontos következménnyel járt, hogy eleinte nem éreztem semmi szükségét annak, hogy világnézetemet, tudományos munkám módját stb. kritikusan felülvizsgáljam. Akkoriban a Kanttól Hegelhez vezető átmenet folyamatát éltem, anélkül azonban, hogy az úgynevezett szellemtudományi módszerekhez való viszonyomon bármit is változtattam volna; e viszony lényegében azokon az ifjúkori benyomásokon alapult, amelyeket Dilthey, Simmel és Max Weber művei tettek rám. *A regény elmélete* valóban a szellemtudományi tendenciák tipikus terméke. Amikor 1920-ban Bécsben személyesen megismertem Max Dvorákot, azt mondta nekem: a szellemtudományi irányzat legjelentősebb publikációjának tartja ezt a munkát.

Ma már nem nehéz világosan látni a szellemtudományi módszer korlátait. Mindenesetre helyesen értékelhető viszonylagos történeti jogosultsága is az újkantiánus vagy bármely más pozitivizmus kisszerű laposságával szemben mind a történelmi alakok vagy összefüggések kezelése, mind a szellemi tények (logika, esztétika stb.) vonatkozásában. Gondolok például Dilthey *Élmény és költészet*-ének (Lipcse, 1905) lenyűgöző hatására. Olyan könyv volt ez, mely sok tekintetben új földrészt mutatni látszott. Ez az új földrész, akkoriban úgy láttuk, nagyszabású szintézisek gondolatbirodalma, méghozzá mind elméletileg, mind történetileg. Köz-

ben nem vettük észre, valójában mily kevéssé haladta meg ez az új módszer a pozitivizmust, szintézisei mily kevéssé voltak tárgyilag megalapozva. (Azt a tényt, hogy nagy tehetségű emberek valóban helytálló eredményeiket inkább e módszer ellenére, mintsem ennek segítségével érték el, mi, fiatalabbak, akkoriban nem ismertük fel.) Szokássá vált, hogy valamely irányzat, valamely korszak stb. kevés, többnyire csupán intuitív módon kiragadott vonásaiból szintetikusan általános fogalmakat alkossanak, amelyekből azután deduktíven leszálltak az egyes jelenségekhez, és így nagyvonalú összefoglaláshoz véltek eljutni.

Ez volt *A regény elmélete* módszere is. Csak néhány példát említek. A regényforma tipológiájában döntő szerepet játszik az a gondolati alternatíva, hogy a főalak lelke a valósághoz viszonyítva túlságosan szűk-e avagy túlságosan tágas. Ez a hallatlanul elvont kettéosztás a legjobb esetben arra alkalmas, hogy megvilágítsa az első típus képviselőjeként kezelt *Don Quijote* néhány mozzanatát. Ám túlságosan általánosságban mozog ahhoz, hogy gondolatilag átfoghassa akár ennek az egy regénynek a teljes történeti és esztétikai gazdagságát. A többi, e típusba sorolt író azonban, mint Balzac, de Pontoppidan is, ily módon torzító fogalmi kényszerzubbonyba került. Ugyanez a helyzet a másik típus vonatkozásában is. Még jellemzőbb ennek a szellemtudományi-elvont szintézisnek a hatása Tolsztoj esetében. A *Háború és béke* epilógusa valójában a napóleoni háborúk korszakának igazi eszmei lezárása: néhány alak fejlődésében megmutatja a dekabristák 1825-ös felkelésének előrevetülő árnyait. *A regény elmélete* szerzője viszont olyan makacsul kitart *Az érzelmek iskolájá*-nak sémája mellett, hogy itt csupán „lecsillapított gyerekszobalégkört", „mélyebb vigasztalanságot" vél felfedezni, „mint a legproblematikusabb dezilluziós regények befejezései".[3] Tetszés szerint szaporíthatnánk e példák sorát. Elég csupán arra utalnunk, hogy olyan regényírók, mint Defoe, Fielding vagy Stendhal, nem kaptak helyet e felépítés sematikájában; hogy *A regény elmélete* szerzője Balzac és Flaubert, Tolsztoj és Dosztojevszkij jelentőségét „szintetikus" önkénnyel állítja a fejére stb., stb.

Az ilyen torzulásokat legalábbis érinteni kellett, hogy a szellemtudományi-elvont szintézisek korlátai helyes megvilágításba kerül-

jenek. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy *A regény elmélete* szerzője előtt elvileg zárva lett volna minden út érdekes összefüggések felfedésére. Itt is csupán a legjellegzetesebb példát idézem: az idő szerepének elemzését *Az érzelmek iskolája* esetében. A konkrét mű elemzése itt is tökéletlen elvontság. A „recherche du temps perdu"[4] felfedezését legfeljebb a regény utolsó része (az 1848-as forradalom végérvényes leverése utáni rész) igazolhatja tárgyszerűen. Mindazonáltal itt egyértelműen megfogalmazódik a regénybeli időnek – a bérgsoni „durée"-re épülő – új funkciója. Annál feltűnőbb ez, minthogy Proust Németországban csak 1920 után vált ismertté, Joyce *Ulysses*-e csupán 1922-ben, Thomas Mann *Varázshegy*-e csak 1924-ben jelent meg.

A regény elmélete így a szellemtudomány tipikus terméke, anélkül hogy túlmutatna annak módszerbeli korlátain. Sikere – Thomas Mann és Max Weber is egyetértéssel olvasta – ennek ellenére nem volt merő véletlen. Ez a könyv, bár a szellemtudományban gyökerezik, az adott korlátok között tartalmaz bizonyos vonásokat, amelyek a későbbi fejlődés során jelentősekké váltak. Utaltunk már arra, hogy *A regény elmélete* szerzője hegeliánussá vált. A szellemtudományi módszer régi fontos képviselői kanti alapokon álltak, nem minden pozitivista maradvány nélkül; vonatkozik ez mindenekelőtt Diltheyre. És a lapos pozitivista racionalizmus meghaladását célzó kísérletek csaknem mindig az irracionalizmus irányában jelentettek lépéseket; mindenekelőtt Simmel esetében, de már magánál Diltheynél is. A Hegel-reneszánsz természetesen már néhány évvel a háború kitörése előtt megindult. Amit azonban annak idején tudományosan komolyan lehetett belőle venni, túlnyomórészt a logika vagy az általános tudományelmélet területére korlátozódott. Tudomásom szerint *A regény elmélete* az első olyan szellemtudományi mű, amely a hegeli filozófia eredményeit konkrétan alkalmazza esztétikai problémákra. A mű első, általános részét lényegében Hegel határozza meg; így az epikai és a drámai teljesség szembeállítását, az epopeia és a regény összetartozásának és ellentétének történetfilozófiai felfogását stb. Természetesen *A regény elmélete* szerzője nem volt kizárólag és ortodox módon hegeliánus. Goethe és Schiller elemzései, Goethe kései korszakának elgondolásai (a démonikus), a fiatal

Friedrich Schlegel és Solger esztétikai elméletei (az irónia mint modern megformálási eszköz) egészítik ki és konkretizálják az általános hegeliánus körvonalakat.

Talán még lényegesebb hegeli örökség az esztétikai kategóriák történetiesítése. Hegel megújítása az esztétika területén itt hozza a legfontosabb eredményeket. Az olyan kantiánusok, mint Rickert és iskolája, módszertani szakadékot hasítanak az időtlen érték és az érték történeti megvalósulása között. Maga Dilthey ezt az ellentétet korántsem tekinti olyan kizárólagosnak, nem lép túl azonban – a filozófiatörténet módszerének tervezeteiben – a filozófiák történetfeletti tipológiájának felállításán, mely filozófiák azután történetileg konkrét változatokban valósulnak meg. Olykor sikerül neki egy-egy esztétikai elemzésben új módszertant találni, ám bizonyos mértékig per nefas,* bizonyára nem tudatosan. E filozófiai konzervativizmus világnézeti alapja a szellemtudományok vezető képviselőinek az a konzervatív történelmi-politikai beállítottsága, amely szellemében Rankéra vezethető vissza, ily módon szöges ellentétben áll a világszellem hegeli dialektikus fejlődésével. Létezik természetesen pozitivista történeti relativizmus is, és Spengler épp a háború idején egyesíti ezt a szellemtudományi tendenciákkal, miközben minden kategóriát radikálisan történetiesít, és sem esztétikai, sem etikai, sem logikai szempontból nem ismer el semmiféle történelemfeletti érvényességet. Ezáltal azonban a maga részéről az egységes történelmi folyamatot is felszámolja: a szélsőséges történelmi dinamizmus merő statikába csap át, magának a történelemnek a végső felszámolásába, a belsőleg kapcsolat nélküli kultúrkörök újra meg újra lezáruló és beinduló körforgásába; Ranke szecessziós megfelelője jön létre.

A regény elmélete szerzője nem megy ilyen messzire. A műfajoknak az esztétikai kategóriák és az irodalmi formák lényegében gyökerező, történetileg megalapozott általános dialektikáját kereste, amely kategória és történelem bensőségesebb összekapcsolására törekszik, mint ahogy ezt a szerző akár Hegelnél is láthatta; megpróbálta gondolatilag megragadni a maradandóságot a változásban, a belső átalakulást a lényeg érvényben maradása közepette.

* Itt: akaratlanul. (latin)

Módszere azonban sok szempontból, méghozzá éppen nagyon fontos összefüggésekben, rendkívül elvont marad, elszakad a konkrét társadalmi-történelmi valóságtól. Ez, mint rámutattunk, túlságosan gyakran vezet önkényes konstrukciókhoz. Csak másfél évtizeddel később sikerült – természetesen már marxista alapon – utat találnom a megoldáshoz. Amikor M. A. Lifsiccel a sztálini korszak legkülönbözőbb előírásokat követő vulgárszociológiájának ellenében Marx igazi esztétikájának feltárására és továbbfejlesztésére törekedtünk, igazi történeti-szisztematikus módszerhez jutottunk el. *A regény elmélete* megmaradt a mind indítékában, mind kivitelezésében sikerületlen kísérlet szintjén, mely kísérlet azonban, szándékait tekintve, erőteljesebben közelítette meg a helyes kiutat, mint ahogy erre a kortársak képesek voltak.

Hegeli örökségből származik a jelen esztétikai problematikája is: hogy történetfilozófiailag a fejlődés azon esztétikai elvek egyfajta felszámolásába torkollik, amelyek a művészet addigi útját meghatározták. Magánál Hegelnél ezáltal még persze csak a művészet válik problematikussá: „a próza világa", ahogyan ezt az állapotot esztétikailag jelöli, nem egyéb, mint a szellem önmagára találása a gondolkodásban és a társadalmi-állami gyakorlatban. A művészet tehát éppen azért válik problematikussá, mert a valóság problémátlanná válik. *A regény elmélete* formálisan hasonló koncepciója ezzel teljesen ellentétes: a regényforma problematikája itt egy sarkából kifordult világ tükörképe. Ezért itt az élet „prózája" csupán egy tünet a sok közül: annak tünete, hogy a valóság immár kedvezőtlen talaj a művészetnek; ezért a regényforma központi problémája a művészi leszámolás a zárt-teljes formákkal, amelyek a lét önmagában lekerekített teljességéből származnak, leszámolás minden önmagában immanensen teljes formavilággal. S mindez nem artisztikus, hanem történetfilozófiai okokból van így: „nem létezik többé a lét spontán teljessége", mondja *A regény elmélete* szerzője a jelen valóságról. Gottfried Benn néhány évvel később így fejezi ki ezt a tényállást: „. . . és Valóság sem létezett, legfeljebb csak a foszlányai". *(Expresszionista hitvallás,* megj.: Deutsche Zukunft, 1933. II. 5; most: Gesammelte Werke, D. Wellershoff, I. köt. Wiesbaden 1959, 245. o.)

Ha *A regény elmélete* e kérdésben ontológiai értelemben kritikusabb és józanabb is, mint az expresszionista lírikus, tény marad, hogy mindkét szerző hasonló életérzésnek ad hangot, hasonlóképpen reagál az akkori jelenre. Így jön létre a harmincas évek expresszionizmus–realizmus vitájában az a groteszk helyzet, hogy Ernst Bloch *A regény elmélete* nevében vitatkozik a marxista Lukács Györggyel.[5]

Minden további nélkül nyilvánvaló, hogy *A regény elméletének* ez az ellentéte saját általános módszertani útmutatójával, Hegellel, elsődlegesen társadalmi, nem pedig esztétikai-filozófiai jellegű. Elég talán csak arra emlékeztetni, amit bevezetőben szerzőjének a háborúval kapcsolatos álláspontjáról közöltünk. Tegyük még hozzá, hogy a szerzőnek a társadalmi valósággal kapcsolatos akkori felfogását lényegében Sorel befolyásolta. *A regény elmélete* ezért nem hegelien jellemzi a jelent, hanem Fichte megfogalmazásával: „A teljes bűnösség kora." Ez a jelennel kapcsolatos etikai színezetű pesszimizmus azonban nem jelent általános visszakanyarodást Hegeltől Fichtéhez, inkább a történelem hegeli dialektikájának kierkegaard-ositásáról van szó. *A regény elmélete* szerzője számára Kierkegaard egyre fontosabb szerephez jutott. És a szerző Kierkegaard nagy divatját messze megelőzve esszében is feldolgozta Kierkegaard életének és gondolatainak összefüggését. (Sören Kierkegaard és Regine Olsen; 1909-ben íródott, németül megj.: *Die Seele und die Formen,* Berlin, 1911.)* Közvetlenül a háború előtti heidelbergi éveiben pedig Kierkegaard Hegel-kritikájával kapcsolatos tanulmány foglalkoztatta, amelyet, persze, sosem fejezett be. Ha ezeket a tényeket itt megemlítjük, nem életrajzi okokból tesszük, hanem azért, hogy rámutassunk egy, a német gondolkodásban később fontossá váló fejlődési tendenciára. Kierkegaard közvetlen befolyása természetesen Heidegger és Jaspers egzisztencialista filozófiájához vezet, vagyis többé-kevésbé nyílt Hegel-ellenességhez. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy maga a Hegel-reneszánsz is energikusan arra törekedett, hogy Hegelt az irracionalizmushoz közelítse. Ez a tendencia már Dil-

* Magyarul először: Nyugat, 1910, majd *Utam Marxhoz* I., Magvető, Budapest, 1971.

theynek az ifjú Hegellel kapcsolatos kutatásaiban (1905) látható, és világos alakot ölt Kroner kijelentésében, miszerint Hegel a filozófiatörténet legnagyobb irracionalistája volt (1924).[6] Itt még nem mutatható ki Kierkegaard közvetlen hatása. Ez a hatás azonban a húszas években lappangva mindenütt jelen van, méghozzá egyre fokozódó mértékben, és szép lassan még a fiatal Marx kierkegaard-izálására is sor kerül. Karl Löwith így ír (1941): „Bármily távol álljanak is egymástól (Marx és Kierkegaard, L. Gy.), éppoly közeli rokonok is a fennálló dolgok elleni közös támadásukat és Hegelből való kiindulásukat illetően."[7] (Nem is kell mondani, mennyire elterjedt ez a tendencia a jelenkori francia filozófiában.)

Az ilyen elméletek társadalomfilozófiai alapja a romantikus antikapitalizmus mind filozófiailag, mind politikailag határozatlan beállítottsága. Eredetileg – például a fiatal Carlyle-nál vagy Cobbettnál – a keletkezőfélben levő kapitalizmus borzalmainak és kultúraellenességének valódi kritikájáról van szó, sőt olykor szocialista kritikájának előformájáról is, mint Carlyle *Past and Present*-jében. Németországban ebből a beállítottságból fokozatosan a Hohenzollern-birodalom politikai-társadalmi elmaradottsága apológiájának egyik formája lett. Felszínesen nézve, Thomas Mann *Egy apolitikus szellem szemlélődései* című jelentős háborús írása (1918) is ezen a vonalon mozog. Thomas Mann későbbi fejlődése azonban, mely már a húszas években bekövetkezik, igazolja a mű önjellemzését: „Nagyszabású utóvédharc folyik itt – a német romantikus polgáriság utolsó és legkéseibb utóvédharca –, kilátástalanságának teljes tudatában ... mi több, felismerve, hogy lelkileg egészségtelen és bűnös minden rokonszenv a halálra szánt iránt ..."[8]

A regény elmélete szerzőjénél, annak ellenére, hogy filozófiai kiindulópontja Hegelnél, Goethénél és a romantikában keresendő, efféle hangulatok nyomát sem érezni. A kapitalizmus kulturálatlanságával szembeni ellenzékisége nem mutat rokonszenvet „a német nyomorúság" és e nyomorúság jelenbeli maradványai iránt, mint Thomas Manné. *A regény elmélete* nem megóvó, hanem robbantó jellegű mű. Persze a lehető legnaivabb és teljességgel meg-

alapozatlan utópizmus alapján: abban a reményben, hogy a kapitalizmus széthullásából, a tőkés renddel azonosított élettelen és életellenes gazdasági-társadalmi kategóriák széthullásából természetes, emberhez méltó élet sarjadhat. Hogy a könyv Tolsztoj elemzésével éri el csúcspontját, hogy a kitekintés: Dosztojevszkij, aki már „nem regényeket írt", mindez világosan mutatja, hogy itt nem egy új irodalmi forma, hanem kimondottan „egy új világ" várásáról volt szó. Teljes joggal mosolyoghat bárki ezen a primitív utópizmuson, az ettől még ugyanúgy egy akkoriban adott, tényleges szellemi áramlatot fejez ki. Persze, a húszas években egyre határozottabban reakciós jelleget ölt a gazdasági élet világán társadalmilag történő túllépés perspektívája. *A regény elmélete* megírásakor azonban ezek a gondolatok még csak teljesen differenciálatlan csíra alakban léteznek. Elég itt megint egyetlen példa. Ha a II. Internacionálé leghíresebb közgazdásza, Hilferding *A finánctőké*-ben (1909) azt írhatta a kommunista társadalomról: „Itt a csere esetlegesség – nem lehet elméleti-közgazdasági vizsgálódás tárgya. Teoretikusan nem elemezhető, csupán pszichológiailag megfogható"[9]; ha a háború utolsó éveinek és a közvetlen háború utáni időszaknak – forradalmi szándékú – utópiáira gondolunk, *A regény elmélete* ez utópiáját – anélkül hogy elméleti tarthatatlanságának tényén szemernyit is enyhítenénk – történetileg jogosultabbnak kell ítélnünk.

Éppen egy ilyesfajta kritika alkalmas arra, hogy helyesen világítsa meg *A regény elmélete* további sajátosságait, amelyek révén a mű valami újat jelent a német irodalomban. (Franciaországban a most vizsgálandó jelenség már sokkal korábban ismert volt.) Röviden: *A regény elmélete* szerzőjét olyan világfelfogás vezérelte, amely „baloldali" etika és „jobboldali" ismeretelmélet (ontológia stb.) összeolvasztására törekedett. Amennyiben a Vilmos császár korabeli Németországnak volt elvi alapokon álló ellenzéki irodalma, úgy ez az irodalom a felvilágosodás hagyományaira támaszkodott, főként persze annak sekélyes epigonjaira, és Németország értékes irodalmi és elméleti hagyományaival szemben is a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedett. A szocialista Franz Mehring ritka kivétel ebben a vonatkozásban. *A regény elmélete,*

amennyiben e kérdéskomplexum áttekintésére képes vagyok, az első olyan német könyv, amelyben baloldali, radikális forradalomra irányuló etika párosul hagyományőrző-konvencionális valóságmagyarázattal. A húszas évek ideológiájában ez a beállítottság egyre nyomatékosabb szerephez jut. Gondoljunk Ernst Bloch *Az utópia szelleme* (1918, 1923) és *Thomas Münzer mint a forradalom teológusa* (1921) című műveire, Walter Benjaminra, sőt még Th. W. Adorno pályakezdésére is stb. A hitlerizmus elleni szellemi harcban még inkább megnövekszik jelentősége: sokan – baloldali etikából kiindulva – Nietzschét, sőt Bismarckot is haladó erőként próbálják mozgósítani a fasiszta reakcióval szemben. (Mellesleg említem csupán, hogy Franciaországban, ahol ez az irányzat sokkal hamarabb előtérbe került, mint Németországban, ma Sartre jelenti igen befolyásos képviselőjét. Érthető módon nem tudjuk ezen a helyen a korábbi megjelenés és a tartósabb hatás társadalmi okait tárgyalni.) Csak a Hitler feletti győzelem után, csak a restauráció és a „gazdasági csoda" idején süllyedhet feledésbe a baloldali etikának ez a funkciója Németország számára, átadván a terepet – a korszerűség színpadát – egy nonkonformizmusnak álcázott konformizmusnak. A vezető német értelmiség jelentős része, köztük Adorno is, ebbe a „Szakadék Nagyszálló"-ba költözött. Miként Schopenhauer-kritikám alkalmával írtam: „egy szép, minden kényelemmel felszerelt modern szálló emelkedik a szakadék, a semmi, az értelmetlenség szélén. A szakadék mindennapos látványa pedig, jólesően élvezett étkezések vagy művészeti produkciók között, csak még fokozhatja a kifinomult kényelem örömét".[10] Az a tény, hogy Ernst Bloch mindmáig rendíthetetlenül kitart baloldali etikából és jobboldali ismeretelméletből létrehozott szintézise mellett (vö. Philosophische Grundfragen I. Zur Ontologie des Noch-Nichts-Seins, Frankfurt, 1961), jellemét dicséri, de nem enyhítheti elméleti beállítottságának korszerűtlenségét. Amennyiben a nyugati világban (így a Német Szövetségi Köztársaságban is) csakugyan létezik valódi, termékeny és haladó ellenzék, semmi dolga nem lehet immár a baloldali etika és a jobboldali ismeretelmélet összekapcsolásával.

Ha tehát valaki ma azért olvassa *A regény elméleté*-t, hogy kö-

zelebbről megismerje a húszas és harmincas évek fontos ideológiáinak előtörténetét, hasznára lehet ez a kritikai jellegű olvasás. Ha azonban azért veszi kezébe a könyvet, hogy tájékozódjék, csupán zavarát fokozza majd. Arnold Zweig fiatal íróként tájékozódás céljából olvasta el *A regény elméleté*-t; egészséges ösztöne, helyesen, a legélesebb elutasítást váltotta ki belőle.

1962

A SKANDINÁV IRODALOM SZEREPE FEJLŐDÉSEMBEN

Legelső találkozásom a skandináv irodalommal egyben életem fontos fordulópontja volt. A gyermek- és ifjúkor határán (14–15 éves lehettem) apám könyvtárában ráakadtam Max Nordau akkoriban híres könyvére, az *Entartung*-ra.[1] Ismeretes, hogy Nordau úgy beszél könyvében a kor legnevesebb íróiról, Nietzschétől Tolsztojig, Ibsentől Verlaine-ig, mint pszichopatákról. Mint egy nagypolgári család világtól elzárt sarja, még csak a nevüket sem ismertem ezeknek az íróknak. Nordau ismeretlen világot tárt elém. Szidalmai érintetlenül hagytak, ám a szerencsés módon terjedelmes idézetekből megtudhattam, mi az, amit a támadott írók voltaképp képviselnek.

Most csak arról akarok beszámolni, milyen sokkhatást váltottak ki bennem Ibsen művei. A burzsoá környezet bizonytalan elutasítása Ibsen szigorú moralitásától kapott irányt és tartást egyszerre. Bizonyos, hogy a polgárság társadalmilag hazug magatartása elleni harc, az a morális elemzés, amely a polgári osztály emberének érzelmi életében a hazugságot tekinti alapjelenségnek, a belső és külső életvitel ideális követelményei, legalább egy évtizedre előre döntően meghatározták magatartásomat. Természetesen nem áll módomban időrendi sorrendben részletesen szólni ezekről a hatásokról; észrevételeimet ezáltal önéletrajzzá terebélyesíteném. Ezért már itt említést teszek róla, holott maga a dolog csak néhány évvel később történt, hogy Ibsen azért is meghatározó volt akkori fejlődésemben, mert rajta keresztül figyeltem föl Kierkegaard-ra. Diákkoromban és irodalmi szárnypróbálgatásaim idején kezdtem tanulmányozni Kierkegaard-ot, és számos kortársammal összeütközésbe kerültem emiatt, hisz ők mindenekelőtt Nietzsche hatása alatt álltak, és Nietzschétől többnyire Schopenhauerre nyúltak vissza. Engem Kierkegaard tanulmányo-

zása megóvott az efféle hatásoktól; Schopenhauer és Nietzsche egyáltalán nem játszottak szerepet fejlődésemben, de a beható foglalkozás Kierkagaard filozófiájával – persze nemcsak ez, hanem elsősorban Marx tanulmányozása – arra késztetett, hogy megismerkedjem Hegel gondolatvilágával.

Ezek a filozófiai-morális problémakomplexumok mindamellett csupán alapot adtak Ibsen hatásának, mely mélyen és tartósan meghatározta fiatalkori fejlődésemet: a művészeti kérdések voltak a tulajdonképpen döntőek. Elsőként itt is tartalmi problémát említenék: Ibsen elemzését a művész és a világ kapcsolatáról, mely akkoriban – akárcsak irodalmi kortársaim többségét – engem is mélyen felkavart; a *Solness építőmester* és a *Ha mi, holtak feltámadunk* voltak a mérföldkövek. E problémák általánosítása vezetett visszafelé Goethe *Tasso*-jához és Keller *Zöld Henrik*jéhez, előre pedig mindenekelőtt Thomas Mann *Tonio Kröger*-éhez. Egyoldalúan és helytelenül járnánk azonban el, ha Ibsen rám gyakorolt hatását vizsgálva háttérbe szorulna a formális-művészi elem. Ellenkezőleg. A természetadta valódiság és a legmagasabb szintű párbeszédes-drámai koncentráció egyesítése, az analitikus dráma újrateremtése stb., stb. éppenséggel középponti szerepet játszott Ibsennek az ifjúkoromra tett hatásában. Nem járnék túlzottan messze az igazságtól, ha azt mondanám, hogy a dráma ibseni felépítése nyitotta meg előttem az utat a görög tragédia megértése előtt.

A skandináv irodalom Ibsen révén döntő hatalommá válik szememben pontosan azért, mert nem merül ki Ibsen hatásában. Ibsent a Reclam Kiadó olcsó, sárga füzeteiben olvastam. (Be kell vallanom: gyakran a gimnáziumban, tanítás közben, a pad alatt.) A Reclam cég katalógusa csakhamar két fontos „felfedezésre" vezetett: megismertem Strindbergtől *Az apá*-t és a *Júla kisasszony*-t (előszóval), valamint J. P. Jacobsentől a *Niels Lyhne*-t. A fiatal Strindbergnél elsősorban a naturalizmus problémája ragadott meg. Akkori érzelemvilágomnak megfelelően Strindberg olyannak mutatta a polgári életet, amilyen valóban volt, ellentétben Ibsennel, aki mint nagy moralista, inkább az óhajtott-lét felől nézett világot ábrázolta. A *Niels Lyhne* is sokoldalúan hatott rám. Tartalmilag az ateista ember problematikája a polgári életben határozta meg

ezt a mély hatást, formális-művészi szempontból pedig – és kezdetben ez a vetület volt a domináns – a festői impresszionizmus lehetősége a költészetben, és ebben, legalábbis akkor úgy éreztem, Jacobsen jóval messzebb jutott a francia regénynél és a francia novellánál. Épp csak megemlítem, hogy diákkoromban sok mindent olvastam ezenkívül is, mint például Hermann Bangot, Arne Garborgot, Knut Hamsunt, valamint Strindberg későbbi drámáit, regényeit és novelláit. Björnsonnal sohasem tudtam kontaktust teremteni, és – akármennyire tiszteltem is a művészetét – Selma Lagerlöffel sem. Henrik Pontoppidannal csak később, irodalmi szárnypróbálgatásaim idején kötöttem ismeretséget, amikor Tolsztoj és mindenekelőtt Dosztojevszkij kezdték felvenni a versenyt ifjúkorom skandináv hatásaival, sőt már-már háttérbe szorították azokat; mindazonáltal Pontoppidan sohasem vált másodrendűvé a számomra.

A skandináv irodalomhoz fűződő viszonyom hangot kap első irodalmi próbálkozásaimban is. Még mint diák részt vettem egy szabad színpad (a Thália-társaság) megalapításában; a társaság egyik fő célja volt a skandináv irodalom népszerűsítése. Műsorunkon szerepelt a *Nóra*, a *Kísértetek*, a *Solness építőmester*, a *Vadkacsa* (utóbbi az én fordításomban) Ibsentől, valamint *Az apa* Strindbergtől. Csaknem ezzel egyidőben jelentek meg folyóiratokban első tanulmányaim, köztük 1903-ban egy karcolat Hermann Bangról.[2] Ibsen halála után már egy nagyobb, átfogó tanulmányt tettem közzé életművéről. Könyvem, *A modern dráma fejlődésének története* néhány évvel később (1909-ben) nyerte el a Kisfaludy Társaság díját. A könyv két terjedelmes fejezetben foglalkozik Ibsen életművével; úgyszintén részletesen elemzem benne Strindberg korai naturalista korszakát, valamint későbbi drámáit; az utolsó fejezet többek között Gunnar Heiberg *A szeretet tragédiájá*-val foglalkozik. A skandináv irodalom fontos szerepet játszik első publikációimban. Az *Esztétikai kultúra* c. esszékötet (magyarul 1910-ben) tartalmazza Strindberg 60. születésnapja alkalmából írott tanulmányomat és egy elemzést Pontoppidan novelláiról;[3] másik esszékötetembe, *A lélek és a formák*-ba (magyarul 1910-ben, németül 1911-ben) tanulmányt írtam Kierkegaard-ról és Regine Olsenről.

Ifjúkori fejlődésemet *A regény elmélete* zárja le (készült 1914–1915-ben). Ebben az időben éri el csúcspontját a már említett folyamat, amelynek során Dosztojevszkij lett irodalomszemléletem meghatározója. Ennek ellenére Pontoppidan *Szerencsés Péter*-ét úgy értékelem könyvemben, mint az egyik legjelentősebb reprezentatív regényt. A regény tipológiája itt három középponti alak köré rendeződik: Cervantes *Don Quijote*-ja, Flaubert *Education Sentimentale*-ja és Goethe *Wilhelm Meister*-e köré. Pontoppidan regényét az első típus utolsó változataként tárgyalom, ami jól példázhatja ifjúkori kapcsolataimat a skandináv irodalommal.

A regény elmélete már az első világháború alatt született, és lezárta fiatalkori fejlődésemet. A háború további menetének eseményei engem elvezettek a kommunizmushoz. Az 1918 és 1930 közötti években túlnyomórészt gyakorlati-politikai tevékenységet folytattam, ami nem hagyott teret irodalmi megnyilatkozásoknak, holott ez az átmeneti időszak éppenséggel az irodalom területén is nagy fontosságú változásokat hozott nézeteimben. Ezt a korszakot most – érthető módon – csak annyiban jellemzem, amennyiben a változások a skandináv irodalommal kapcsolatos álláspontomat érintették. Az irodalmi élet hozzáállása időközben döntően megváltozott iránta. Ibsen egyre inkább feledésbe merült, s vele azoknak az íróknak a többsége is, akik leginkább hatottak ifjúkoromra. Mindjobban előtérbe került ellenben a késői Strindberg, a *Damaszkusz felé*, a kamaradarabok stb. szerzője. (Azokhoz az írókhoz, akik ekkortájt váltak ismertté, mint pl. Sigrid Undset, sohasem fűztek erősebb szálak.) Martin Andersen Nexö regényét, a *Hódító Pellé*-t a szocialista realizmus legfontosabb előfutárának tartottam – és tartom ma is – a gorkiji *Anya* mellett; jóllehet meg kell vallanom, hogy a könyv második része, Pelle letartóztatása után, érzésem szerint ellaposodik, ami pedig Nexő egyéb munkáit illeti, ezek – kivált pedig a *Hódító Pelle* folytatásai – többségükben messze elmaradnak az első regény színvonalától. Tekintve, hogy ideológiai és irodalmi fejlődésem nem volt párhuzamos a korízléssel, mindenütt, ahol a skandináv irodalomról esett szó, erőteljesen szembeszálltam a dekadens irodalommal és kritikával, amely mértéktelenül túlértékelte Strindberget. Akkor már régóta tisztában voltam Ibsen életművének mély belső prob-

lematikájával. De még ha távolról sem maradt az az egykori, középponti figura, aki ifjúkoromban volt, továbbra is korszakalkotó alaknak, minden problematika dacára igazi klasszikusnak tartottam. Ezeket a nézeteimet legrészletesebben a *Marx és az ideológiai hanyatlás problémája* (1938) c. tanulmányomban fejtettem ki[4]. Már az eddigiekből is kiderült, hogy a skandináv irodalomnak immár nem jutott az a középponti szerep fejlődésemben, mint ifjúságom idején. Később is nagy érdeklődéssel olvastam sok mindent, így elsősorban Halldór Laxness *Izland harangjá*-t, ám ezek az élmények korántsem tettek rám olyan mély és tartós hatást, mint a korábbiak. A filozófia problémái iránti egyre növekvő érdeklődésem is némiképp elvonta figyelmemet az irodalomtól. A filozófia területén szükségképpen sor került a Kierkegaard-ral való elméleti számvetésre. Ez *Az ész trónfosztása* c. könyvemben található (1954). Már amennyire nyomon tudom követni az irodalom fejlődését, általánosságban is meg kellett állapítanom, hogy a mai irodalmi világ közvéleményében ugyancsak nem lehet a skandináv irodalom erőteljes hatásáról beszélni. Mégis azt hiszem, hogy van ennek az irodalomnak egy – úgymond – föld alatti hatása, amely viszont jóval nagyobb, mint ahogy a puszta felszín mutatja. Két közismert példára hivatkozom. Vegyük először a negatív példát, Paszternak *Doktor Zsivágó*-jának hallatlan sikerét. Miközben a regényt olvastam – megvallom, bár minden elismerésem a szép lírai leírásoké, határozottan unatkozva –, egyre jobban felszínre tört emlékeim közt egy regény, amelyet több mint fél évszázada olvastam: Knut Hamsun *Rejtelmek* c. műve. Egyre kevésbé tudtam kitérni a gondolat elől, hogy amit kezdettől fogva epigonszerűnek éreztem Paszternak epikus koncepciójában, itt kap magyarázatot: Paszternak nem tett egyebet, mint hogy a kapitalista Norvégiából a szocialista Szovjetunióba ültette át a környezetét mindenestül tagadó, gyökértelen, gondolatilag és erkölcsileg egyaránt rendkívül zavaros Nagelt. A könyv epigonszerűsége mutatkozik meg abban is, hogy ami az eredetiben legalább ösztönösen, szubjektíve igaz és objektíve is viszonylag indokolt volt, Paszternaknál felemás lesz és üres. (Paszternak egyik kritikusa joggal mutatott rá, hogy a korai húszas évek társadalmi atmoszférájának

ábrázolása nála nem más, mint a másfél évtizeddel későbbi, nagy perek, korabeli hangulatok visszavetítése.)

E negatív példa mellett nem nehéz fölhozni pozitívat sem. Egy olyan korban, amikor drámaírók és dramaturgok Ibsent rég leírták, életműve mégis döntően hatott korunk egyik legjelentősebb írója, Eugene O'Neill formálódására. Itt nincs rá mód, hogy akár csak futólag elemezzem O'Neill intim, de teljes mértékben kötetlen, semmi esetre sem epigonszerű kapcsolatát Ibsennel. Aki azonban figyelmesen nyomon követi fejlődését egészen a késői mesterművekig, az *A moon for the misbegotten* vagy az *A touch of the poet*-ig, föltétlenül rá fog ismerni erre a kapcsolatra. Aki szemmel kíséri az eseményeket, nyilván más példát is tudna hozni Ibsen elevenen élő hatására. (Elég, ha csak a *Nóra* túláradó sikerére utalok a 30-as évek Szovjetuniójában, ahol kivált a fiatalságra tett nagy hatást.) És szinte meg vagyok győződve arról, hogy nemcsak Ibsenre áll, hogy továbbra is él és hat, hanem a skandináv irodalom más jelentős alakjaira is; érzésem szerint mindenekelőtt Jacobsenre és Pontoppidanra. A mai világirodalmat korántsem ismerem átfogóan, ezért semmiképp sem tarthatom kizártnak, hogy egy ilyen átütő hatás esetleg elkerülte a figyelmemet. Mindenesetre úgy vélem, hogy az irodalom jelenkori vagy még inkább csak most formálódó fejlődésének levegőjében ez a lehetőség benne van.

1965

ELŐSZÓ

Elhatározásomnak, hogy közreadom az első világháború előtt és közvetlenül a háború kitörése után született néhány írásomat, azaz szubjektív megközelítésben: a marxizmus felé tett döntő fordulat előtt született írásokat, legalábbis az én számomra kizárólag történeti okai vannak. Úgy látom, mintha a gondolkodás, legalábbis a legmélyebbre látók és a legelszántabbak gondolkodása kezdene úrrá lenni azon a hosszan tartó válságon, amely az első világháborúval kezdődött, és még ma is meghatározója a szellemi világ felszínének. A kommunista mozgalomban ez a tendencia úgy jelenik meg, mint egyre erőteljesebb bírálat a sztálini korszak Marx-torzításaival szemben, a polgári gondolkodáson belül pedig mint kísérlet arra, hogy túllépjenek a látszólag polárisan szemben álló, valójában azonban polárisan összetartozó két tendencián: a neopozitivizmuson és az egzisztencializmuson, vagyis olyan kísérletként, hogy közelebb kerüljenek magához a valósághoz, újból igyekezzenek elfogulatlanul szembenézni Marxszal. Mindezzel egyszersmind a válság előtti korszak megítélése is változik. Amíg a bölcsesség csúcsaiként ünnepelték ama kor gondolati kifejeződéseit, megtehették, hogy végképp túlhaladottnak állítsák be mindazt, amit – tévesen – mint XIX. századot szoktak közös nevezőre hozni. Most, amikor kilátás nyílt rá, hogy a válságot immár válságként értelmezzék, s ezzel közelebb jussanak a belőle kivezető úthoz, új feladat merült fel: kritikusan számba kell venni a századforduló gondolati világában felbukkanó reális tendenciákat, és kideríteni, hol voltak csíraformák, amelyek, ha mégoly gyengén és zavarosan is, a valóság irányába mutattak, és hol torkollnak ezzel szemben a fenomenológiai ontológia pszeudorealitásába. Minthogy gondolkodói szárnypróbálgatásaim erre a korszakra esnek, talán nem haszontalan, ha a fent vázolt szempontok szerint újból szemügyre ve-

szem őket. Elképzelhető ugyanis, hogy a mát előkészítő korszak mind mélyebb kritikai megértése genetikusan ösztönzi majd a jelen problémáinak feltárását. Persze ha túlbecsüljük az effajta kezdeti nekirugaszkodások jelentőségét, ezzel össze is zavarhatjuk az időszerű problémák megítélését. Ezt a kockázatot a szerző vállalni kénytelen, bárha minden erejével azon van is, hogy a lehetséges minimumra korlátozza.

Ilyen megfontolások alapján fogom a következőkben röviden felülvizsgálni az itt közzétett írások lényeges problémáit. Ez az elemzés, éppen mert rövidnek kell lennie, a módszer legalapvetőbb kérdéseire korlátozódik. Ugyanezen okokból jónak látszik az is, hogy az egyes írások elemzése időrendi egymásutánban következzék.

Amikor átdolgoztam első könyvemet, *A modern dráma fejlődésének történeté*-t, amely 1908-ban elnyerte a Kisfaludy Társaság díját, az volt a célom, hogy a tulajdonképpeni fejlődéstörténetet teoretikus megalapozás előzze meg. Ez utóbbi két részből állt: a modern dráma formaproblémáinak, valamint szociológiájának vizsgálatából. Az itt közzétett szöveg a második megközelítés része.

A mai olvasó bizonyára könnyen észreveszi, hogy ebben a bevezetésben szinte elválaszthatatlanul keverednek egymással az akkori német szociológia, elsősorban Simmel hatásai, azokkal a tendenciákkal, amelyeket a franciák „marxisant"-nak neveznek. Annál is inkább, mivel már a korabeli német szociológia egy részében fellelhetők efféle nézetek. Elég, ha csak az akkoriban olyannyira befolyásos könyvekre emlékeztetünk, amilyen Tönnies *Közösség és társadalma* vagy Simmel *A pénz filozófiája*. Értelmiségi körökben elterjedt az e mozgalomban jelentős szerepet játszó Sombart cinikus kijelentése: „Aki harminc év alatt nem szocialista, tökfej, aki harminc fölött is az marad, bolond." Ám az effajta cinizmuson túl még Max Weber és Ernst Troeltsch társadalomtudományi írásaiban is könnyen kimutathatók bizonyos marxizáló mellékzöngék. Dilthey volt talán az egyedüli, aki szinte teljesen mentes maradt ezektől a tendenciáktól.

Az itt megjelenő részlet leginkább Simmel hatását mutatja. Minden bizonnyal ő ösztönözte azt a törekvésemet, hogy az esztétikai, etikai stb. elemzések legszubtilisabb részleteibe is szociológiai

szempontokat vigyek bele. Ő az, akinél a legvilágosabban és a leghatásosabban kifejezésre jut az effajta árnyalás következménye, hogy tudniillik a marxi materializmus átmegy filozófiai idealizmusba. Az itt közzétett írás lényeges alaptendenciáit hagyná azonban figyelmen kívül az, aki a szerzőt egyszerűen besorolná a Simmel-iskolába. Ehhez már akkoriban is túl erőteljesen társadalomkritikai tendenciákat tartalmaz. Nem mintha Simmelből teljességgel hiányoznának, csakhogy nála ezek kétirányúak: egyrészt Simmel erőteljesen hangsúlyozza a modern kapitalizmus kulturális problematikáját, de ugyanakkor az általában vett kultúra problematikájává szublimálja, és másrészt ez az analitikus kultúrkritika sohasem fordul át valódi társadalombírálatba. Simmelnél az egész problematika elemzésében végső soron a fennálló társadalmi állapotot igenlő tendencia rejlik. Nem véletlen, hogy a pénzre alapozott társadalmi állapot problematikájának feltárását azzal zárja, hogy a pénz egyszersmind „ajtónállója annak, ami a legbensőbb", és „immár megteheti, hogy a legsajátabb köreiben épüljön ki".[1] Torzító túlzás lenne persze, ha írásomból, a modern dráma szociológiájából a polgári korszak szocialista bírálatát olvasnám ki. Mindenesetre teljesen hiányzik belőle a simmeli rezignáció és annak élveteg mellékzöngéje. A polgári fejlődés társadalmi és szellemi létének egésze mélyen és megoldhatatlanul problematikusan jelenik meg benne. Márpedig ez a problematika egyúttal feltárja a fejlődés korábbi, problémamentes vagy kevésbé problematikus szakaszaival szembeni ellentétet, egész sor megoldhatatlan esztétikai konfliktust teremt a polgári drámán belül. Létrejön tehát a megszüntethetetlen ellentétességek olyan komplexuma, amely egyértelműen rámutat a polgári élet történeti-társadalmi problematikájára.

Még sokáig sorolhatnám azokat az elemeket, amelyek elemzésemet pozitív értelemben megkülönböztetik a simmeli módszertől. Ha azonban írásomat, mai jelentősége alapján, igazságosan akarom értékelni, rá kell mutatnom módszerének egyik alapvető negativitására, mégpedig Kanttól örökölt merevségére. Már az eddigiekből is kiderült, hogy a mű koncepciójának alapja a polgári életformák egyfajta spontán-dialektikus látásmódja. Csakhogy a gondolati apparátus, amely ezt a dialektikát felszínre hozni hivatott, éppenséggel útját állja – éspedig semmi esetre sem pusztán

formálisan vagy véletlenül – e dialektika reális és következetes végigvitelének. Arról van szó, hogy kritikátlanul magamévá tettem az ellentmondásosság, mint merev, megoldhatatlan és megszüntethetetlen antinomikus jelleg kanti felfogását. Filozófiatörténeti és módszertani szempontból ez a felfogás kétségtelenül a dialektika kezdetleges és primitív formája. Nyíltan, olykor éppenséggel kellően kiélezett formában nevezi meg az ellentéteket, de nem képes rá, hogy mozgásukból a fejlődés módszertani elvét hozza ki. Egyszerűen kijelenti, hogy a mindenkori ellentmondás kibékíthetetlen, itt megtorpan, és ezen az egyszerű megállapításon nem képes túllépni. Ebben természetesen benne van a maga korában jogos oppozíció a megbékélés ellaposított fogalmával szemben; ha teszem azt arra gondolunk, hogyan ferdíti el Meinecke a *Weltbürgertum und Nationalstaat*-ban (Világpolgárság és nemzeti állam) a hegeli dialektikát megbékéléssé a bismarcki birodalommal, akkor még a kanti antinomikus jelleg merevségének is van, persze nagyon is viszonylagosan, valami haladó szerepe. Magasabb nézőpontból persze ez a progresszív elem jócskán összezsugorodik. Amennyiben ugyanis, mint a szóban forgó írásban is, azt eredményezi, hogy a lényegileg etikai megalapozottságú racionalitás mereven szembekerül a történelem úgyszintén abszolútnak tekintett irracionalitásával, sőt egyáltalán mindennemű egyediséggel, akkor az erre alapozott szociológia elveszti képességét, hogy fogalmilag – a maguk tényleges mozgalmasságában – tisztázza a történelmi jelenségeket. Lehetséges tehát, hogy vannak ebben az írásban ígéretes próbálkozások a polgári dráma megértésére vagy helytálló gondolatmenetek, sőt fontos részmegállapítások; az egész mű módszere a társadalomtudomány szempontjából mégis zsákutcának bizonyul.

A tragédia metafizikájá-ról írott tanulmány közvetlenül olyan, mintha szöges ellentéte volna az előbb tárgyalt elemzéseknek, holott – vagy talán éppen mert – nem sokkal utánuk íródott. (*A modern dráma fejlődésének története*-t 1909 decemberében fejeztem be, *A tragédia metafizikájá*-t 1911 nyarán; csak a Paul Ernst *Brunhild*-jéről szóló rész keletkezett valamivel korábban.) A két írás közti kiáltó ellentétet leginkább úgy jellemezhetném, hogy míg a dráma szociológiája a valóságos színházból indult ki, azaz a drá-

ma hőseit, konfliktusait, cselekményét stb. egy közvetlen tömeghatás lehetőségeivel szembesítette, ez utóbbi a tragédiát olyan játékként határozta meg, „amelyben Isten a néző". Módszertani szempontból ez nem más, mint út Kanttól Kierkegaard-hoz. Ismeretes, hogy *Végső, tudománytalan utóirat*-ában Kierkegaard azzal akarja cáfolni instanciájának hegeli koncepcióját, hogy a világtörténelem „egyedüli" és egyedül lehetséges „nézője" az isten. Jóllehet Kierkegaard módszere szembetűnő és világos hatást gyakorolt a központi kérdésfeltevés megváltozására, magának a tanulmánynak a viszonya Kierkegaard-hoz semmiképp sem egyszerű és egyértelmű, ennélfogva némi magyarázatra szorul. Az utat, amelyet ezen írás szerzője a kanti antinómiatantól elindulva a hegeli ellentmondásokig megtett, gyakran és fontos mérföldköveinél keresztezte Kierkegaard. Abban, hogy magáévá tegye a hegeli dialektikát, a szerzőt leginkább az ellentmondások megszüntetése kapcsán jelentkező megbékélés-koncepció akadályozta, amellyel, közvetlenül erkölcsi rigorozitása, közvetve pedig, azaz akkoriban sokszor még nem is tudatos romantikus-antikapitalista érzülete szellemében, egyfajta dinamikus-szintetikus tagadást igyekezett szembeszegezni. Kierkegaard Hegel-kritikája ehhez nyújtott némi támpontot. Persze már akkoriban sem arról volt szó, hogy a szerző egyszerűen elfogadta e kritika szempontjait, és kivált annak teológiai konzekvenciáit. *A tragédia metafizikájá*-nak bármely olvasója könnyen észreveheti, hogy isten mint a tragédia nézője itt inkább a minden istenségtől mentes világ ateista koncepciójának, a történelembe, az ember lényegi cselekvéseinek színterét alkotó valóságba történő bárminemű isteni beavatkozás merev elutasításának lesz a kiindulópontja. Nem véletlen, hogy a szerző egyetértőleg idézi Paul Ernst egyik odavetett, nála magánál is gondolati következményektől mentes mondatát: „Csak ha majd egészen isten nélküliekké váltunk, lesz újra tragédiánk."

Az isten nélküli világ és az adekvát tragédia tehát összetartozik, ugyanazon jelenség két oldala. A Kierkegaard-tól kapott gondolati ösztönzés tehát az övével teljességgel összeegyeztethetetlen koncepcióhoz vezet, amely némileg rokonságban áll azokkal a baloldali hegeliánusokkal, akik az „ezoterikus" Hegelt megpróbálták ateistaként értelmezni és beállítani. Csakhogy ez az

ateizmus teljességgel elvont marad. Egyedüli szerepe, hogy a tragikus-etikus embert egészen elszigetelje mindenfajta külső valóságtól. A tragikus élményt, mint igazi egyedüliséget, mint a lélek voltaképpeni magvának önmagára találását, mint a végső próbatétel fényében való lemondást mindenről, ami csupán partikuláris, mint a halállal való szembenézést, mereven és kizárólagosan szembeállítják a mindennapi élettel és a történelemmel. Az ellentmondások antinomikus voltát ez a koncepció nemcsak fönntartja, hanem minden eddiginél jobban kiélezi. Az, hogy a történelemben megnyilatkozó tragédiát úgy tekintik, mint ami mélyen problematikus, és eltérít a tragikum tulajdonképpeni alapkérdéseitől, jóval több, mintsem pusztán radikálisan kizárólagos hitvallás a tragédia „klasszikus" típusa mellett. Ez a koncepció kiiktat a tragédiából mindennemű konfliktust, mint ami fölösleges, sőt egyenesen eltérít a lényegtől, és a tragédiát az embernek a tragikus élményben beteljesülő, elszigetelt, csakis önmagára irányuló helytállására, magamegtartására, önmagára találására korlátozza. Nem szorul különösebb magyarázatra, hogy ezzel a tragédia lényege szűkül be rendkívüli mértékben. Végtére a konfliktus a tragédia szempontjából nem valamiféle külsőség, nem puszta ürügy, hanem éppenséggel az a társadalmi valóság, amelyből a tragédia, és persze az itt is kizárólagosan középpontjába állított tragikus élmény fakad. Valódi helytállás csakis reális konfliktusokkal szemben lehetséges: ezek híján a tragikus beteljesülésre leghivatottabb lélek sem képes rá, hogy önmegvalósításához arkhimédészi pontra leljen. Ilyen egyoldalúsága miatt a későbbi tanulmány egy lépés hátra a korábbi, úgyszintén tökéletlen próbálkozásokhoz képest.

De ennek az egyoldalúságnak van egy pozitív, új felismeréseket eredményező oldala is. A korábbi esztétikában ugyanis a tragédiának csaknem mindig ezt az oldalát hanyagolták el. A konfliktusokat kiváltó anyagi és erkölcsi erők olyannyira a teoretikusok érdeklődésének előterében álltak, hogy ez a középponti kérdés igen gyakran szinte teljesen feledésbe merült. Ennek az volt a következménye, hogy a tragédia társadalmi és emberi-erkölcsi értéke némelyek előtt kérdéses megvilágításba került, és vagy általánosságban, vagy az olyan harmonikus társadalmi állapotokra nézve, amilyen a szocializmus, tagadták a létjogosultságát. Először fel

kellett ismerni, hogy az ember helytállása, maga-megtartása a legsúlyosabb fenyegetettség közepette, a halállal szembenézve is, középponti szerepet tölt be a tragédiában, és akkor világossá válik, hogy ez a probléma a legszorosabban összekapcsolódik az emberi egzisztencia igaz voltával, az ember továbbfejlődésével és önmagára találásával, s ennélfogva a legkülönbözőbb korokban alkotói feladatnak kell lennie. *A tragédia metafizikája,* mint kimutattuk, túlságosan elvontan, mesterségesen elszigetelve s ezért sokszorosan eltorzítva mutatja be ezt az alapvető jelenséget. De mégiscsak bemutatja, ami pedig az esztétika és az etika történetében bizonyos jelentőséget kölcsönöz neki.

Mégis ennek a torzításnak köszönhető, hogy ez az immár elfeledett tanulmány az utóbbi években némi hírnévre tett szert. Lucien Goldmann benne és a vele záruló esszékötetben, *A lélek és a formák*-ban vélte felfedezni „a modern egzisztencialista filozófia voltaképpeni megalapozását".[2] Goldmann persze nem tudja bizonyítani, hogy Heidegger egyáltalán olvasta-e valaha ezt a tanulmányt, és kapott-e tőle ilyen irányú ösztönzést. Ami pedig a belső érintkezést illeti, ez – legalábbis a számomra – messzemenően elvontmódszertani: a minden külső vonatkozástól absztrakt módon megfosztott bensőség szembeállítása egy olyan világgal, amelyet e külsőség feltétlen uralma jellemez. Csakhogy egy dolog, ha szembeállítják az ember belső lényegét önnön partikularitásával és a külvilágnak erre a partikularitásra tett hatásaival, és egészen más dolog, ha ezt az egészet prédául vetik a ténylegességétől mindent megfosztó „das Man" korlátlan hatalmának. Éppen ezért az ember önmagára találása a két esetben nagyon is mást jelent, és a különbséget akkor látjuk a legtisztábban, ha az elvontan közös motívumot a halálhoz való viszonyt képzeljük magunk elé. *A tragédia metafizikájá*-ban a halálnak az élet maximális fenyegetéseként az a szerepe, hogy egy erre alkalmas médiumban kiváltsa az abszolút önmagára találás reakcióját; Heideggernél ezzel szemben az ember mintegy a halállal szemben él, keresi „tulajdonképpeni létét a halálban", valamiféle teologikus életet és teologikus halált, és ez akkor is így van, ha az utat olykor ateista cégérek díszítik; *A tragédia metafizikájá*-ban viszont az ember önmagához és a halálhoz való viszonya mindig is radikálisan evilági. Mindezzel nem

azt vonom kétségbe, hogy a kétfajta kérdésfeltevés és válaszadási kísérlet nem ugyanannak a válságkorszaknak, illetve előkészítésének terméke, ami nyilván eredményezhet módszertanilag rokon vonásokat. De a megoldások keresésének iránya lényegileg különböző, sőt ellentétes volt.

Az itt közreadott harmadik cikk, a *Gondolatok a mozi esztétikájáról,* kifejezetten alkalmi írás. 1913-ban fiatal írók egy csoportja – ma már csupán Ernst Blochra emlékszem közülük – teljesen mellékesen, szinte játékos formában kísérletet tett a filmkritika megreformálására. Ez volt e rövid írás létrejöttének előzménye. Kiindulópontjában bizonyára akad olyasmi is, ami helytálló: a film ellentétessége a színházzal, amely a színész jelenvalóságára épül, míg ellenben a színész mozgó, filmbeli képe szigorú, művészileg hatékony értelmezésben nem igazi jelenlét. Van némi igazság a film kontrasztálásában is: a mesék és álmok birodalma, „természetadta igazság", mely „nem kötődik a mi valóságunkhoz", mindez a film ábrázolásmódjának lehetséges és megfelelő formája. De a film egész fejlődése azt bizonyítja, hogy legsajátosabb alakjait ezeknek az elveknek az alapján vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon is leszűkítve és egyoldalúan tudta megragadni. A rövid alkalmi írás mentségére szolgálhat, hogy Chaplin csak később hódította meg a világot, hogy a szerző akkoriban tulajdonképpen nem ismerhetett mást, mint a Max Linder típusú komikumot. Csakhogy Asta Nielsen akkor épp dicsősége csúcsán állt – és hogyan lehetne esztétikailag megindokolni az itt meghúzott határokon belül az ő dicséretét? Olyan alkalmi írásról van tehát szó, amely nagyon is világosan feltárja önnön korlátait. És ha a szerző beleegyezett is a közlésébe, kötelessége, hogy ezekre külön is felhívja a figyelmet.

E korai munkák közül *A regény elmélete* a legfontosabb, mert a szerző itt már eljutott Kanttól Hegelig. A mű tervezete közvetlenül a háború kitörése után, 1914 nyarán született, a megfogalmazás 1914–15 telére esik.[3]

Persze a történelmi kérdés ezzel a helyénvaló elutasítással sincs teljesen elintézve. Ma, amikor napirenden van a sztálini korszakban eltorzított marxizmus újjáélesztése, hogyne volna természetes, hogy általános érdeklődés ébredt azon próbálkozások iránt, ame-

lyek – Gramscitól Caudwellig – már a húszas-harmincas években ezen a megújításon munkálkodtak. Ha egyszerűen csak kijelentjük, hogy a sztálini kor szelleme szükségképpen elnyomott minden eredeti gondolatot, akkor ezzel – ha mégoly igaz is – nem mondtunk sokat. Mindezeket a próbálkozásokat, és közéjük tartozik *Történelem és osztálytudat* című könyvem is, szigorú, történeti-szisztematikus elemzésnek és kritikának kellene alávetni. Az eredmény persze egészen más lesz Gramscinál, mint Caudwellnél stb. De ha jól tudom, e sorból én vagyok az egyetlen, aki már a háború előtt, még mint nem marxista, a nyilvánosság elé lépett írásaival. Az itt közzétett írások ezért némi érdeklődésre tarthatnak számot. De természetesen – s ezeknél csak igazán – csak akkor, ha történetileg helyesen közelítik meg azt, ami bennük elhibázott, a tévedések okait és azt a néhány pontot, ahol – ha mégoly inadekvát formában is – a jövőbe mutató tendenciák rejlenek. Ez az előszó csupán ehhez a kritikához kívánt néhány szempontot adni.

1965

MARXISTA FEJLŐDÉSEM: 1918–1930

Egy régebbi önéletrajzi vázlatomban (1933)[1] így neveztem korai fejlődésemet: utam Marxhoz. Az e kötetben foglalt írások a marxizmus elsajátításának tulajdoképpeni tanulóéveit jelzik fejlődésemben. Amikor most e kötetben összegyűjtve kiadom e korszak (1918–1930) legfontosabb dokumentumait, mindenekelőtt ezt a kísérletjellegüket akarom hangsúlyozni, és semmiképpen sem kívánok nekik időszerűséget tulajdonítani az igazi marxizmusért folyó mai küzdelemben. Manapság ugyanis, amikor roppant bizonytalanság uralkodik abban a kérdésben, hogy mit kell a marxizmus lényegi, maradandó tartalmának, megmaradó módszerének tekinteni, az intellektuális tisztesség megköveteli ezt a világos különbségtételt. Másfelől viszont a marxizmus helyes megragadására tett kísérleteknek, ha kellően kritikai viszonyt alakítunk ki hozzájuk, ma is lehet bizonyos dokumentáris jelentőségük. Az itt összegyűjtött írások ilyenképpen nemcsak az én személyes fejlődésem szellemi lépcsőfokait világítják meg, hanem egyben felmutatják az általános útnak olyan állomásait, amelyeknek, kellő kritikai távlatból tekintve, alkalmasint némi jelentőséget lehet tulajdonítani a mai helyzet megértése és az abból való továbbhaladás szempontjából is.

A marxizmussal kapcsolatban 1918 körül elfoglalt álláspontomat természetesen nem tudom helyesen jellemezni anélkül, hogy röviden ne utalnék az előtörténetére. Mint a fent idézett önéletrajzi vázlatban is kiemelem, már gimnazista koromban olvastam egyet-mást Marxtól. Később, 1908 körül, *A tőké*-t is átvettem, hogy szociológiai alapvetést találjak a modern drámáról írt monográfiámhoz.[2] Akkori érdeklődésem ugyanis a „szociológus" Marxnak szólt, akire egy, messzemenően Simmel és Max Weber által meghatározott módszertani szemüvegen át tekintettem. Az

első világháború idején újrakezdtem Marx-tanulmányaimat, ám ezúttal már általános filozófiai érdeklődés vezetett: túlnyomóan már nem kortárs szellemtudósok befolyásoltak, hanem Hegel. Persze ez a hegeli hatás is erősen felemás volt. Egyrészt Kierkegaard játszott számottevő szerepet ifjúkori fejlődésemben; olyannyira, hogy a háború előtti utolsó években Heidelbergben monografikus tanulmányt akartam írni Kierkegaard Hegel-kritikájáról. Másrészt társadalmi-politikai nézeteim ellentmondásossága szellemi kapcsolatba hozott a szindikalizmussal, mindenekelőtt G. Sorel filozófiájával. Túl akartam menni a polgári radikalizmuson, a szociáldemokrata elmélet (mindenekelőtt Kautskyé) azonban taszított. Szabó Ervin, a szociáldemokrácia magyar baloldali szellemi ellenzékének vezetője hívta fel a figyelmemet Sorelra. Ehhez járult, hogy a háború alatt megismerkedtem Rosa Luxemburg műveivel. Mindebből egy belsőleg ellentmondásos elméleti amalgám keletkezett, amely döntő hatást gyakorolt gondolkodásomra a háború idején és a háború utáni első években.

Azt hiszem, ha valaki e korszak éles ellentmondásait „szellemtudományos" módon mindenkor közös nevezőre hozza, és szerves, immanensen szellemi fejlődést konstruál bele, akkor eltávolodik a ténybeli igazságtól. Hiszen ha már Faustnak szabad volt két lelket rejtenie kebelében, miért ne lehessen egy különben normális embernél, aki azonban egy világválság közepette éppen átmegy az egyik osztályból a másikba, ellentett szellemi tendenciákat megállapítani, amelyek egyidejűleg ellentmondásosan funkcionálnak? Én magam legalábbis úgy találom – amennyire képes vagyok ezeket az éveket felidézni –, hogy akkori gondolatvilágomban egyidejű tendenciaként jelentkezik egyfelől a marxizmus elsajátítása, egy politikai aktivizálódás és másfelől az, hogy egyre intenzívebbé válnak a tisztán idealisztikus, etikai kérdésfeltevések. Akkori cikkeim elolvasása csak megerősítheti, hogy fennáll az éles ellentéteknek ez az egyidejűsége. Ha ez időbeli, nem túl nagyszámú és nem túl jelentős irodalmi jellegű dolgozataimra gondolok, úgy látom, hogy ezek agresszív és paradox idealizmus dolgában gyakran túl is tesznek korábbi munkáimon. Egyidejűleg azonban feltartóztathatatlanul előrehalad a marxizmus elsajátításának folyamata is. Ha mármost ebben a diszharmonikus dualizmusban látom ezen

éveim szellemi jellegzetességének alapvonalát, ebből ne következtessünk egy ellentett végletre, valami fekete-fehér festészetre, mintha ennek az ellentmondásosságnak a dinamikáját kimerítené a forradalmi jónak a harca a rossz polgári maradványok ellen. Az átmenet az egyik osztályból a vele sajátosan ellenséges másikba sokkal bonyolultabb folyamat ennél. Amellett visszapillantva megállapíthatom önmagamnál, hogy Hegelre orientáltságom, etikai idealizmusom – valamennyi romantikus antikapitalista elemével egyetemben – egy s más pozitívat is hozott az e válságból megszületett világképembe. Természetesen csak miután mint uralkodó vagy akár társuralkodó tendenciákat már meghaladtam őket, miután – messzemenően, alapvetően módosítva – egy új, immár egységes világkép elemeivé váltak. Sőt talán ez itt a helyénvaló alkalom, hogy megállapítsam: még a tőkés világgal való intim ismeretségem is részleges pozitívumként került bele az új szintézisbe. Sohasem estem abba a hibába, amelyet sok munkásnál, kispolgári értelmiséginél gyakran megfigyelhettem: hogy a tőkés világ végső soron mégiscsak imponál nekik. A kapitalizmusbeli élettel szemben érzett, fiúkoromból származó, megvető gyűlöletem megóvott engem ettől.

A zavarosság azonban nem mindig káosz. Vannak tendenciák, melyek a belső ellentmondásokat olykor időlegesen erősíthetik ugyan, de végső fokon mégis az ellentmondások kiérlelő tisztázása irányában hatnak. Így az etika a gyakorlat, a tett és ezzel a politika felé hajtott. A politika pedig a gazdaságtan felé, ami elméleti elmélyüléshez, tehát végső fokon a marxizmus filozófiájához vezetett. Természetesen tendenciákról van szó, amelyek csak lassan és egyenlőtlenül szoktak kibontakozni. Egy ilyen irányú tájékozódásom már a háború alatt, az orosz forradalom kitörése után kezdett mutatkozni. A *Die Theorie des Romans (A regény elmélete)*, mint azt az új kiadás előszavában leírtam,[3] még az általános kétségbeesés állapotában keletkezett; nem csoda, hogy a jelen, fichtei módra, mint a kiteljesedett bűnösség állapota jelent meg benne, hogy a kitekintés, a kiút tisztán légies-utópikus jelleget kapott. Csak az orosz forradalommal nyílt meg számomra is magában a valóságban egy jövőperspektíva; már a cárizmus megdöntésével és végképp a kapitalizmuséval. Nagyon kevés és nagyon megbíz-

hatatlan ismereteink voltak akkoriban a tényekről és elvekről, ennek ellenére láttuk, hogy – végre!, végre! – megnyílt egy út az emberiség előtt, amely kivezet a háborúból és a kapitalizmusból. Persze erről a lelkesültségről szólva se szépítsük meg a múltat. Én is – s tisztán a saját ügyemben beszélek – átéltem egy rövid átmenetet: a végérvényes, végérvényesen helyes elhatározás előtti utolsó ingadozás során múlékony kísérletet tettem egy elvont-ízetlen érvekkel ékített, félresikerült szellemi kozmetikázásra. Ám az elhatározást mégsem lehetett feltartóztatni. *Taktika és etika* című kis dolgozatom mutatja az elhatározás belső, emberi indítékait.

A Magyar Tanácsköztársaság és az előkészítése idején létrejött néhány írásról nem kell túl sokat szólnom. Mi mindannyian – én is, sőt talán mindenekelőtt én – szellemileg igen kevéssé voltunk felkészülve a nagy feladatokkal való megbirkózásra; a lelkesedés próbálta, jól-rosszul, pótolni a tudást és a tapasztalatot. Csak azt az egyetlen, itt igen fontos tényt említem: alig ismertük Lenin forradalomelméletét, a marxizmus lényeges lenini továbbvitelét ezen a területen. Csak kevés számú lefordított cikkhez és brosúrához férhettünk hozzá annak idején, az orosz forradalom résztvevői pedig részben csekély elméleti hajlandóságúak voltak (mint Szamuely), részben gondolatilag alapvetően az orosz baloldali ellenzék befolyása alatt álltak (mint Kun Béla). Csak a bécsi emigrációban ismerkedhettem meg alaposabban Leninnel, a teoretikussal. Ilyenformán az akkori gondolkodásomban szintén van egy ellentétes dualizmus. Egyrészt nem tudtam elvileg helyesen állást foglalni az akkori politika bizonyos végzetesen opportunista alaphibáival, így az agrárkérdés tisztán szociáldemokrata megoldásával szemben. Másrészt saját gondolati áramlataim a kultúrpolitika területén elvont, utópikus irányba hajtottak. Ma, csaknem egy fél évszázad elteltével, csodálkozom azon, hogy mégis viszonylag nem kevés folytathatót sikerült e területen életre hívnunk. (Hogy az elmélet területén maradjak, megjegyzem, hogy a *Mi az ortodox marxizmus?* és *A történelmi materializmus funkcióváltása* című írásaim már ebben az időszakban kapták meg első megfogalmazásukat. A *Történelem és osztálytudat* számára átdolgoztam ugyan őket, de alapvető irányzatuk tekintetében mit sem változtattam rajtuk.)

A bécsi emigrációval mindenekelőtt egy tanulási időszak vette kezdetét. Ez elsősorban a Lenin műveivel való megismerkedésre vonatkozik. Olyan tanulás volt ez persze, amely egy pillanatra sem vált külön a forradalmi tevékenységtől. A feladat mindenekelőtt az volt, hogy helyreállítsuk a magyarországi forradalmi munkásmozgalom folytonosságát; hogy olyan jelszavakat és lépéseket dolgozzunk ki, amelyek alkalmasnak látszanak arra, hogy e mozgalom arculatát a fehérterror alatt is megőrizzék és továbbfejlesszék; hogy elhárítsuk a diktatúrára szórt – akár tisztán reakciós, akár szociáldemokrata – rágalmakat, és egyszersmind hozzáfogjunk a proletárdiktatúra marxista önbírálatához. Emellett Bécsben belekerültünk a nemzetközi forradalmi mozgalom áramába. A magyar emigráció akkoriban talán a legnagyobb létszámú és legmegosztottabb emigráció volt, de korántsem az egyetlen, A balkáni országokból és Lengyelországból sokan éltek átmenetileg vagy tartósan emigránsként Bécsben; azonfelül Bécs nemzetközi átmenő állomás is volt, ahol szakadatlan érintkezésbe kerültünk, német, francia, olasz stb. kommunistákkal. Nem csoda hát, hogy ilyen körülmények között létrejöhetett a *Kommunismus* című folyóirat, amely egy időre a III. Internacionálé ultrabaloldali áramlatainak egyik fő szócsövévé vált. Osztrák kommunistákon, magyar és lengyel emigránsokon kívül – ezek adták a belső stábot és az állandó munkatársi gárdát – törekvéseivel rokonszenveztek olyan olasz ultrabaloldaliak, mint Bordiga, Terracini, hollandok, mint Pannekoek és Roland-Holst stb.

Fejlődési tendenciáimnak ez a dualizmusa, amelyről már beszéltem, ezek között a körülmények között nemcsak elérte tetőpontját, hanem egyben figyelemre méltó, elméletileg-gyakorlatilag új, megkettőzött kikristályosodási formát is kapott. Mint a *Kommunismus* belső kollektívájának tagja, élénken részt vettem egy „baloldali" politikai-elméleti vonal kidolgozásában. Ez a vonal azon az akkoriban még igen eleven hiten nyugodott, hogy a nagy forradalmi hullám – amely az egész világot, de legalábbis egész Európát rövid időn belül el fogja vezetni a szocializmushoz – korántsem ült el a finnországi, magyarországi és müncheni vereségekkel. Az olyan események, mint a Kapp-puccs, az olaszországi gyárfoglalások, a lengyel–szovjet háború, sőt a márciusi akció,[4] megerősí-

tették bennünk azt a meggyőződést, hogy a világforradalom gyorsan közeledik, hogy hamarosan sor kerül az egész kultúrvilág totális átalakítására. Persze ha a húszas évek elején szektarianizmusról beszélünk, nem szabad annak a sztálini praxisban kibontakozott válfajára gondolnunk. Ez utóbbi mindenekelőtt az adott hatalmi viszonyokat akarja minden reformmal szemben megvédelmezni, tehát céljaiban konzervatív, módszereiben bürokratikus jellegű. A húszas évek szektarianizmusának ellenben messianisztikus-utópisztikus célkitűzései voltak, módszereinek pedig élesen antibürokratikus tendenciák szolgáltak alapul. E kétféle szektarianizmusnak tehát csak a neve közös: belsőleg éles ellenéteket képviselnek. (Az is tény persze, hogy a III. Internacionáléban már annak idején meghonosítottak bürokratikus szokásokat Zinovjev és tanítványai, mint ahogy tény az is, hogy a beteg Lenin utolsó éveit az a gond töltötte be, hogyan lehetne a szovjetköztársaság növekvő, spontánul keletkező bürokratizálódását a proletár demokrácia alapzatáról leküzdeni. De e téren is látható a mai és az akkori szektások közötti ellentétesség. A magyar párt szervezeti kérdéseiről írt cikkem[5] a Zinovjev-tanítvány Kun Béla elmélete és gyakorlata ellen irányul.)

Folyóiratunk azzal akarta szolgálni a messianista szektarianizmust, hogy minden kérdésben a legeslegradikálisabb módszereket dolgozta ki, hogy minden területen teljes-tökéletes szakítást hirdetett a polgári világból származó valamennyi intézménnyel, életformával stb. Ezzel akartuk magasabb színvonalra fejleszteni a hamisítatlan osztálytudatot az élcsapatban, a kommunista pártokban, a kommunista ifjúsági szervezetekben. A polgári parlamentekben való részvétel elleni polemikus cikkem tipikus példája ennek a tendenciának. A cikk sorsa – a Lenintől kapott kritika[6] – tette lehetővé számomra az első lépést a szektarianizmus leküzdése felé. Lenin rámutatott arra a döntő különbségre, sőt ellentétre, hogy egy intézmény világtörténelmi meghaladottságából – pl. hogy a parlament meghaladottá vált a szovjetek által – korántsem következik, hogy taktikailag el kell vetni a benne való részvételt; ellenkezőleg. Ez a kritika, amelynek helytállóságát azonnal elismertem, arra kényszerített, hogy történelmi perspektíváimat differenciáltabban és közvetettebben kapcsoljam össze a

napi taktikával, s ennyiben kezdetét jelenti a nézeteimben végbement fordulatnak. Ez a fordulat azonban egy lényegében még mindig szektás világképen belül történt meg csupán. Ez megmutatkozik egy évvel később, amikor kritikusan tekintettem ugyan a márciusi akció egyes taktikai hibáira, egészében azonban továbbra is kritikátlan-szektás módra helyeseltem.

Éppen itt jut élesen kifejezésre akkori politikai és filozófiai nézeteim tárgyilag is, belsőleg is ellentmondásos dualizmusa. Miközben a nemzetközi életben szabadon kiélhettem forradalmi messianizmusom egész intellektuális szenvedélyességét, a fokozatosan szervezkedő magyarországi kommunista mozgalom olyan döntések elé állított, amelyeknek általános és személyes, távlati és közvetlen következményeit folyamatosan tudomásul kellett vennem, és következő döntések alapjává kellett tennem. Ilyen helyzetben voltam természetesen már a Tanácsköztársaság idején is. És az a szükségesség, hogy gondolkodásomat ne kizárólag a messianisztikus perspektívákra irányítsam, annak idején is kikényszerített egynémely realisztikus döntést mind a közoktatásügyi népbiztosságon, mind a hadosztálynál, amelynek politikai vezetése rám hárult. Most azonban a tényekkel való konfrontáció, a lenini „következő láncszem" felkutatásának kényszere hasonlíthatatlanul közvetlenebb és intenzívebb lett, mint valaha is addigi életemben. Éppen az ilyen döntések tartalmának látszólag tisztán empirikus jellege járt legmesszebb menő következményekkel elméleti beállítottságom szempontjából. Ennek objektíve léttel bíró szituációkra és tendenciákra kellett irányt vennie; ha tehát elvileg helyesen megalapozott elhatározásra akartam jutni, nem volt szabad az elmélkedésben megállnom a közvetlen ténybeliségnél, hanem éppenséggel folyvást ama – gyakran rejtett – közvetítések felfedésére kellett törekednem, amelyek előidézték az ilyen szituációt, és mindenekelőtt meg kellett kísérelnem, hogy előre lássam azokat a szituációkat, amelyek a meglevőből, a későbbi gyakorlatot meghatározó módon, valószínűleg fakadni fognak. Itt tehát maga az élet diktált nekem olyan szellemi magatartást, amely igen gyakran ellentétesen szemben állt idealisztikus-utópikus, forradalmi messianizmusommal.

A dilemmát még az is erősítette, hogy a magyar párt gyakorlati

vezetésében az ellenoldalon egy modern-bürokratikus fajtájú szektarianizmus állott: a Zinovjev-tanítvány Kun Béla csoportja. Tisztán elméletileg elvethettem a nézeteit mint álbaloldaliakat; konkrétan csak azzal lehetett harcolni a javaslatai ellen, hogy a gyakran szerfelett prózai és a világforradalom nagy távlatával csak nagyon távoli közvetítéseken át összekapcsolható hétköznapi valóságra apellálunk. Mint oly gyakran életemben, itt is személyes szerencsém volt: a Kun elleni oppozíció élén Landler Jenő állt, olyan ember, akinek nemcsak magas fokú, mindenekelőtt gyakorlati intelligenciája volt, hanem nagy érzéke is az elméleti problémákhoz, amelyek – ha mégoly távoli közvetítéseken át is – reálisan összekapcsolódtak a forradalmi gyakorlattal, olyan ember, akinek legmélyebb belső beállítottságát a tömegek életével való bensőséges összeforrottsága határozta meg. Tiltakozása Kun bürokratikus-kalandor tervei ellen mindjárt az első pillanatban meggyőzött, és a frakcióharc kitörése után mindig az ő oldalán álltam. Nincs itt lehetőségem arra, hogy kitérjek e belső pártharcoknak akár csak a legfontosabb, gyakran elméletileg is érdekes részleteire, s csak arra akarom felhívni a figyelmet, hogy gondolkodásom módszertani kettőssége elméleti-gyakorlati kettősséggé fokozódott: a forradalom nagy nemzetközi kérdéseiben továbbra is ultrabaloldali tendenciák híve maradtam, közben pedig a magyar pártvezetés tagjaként a Kun-féle szektarianizmus elkeseredett ellenfelévé váltam. Ez különösen csattanósan mutatkozott meg 1921 tavaszán. Magyar vonalon, Landler kíséretében, egy energikus antiszektás politikát képviseltem, s egyidejűleg nemzetközi téren a márciusi akció egyik elméleti híve voltam. Ezzel az ellentett tendenciák ezen egyidejűségének tetőpontjára értem. A magyar pártbeli nézeteltérések elmélyülésével, a magyarországi radikális munkásság megmozdulásának kezdeteivel természetszerűleg az én gondolkodásomban is megnövekedett az ebből fakadó elméleti tendenciák befolyásoló ereje, jóllehet, e fokon még nem jutottak mindent meghatározó fölényre, bár Lenin kritikája erősen megingatta a márciusi akcióról táplált nézeteimet.

Ilyen belsőleg válságos átmeneti időben keletkezett a *Történelem és osztálytudat*. A kötet 1922 folyamán készült el. Részben korábban keletkezett szövegek átdolgozását tartalmazta; a már

említett 1919-es írásokon kívül ezekhez tartozik az *Osztálytudat*-ról szóló (íródott 1920-ban). A Rosa Luxemburgról, valamint a *Legalitásról és illegalitás*-ról írt cikkek lényeges változtatások nélkül kerültek be a gyűjteménybe. Tehát csak két, persze döntően fontos tanulmány volt teljesen új a kötetben: az *Eldologiasodás és a proletariátus tudata* és a szervezeti kérdésekről szóló. (Az utóbbihoz előtanulmányul szolgált a közvetlenül a márciusi akció után az *Internacionale* 1921-es évfolyamában megjelentetett cikk: *Organisatorische Fragen der revolutionären Initiative.*)[7] Ilyenformán a *Történelem és osztálytudat* irodalmilag tekintve az utolsó háborús évektől kezdődő fejlődési korszakom összefoglaló lezárása. Olyan lezárás persze, amely, legalábbis részben, már magában foglalta egy, a világosabb letisztultsághoz vezető átmeneti stádium bizonyos tendenciáit, habár ezek a tendenciák még nem tudtak valóságosan kibontakozni.

Az ellentett szellemi irányzatok közötti eldöntetlen harc következtében, melyben korántsem mindig beszélhetünk győztes, ill. alulmaradó tendenciákról, még ma sem egyszerű feladat e könyv egységes jellemzése és értékelése. Mégis meg kell itt kísérelnem, hogy röviden kiemeljem legalább az uralkodó motívumokat. S itt mindenekelőtt szembetűnő, hogy a *Történelem és osztálytudat* – szerzője szubjektív szándékaival semmiképp sem összhangban – objektíve olyan tendenciát képvisel a marxizmus történetében, amely a filozófiai megalapozásban, a politikai következtetésekben ugyan igen erős eltéréseket mutat fel, de – akarva vagy akaratlanul – mégis a marxizmus ontológiájának az alapzatai ellen irányul. Arra a tendenciára gondolok, amely a marxizmust kizárólagosan társadalomtannak, társadalomfilozófiának fogja fel, és a marxizmusból a természetre vonatkozólag következő állásfoglalást ignorálja vagy elveti. Már az első világháború előtt képviselték ezt az irányzatot olyan, máskülönben igen különböző orientációjú marxisták, mint Max Adler és Lunacsarszkij; napjainkban – valószínűleg nem egészen függetlenül a *Történelem és osztálytudat* hatásától – mindenekelőtt a francia egzisztencializmusban és ennek szellemi környezetében találkozhatunk vele. Könyvem ebben a kérdésben nagyon határozott álláspontot foglal el: a természet társadalmi kategória, állítom különböző helyeken, és az összkoncep-

ció arra irányul, hogy csakis a társadalomnak és a benne élő embereknek a megismerése releváns filozófiailag. Már e tendencia képviselőinek nevei mutatják, hogy nem egy tulajdonképpeni irányzatról van szó; én magam annak idején Lunacsarszkijt csak névről ismertem, és Max Adlert mindig is elutasítottam mint kantiánust és szociáldemokratát. Ennek ellenére, közelebbről szemügyre véve, bizonyos közös vonásokat találunk. Egyrészt kiderül, hogy éppen a természet materialista felfogása hozza magával a polgári és szocialista világnézet valóban radikális szétválását, hogy az e komplexus előli kitérés gyengítőleg hat ezekre a filozófiai fejtegetésekre, pl. akadályozza a marxista gyakorlatfogalom éles kidolgozását. Másrészt a társadalmi kategóriának ez a látszólagos módszertani felmagasztalása kedvezőtlenül hat vissza igazi megismerési funkcióikra; gyengíti sajátos marxista specifikumukat is, gyakran tudattalanul visszaveszi a polgári gondolkodás reális meghaladásából fakadó eredményeket.

Ebben a kritikában persze kizárólag a *Történelem és osztálytudat*-ra szorítkozom, amivel semmi esetre sem akarom azt állítani, hogy ez a marxizmustól való divergencia hasonló beállítódottságú más szerzőknél kevésbé döntő szerephez jutna. Az én könyvemben azon nyomban és döntő dolgokat illetően zavart okozva visszahat magának a gazdaságnak a felfogására, amely itt természetszerűleg szükségképpen a módszertani középpontot alkotta. Kísérlet történik ugyan arra, hogy az összes ideológiai jelenségek gazdasági alapzatukból kapjanak magyarázatot, de a gazdaság mégis beszűkül, amennyiben kiesik belőle annak marxista alapkategóriája, a munka, mint a társadalom természettel való anyagcseréjének közvetítője. Ez azonban természetes következménye az ilyen módszertani alapbeállítottságnak. Az folyik belőle, hogy eltűnnek a marxista világkép legfontosabb, reális pillérei, és óhatatlanul híjával marad az igazi gazdasági megalapozásnak az a kísérlet, hogy a legvégletesebb radikalitással levonjuk a marxizmus legvégső forradalmi következtetéseit. Magától értetődik, hogy a természet ontológiai objektivitásának, amely ennek az anyagcserének a létszerű alapzatát alkotja, el kell tűnnie. De ezzel együtt eltűnik az a kölcsönhatás is, amely az igazán materialista módon tekintett munka és a dolgozó ember fejlődése között fennáll. Marx

nagy gondolata, amely szerint még a „termelés a termelés végett" sem egyéb, mint *„az emberi termelőerők kifejlődése, tehát az emberi természet gazdagságának kifejlődése mint öncél"*,[8] kívül esik azon a területen, amelyet a *Történelem és osztálytudat* át tud tekinteni. A tőkés kizsákmányolás elveszti ezt az objektíve forradalmi oldalát, és azt a tényállást, „hogy az *emberi* nem képességeinek ez a kifejlődése, bár eleinte az emberi egyedek, sőt emberosztályok többségének rovására megy végbe, végül áttöri ezt az antagonizmust, és egybeesik az egyes egyed kifejlődésével, hogy tehát az egyéniség magasabb kifejlődése csak olyan történelmi folyamat árán vásárolható meg, amelyben az egyedeket feláldozzák, ezt nem értik meg"...* Ezáltal mind a kapitalizmus ellentmondásainak, mind a proletariátus forradalmasodásának ábrázolása akaratlanul is túlnyomóan szubjektivisztikus hangsúlyokat kap.

Ez leszűkítően és torzítón színezi a gyakorlatnak az – éppen e könyv szempontjából középponti – fogalmát is. Ennél a problémánál is Marxból akartam kiindulni, és megpróbáltam az ő fogalmait minden későbbi polgári torzítástól megtisztítani, alkalmassá tenni a jelenkor nagy forradalmi átlendülésének szükségletei számára. Mindenekelőtt azonban szilárdan állt akkor előttem az, hogy radikálisan le kell küzdeni a polgári gondolkodás pusztán kontemplatív jellegét. Így a forradalmi gyakorlat koncepciója ebben a könyvben valami éppenséggel fellengős vonást kap, amely jól megfelelt az akkori baloldali kommunizmus messianisztikus utópizmusának, de nem az igazi marxi tannak. Kortörténetileg érthető módon, polemizálva a munkásmozgalomban jelentkező polgári és opportunista nézetek ellen, amelyek valami, a gyakorlattól elszigetelt, állítólag objektív, a valóságban minden gyakorlattól elszakított megismerést magasztaltak, az én – relatíve messzemenően jogosult – polémiám a kontempláció túlfeszítése és túlértékelése ellen irányult. Marx Feuerbach-kritikája még erősítette ezt a beállítottságomat. Csupán azt nem vettem észre, hogy ha a gyakorlatfogalomnak nincsen bázisa a valóságos gyakorlatban, a munkában mint ősformájában és modelljében, akkor túlfeszítése szükségképp átcsap idealisztikus kontemplációba. Így a proletariátus

* Értéktöbblet-elméletek. 2. rész. Bp., 1961. 100. l.

helyes és igazi osztálytudatát el akartam határolni mindenféle empirisztikus „közvéleménykutatástól" (a kifejezés persze akkor még nem volt forgalomban), és elvitathatatlan gyakorlati objektivitást akartam tulajdonítani neki. De mégis csak egy „hozzárendelt" osztálytudat („zugerechnetes" Klassenbewusstsein) megfogalmazásához tudtam eljutni. Arra gondoltam, amit Lenin a *Mi a teendő?*-ben úgy jellemez, hogy ellentétben a spontánul keletkező trade-unionista tudattal, a szocialista osztálytudatot „kívülről" viszik be a munkások közé, vagyis olyan területről, „amely kívül esik a gazdasági harc körén, a munkások és a munkáltatók kölcsönös viszonya körén".[9] Ami tehát nálam szubjektív szándékom szerint, Leninnél pedig egy gyakorlati mozgalomnak a társadalom totalitásán belüli igazi marxista elemzéséből adódott, az én ábrázolásomban tisztán szellemi eredménnyé és ezzel egy lényegileg kontemplatív valamivé lett. A hozzárendelt tudatnak forradalmi gyakorlatba való átcsapása itt – objektíve tekintve – tisztára csodaként jelenik meg.

Az, hogy egy – önmagában véve – helyes elgondolású intenció így átcsap a szándékoltnak az ellenkezőjébe, magának a gyakorlatnak a már említett elvont-idealisztikus koncepciójából következik. Világosan megmutatkozik ez a – megint nem teljesen jogosulatlan – polémiában Engels ellen, aki a kísérletben és az iparban látja azokat a tipikus eseteket, melyekben a gyakorlat az elmélet kritériumának bizonyul. Azóta világossá vált előttem – mint az engelsi tézis nem teljes voltának elméleti alapja –, hogy a gyakorlat területe (alapstruktúrájának változása nélkül) fejlődése folyamán nagyobbá, bonyolultabbá, közvetítettebbé vált, mint a puszta munka területe, s ezért a tárgy megtermelésének puszta aktusa alapjává válhatik ugyan egy elméleti feltevés közvetlenül helyes megvalósításának, és ennyiben kritériumául szolgálhat helyességének vagy helytelenségének, de ezzel még távolról sincs megoldva az a feladat, amelyet Engels itt a közvetlen gyakorlat elé állít, ti., hogy elintézze a „megfoghatatlan magánvaló dolog" kanti tanát. Maga a munka ugyanis igen könnyen megállhat a puszta manipulációnál, és megteheti, hogy – spontánul vagy tudatosan – elsiklik a magánvaló kérdésének megoldása mellett, s ezt egészben vagy részben ignorálja. A történelem felmutat olyan

eseteket, amikor gyakorlatilag helyesen cselekedtek egészen hamis elméletek alapján, ami a magánvaló meg nem ragadását jelenti az engelsi értelemben. Sőt még a kanti elmélet sem tagadja semmiképp az ilyenfajta kísérletek megismerési értékét, objektivitását, csakhogy a puszta jelenségek birodalmába utalja őket, fenntartva, hogy a magánvaló megismerhetetlen maradt. És a mai neopozitivizmus a valóságra (a magánvalóra) vonatkozó minden kérdést el akar távolítani a tudományból, a magánvalót illető minden kérdést mint „tudománytalant" elutasít, mégpedig elismerve közben a technológia és a természettudomány minden eredményét. Hogy tehát a gyakorlat elvégezhesse Engels által – helyesen – megkövetelt funkcióját, ahhoz – megmaradva gyakorlatnak, sőt átfogó gyakorlattá válva – túl kell emelkednie ezen a közvetlenségen.

Akkori meggondolásaim az engelsi megoldással szemben tehát nem voltak alaptalanok. Annál hibásabb volt az érvelésem. Teljesen helytelen volt azt állítani, hogy a „kísérlet a legtisztábban kontemplatív viszonyulásmód". Saját leírásom cáfolja ezt a bizonyítást. Mert egy olyan állapot előállítása, amelyben a vizsgálandó természeti erők „tisztán", az objektumvilág gátló mozzanataitól, a szubjektum tévmegfigyeléseitől zavartalanul hathatnak – ez, akárcsak maga a munka, teleologikus tételezés, persze különös fajtájú, tehát lényege szerint mégiscsak tiszta gyakorlat. Ugyanilyen helytelen volt tagadni a gyakorlatot az iparban és benne „dialektikus-történelmi értelemben a társadalmi természettörvényeknek csak objektumát, nem pedig szubjektumát" látni. Ami ebben a tételben – részlegesen, nagyon is részlegesen – helyes, az pusztán a tőkés termelés gazdasági totalitására vonatkozik. Ennek azonban semmiképp sem mond ellent, hogy az ipari termelés minden egyes aktusa nemcsak teleologikus munkaaktusok szintézise, hanem egyúttal, éppen e szintézisben, maga is teleologikus – tehát gyakorlati – aktus. Ilyen filozófiai ferdeségekben bosszulja meg magát az, hogy a *Történelem és osztálytudat* a gazdasági jelenségek elemzése során nem a munkában, hanem csupán a fejlett árugazdaság bonyolult struktúráiban keresi a kiindulópontot. Ez eleve kilátástalanná teszi a filozófiai felemelkedést olyan döntő

kérdésekhez, amilyen az elmélet vonatkozása a gyakorlathoz, a szubjektumé az objektumhoz.

Ezekben és hasonló, fölöttébb problematikus kiindulópontokban mutatkozik meg a nem következetes materialista módon feldolgozott és ezért nem megszüntetve megőrzött hegeli örökség befolyása. Megint egy középponti-elvi problémát hozok fel. Bizonnyal nagy érdeme a *Történelem és osztálytudat*-nak, hogy a totalitás kategóriájának, amelyet a szociáldemokrata opportunizmus „tudományossága" teljesen feledésbe süllyesztett, ismét kijelölte azt a középponti módszertani helyet, amellyel Marx műveiben mindig is rendelkezett. Hogy Leninnél hasonló tendenciák érvényesültek, azt annak idején nem tudtam. (A filozófiai töredékeket hat évvel a *Történelem és osztálytudat* után tették közzé.)[10] Míg azonban Lenin e kérdésben is valóban megújította a marxi módszert, nálam egy – hegeli – túlfeszítettség keletkezett, amennyiben a totalitás középponti módszertani helyét ellentétbe állítottam a gazdaságinak az elsőbbségével: „Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól."[11] Ez a módszertani paradoxia még fokozódik azáltal, hogy a totalitásban láttam a forradalmi elv kategoriális hordozóját a tudományban: „A tudományban a totalitás kategóriájának uralkodó jellege a forradalmi elv hordozója."[12]

Kétségtelen, hogy az ilyen módszertani paradoxiák nem jelentéktelen és azonfelül sokszor progresszív szerepet játszottak a *Történelem és osztálytudat* hatásában. Ugyanis egyrészt a hegeli dialektikára való visszanyúlások nagy csapást mértek a revizionista tradícióra; hiszen már Bernstein, sub titulo „tudományosság", elsősorban azt akarta eltávolítani a marxizmusból, ami a hegeli dialektikára emlékeztet. És elméleti ellenfeleitől, mindenekelőtt Kautskytól mi sem állt távolabb, mint e hagyomány megvédelmezése. A marxizmushoz való forradalmi visszatérés szempontjából tehát közel fekvő kötelezettség volt a marxizmus hegeli hagyományainak megújítása. A *Történelem és osztálytudat* jelenti az akkor talán legradikálisabb kísérletet arra, hogy Marx forradalmiságát a hegeli dialektikának és Hegel módszerének megújítása és továbbvitele útján aktualizálja. A vállalkozást még időszerűbbé tette

az, hogy ugyanebben az időben a polgári filozófiában mindjobban előtérbe nyomultak olyan áramlatok, amelyek Hegel megújításával kísérleteztek. Persze ezek egyrészt sohasem tették alapjukká Hegelnek Kanttal való szakítását, másrészt Dilthey befolyása alatt arra törekedtek, hogy elméleti hidat verjenek a hegeli dialektika és a modern irracionalizmus között. Kevéssel a *Történelem és osztálytudat* megjelenése után Kroner úgy jellemezte Hegelt, mint minden idők legnagyobb irracionalistáját,[13] Löwith későbbi ábrázolásában pedig Marxból és Kierkegaard-ból párhuzamos jelenségek lesznek, amelyek a hegelianizmus felbomlásából fakadnak.[14] Az ezekkel az áramlatokkal való kontraszt mutatja, mennyire időszerű volt a *Történelem és osztálytudat* kérdésfeltevése. A radikális munkásmozgalom ideológiájának álláspontjáról azért is, mert itt háttérbe szorult Feuerbachnak Plehanov és mások által nagyon túlértékelt közvetítő szerepe Hegel és Marx között. Nyíltan csak valamivel később – évekkel megelőzve Lenin filozófiai tanulmányainak publikációját –, a Moses Hessről szóló dolgozatban mondtam ki, hogy Marx közvetlenül Hegelhez kapcsolódott, tárgyilag azonban ez az álláspont már a *Történelem és osztálytudat* sok fejtegetésének is alapjául szolgál.

Lehetetlen egy ilyen szükségképpen sommás áttekintésben konkrét bírálat alá vonni a könyv egyedi vizsgálódásait, tudniillik azt, hogy hol volt a könyv Hegel-értelmezése előremutató, és hol volt zavart okozó. A mai olvasó, ha képes a kritikára, bizonyára talál egynéhány példát mindkét típusból. Az akkori hatás és az esetleges jelenkori időszerűség szempontjából azonban minden egyedi vizsgálódáson túl egyetlen problémának van döntő jelentősége: az elidegenedésnek, amelyet a könyv Marx óta először tárgyal a kapitalizmus forradalmi kritikájának középponti kérdéseként, és amelynek elmélettörténeti és módszertani gyökereit a hegeli dialektikára vezeti vissza. A probléma természetesen a levegőben volt. Néhány évvel később Heidegger *Sein und Zeit*-je révén a filozófiai viták középpontjába került, és ezt a pozícióját, főképpen Sartre-nak, Sartre tanítványainak és ellenfeleinek hatása következtében, máig sem vesztette el. Mellőzhetjük itt azt a filológiai kérdést, amelyet mindenekelőtt L. Goldmann vetett fel, amikor Heidegger művében helyenként polemikus replikát látott az én – ter-

mészetesen megnevezetlen – könyvemre.[15] Az a megállapítás, hogy a probléma a levegőben volt, ma teljesen elegendő, különösen ha – ami itt nem lehetséges – behatóan elemezzük e tényállás valódi alapzatait, hogy tisztázhassuk a továbbhatását, a marxista és egzisztencialista gondolkodási motívumok keveredését, főként Franciaországban, közvetlenül a második világháború után. Prioritásoknak, „befolyásoknak" stb. itt nincs túlontúl nagy érdekességük. A fontos csak az, hogy mind polgári, mind proletár, politikailag-társadalmilag jobboldali vagy baloldali beállítottságú gondolkodók egyaránt felismerték és elismerték, hogy az ember elidegenedése középponti problémája a kornak, amelyben élünk. Így a *Történelem és osztálytudat* mély hatást gyakorolt a fiatal intelligencia köreiben; egy egész sor jó kommunistát ismerek, akiket éppen ez nyert meg a mozgalom számára. Az a tény, hogy egy kommunista újra hozzányúlt ehhez a hegeli–marxi problémához, kétségkívül nagy szerepet játszott abban, hogy ez a könyv messze a párt határain túl is hatást gyakorolt.

Ami mármost magát a probléma kezelését illeti, ma már nem túl nehéz látni, hogy ez tisztára hegeli szellemben történt. Mindenekelőtt: végső filozófiai alapzatát a történelmi folyamatban magát realizáló azonos szubjektum-objektum alkotja. Ennek keletkezése magánál Hegelnél persze logikai-filozófiai jellegű, amennyiben az abszolút szellem legmagasabb fokának elérése a filozófiában a külsővé-idegenné válás visszavételével, az öntudat önmagához való visszatérésével valósítja meg az azonos szubjektum-objektumot. A *Történelem és osztálytudat*-ban viszont e folyamat társadalmi-történelmi akar lenni, mely abban éri el tetőfokát, hogy a proletariátus az osztálytudatában ezt a fokot – a történelem azonos szubjektum-objektumává válva – megvalósítja. Ezzel úgy látszik, mintha Hegel ténylegesen „a talpára volna állítva"; úgy látszik, mintha *A szellem fenomenológiája* logikai-metafizikai konstrukciója létszerűen valódi megvalósulást talált volna a proletariátus létében és tudatában, ami viszont filozófiai megalapozást látszik adni a proletariátus hozta történelmi fordulatnak, annak, hogy forradalmával megalapítja az osztály nélküli társadalmat, lezárja az emberiség „előtörténetét". De több-e hát igazában az azonos szubjektum-objektum, mint tisztán metafizikai konstruk-

ció? Vajon egy mégoly adekvát önmegismerés által, még akkor is, ha ennek bázisa a társadalmi világ adekvát megismerése, tehát egy mégoly kiteljesedett öntudat által valóban létrejön-e egy azonos szubjektum-objektum? Csak pontosan fel kell pl. tenni a kérdést ahhoz, hogy nemlegesen kelljen rá válaszolni. Mert meglehet, a megismerés tartalma vissza van vonatkoztatva a megismerő szubjektumra, a megismerés aktusa ezzel még nem veszti el külsővéidegenné vált jellegét. Hegel joggal vetette el éppen *A szellem fenomenológiájá*-ban az azonos szubjektum-objektum misztikus-irracionalisztikus megvalósítását, Schelling „intellektuális szemléleté"-t, és követelte a probléma filozófiailag racionális megoldását. Egészséges realitásérzéke ezt a követelést meghagyta követelésnek; legáltalánosabb világkonstrukciója e megvalósítás perspektívájában tetőzik ugyan, de rendszerén belül soha nem mutatja meg konkrétan, hogyan mehetne ez a követelés teljesedésbe. A proletariátus mint az emberiség valóságos történelmének azonos szubjektum-objektuma, tehát nem materialista megvalósítás, amely meghaladná az idealisztikus gondolati konstrukciókat, hanem sokkal inkább olyasvalami, ami hegelebb Hegelnél, olyan konstrukció, amely objektíve arra pályázik, hogy gondolatilag merészebben emelkedjék minden valóság fölé, mint maga a mester.

Hegel ezen óvatosságának gondolati bázisa alapkoncepciójának túlfeszítettségében van. Mert Hegelnél jelenik meg először az elidegenedés problémája mint az ember világban elfoglalt helyzetének, világgal kapcsolatos magatartásának alapkérdése. Az elidegenedés azonban nála, a külsővé válás terminus alatt, egyszersmind minden tárgyiság tételezése. Az azonos szubjektum-objektumnak tehát, midőn az elidegenedést megszünteti, egyszersmind meg kell szüntetnie a tárgyiságot is. Minthogy pedig a tárgy, a dolog Hegelnél csak mint az öntudat külsővé válása létezik, ennek visszavétele a szubjektumba véget vetne a tárgyi valóságnak, tehát egyáltalában a valóságnak. A *Történelem és osztálytudat* mármost követi Hegelt annyiban, hogy egyenlővé teszi az elidegenedést a tárgyiasulással (hogy Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratai*nak terminológiáját használjuk). Ez az alapvető és durva tévedés minden bizonnyal sokban hozzájárult a *Történelem és osztálytudat* sikeréhez. Az elidegenedés gondolati leleplezése, mint már kifej-

tettük, annak idején a levegőben volt, csakhamar középponti kérdésévé vált a kultúrkritikának, amely az ember helyzetét vizsgálta a jelenkori kapitalizmusban. A polgári-filozófiai kultúrkritika számára – elég Heideggerre gondolnunk – nagyon kézenfekvő volt a társadalmi kritikát tisztán filozófiaivá szublimálni, a lényege szerint társadalmi elidegenedésből örök „condition humaine"-t csinálni, hogy egy később keletkezett terminust használjunk. Világos, hogy a *Történelem és osztálytudat*-nak ez az ábrázolásmódja, ha mást, sőt ellenkezőt célzott is, elébe sietett az ilyen beállításoknak. A tárgyiasulással azonosított elidegenedés társadalmi kategóriaként volt ugyan elgondolva – hiszen a szocializmusra hárult az elidegenedés megszüntetése –, de az osztálytársadalmakbeli megszüntethetetlen egzisztenciája és elsősorban a filozófiai megalapozása mindamellett a „condition humaine"-hez közelítette.

Ez éppen az ellentett alapfogalmak ismételten hangsúlyozott, hamis azonosításából következik. Mert a tárgyiasulás ténylegesen az ember társadalmi életének megszüntethetetlen megnyilvánulási módja. Ha meggondoljuk, hogy minden a gyakorlatban történő objektiváció, így mindenekelőtt maga a munka is – tárgyiasít, hogy minden emberi kifejezésmód, így a nyelv is, tárgyiasítja az emberi gondolatokat és érzéseket stb., akkor nyilvánvaló, hogy itt az emberek egymással való érintkezésének egy általános emberi formájával van dolgunk. Mint olyan, a tárgyiasulás persze értékmentes; a helyes éppúgy tárgyiasulás, mint a hamis, a felszabadulás éppúgy, mint a leigáztatás. Csak ha a tárgyiasult formák a társadalomban olyan funkciókat kapnak, amelyek az ember lényegét létével ellentmondásba hozzák, az emberi lényeget a társadalmi léttel leigázzák, kiforgatják, eltorzítják stb., akkor jön létre az elidegenedés objektív társadalmi viszonya, s ennek szükségszerű kíséretében a belső elidegenedés valamennyi szubjektív ismérve. Ezt a dualitást a *Történelem és osztálytudat* nem ismerte fel. Innét ered az, ami alapvető történetfilozófiai felfogásában hamis és ferde. Csak mellékesen említem meg, hogy az eldologiasodás jelensége, amely közeli rokona az elidegenedésnek, de sem társadalmilag, sem fogalmilag nem azonos vele, ugyancsak ezzel egyértelmű kategóriaként szerepelt.

Az alapfogalmaknak ez a kritikája nem lehet teljes. De még szorosan a középponti fontosságú kérdésekre szorítkozva is, röviden meg kell említeni a megismerés képmásszerűségének tagadását. Ennek két forrása volt. Az első a bennem élő mélységes ellenérzés volt a mechanikus fatalizmussal szemben, amely e kategória használatát magával szokta hozni a mechanikus materializmusban, s amely ellen az én akkori messianisztikus utópizmusom, a gyakorlatnak gondolkodásomban betöltött uralkodó szerepe – megint nem teljesen jogosulatlan módon – szenvedélyesen tiltakozott. A másik indíték megint annak fel nem ismeréséből származott, hogy a gyakorlat eredete és gyökere a munkában van. A legegyszerűbb kezdetlegesebb munka, már az ősember kőszedegetése is, előfeltételezi az ezzel kapcsolatban közvetlenül tekintetbe jövő valóság helyes visszatükröződését. Hiszen semmilyen teleologikus tételezés nem hajtható végre eredményesen az általa gyakorlatilag szem előtt tartott valóság valamiféle, ha csak mégoly kezdetleges közvetlen leképezése nélkül. A gyakorlat csak azért lehet az elmélet betöltése és kritériuma, mert ontológiailag, mint mindenféle reális teleologikus tételezés reális előfeltétele, a valóság helyesnek tartott leképezése szolgál alapjául. Az itt keletkezett polémia részleteire, a közkeletű visszatükrözési elméletekben kolportált, fotografikus jelleg elutasításának jogosságára itt nem érdemes közelebbről kitérnünk.

Azt hiszem, nem ellentmondás, hogy itt kizárólag a *Történelem és osztálytudat* negatív oldalairól beszéltem, és mégis úgy vélem, hogy a maga idejében és a maga módján nem volt jelentéktelen mű. Már az a tény is bizonyos reprezentatív jelleget kölcsönöz a könyvnek, hogy mindannak, ami hibásat benne itt felsoroltunk, nem annyira a szerző partikularitásában volt a forrása, mint inkább a korszak nagy, habár gyakran tárgyilag hamis tendenciáiban. Egy hatalmas, világtörténelmi átmenet küzdött akkor az elméleti kifejezésért. Történelmileg bizonyos jelentőségre tehet szert egy elmélet akkor is, ha nem juttatja kifejezésre a nagy válság objektív lényegét, hanem csak tipikus állásfoglalást képvisel annak alapproblémáihoz. Ez volt a helyzet – ma így hiszem – a *Történelem és osztálytudat*-tal.

Amellett az itt adott bemutatás korántsem akarja azt mondani,

hogy az e könyvben kifejezésre juttatott valamennyi gondolat okvetlenül egytől egyig hibás volt. Bizonyosan nem így áll a dolog. Már az első cikk élén álló bevezető megjegyzések olyan meghatározását adják a marxista ortodoxiának, amely jelenlegi meggyőződésem szerint nemcsak objektíve helyes, hanem ma, a marxizmus reneszánszának előestéjén számottevő aktuális jelentőséggel is bírhatna. A következő fejtegetésekre gondolok: „Feltéve, de meg nem engedve ugyanis, hogy újabb kutatások kétséget kizáróan bizonyították volna Marx minden kijelentésének tárgyi helytelenségét, minden komolyan »ortodox« marxista feltétel nélkül elismerhetné ezeket az új eredményeket, elvethetné Marx minden egyes tézisét anélkül, hogy akár csak egy pillanatra is fel kellene adnia marxista ortodoxiáját. Az ortodox marxizmus tehát nem Marx kutatási eredményeinek kritikátlan elismerését, nem meghatározott tézisekbe vetett »hitet«, nem egy »szent« könyv értelmezését jelenti. A marxizmust illető ortodoxia szinte kizárólagosan a *módszerre* vonatkozik. Az ortodoxia az a tudományos meggyőződés, hogy a dialektikus marxizmusban rátaláltunk a helyes kutatási módszerre, hogy e módszer csak megalapítóinak intenciói szerint építhető ki, fejleszthető tovább és mélyíthető el. Minden olyan kísérlet viszont, amely meg akarja haladni, »ki akarja javítani« ezt a módszert, szükségképpen csak leegyszerűsítésre, trivialitásra, eklekticizmusra vezetett és vezethetett."[16]

Anélkül hogy szertelenül szerénytelennek érezném magam, azt hiszem, hogy még számos hasonlóan helyes gondolatot lehet a könyvben találni. Csak azt említem meg, hogy bevontam Marx ifjúkori műveit világszemléletének összképébe, míg az akkori marxisták általában csak személyes fejlődésének történelmi dokumentumait akarták látni bennük. Hogy évtizedekkel később ez a viszony megfordult, hogy nemegyszer a fiatal Marxot ábrázolták a voltaképpeni filozófusnak, és érett műveit messzemenően elhanyagolták, abban a *Történelem és osztálytudat* ártatlan, mert ez a marxi világképet helyesen vagy hibásan, de mindig mint lényegileg egységeset tárgyalja.

Az sem tagadható, hogy van néhány passzus, amely hozzálát a dialektikus kategóriáknak a maguk valóságos létszerű objektivitásában és mozgásában való ábrázolásához, amelyek tehát a tár-

sadalmi lét igazán marxista ontológiájának irányába mutatnak. Például a közvetítés kategóriáját a könyv így jellemzi: „A közvetítés kategóriája, az empíria puszta közvetlenségének leküzdésére szolgáló módszertani eszközként, tehát nem valamiféle kívülről (szubjektíve) a tárgyakba belevitt dolog, nem értékítélet vagy Legyen, amely azok létével szemben állna, hanem *sajátos objektív tárgyi struktúrájuknak* a megnyilatkozása."[17] Vagy ezzel szoros gondolati kontaktusban genezis és történelem összefüggése: „Az, hogy genezis és történelem egybeessen, vagy – pontosabban mondva – csupán ugyanannak a folyamatnak két mozzanata legyen, csak akkor lehetséges, ha – egyrészt – valamennyi kategória, amelyekben az emberi létezés felépül, magának ennek a létezésnek (és nemcsak megérthetőségének) meghatározásaként jelenik meg, másrészt, ha egymásutánjuk, összefüggésük és összefonódásuk magának a történelmi folyamatnak egy-egy mozzanataként, a jelen strukturáló jellemzőjeként mutatkozik meg, kategóriák egymásutánja és belső összefüggése tehát sem tisztán logikai sort nem képez, sem a puszta történeti fakticitás szerint nem rendeződik."[18] A gondolatmenet következetesen egy idézetbe torkoll, mely Marxnak az ötvenes években keletkezett, híres módszertani vizsgálódásából való. Nem ritkák az ilyen helyek, amelyek hasonló módon előlegezik Marxnak egy igazán materialista-dialektikus értelmezését és megújítását.

Lényegében gyakorlati okai vannak annak, hogy itt mégis a hibás tételek kritikájára összpontosítottam a figyelmet. Tény, hogy a *Történelem és osztálytudat* sok olvasóra erős benyomást tett, és tesz még ma is. Ha ilyenkor a helyes gondolatmenetek hatnak, akkor minden rendben van, és az én magatartásom mint szerzőé ebben teljességgel irreleváns és érdektelen. Sajnos tudom, hogy a társadalmi fejlődés és az általa kitermelt elméleti beállítottságok szülte okokból gyakran éppen az tartozik a könyv hatásának legerősebb és legnagyobb befolyású mozzanatai közé, amit ma elméletileg hamisnak tartok. Ezért kötelességemnek tartom, hogy most, amikor több mint negyven év után új kiadásra kerül sor, mindenekelőtt a könyv e negatív tendenciáiról szóljak, és óvjam olvasóit olyan téves döntésektől, amelyek annak idején talán nehezen elkerülhetők voltak, de ma már rég nem azok.

Már utaltam arra, hogy a *Történelem és osztálytudat* bizonyos értelemben 1918–19-ben kezdődő fejlődési korszakom összefoglalása és lezárása volt. A rákövetkező évek ezt egyre világosabban mutatták. Mindenekelőtt e korszak messianisztikus utópizmusa mindinkább vesztett reális (vagy akár reálisnak látszó) talajából. 1924-ben meghalt Lenin. És a halála utáni pártharcok egyre erősebben a szocializmus egy országbeli lehetőségének kérdésére összpontosultak. Az elméleti, elvont lehetőségről persze maga Lenin már jóval azelőtt szólott. Ámde a világforradalom közelinek látszó perspektívája abban az időben e lehetőség pusztán elméletileg elvont jellegét emelte ki. Most már a vita a reális, a konkrét lehetőség körül folyt, és ez megmutatta, hogy ezekben az években már aligha lehetett komolyan számolni egy közeli világforradalmi perspektívával. (Ez a perspektíva csak az 1929-es gazdasági válság következtében merült fel időlegesen újra.) Ennek kiegészítője volt, hogy a III. Internacionálé 1924 után a tőkés világ állapotát joggal mint „viszonylagos stabilizálódást" fogta fel. Ezek a tények az én számomra is az elméleti újratájékozódás szükségszerűségét jelentették. Az, hogy az orosz pártvitákban Sztálin oldalán, az egy országbeli szocializmus igenlése oldalán álltam, nagyon világosan mutatta egy döntő változás kezdetét.

Ezt a fordulatot közvetlenül, de lényegi módon mindenekelőtt a magyar pártmunka tapasztalatai határozták meg. A Landler-frakció helyes politikája kezdte megteremni gyümölcseit. A szigorú illegalitásban dolgozó párt egyre nagyobb befolyásra tett szert a szociáldemokrácia balszárnyára, úgyhogy 1924–25-ben lehetővé vált a pártszakadás, egy radikális, de legalitásra berendezkedett munkáspárt megalapítása.[19] Ez az illegálisan kommunisták által vezetett párt stratégiai feladatul a demokrácia helyreállítását tűzte ki Magyarországon, tetőpontul a köztársaság követelésével, míg maga az illegális kommunista párt megmaradt a proletariátus diktatúrájának régi stratégiai jelszavánál. Én akkor ezzel a döntéssel taktikailag egyetértettem, ámde mind erősebben foglalkoztatott egy sor kínzó, megoldatlan probléma azzal kapcsolatban, hogy vajon jogosult-e elméletileg az így kialakult helyzet?

Már ezek a gondolatmenetek is elkezdték aláaknázni az 1917 és 1924 közötti idő szellemi alapzatait. Ehhez járult, hogy a vi-

lágforradalmi fejlődés ütemének oly nyilvánvalóvá vált meglassúbbodása szükségszerűen abba az irányba hatott, hogy az előrenyomuló és erősödő reakció ellen együttműködjünk minden valamelyest baloldali irányú társadalmi elemmel. Ez természetes és magától értetődő volt egy legális és baloldali-radikális munkáspárt számára Horthy-Magyarországon. De a nemzetközi mozgalomban is mutatkoztak ebbe az irányba utaló tendenciák. Már 1922-ben bekövetkezett a Marcia su Roma, és a következő évek Németországban is magukkal hozták a nemzetiszocializmus erősödését, valamennyi reakciós erő fokozódó összevonását. Így napirendre kellett kerülniük az egységfront és a népfront problémáinak, elméletileg és egyben stratégiailag és taktikailag át kellett gondolni őket. Ennek során csak ritkán lehetett valami iránymutatót várni az egyre erősebben a sztálini taktika befolyása alá kerülő III. Internacionálétól. A III. Internacionálé taktikailag ideoda ingadozott a jobb- és baloldal között. Maga Sztálin elméletileg fölötte végzetesen nyúlt bele ebbe a bizonytalanságba, amikor 1928 táján a szociáldemokratákat a fasiszták „ikertestvéreinek" nevezte. Ezzel becsapta az ajtót a baloldaliak minden egységfrontja előtt. Habár az orosz középponti kérdésben Sztálin oldalán álltam, ez az állásfoglalása mélységes ellenérzést keltett bennem. De már csak azért sem akadályozta fokozatos elfordulásomat az első forradalmi évek ultrabaloldali tendenciáitól, mert az európai pártok legtöbb baloldali csoportosulása a trockizmus mellett tett hitet, amellyel kapcsolatban mindig elutasító magatartást tanúsítottam. Persze ha, teszem, Németországban, amelynek politikája a leginkább foglalkoztatott, Ruth Fischer és Masslow ellen voltam, ez nem jelent semmiféle szimpátiát, mondjuk, Brandler és Thalheimer iránt. Akkoriban saját nézeteim politikai-elméleti tisztázása céljából egy „valódi" baloldali programot kerestem, amely ezekkel az ellentétekkel például Németországban valami harmadikat állíthatna szembe. Az átmeneti időszak ellentmondásainak ilyen elméleti-politikai megoldásával kecsegtető álom azonban megmaradt álomnak. Sohasem sikerült olyan megoldást találnom, amely akár csak engem magamat kielégített volna, és így ebben a korszakban soha nem léptem gyakorlatilag-elméletileg a nemzetközi nyilvánosság elé.

Más volt a helyzet a magyar mozgalomban. Landler 1928-ban meghalt, és 1929-ben a párt előkészítette II. kongresszusát. Nekem jutott az a feladat, hogy megírjam a kongresszus politikai téziseinek tervezetét.[20] Ez szembeállított engem régi problémámmal a magyarkérdésben: megteheti-e egy párt, hogy egyidejűleg két különböző stratégiai célt (legálisan: köztársaságot, illegálisan: tanácsköztársaságot) tűz maga elé? Vagy más oldalról tekintve: dönthet-e pusztán taktikai célszerűség az államformához való állásfoglalásról (tehát: lehet-e az illegális kommunista mozgalom perspektívája valódi célkitűzés, a legális párté pusztán taktikai lépés)? Magyarország gazdasági és társadalmi helyzetének beható elemzése mindinkább meggyőzött arról, hogy Landler annak idején a köztársaság stratégiai jelszavával ösztönösen rátapintott a Magyarországra nézve helyes forradalmi perspektíva középponti kérdésére: hogy a Horthy-rezsim mégoly mély válsága esetén is, amely magával hozza egy alapvető forradalmasodás objektív feltételeit, Magyarország számára nem lehetséges a tanácsköztársaságra való közvetlen átmenet. A köztársaság legális jelszavát tehát lenini értelemben konkretizálni kell, mint azt a formát, amelyet ő 1905-ben a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának nevezett. Ma a legtöbbek számára nehezen érthető, milyen paradoxul hatott akkor ez a jelszó. Habár a III. Internacionálé VI. kongresszusa ezt a lehetőséget mint lehetőséget említette, általánosan úgy vélték, hogy mivel Magyarország 1919-ben már tanácsköztársaság volt, egy ilyen visszafelé lépés történelmileg lehetetlen.

Nem itt a helye, hogy ezekre a véleményeltérésekre kitérhessek. Annál is kevésbé, mert e tézisek szövege – bármily forradalmasítók voltak is egész további fejlődésem szempontjából – ma már aligha tekinthető elméletileg fontos dokumentumnak. Ehhez az általam adott kifejtés sem elég elvi, sem elég konkrét nem volt, aminek – részben – az is volt az oka, hogy a fő tartalmat elfogadhatóbbá teendő, igen sok részletet enyhítve, túlontúl általánosan tárgyaltam. Így is nagy botrány tört ki a magyar pártban. A Kun körüli csoport a tézisekben a legtisztább opportunizmust látta; saját frakcióm támogatása meglehetősen langyos volt. Így történt, hogy – amikor megbízható forrásból megtudtam, Kun Béla arra

készül, hogy „likvidátor"-ként kizárasson a pártból – ismerve Kun befolyását az Internacionáléban, feladtam a további harcot, és közzétettem egy „önkritikát". Akkor is szilárdan meg voltam ugyan győződve álláspontom helyességéről, tudtam azonban azt is – pl. Karl Korsch sorsából –, hogy a pártból való kizáratásom akkor azt jelentette volna, hogy lehetetlenné válik aktívan részt vennem a közelgő fasizmus elleni harcban. E tevékenységhez való „belépőjegyként" – minthogy ilyen körülmények között többé nem tudtam és nem akartam a magyar mozgalomban dolgozni – fogalmaztam meg ezt az „önkritikát".

Hogy milyen kevéssé gondoltam komolyan ezt az „önkritikát", azt az mutatja, hogy alapbeállítottságom fordulata, amely a tézisek alapjául szolgált, attól kezdve – persze anélkül, hogy akár csak közelítőleg adekvát kifejezést kapott volna – további elméleti és gyakorlati tevékenységem vezérfonalává vált. Magától értetődőleg ennek mégoly tömör vázolása sem tartozik e fejtegetések keretébe. Csak annak dokumentumául, hogy itt nem egy szerző szubjektív képzelődéseiről, hanem objektív tényekről van szó, idézem Révai József néhány, éppen a *Blum-tézisek*-re vonatkozó megjegyzését (1950-ből), amelyben ő, mint a párt főideológusa, akkori irodalmi nézeteimet mint a *Blum-tézisek* közvetlen konzekvenciáit állítja be: „Aki ismeri a magyar kommunista mozgalom történetét, az tudja, hogy Lukács elvtárs 1945–1949-es *irodalmi nézetei* összefüggnek sokkal régebbi *politikai nézeteivel*, amelyeket a magyar politikai fejlődésről és a Kommunista Párt stratégiájáról a húszas évek végén képviselt."[21]

Ennek a kérdésnek van egy másik, számomra fontosabb aspektusa is, amelyben az itt végrehajtott fordulat egészen világos arculatra tesz szert. Ez írások olvasója előtt bizonyára világossá vált, hogy igen lényeges mértékben etikai indítékok is vezettek abban az elhatározásomban, hogy aktívan csatlakozzam a kommunista mozgalomhoz. Amikor ezt megtettem, sejtelmem sem volt arról, hogy ezzel egy évtizedre politikussá leszek. A körülmények hozták így. Amikor 1919-ben letartóztatták a párt Központi Bizottságát, kötelességemnek tartottam, hogy elfogadjam a nekem felajánlott posztot a – félillegális – második Központi Bizottságban. Drámai egymásutánban következett: közoktatásügyi népbiz-

tosság a Tanácsköztársaságban és politikai biztosság a Vörös Hadseregben, illegális munka Budapesten, frakcióharc Bécsben stb. Csak most kerültem megint reális választás elé. Az én – belső, magán – önkritikám így döntött: ha ilyen nyilvánvaló igazságom volt, amilyen volt, és mégis ennyire csúfos vereséget kellett szenvednem, akkor gyakorlati-politikai képességeim bizonyára komolyan problematikusak. Ezért most már jó lelkiismerettel visszavonulhattam a politikai pályafutástól, és megint az elméleti tevékenységre koncentrálhattam. Ezt az elhatározásomat sohasem bántam meg. (Hogy 1956-ban megint el kellett fogadnom egy miniszteri posztot, az nem mond ellent ennek. Elfogadása előtt kijelentettem, hogy ez csak átmeneti időre szól, a legakutabb válság idejére; mihelyt konszolidációra kerül sor, rögtön megint visszalépek.)[22]

Ami a *Történelem és osztálytudat* utáni szűkebb értelemben vett elméleti tevékenységem elemzését illeti, ebben egy fél évtizedet átugrottam, és csak most tudok ezekre az írásokra valamivel közelebbről kitérni. Az időrendtől való eltérést az igazolja, hogy a *Blum-tézisek* elméleti tartalma, természetesen anélkül, hogy ezt csak sejtettem volna is, fejlődésem titkos terminus ad quemjét* alkotta. Csak miután egy konkrét és fontos kérdésben, amelyben a legkülönfélébb problémák és meghatározások összefutnak, határozottan hozzáfogtam, hogy túlhaladjak az ellentétes alakulású dualizmusnak azon a komplexumán, amely gondolkodásomat az utolsó háborús évek óta jellemezte, csak azután lehetett marxizmusbeli tanulóéveimet befejezettnek tekinteni. Ennek a fejlődésnek a vonalát, amelynek lezárását éppen a *Blum-tézisek* alkotják, akarom most akkori elméleti termelésemmel kapcsolatosan megrajzolni. Azt hiszem, megkönnyítem az ilyen ábrázolást, ha előbb tisztázom, hova vezetett ez az út, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az időben energiám mindenekelőtt a magyar mozgalom gyakorlati feladataira összpontosult, és elméleti termelésem túlnyomórészt pusztán alkalmi munkából állt.

Már a legelső és terjedelmét tekintve legnagyobb ezek közül az írások közül az, amelyben megkísérlem Lenin intellektuális

* Értelemszerűen: terminus a quo. (latin)

portréját megrajzolni, a szó szoros értelmében alkalmi írás. Mindjárt Lenin halála után arra kért a kiadóm, írjak Leninről egy rövidre fogott monográfiát; a biztatásnak engedve, néhány hét alatt befejeztem ezt a kis írást.[23] Ez a tanulmány annyiban halad túl a *Történelem és osztálytudat*-on, amennyiben a nagy modellra való koncentrálás hozzásegített ahhoz, hogy a gyakorlat fogalmát világosabban, az elmélettel való igazibb, létszerűbb, dialektikusabb együttesben ragadjam meg. Természetesen a világforradalom perspektívája itt is olyan, amilyen a húszas években volt, de részben a közbeeső rövid idő tapasztalatai, részben a Lenin szellemi személyiségére való koncentrálás következtében a *Történelem és osztálytudat* legkifejezettebb szektás vonásai kezdtek kissé elhalványulni, és valóságközelibb vonások váltották fel őket. Röviddel ezelőtt utószót írtam e kis értekezés új külön kiadásához, és ebben megkíséreltem, hogy magánál a tanulmánynál valamivel részletesebben domborítsam ki, amit alapbeállítottságában még egészségesnek és időszerűnek tartok.[24] Itt mindenekelőtt arról van szó, hogy Lenint nem Marx és Engels egyszerűen egyenes vonalú elméleti folytatójaként, sem zseniális-pragmatikus „reálpolitikus"-ként, hanem a maga igazi szellemi sajátosságában kell megragadni. Egészen röviden így lehetne megfogalmazni ezt a Lenin-portrét: Lenin elméleti ereje azon alapul, hogy minden kategóriát – bár ha mégoly elvontan filozofikus is – az emberi gyakorlaton belüli hatása szempontjából tekint, és ugyanakkor minden cselekvésben – mely nála mindig a mindenkori konkrét helyzet konkrét elemzésén alapul – ezt az elemzést a marxizmus elveivel szerves és dialektikus összefüggésbe hozza. Így a szó szigorú értelmében sem nem teoretikus, sem nem praktikus, hanem mély gondolkodó a gyakorlat területén, az elméletnek a gyakorlatba való szenvedélyes átültetője, olyan valaki, akinek éles érzékű pillantása mindig az átcsapási pontokra irányul, ahol az elmélet a gyakorlatba, a gyakorlat az elméletbe átmegy. Hogy régi tanulmányom kortörténeti-szellemi kerete, amelyen belül ez a dialektika lejátszódik, még magán viseli a húszas évek tipikus vonásait, ez egy s más eltolódást okoz ugyan Lenin intellektuális arculatában, minthogy ő, különösen élete legvégén, a jelenkor kritikáját sokkal tovább vitte, mint szóban forgó életrajzírója, de fő vonásait lénye-

gében helyesen adta vissza, mert Lenin elméleti-gyakorlati életműve objektíve is szétoldozhatatlanul összefonódik 1917 előkészületeivel és szükségszerű következményeivel. A húszas évek mentalitásából adódó megvilágítás tehát, ma így hiszem, csak egy nem egészen azonos, de mégsem teljesen idegen árnyalatot ad hozzá ahhoz a kísérlethez, hogy adekvát módon megértsük e nagy személyiség sajátos különösségét.

Minden egyéb, amit a későbbi években írtam, nemcsak külsőleg alkalmi munka, többnyire könyvrecenziók, hanem belsőleg is, amennyiben spontánul egy új tájékozódást keresve, idegen nézetektől való elhatárolódás útján kíséreltem meg saját jövőbeli utam tisztázását. Tárgyilag itt talán a Buharinról szóló recenzió[25] a legfontosabb (a mai olvasó részére a margón megjegyzem, hogy 1925-ben, amikor ez a recenzió megjelent, Buharin, Sztálin mellett, az orosz párt vezető csoportjának legfontosabb alakja volt; csak három évvel később következett be a szakítás köztük). E recenzió legpozitívabb vonása saját nézeteim konkretizálása a gazdaságtan területén; ez mindenekelőtt megmutatkozik az ama széles körökben elterjedt, éppúgy kommunista-vulgáris materialista, mint polgári-pozitivista nézet elleni polémiában, mely szerint a technikában kellene látni a termelőerők fejlődésének objektív hajtó és eldöntő elvét. Nyilvánvaló, hogy ez történelmi fatalizmust, az embernek és a társadalmi gyakorlatnak kikapcsolását, a technikának társadalmi „természeti erőként", „természeti törvényszerűségként" való hatását tételezi. Kritikám nemcsak történetileg konkrétabb síkon mozog, mint többnyire a *Történelem és osztálytudat*-ban, hanem a mechanizáló fatalizmussal kevésbé voluntarisztikusan ideologikus ellenerőket állítok szembe, sőt megkísérlem magukban a gazdasági erőkben felmutatni a társadalmilag vezető és ezzel magát a technikát meghatározó mozzanatot. Hasonló beállítottságú a Wittfogel könyvéről írt kis recenzió.[26] Mindkét ismertetés elméletileg abban a fogyatékosságban szenved, hogy a mechanisztikus vulgáris materializmust és a pozitivizmust differenciálatlanul egységes irányzatként tárgyalja, sőt az utóbbit sokszor el is tünteti az előbbiben.

Fontosabbak a sokkal behatóbb recenziók Lassalle leveleinek és Moses Hess írásainak új kiadásairól.[27] Mindkét recenzióban ural-

kodik az a tendencia, hogy a társadalomkritikának, a társadalmi fejlődésnek konkrétabb gazdaságtani bázist adjak, mint erre a *Történelem és osztálytudat* képes volt, és hogy az idealizmus kritikáját, a hegeli dialektika továbbfejlesztését az így nyert összefüggések megismerésének szolgálatába állítsam. Kapcsolódom itt a fiatal Marx *Szent család*-beli kritikájához Hegel idealisztikus állítólagos meghaladásával szemben, ahhoz a motívumhoz, hogy az ilyen tendenciák – miközben szubjektív vélekedésük szerint túlmennek Hegelen – objektíve pusztán a fichtei szubjektív idealizmus megújításait képviselik. Hegel gondolkodásában például a konzervatív motívumoknak is megfelel, ha történetfilozófiája nem vezet tovább a jelen szükségszerűségének felmutatásánál, és minden bizonnyal szubjektíve forradalmi hajtórugók helyezték a fichtei történelemfilozófiában a jelent mint „a kiteljesedett bűnösség korszakát" középre a múlt és a filozófiailag – állítólag – megismerhető jövő közé. Már a Lassalle-kritikában megmutatom, hogy ez a radikalizmus csupán képzelt, hogy a valóságos történelmi mozgás megismerésében a hegeli filozófia magasabb fokot képvisel a fichteinél, amennyiben az az objektíve intencionált társadalmi-történelmi közvetítésdinamika, amely a jelent magával hozza, reálisabb, nem annyira merőben eszmeszerű konstrukció, mint a jövőbe mutatás Fichténél. Lassalle-nak az ilyen gondolatirányok iránt táplált rokonszenve a világról alkotott tisztán idealisztikus össz-szemléletében gyökerezik; kapálódzik az ellen az evilágiság ellen, amelynek egy gazdaságilag megalapozott történelemlefolyás végigviteléből következnie kellene. A recenzió a Marx és Lassalle közötti távolság kiemelésére idézi, amit Lassalle egy ízben Marxnak mondott: „Ha nem hiszel a kategóriák örökkévalóságában, akkor Istenben kell hinned." Ilyen módon erélyesen kidomborítottam a filozófiailag retrográd vonásokat Lassalle gondolkodásában, és ez annak idején egyszersmind elméleti polémia volt a szociáldemokrácia azon áramlatai ellen, amelyek arra törekedtek, hogy Marxnak Lassalle-on gyakorolt kritikájával ellentétben Lassalle-t a szocialista világfelfogás egyenrangú megalapítójának tegyék meg. Ez ellen a tendencia ellen mint elpolgáriasodás ellen harcoltam, anélkül, hogy közvetlenül hivatkoztam volna rá. Ez a szándék is hoz-

zásegített ahhoz, hogy bizonyos kérdésekben közelebb kerüljek a valódi Marxhoz, mint a *Történelem és osztálytudat* idején.

A Moses Hess írásainak első gyűjteményéről szóló recenziómnak nem volt ilyen jellegű politikai aktualitása. Annál erősebben hatott az a szükséglet, hogy – éppen mert újra foglalkoztattak a fiatal Marx eszméi – elhatároljam magamat balszárnyi kortársaitól a hegeli filozófia felbomlási folyamatában, az ezzel gyakran szoros kapcsolatban álló, „igazi szocializmus"-tól. Ez a szándék ahhoz is hozzásegített, hogy itt még erőteljesebben előtérbe lépjenek a gazdaság problémáinak és társadalmi fejlődésüknek filozófiai konkretizálására irányuló tendenciák. Hegel nem kritikus szemléletét még korántsem haladtam ugyan meg; a Hess-kritika, ugyanúgy, mint a *Történelem és osztálytudat*, tárgyiasulás és elidegenedés állítólagos azonosságából indul ki. A korábbi felfogás meghaladása most paradox formát kap: egyrészt Lassalle-lal és a radikális ifjúhegeliánusokkal szemben előtérbe kerülnek Hegelnek azok a tendenciái, amelyek a gazdasági kategóriákat mint társadalmi realitásokat ábrázolják, másrészt éles állásfoglalás történik Feuerbach Hegel-kritikájának nem dialektikus oldala ellen. Az utóbbi nézőpont elvezet ahhoz a már hangsúlyozott megállapításhoz, hogy Marx közvetlenül kapcsolódott Hegelhez, az előbbi ahhoz a kísérlethez, hogy közelebbről határozzam meg gazdaság és dialektika viszonyát. Így pl. a *Fenomenológiá*-hoz kapcsolódva valamennyi szubjektív idealizmus transzcendálásával szemben kiemelem az evilágiság hangsúlyozását Hegel gazdasági-társadalmi dialektikájában. Így az elidegenedést is akként fogom meg, hogy az „sem nem gondolati alakulat, sem nem valami »elvetendő« valóság", „hanem a jelen közvetlenül adott létezési formája, mint átmenet annak önmeghaladásához a történelmi folyamatban".[28] Ehhez csatlakozik a *Történelem és osztálytudat* objektivitásra törekvő továbbfejlesztése a társadalom fejlődési folyamatában megnyilvánuló közvetlenséget és közvetettséget illetően. A legfontosabb az ilyen gondolatmenetekben az, hogy egy újfajta kritika követelésében kulminálnak, amely már kimondottan a közvetlen kapcsolódást keresi a marxi „politikai gazdaságtan bírálatához". Ez a törekvés – miután határozottan és elvileg átláttam, mi van elhibázva a *Történelem és osztálytudat* egész koncepciójában – egy

terv alakját öltötte, amely szerint a mélyére kell hatolni gazdaság és dialektika filozófiai összefüggéseinek. Már a harmincas évek elején, Moszkvában és Berlinben nekifogtam a terv megvalósításának: ekkor készült el a fiatal Hegelről szóló könyvem első fogalmazványa (befejezésére csak 1937 őszén került sor). A problémakomplexum valóságos megoldását kísérlem meg most, harminc évvel később, a társadalmi lét ontológiájában, amelyen jelenleg dolgozom.

Hogy mennyit haladtak előre ezek a tendenciák az alatt a három év alatt, amely a *Hess*-cikket a *Blum-tézisek*-től elválasztja, arról ma, minthogy nem állnak rendelkezésre dokumentumok, semmi határozottat nem mondhatok. Ámde azt hiszem, nagyon valószínűtlen, hogy a gyakorlati pártmunka, amelyben újra meg újra szükségessé váltak konkrét gazdasági elemzések, éppen gazdasági-elméleti tekintetben egyáltalán ne mozdította volna előre. Mindenesetre, 1929-ben bekövetkezett a már leírt nagy fordulat a *Blum-tézisek*-kel, és ilyenképpen változott nézeteimmel 1930-ban tudományos munkatársa lettem a moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézetnek. Itt két váratlan szerencse jött segítségemre: abba a helyzetbe kerültem, hogy elolvashattam a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* már teljesen kibetűzött kéziratát, és megismerkedtem M. Lifsiccel, egy egész életre szóló barátság kezdeteképpen. A Marx-olvasmány során összeomlott a *Történelem és osztálytudat* valamennyi idealista előítélete. Bizonyára igaz, hogy azt, ami ebben elméletileg megdöntötte pozíciómat, megtalálhattam volna az általam korábban olvasott marxi szövegben is. De tény, hogy ez nem történt meg, nyilván azért, mert ezeket kezdettől fogva egy annak idején önállóan kialakított hegeliánus értelmezésben olvastam, és csak teljesen új szöveg válthatta ki ezt a sokkot. (Természetesen hozzájárult ehhez, hogy akkor már a *Blum-tézisek*-ben meghaladtam ennek az idealizmusnak a társadalmi-politikai alapzatát.) Mindenesetre még ma is visszaemlékszem arra a lehengerlő-forradalmasító benyomásra, amelyet Marxnak a tárgyiságról mint minden dolog és vonatkozás elsődlegesen anyagi tulajdonságáról szóló szavai tettek rám. Ehhez kapcsolódott az az itt már ismertetett belátás, hogy a tárgyiasulás természetes – a körülményektől függően pozitív vagy negatív – fajtája a világ emberi bir-

tokbavételének, míg az elidegenedés speciális válfaj, amely meghatározott társadalmi körülmények között valósul meg. Ezzel végérvényesen összeomlottak annak elméleti alapzatai, ami a *Történelem és osztálytudat* különösségét tette. A könyv teljesen idegenné vált számomra, akárcsak 1918–19-ben az azelőtti írásaim. Egyszerre világossá vált előttem: ha az elméletileg szemem előtt lebegő feladatot meg akarom valósítani, akkor megint egészen elölről kell kezdenem.

Annak idején ezt az új állásfoglalásomat a nyilvánosság számára írásbelileg is le akartam rögzíteni. Ezt a kísérletemet – a kézirat időközben veszendőbe ment – nem lehetett megvalósítani. Ez azonban kevés gondot okozott nekem: az újrakezdés lelkesült mámorában éltem. De azt is láttam, hogy ez csak nagyon átfogó új tanulmányok alapján válhatik értelmessé, hogy sok kerülő útra van szükség ahhoz, hogy belsőleg olyan helyzetbe kerüljek, melyben azt, ami a *Történelem és osztálytudat*-ban tévutakon járt, tudományosan, marxista szempontból megfelelően tudjam ábrázolni. Egy ilyen kerülő utat már jeleztem: az utat, amely a *Hegel*-tanulmánytól a gazdaságról és dialektikáról szóló mű tervén keresztül a társadalmi lét ontológiájához – jelenlegi kísérletemhez – vezetett.

Ezzel párhuzamosan támadt az az óhajom, hogy azokat az ismereteket, amelyekkel az irodalom, a művészet és elméletük területén rendelkeztem, egy marxista esztétika kiépítéséhez használjam fel. Itt került sor első közös munkámra M. Lifsiccel. Számos beszélgetésben mindkettőnk előtt világossá vált, hogy még a legjobb és legtehetségesebb marxisták, mint Plehanov és Mehring, sem ragadták meg elég mélyen a marxizmus világszemléletileg egyetemes jellegét, és ezért nem értették meg, hogy Marx elénk állítja azt a feladatot is, hogy rendszeres esztétikát építsünk fel dialektikus materialista alapzaton. Nem itt a helye, hogy ecseteljem Lifsic nagy filozófiai és filológiai érdemeit ezen a területen. Ami engem illet, ebben az időben keletkezett cikkem a Marx–Engels és Lassalle közötti Sickingen-vitáról, amelyben, természetesen egy különös problémára szorítkozva, már világosan láthatókká váltak e felfogás körvonalai.[29] Erős kezdeti ellenállás után – különösen vulgáris szociológiai oldalról – e felfogás időközben

a marxizmus széles köreiben utat tört magának. Az ezzel kapcsolatos további utalások már nem ide tartoznak. Csak röviden azt akarom jelezni, hogy gondolkodásom itt leírt általános filozófiai fordulata berlini kritikusi tevékenységem idején (1931–33) világosan kifejezésre jutott. Nemcsak a mimézis problémája állt érdeklődésem középpontjában, hanem – mivel mindenekelőtt naturalista tendenciákat kritizáltam – a dialektikának a képmáselméletre való alkalmazása is. Hiszen minden naturalizmusnak elméletileg a valóság „fotografikus" visszatükrözése szolgál alapul. A realizmus és naturalizmus közötti ellentét éles hangsúlyozása, amely mind a vulgáris marxizmusban, mind a polgári elméletekben hiányzik, elengedhetetlen feltétele a visszatükrözés dialektikus elméletének s következésképpen egy Marx szellemében való esztétikának is.

Ezeket az utalásokat, jóllehet, nem tartoznak szigorúan az itt tárgyalt témakörhöz, már csak azért is meg kellett tennem, hogy jelezhessem annak a fordulatnak az irányát és az indítékait, amelyet a *Történelem és osztálytudat* alapzatainak hamis voltába való bepillantásom jelentett produkcióm szempontjából, és amely jogot ad nekem arra, hogy itt lássam azt a pontot, ahol véget értek marxizmusbeli tanulóéveim és ezzel együtt ifjúkori fejlődésem is. Most már csak az a dolgom, hogy néhány megjegyzést tegyek a *Történelem és osztálytudat*-ról gyakorolt, hírhedtté vált önkritikámról.[30] Azzal a vallomással kell kezdenem, hogy szellemileg túlhaladott munkáimmal szemben világéletemben szerfelett közömbös voltam. Így egy évvel *A lélek és formák* megjelenése után egy levélben, amelyben megköszöntem a könyv recenzeálását, azt írtam Margarethe Susmann-nak, hogy „az egész is, formája is teljesen idegenné vált számomra". Így történt ez *A regény elméleté*-vel, és így történt ezúttal is a *Történelem és osztálytudat*-tal. Amikor 1933-ban megint a Szovjetunióba kerültem, s ott feltárult az a perspektíva, hogy termékeny tevékenységet folytathatok – a *Lityeraturnij Krityik* 1934 és 1939 közötti irodalomelméleti ellenzéki szerepe általánosan ismert –, taktikai szükségszerűség volt nyilvánosan distanciálnom magamat a *Történelem és osztálytudat*-tól, hogy a hivatalos és félhivatalos irodalomelméletek elleni valóságos partizánharcot ne zavarhassák meg olyan ellentámadások,

amelyekben ellenfelemnek, ha bármily bornírtan érvel is, az én saját meggyőződésem szerint tárgyilag igaza volna. Természetesen ahhoz, hogy önkritikát tehessek közzé, kénytelen voltam alávetni magamat az éppen uralkodó nyelvezeti rendtartásnak. De ez az alkalmazkodásnak egyetlen mozzanata ebben a nyilatkozatban. Ez megint belépőjegy volt a további partizánharchoz; a *Blum-tézisek*-kel kapcsolatos korábbi önkritikától ezt az újabb önkritikát „csupán" az különbözteti meg, hogy a *Történelem és osztálytudat*-ot akkor őszintén és tárgyilagosan elhibázottnak tartottam, és ma is annak tartom. Úgyszintén helyesnek tartom, hogy a későbbiekben is, amikor e könyv fogyatékosságaiból divatjelszavakat csináltak, védekeztem az ellen, hogy azonosítsák ezeket igazi törekvéseimmel. Az a több mint négy évtized, amely a *Történelem és osztálytudat* megjelenése óta eltelt, az igazi marxista módszerért vívott küzdelem hadállásainak megváltozása és e korszakbeli tevékenységem talán most már megenged egy kevésbé ridegen egyoldalú állásfoglalást. Persze nem az én feladatom megállapítani, hogy a *Történelem és osztálytudat* bizonyos helyesen intencionált tendenciái milyen mértékben hatottak helyesen, jövőbe mutatóan a magam és esetleg a mások tevékenységére. Ez olyan kérdéskomplexum, melynek eldöntését nyugodtan rábízhatom a történelem ítéletére.

1967

ELŐSZÓ A *MŰVÉSZET ÉS TÁRSADALOM* C. KÖTETHEZ

Az itt összegyűjtött tanulmányok fejlődésemnek ötven évét foglalják magukba. Az irodalomtörténet elméletével foglalkozó gondolatok 1910-ben íródtak és jelentek meg,[1] az *Esztétika* kézirata körülbelül 1960-ban ment nyomdába. Ez a fél évszázados fejlődés azonban, mely itt tükröződik, nem csupán szerzője egyéni fejlődését mutatja be, bár közvetlenül elsősorban azt, hanem a korét is, amelyben létrejött. De maga az egyéni fejlődés is csak akkor válhatik igazán érthetővé, ha megvilágosodik, milyen koráramlatokkal harcolva, melyeket elfogadva vagy továbbfejlesztve, melyeket tagadva jöttek létre a bennük kifejezésre jutó szempontok.

Az első szövegek, *A modern dráma fejlődésének története* és az ott követett elméleti módszer összefoglalása éles ellentétben állottak az akkor uralkodó magyar irodalomtörténeti áramlatokkal. Feleky Géza a könyvről írott bírálatában[2] utal is arra, hogy az egyaránt kényelmetlen jelenség mind a hivatalos körök, mind az ellenzéki irányzatok számára. Hivatalosan akkor még messzemenően Beöthy Zsolt felfogásai uralkodtak; az egyetem szinte forradalmi tettnek tekintette a Taine hatása alatt álló pozitivista Riedl Frigyes meghívását. Taine befolyása alatt áll az irodalmi ellenzék nagy része is. A *Huszadik Század* irodalom- és művészetelmélete fővonalában szintén pozitivista, bár valamivel modernebb a hivatalosnál. A *Nyugat*-pozitivizmusa ellenben gyakran átcsap a szubjektivista impresszionizmusba, hol a francia kritika, hol a német Alfred Kerr hatása alatt. Az én akkori dolgozataim éles ellentétben állanak mindezekkel az irányzatokkal. Az objektív társadalmi megalapozásra irányuló törekvést, bár érezhető benne a marxizmus hatása, téves lenne túl közeli vonatkozásba hozni vele. Marx-ismereteim tudományos felhasználását messzemenően befolyásolta Simmel filozófiája és szociológiája, aki azzal kísérletezett,

hogy a marxizmus egyes eredményeit beépítse az akkor kibontakozni kezdő német szellemtudományba. Írásaim polgári idealista jellege már abban is megnyilvánult, hogy nem társadalom és irodalom közvetlen és valóságos összefüggéseiből indul ki, hanem az e kérdéssel foglalkozó tudományok – szociológia és esztétika – szintézisét igyekszik gondolatilag megragadni és tudatosítani. Nem csoda, hogy ilyen mesterkélt alapbeállításból elvont konstrukciók születtek. Noha helyes megfigyelések általánosítása az az irodalomtörténeti kiindulási pont, mely a drámai formát a közvetlen tömeghatásból igyekszik megmagyarázni, noha a könyv kétségkívül tartalmaz helyesnek bizonyuló elemzéseket is, az egésznek alapgondolata, a drámai (tragikus) konfliktus mint az osztályhanyatlás ideológiai megjelenésmódja, éppen elvontsága következtében üres konstrukció. Kétségtelen ugyan, hogy igazi dráma csak akkor jöhet létre, ha a társadalomban magában az érvényes, a társadalmilag szükségszerűen létrejövő erkölcsi parancsok egymással éles, egymást kizáró ellentétes viszonyba kerülnek, de ennek a meglátásnak közvetlen és szükségszerűként feltüntetett levezetése az osztályhanyatlásból már elvont, és így üres konstrukció.

Nem véletlen tehát, hogy egyidejűleg és kevéssel e munka befejezése után kísérleteket tettem az irodalmi jelenségek kevésbé elvont értelmezése irányában. (Ilyen kísérletek találhatók *A lélek és a formák* című tanulmánykötetemben.) A konkrétságra való törekvés itt még csak abban nyilvánult meg, hogy igyekeztem bizonyos tipikus emberi magatartásformák belső szerkezetét, általános mivoltát megérteni, és az életkonfliktusok ábrázolása és elemzése segítségével az irodalmi formákkal összefüggésbe hozni. Így jutottam el a tragikus magatartás konkretizálásának kérdéséhez *A tragédia metafizikája* című tanulmányomban. A magatartás ilyen központi helye a művészetfilozófiai kérdésfeltevésekben egyáltalában nem azt jelentette, mintha most már közeledni óhajtottam volna a pozitivista vagy impresszionista pszichologizáláshoz. Ellenkezőleg. E törekvés alapja a hegeli filozófia egyre növekvő hatásának a terméke. Elsősorban *A szellem fenomenológiája* (de Hegel más művei is) abban az irányban befolyásoltak, hogy ember (egyén) és társadalom viszonyának alapját a „Szellem" belső dialektikájának felderítése segítségével próbáljam tisztázni. Így jött

létre a tragikus magatartás elemzése, melynek mai olvasója láthatja, hogy – a tárgyalás erősen misztikus volta ellenére – egyrészt az ember tipikus magatartásának lényegi összefüggéseiről van benne szó, nem a pillanatnyi, pusztán egyéni vagy pusztán átlagos reakciók, közvetlen megnyilvánulások empirikus leírásáról, másrészt, hogy a magatartásnak e tipizáló értelmezése mindig egy azzal dialektikus kölcsönhatásban álló objektív világállapotot tételez fel és elemez, tehát végső fokon – éppúgy, mint Hegel – az emberi és a társadalmi-történelmi fejlődés kölcsönhatását. A legvilágosabban jut kifejezésre ez a tendencia ott, ahol a tragédia evilági, tisztán és zártan emberi mivoltát emeli ki, ellentétben minden túlvilági, minden transzcendens, minden vallásos jellegű világfelfogással. (A tragikus magatartásnak, a tragédia műfajiságának megfelelő elemzéséhez csak mint marxista tudtam eljutni. A négy évtizeddel később megírt Csernisevszkij-tanulmányban[3] az olvasó megtalálhatja a probléma igazi konkretizálását.)

Ennek a beállítottságnak ellenére ez a dolgozat még messzemenően izolálja a tragikusságot a valóságos történelmi lefolyástól. Első kísérleteim elvont szociologizálásával egy nem kevésbé, csak ellenkező irányban elvont filozófiai általánosítást állít szembe. További fejlődésem – persze egyelőre még mindig Hegel hatása alatt – ismét a tartalmi konkretizálás irányában kísérletezik. *A regény elmélete* már sokkal kifejezettebben történetfilozófiai jellegű. Itt már egy egész világtörténeti koncepció van felvázolva, hogy eposz és regény összetartozása és egyben ellentétessége filozófiailag megvilágosodjék. A probléma ilyen kitágítása és elmélyítése a közbeeső négy év filozófiai és társadalmi kutatásainak eredménye. Ez nemcsak a hegeli filozófia elmélyedő tanulmányozását jelenti, beleértve Kierkegaard Hegelt kritizáló írásait, hanem a kapitalizmus ellentmondásaiba való elmélyedés kísérleteit is; ebben az időben Sorel szindikalista írásai, valamint Tönnies és Max Weber írásai állottak számomra előtérben. Mégis nem adnék igazán hű képet *A regény elméleté*-nek keletkezéséről és központi kérdéseiről, ha nem emelném ki, hogy az első világháború kitörése, valamint első pillanattól szenvedélyesen elutasító állásfoglalásom hozzá adta meg a konkrét ösztönzést e mű megírásához. Ellentétben a pacifista háborúellenesek nagy részével, ez az állásfoglalás éppen úgy

irányult a nyugati demokráciák, mint a középhatalmak ellen. A világháborúban akkor az egész európai kultúra válságát láttam; a jelent – Fichte szavaival – a tökéletes bűnösség korszakának („Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit") tekintettem, a kultúra olyan válságának, amelyből csak forradalmi kivezető út lehetséges. Természetesen ez az egész világkép még tisztán idealista alapokon nyugodott, és a „forradalom" ennek megfelelően közvetlenül csak szellemi síkon nyilvánulhatott meg. A polgári regény korszaka ilyen módon – Cervantestól Tolsztojig – egyrészt a múlthoz áll történetfilozófiai ellentétben, az epikus harmónia (Homérosz) korszakához, másrészt perspektívaként felmerül a társadalmi ellentétek emberi (szellemi) feloldásának eljövendő lehetősége, amely „forradalom" előjelének, előfutárának akkor Dosztojevszkij műveit tekintettem, amelyek – akkori felfogásom szerint – nem voltak többé regények. Ez előszóban természetszerűleg nem térhetek ki az e felfogásból eredő ellentmondások bírálatára. Be kell érnem azzal, hogy felvázoljam azt a világnézeti beállítottságot, amelyből ez a mű létrejött.

A válogatás most hosszú időszakaszt (1915–1931) hagy ki. Nem véletlenül. A háborús események, elsősorban az orosz, majd a magyar forradalom mélyreható fordulatot idéztek elő társadalomszemléletemben, világnézetemben: marxista lettem. Ennek a folyamatnak részletes elemzését, beleértve első marxista filozófiai kísérletem (*Történelem és osztálytudat*) kudarcát, német nyelven megjelenő összegyűjtött műveim második kötetéhez írt előszavamban kíséreltem meg jellemezni, mely előreláthatóan még ez év folyamán meg fog jelenni.[4] Itt túl messzire vezetne az ezzel összefüggő és ezt a válogatást nem közvetlenül érintő kérdések még vázlatos taglalása is. Beérem annak egyszerű megállapításával, hogy ez a folyamat 1930-ban ért véget a moszkvai Marx–Engels Intézetben létrejött Marx-tanulmányaim következtében. Mivel az 1918-tól 1930-ig terjedő életszakasz egyszersmind politikai tevékenységem ideje, érthető, hogy az esztétikai és irodalomtörténeti kérdések alig szerepeltek akkori írásaim között. Annál fontosabb szerep jut nekik az igazi marxizmus elsajátítása idején. A Marx–Engels Intézetben megismerkedtem és együtt dolgoztam M. Lifsic elvtárssal, akivel baráti beszélgetésekben megvitattuk a marxiz-

mussal összefüggő alapkérdéseket. E tisztázódás legfontosabb gondolati terméke az volt, hogy a marxizmus rendszeres összefüggései közé tartozik az esztétikai kérdések megfelelő rendszerezése is, vagyis hogy létezik önálló és egységes marxi esztétika. Ez a ma széles körökben magától értetődőnek hangzó állítás a harmincas évek elején még számos marxista számára is paradoxiának tűnt. Az 1917-es forradalmat követő nagy viták ugyanis főleg politikai, stratégiai és taktikai problémák körül forogtak, Lenint magát a közvélemény messzemenően, még a forradalmi munkásmozgalmon belül is, kiváló politikai vezérnek, nagy taktikusnak tekintette. És a II. Internacionáléban kialakult nézetek bírálatára, amennyiben azok nem álltak közvetlen kapcsolatban a fontos napi kérdésekkel, alig került sor. Így az esztétikai jelenségek elméleti megítélésében még mindig Plehanov és Mehring nézetei uralkodtak, akik közül egyik sem tekintette az esztétikát a marxi rendszer szerves alkotórészének; Plehanov főleg a francia pozitivizmusra és az orosz forradalmi demokrata irányzat kritikai hagyományaira, Mehring, Kant és Schiller esztétikai írásaira épített. Ezekkel a felfogásokkal helyezkedtünk szembe Lifsic és én, és néhány év alatt, számunkra meglepő gyorsasággal, álláspontunkat a marxisták tekintélyes része magáévá tette, a Plehanov és Mehring-ortodoxia ellenállásának ellenére. (*Adalékok az esztétika történetéhez* című könyvem tartalmazza Marx és Engels Lassalle-lal lefolytatott elvi vitáját, utóbbinak Sickingen-drámája körül, amelyben ez az új álláspont először került a nyilvánosság elé.)[5]

Bármennyire szükséges volt e tényállás megállapítása későbbi munkásságom helyes megérthetősége szempontjából, annyira érthetetlen maradna az a konkrét körülmények legalább vázlatos ismertetése nélkül. Itt persze komoly objektív akadályokba ütközik a körülmények tárgyilagos feltárása. A sztálini korszak ideológiai fejlődésének története még egyáltalán nincs megírva. Széles körök még mindig ott tartanak, hogy beérik a „személyi kultusz" általános elítélésével, legfeljebb néhány hivatalosan elismert hibát emelnek még ki, és úgy tüntetik fel a helyzetet, mintha Lenin halála után fővonalában zökkenés nélkül folytatódott volna a marxizmus fejlődése. A polgári felfogás befolyása alatt gondolkodók nagy része – persze ellenkező előjellel – szintén úgy tekinti a helyzetet,

mintha a sztálini idő a marxizmus–leninizmus „logikus" folytatása lett volna. És mind a két hamis felfogás még azzal is tetézi helytelenségét, hogy a sztálini korszakot történelemellenesen, nem folyamatszerűen fogja fel: Lenin halála után Sztálin megteremtette a „személyi kultuszt", és ez változatlanul uralkodott, amíg a XX. kongresszus véget nem vetett neki. Hogy ez a történelemellenes felfogás Sztálinnak vagy ellenfeleinek fogja-e pártját – egyre megy. Az olyan Sztálin-bírálat, mely most már például Trockijt vagy Buharint igyekszik elméletileg igazolni, nem közelíti meg jobban a valóságos történelmet, mint a – többé-kevésbé fenntartásos – Sztálin-apologetika.

Természetes, hogy ez az előszó nem tartalmazhatja e fontos kérdéskomplexum még vázlatos elemzésének kísérletét sem. Csak arról lehet szó, hogy azokat az ideológiai fejleményeket, amelyek nélkül akkori állásfoglalásaim történelmi kiindulópontjai értelmetlenek maradnának, megkíséreljem röviden jelezni. Lenin halálától 1928-ig dőlt el Sztálin javára a hatalomért vívott harc. Az ideológiai küzdelem középpontjában az a kérdés állott: életképes-e a szocializmus, ha csak egy államban valósítható meg? Ebben a harcban Sztálin győzött, és meg kell állapítani – bármennyire erőszakos organizatorikus rendszabályt alkalmazott is a konkrét pártharcokban –, hogy elsősorban mégis azért, mert egyedül az ő felfogása volt alkalmas arra, hogy a világforradalmi hullám végeztével irányt és perspektívát adjon a szocializmus felépítésének (itt most nem a konkrét felépítés elméleti és gyakorlati hibáiról van szó, hanem az egész korszak elméleti indításáról). A következő lépés, ahogy azt ma látjuk, abból állott, hogy az így beállt új korszakban Sztálin mint Lenin méltó utódja álljon az előtérben. Ennek elméleti előfeltétele azonban az volt, hogy a közvélemény ismerje el Lenint mint a marxizmus elméleti helyreállítóját és továbbfejlesztőjét a II. Internacionálé ideológiai eltévelyedéseivel szemben, ne csak mint a forradalmi harc nagy taktikusát. Az 1930–31-es filozófiai vita[6] ezt a célt szolgálta, és – minden később joggal bírálható mozzanat ellenére – eredményesen is. Persze az elméletileg igazán döntő szerepet az játszotta, hogy 1931-ben megjelentek Lenin filozófiai jegyzetei (főleg a hegeli filozófia bírálata), valamint a fiatal Marx addig egyáltalában nem vagy csak

töredékesen, megbízhatatlan szöveggel megjelent írásai.[7] Ennek az anyagnak áttanulmányozása alakította át az én gondolatvilágomat is. Addig Marxot igyekeztem a hegeli dialektika fényében helyesen értelmezni, most azonban Hegel és a benne csúcspontját elért polgári filozófiai gondolkodás eredményeit és korlátainak bírálatát a marxi–lenini materialista dialektika segítségével a jelen számára hasznosítani. Míg a II. Internacionálé legtöbb vezetője Marxban kizárólagosan vagy legalábbis elsősorban csakis a közgazdaságtan forradalmasítóját látta, most kezdtük megérteni, hogy vele új korszak kezdődik az egész emberi gondolkodás történetében, melyet Lenin működése tett aktuálissá, hatékonnyá. A marxi esztétika önállóságának, elvi eredetiségének elismerése első lépésem volt az új világnézeti fordulat megértése és megvalósítása irányában.

Ilyen meggyőződésekkel költöztem át 1931 nyarán Berlinbe, ahol már elsősorban aktuális irodalmi kérdések állottak érdeklődésem homlokterében. Az itt közölt két tanulmány a német forradalmi proletárirodalom eszmei harcának része.[8] Ami tendencia és pártosság szembeállítását illeti, világos, hogy a materialista dialektikán épülő esztétika szembe kellett hogy forduljon az irodalmi alkotásokra kívülről ráragasztott tendenciákkal. Az ellentét tehát a közt a pártosság között van, mely a művészi magatartás és alkotás lényegéből fakad, és a közt a tendencia között, melynek az igazi ábrázolás problémáihoz nincs szerves kapcsolata, sőt éppenséggel meghamisítja az ábrázolt emberek és történések belső igazságát. Hogy a későbbi sztálini–zsdanovi elmélet éppen az ilyen tendenciát nevezte igazi pártosságnak, hogy Lenin egy 1905-ben a pártsajtó reformjáról írott cikkét[9] megtette az ilyen „pártosság" tízparancsolatának, az engem a későbbiek folyamán sem zavart meg a helyes álláspont védelmében. Az olvasó a *Különösség* című könyvem e kérdéséről szóló részletéből láthatja, hogy több évtized folyamán csak elmélyíteni törekedtem ezt a gondolatot, de nem adtam fel soha. (Időközben Lenin özvegye és legközelebbi munkatársa, Krupszkaja igazolta, hogy ez a sokat emlegetett cikk egyáltalán nem vonatkozik a szépirodalomra.) A másik ez időből való cikk szintén alapvető aktuális kérdéssel foglalkozik, a valódi realizmus kérdéseivel. Itt is felmerül egy motívum, mely vezető

szerepet játszik a későbbi tevékenységemben: a kételkedés abban, hogy a mai polgári irodalom divatáramlatainak elsajátítása képes-e íróinknak segítséget nyújtani azokban az esetekben, amikor a hivatalos elmélet el akarja őket téríteni az igazi művészi alkotás útjáról. Ezt a kételyt azóta is szüntelenül hangsúlyoztam: a szocialista irodalom egyedül a valóságban való igazi művészi elmélyedés útján találhatja meg önmagát. A nyugati divatok után való futás nem kevesebb belső veszedelemmel jár, mint a szektás dogmatizmus előtt való behódolás.

Nem sokkal azután, hogy Hitler átvette a hatalmat, átköltöztem a Szovjetunióba, ahol egészen a lap megszűnéséig (1940) a *Lityeraturnij Krityik* belső munkatársa lettem. A realizmus lényegéről szóló elvi-elméleti cikkeim kivétel nélkül itt láttak először napvilágot. A mai olvasó számára alighanem sajátosnak tűnik, hogy ilyen cikkek a sztálini korszak már erősen kibontakozott fokán rendszeresen megjelenhettek. Természetesen volt emögött taktikai alkalmazkodás is; azt hiszem, nincs írásom ebből az időből, amelyben néhány Sztálin-idézet ne szerepelne. A mai elfogulatlan olvasó persze láthatja, amit az akkori cenzor nem vett észre, hogy ezeknek az idézeteknek alig van igazi közük a cikkek valóságos, lényeges mondanivalójához. Persze ez csak a felületi magyarázat. Rá kell térnem a valóságos helyzet rövid ismertetésére. Amíg én Berlinben voltam, a Szovjetunióban heves vita folyt az irodalomban uralkodó proletár írószövetség (RAPP)[10] ellen. Köztudomású, hogy a vita a RAPP szektás irányzata ellen irányult, és a belőle levont szervezeti következtetés éppen a proletár írók külön szervezkedésének megszüntetése, valamennyi szovjet írót egy szövetségbe való egyesítése volt. Az irodalmi célt e szövetség alapító kongresszusán[11] maga Gorkij fejtette ki, a szocializmus nagy művészetét (szocialista realizmust) tűzvén ki központi, megvalósítandó feladatnak. Ez harcot jelentett az úgynevezett irodalmi trockizmus ellen is, mely az átmeneti korban, a szocializmus teljes megvalósítása előtt csak a propagandisztikus irodalom lehetőségét ismerte el. (Nem fontos, hogy barátok és ellenségek mennyi joggal hivatkoztak e kérdésben Trockijra; a II. Internacionálé oly kiváló teoretikusai, mint Mehring, félreérthetetlenül képviselték ezt az álláspontot.) A szervezeti megvalósulás sokat elárul Sztálin valódi

szándékairól ebben a kérdéskomplexumban. Azt csak mellesleg említem, hogy a RAPP politikailag kifejezetten trockista vezetői (főleg Averbah, aki a nagy perek idején végleg el is tűnt) kikapcsolódtak az irodalom vezetéséből. Sokkal fontosabb, hogy sikerült Gorkijt és még néhány, a RAPP által félretolt neves írót a szövetség számára aktivizálni. Ugyanakkor a RAPP régi vezetőségének irodalmilag szektás, de sztálini szempontból politikailag engedelmes része (Fagyejev, Jermilov stb.) vezető helyet kapott az új szövetségben, ami azt jelentette, hogy a régi RAPP-vonalat, olyan irodalom megteremtését, mely irodalminak mondott eszközökkel propagálja a párt mindenkori utolsó határozatait, az egész irodalom egységes megszervezésén belül igyekeztek megvalósítani. Ezt a propagandát azonban most át kellett keresztelni a szocializmus nagy művészetévé, ami nemcsak Gorkijnak adott élete utolsó éveiben messzemenő kritikai szabadságot, hanem lehetővé tette nyugati modern, akár antirealista irányzatok követését, feltéve, hogy az illető író minden politikai tartalmi kérdésben fenntartás nélkül magáévá tette a párt éppen aktuális konkrét célkitűzéseit. (Ehrenburg regényei a 30-as években.)

Az így létrejött helyzet persze tele volt belső ellentmondásokkal. Például az eszmeiséget hirdette, de „eszmének" kizárólag a párt utolsó határozatait ismerte el; szóban általában a művészi tökélyt kívánta az íróktól, de konkrétan, a párthűség betartása esetén, magasrendű művészetnek deklarálta a leglaposabb naturalizmust is. Mindennek ellenére ez az ellentmondásos helyzet – egy időre – mozgási teret biztosított egy olyan kritikának is, mely csakugyan a szocialista realizmus, a nagy szocialista művészet követelésével lépett fel, ennek művészi elveit, kritériumait igyekezett elméletileg megragadni és érvényesíteni. Így jött létre a *Litye-raturnij Krityik* aktívájaként egy csoport, melynek Lifsic, Uszijevics és én voltunk a szellemi központja, amelyhez egyebek között I. Szac, az azóta elhunyt Grib és Alekszandrov stb. tartoztak. Mint e közösség tagja, írtam az itt megjelent tanulmányok nagy részét, azzal a kérdésfeltevéssel, hogy a társadalmi lét problémáinak valóságos visszatükrözéséből hogyan nőnek ki organikusan a művészi ábrázolás alapvető esztétikai problémái. E helyütt természetesen csak szándékaimról, az azokat támogató vagy gátló körül-

ményekről számolhatok be. Hogy mit sikerült ebből megvalósítanom, azt nem én vagyok hivatva megítélni. Bizonyos, hogy az itt vázolt körülmények 1933–40 közt lehetővé tették egy ilyen tevékenység kifejtését.

1939–40-ben heves vita tört ki *Adalékok a realizmus történetéhez* című orosz nyelvű könyvem megjelenése után. (A könyv tartalmazza tanulmányaimat Goethéről, Hölderlinről, Büchnerről, Heinéről, Balzacról, Tolsztojról és Gorkijról.) A vita,[12] mely majdnem egy évig elhúzódott, főleg akörül forgott, mennyiben szabad a realizmus győzelmének elvét, melyet Marx már a *Szent család*-ban felvetett, mely a késői Engels leveleiben nagy szerepet játszott, mely vezérgondolatává lett Lenin Tolsztoj-tanulmányainak, az irodalomra alkalmazni. Vajon megsértése-e az irodalom „eszmeiségének", ha az alkotásban megnyilvánuló, művészileg megformált világkép az irodalmi érték mércéje, nem pedig az író tudatos világnézete, melyben egyenesen kifejezésre jut a párt mindenkori aktuális állásfoglalása? Ezt a vitát megelőzték – aktuális kérdésekben – Uszijevics ellen intézett támadások, főleg a politikai költészetről írt cikke miatt, mely az akkori produkciót emberileg és költőileg felette alacsonyrendűnek ítélte Majakovszkij költészetéhez hasonlítva. Meg kell állapítani: egyik vitának sem voltak közvetlen „szervezeti" következményei. Tény azonban, hogy 1940-ben a *Lityeraturnij Krityik* megszűnt létezni; ismét anélkül, hogy a határozat kifejezetten ezekre a vitákra hivatkozott volna.

Ezzel azonban gyakorlatilag az orosz irodalmi sajtó el volt zárva előlem; nem a határozat szövege következtében, csak ténylegesen. Irodalmi tanulmányokat most már csak a német nyelvű *Internationale Literatur*-ban és a magyar *Új Hang*-ban közölhettem. Mivel ezek a gyűjteményben nem szerepelnek, nem is beszélek róluk. Csak megemlítem, hogy az így létrejövő „szabadságot" főleg filozófiai tanulmányokra fordítottam.[13] Nem beszélek hazaérkezésem előtt és után megjelent, a magyar irodalom aktuális elvi kérdéseit tárgyaló írásaimról sem; remélem, ezek majd egyszer külön gyűjteményben megjelenhetnek. Ha mégis röviden érintem magyarországi szereplésemet, azt főleg azért teszem, mert az 1949–50-ben lefolyt irodalmi vitában[14] az előbb tárgyalt írások nagy szerepet játszottak. Főleg Révai József törekedett annak kimuta-

tására, hogy egész irodalmi tevékenységem elvi-politikai alapját az úgynevezett *Blum-tézisek* (1929) teszik, hogy az orosz vitában joggal kritizálták felfogásomat világnézet, pártosság és művészi alkotás viszonyáról, hogy hamis az a felfogásom, mely a népfront politikáját stratégiának és nem pusztán taktikának tekinti; Horváth Márton pedig – a tényeknek megfelelően – megállapította, hogy a „forradalmi romantika" kifejezés sehol sem fordul elő egész kritikai munkásságomban, hogy ahol szocialista írókkal foglalkozom (akkor főleg a *Csendes Don*-ról volt szó), olyanokat választok, akiknek magatartása nem igazán jellemző a szovjet irodalomra, és nem játszik döntő szerepet benne. Ő nem is csinált titkot abból, hogy az Azsajev típusú regényt állítja velük szembe, és azt meg is védi a naturalizmus vádjával szemben, mert ebben a naturalizmusban, szerinte, a szovjet művészet mélységesen demokratikus jellege nyilvánul meg stb. stb. Nem polémia kedvéért utalok ezekre a kritikákra. De nem árt, ha a mai olvasó is látja: nem én állítom, hogy évtizedeken át ellenzékben voltam mind a sztálini idő, mind a nyugati manipulált kapitalizmus naturalista ábrázolásmódjaival, hanem hogy a kérdések hivatott szakértői ezt már annak idején megállapították.

A Rudas-vita lefolyása tette számomra lehetővé a közvetlen irodalmi (kritikusi, szerkesztői stb.) tevékenységből való visszavonulást. Hiszen be kellett látnom, hogy a „fordulat éve" által bevezetett politikai módszerek lehetetlenné tettek minden elvi irodalomkritikát. A visszavonulást elősegítő úgynevezett önkritikáim teljesen formálisak voltak. Ezt már Révai József és Horváth Márton is hangsúlyozták, és későbbi szektás bírálóim meg is rótták a Rákosi-rezsimet „engedékenységéért" velem szemben. Mivel a vita után írott néhány cikk és könyvrészlet egyenes vonalú szerves folytatása addigi működésemnek, itt nem szorulnak kommentárra. Annál fontosabb, hogy az így nyert szabad idő végre lehetővé tette esztétikai nézeteim rendszeres kidolgozását. Bár e gyűjtemény befejező része egyes darabokat közöl ezekből a műveimből, azt hiszem, az olvasó nem várja el tőlem, hogy e rendszerezés elvi kérdéseinek akár csak rövid összefoglalását kíséreljem meg. Ez annál kevésbé szükséges, mert az *Esztétika* bevezetése részletesen elemzi e művek elméleti megalapozásának és felépítésének össze-

függését a marxizmus döntő módszertani kérdéseivel. Ha az olvasót esetleg meglepi, hogy egyrészt a különösségnek döntő jelentőséget tulajdonítok az esztétikai világkép szerkezetében, másrészt a művészi alkotást és a műalkotások igazi élvezetét a valóság sajátos és helyes visszatükrözéséhez kapcsolom, akkor talán megengedhető, hogy e két – összefüggő – kérdéssel kapcsolatban néhány megjegyzést tegyek. Mindenekelőtt: a különösség éppen úgy tárgyi, objektív kategóriája a valóság tárgyainak, folyamatainak stb., mint az egyediség és az általánosság. A marxizmus egyik legfontosabb eredménye, hogy az az absztrakciós folyamat, mely az általánosságokat létrehozza (például a társadalmilag szükséges munka szemben a konkrét egyéni munkával), elsődlegesen nem gondolati elvonás terméke, sőt ez maga nem más, mint az objektív társadalmi folyamatnak a tudatban létrejövő visszfénye. Ez a helyzet csak egyik esete annak, hogy az ember – bármit tesz – mindig ugyanazzal az egységes valósággal (annak kategóriáival stb.) áll szemben. Viszont a valóságra való különböző reagálásmódjaink arra késztetnek, hogy ezeket a kategóriákat lehetőleg a helyes visszatükrözés célkitűzéseinek természetéhez képest ragadjuk meg és csoportosítsuk. Egy vadász ugyanabban az erdőben más dolgokat figyel meg, mint aki gombát szedni ment oda; a közvetlen különbözőség persze nem szünteti meg az összkörnyezet közös objektív valóságát. Így szerepel a különösség minden viszonylatunkban bármely valósággal. Kitüntetett, uralkodó szerepe a művészi alkotásban és recepcióban egy nagy társadalmi szükséglet kielégítését szolgálja: az egyediség és általánosság, egyéniség és társadalmiság ellentmondásos, de elválaszthatatlan, messziről, sok oldalról közvetített és egyben közvetlen egysége utáni vágyat, melyet elsősorban a művészet van hivatva kielégíteni. Az ember minél fejlettebb, annál inkább egyéniség, de ez csak akkor valósulhat meg benne igazán, komolyan és mélyen, ha ez az egyén több, minőségileg más, mint véletlen egyedi sajátosságok véletlen kombinációja, ha tehát benne az emberi nemnek nem puszta természeti, süket és néma adottsága nyilvánul meg, hanem valódi emberi artikulációja nyer tetteiben, szavaiban értelmes hangot, vagyis az emberi nem – a konkrét társadalom által közvetített – különben néma folytonossága úttá válik az emberi (nembeli, egyben társadalmi és

egyéni) teljesedés felé. Az esztétikai típus tehát, melyben a különösség művészileg a legpregnánsabban megnyilvánul, az emberi nembeliség konkrét teljesedésének útját jelzi. Azért központi kategóriája a műalkotásnak, mert rajta keresztül válik az emberi nem maga keresése és magára találása nagy útjában egy-egy szakasz megtestesülésének érzékileg kibontott és összefogott konkrét visszfényévé. A művészi kategória, még a legelvontabb is, az emberi élet legmélyebb szükségleteiből nő ki, azok – pozitív vagy negatív – teljesedési formáit határozza meg, és lesz általuk meghatározva.

Ezért áll az esztétika középpontjában a valóság művészi visszatükröződése. Jól tudom: minden polgári és polgári befolyás alatt álló dogmatikus szubjektivizmus szenvedélyesen tiltakozik e központba helyezés ellen; a „szent" szubjektivitás a „korlátlan" alkotóképesség lealacsonyítását látja abban, ha a művészi fantázia objektíve szükségszerűen a valósághoz van kötve. Pedig, ha jól meggondoljuk, minden, amit teszünk, minden, amit tudunk, minden, ami vagyunk, végső soron a valóságra való reagálásunk terméke. Lenin, a legeredetibb, legegyénibben cselekvő emberek egyike mondta: a forradalom útja mindig „ravaszabb" a legjobb párt előzetes elképzeléseinél (hát még az egyénieknél!), és igazi politikusnak azt tartotta, aki képes volt ezt a „ravaszságot" cselekvései számára akár csak megközelítően is felismerni és felhasználni. De nincs-e úgy a művészetben is? Amit a legnagyobbak, egy Leonardo da Vinci vagy Cézanne, egy Shakespeare vagy Tolsztoj alkotnak, vajon nem „realizálás" volt-e Cézanne értelmében? Ellesése annak a ravaszságnak, mellyel egy domboldal hajlása az egész tájék sajátos szerkezetét új, váratlan módon tárja fel, vagy ama gesztus, ama szó „ravaszságának", amelyen keresztül az emberiség fejlődésének egy-egy fontos mozzanata a véletlennek látszó pillanatnyiságban testet ölt? Az ember válaszoló lény; léte és tevékenysége minden területén nagyságát, haladó képességét nem szubjektivista kiagyalásokban (melyek kivétel nélkül gyenge, partikuláris és perspektívátlan tükörképei, de persze mégis tükörképei egy félszegen megragadott valóságdarabkának) nyilvánítja ki, hanem éppen abban, hogy megfelelően tudja a valóság „ravaszságait" hozzá intézett kérdésekké átfogalmazni, hogy képes azok elemzéséből azt a választ kihámozni, amelyben az emberiség fejlődésé-

nek őt érintő kérdései tiszta hangot kapnak. Ennek az általános tendenciának sajátos, egyszerre ellentmondásosan és elválaszthatatlanul egyéni és társadalmi, és ezért tipikus, típusokat teremtő megnyilvánulása a művészet. Ezért nevezhette egy fejezet már címében az emberiség fejlődése öntudatának. Ha az emberi nem útját képesek vagyunk felismerni és saját egyéni fejlődésünk részére hasznosítani, úgy azt nem utolsósorban a művészetnek, a művészi visszatükrözés megvalósításainak köszönhetjük, mint ahogy egyénileg sem volnánk képesek továbbjutni, ha saját kibontakozásunkat nem rögzítené, nem értelmezné, felülbírálná egyéni emlékezőképességünk és abból kinövő öntudatunk.

Esztétikai írásaimban arra törekedtem, hogy a produktív és receptív esztétikai magatartásnak és tételezésnek helyét és funkcióját az emberi cselekvések valóságos rendszerében meghatározzam. Ebből a nézőpontból álproblémáknak bizonyulnak a polgári világ- és művészetszemlélet állítólag feloldhatatlan dualizmusai. Kezdem az itt említett szubjektivitás–objektivitás kettősséggel. Az ember egy tőle függetlenül létező külvilágban éli egyéni életét is. Az emberi gyakorlat nem ismerhet tehát se tiszta szubjektivitást, se tiszta objektivitást. A legobjektívebb megismerés is hatalmas és eredeti szubjektív erőfeszítések eredménye, a szubjektivitás pedig egyedül az objektív valóság hű felismerése révén válhat sokoldalúvá és méllyé, tartalmassá és termékennyé. És mivel az ember ilyetén tevékenysége mindig a társadalmi lét keretei között, vele való szakadatlan kölcsönhatásban játszódik le, üres minden elvont dualitás, mely az ember egyéniségét és társadalmi lény mivoltát merev és kizáró kontrasztban fogja fel (lásd például Heidegger felfogását a valóságba „belevetett" emberről). Marx szerint az ember még izolálttá is csak társadalmilag válhatik. Nemcsak a magányosság, a magára utaltság belső igénye, hanem annak megvalósíthatósága egészen a legszubtilisebb formakérdésekig a társadalmi fejlődés terméke. Az igazi nagy művészet, annak valóságos átélése egyaránt elveti mindazt a szektás-dogmatikus elképzelést, mintha az emberi lényeg csak a közvetlen társadalmi tevékenységben nyilvánulhatna meg igazán, mintha az úgynevezett magánélet annak csak esetleg mellőzhető „kiegészítése" lenne, mindazt a manipulált elidegenedésből származó előítéletet, mintha az én egymaga lehet-

ne saját teljesülésének vagy meghiúsulásának létalapja. A marxizmust a polgári szociológiáktól, miliőelméletektől stb. nemcsak radikális társadalombírálata és történelmisége választja el, hanem egyén és társadalom ilyen dialektikus egységének felismerése is: az emberi aktivitás formálja a társadalmat, és a társadalom objektív mozgása csak egyéneken keresztül valósulhat meg. Az ember társadalmisága következtében válhatott csak pusztán természeti egyedből emberi egyéniséggé.

Az itt megjelenő írások figyelmes és elfogulatlan olvasója alighanem észreveszi, hogy immár ötven éve íródott kísérleteim – bár hibás és hiányos gondolati megalapozással – ilyen kérdésfeltevéseket sejtettek. Ezért van talán némi jogossága annak, hogy érettebb kísérleteimmel együtt adjam ki őket. És talán nem is minden összefüggés nélkül a legnagyobb válságokon, belső változásokon keresztül mindig felújuló sorsukkal: ha a kezdetek egyaránt kényelmetlenek voltak a hivatalos irodalomtörténetnek és a *Nyugat*nak, úgy az elért eredmény sok bírálója – Rudas Lászlóval az egyik, Garaudyval a másik póluson – hasonlóképpen reagál rájuk. Ennyiben tehát, minden változat és fordulat ellenére, van ennek a fejlődésnek valami egységes irányvonala is.

1967

UTÓSZÓ A *LENIN (TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL)* C. KÖTETHEZ

Ezt a kis könyvet közvetlenül Lenin halála után vetettem papírra, minden előmunkálat nélkül, a spontán szükséglettől hajtva, hogy elméletileg rögzítsem, amit akkor lényegesnek tartottam, Lenin személyiségének szellemi centrumát. Innen az alcím: *Gondolatainak összefüggéséről.* Az alcím arra utal, hogy nem törekedtem Lenin elméleti rendszerének visszaadására, hanem éppen csak azokat az objektív és szubjektív mozgatóerőket igyekeztem megmutatni, amelyek lehetővé tették ezt a rendszerezést, és lehetővé tették, hogy a rendszer megtestesüljön Lenin személyiségében és tetteiben. Nem is gondoltam rá, hogy megkíséreljem a maga teljes terjedelmében ábrázolni Lenin életének és művének dinamikus egységét.

Ma viszonylag nagy érdeklődés mutatkozik az ilyenfajta írások iránt. Ez az érdeklődés elsősorban a jelen eseményeivel függ össze: amióta elkezdődött a sztálini időszak marxista bírálata, a húszas évek ellenzéki irányzataira is ráterelődött a figyelem. Ez érthető, ha – elméletileg és tárgyilag tekintve – sokszor el is túlozzák a dolgot. Mert igaz ugyan, hogy Sztálin és hívei hamis megoldást kényszerítettek a forradalom akkor kibontakozó válságára, de legalább ennyire igaz az is, hogy ebben az időben senki sem adott olyan elemzést, senki sem nyitott olyan távlatot, amely elméleti iránymutatásul szolgálhatott volna későbbi időszakok számára is. Ma a marxizmus reneszánszát éljük, és aki termékeny munkával akar hozzájárulni ehhez a feladathoz, annak tisztán történetileg kell megközelítenie a húszas éveket; lezárt szakasza ez a forradalmi munkásmozgalomnak, s annak is kell tekintenünk, ha tapasztalatait és tanulságait helyesen akarjuk értékelni a mai lényegesen új szakaszban. Ebben az értékelésben valóban éppen Lenin munkásságára kell a leginkább ügyelnünk, mert Lenin alakja – ahogy a

nagy embereké rendszerint – úgy testesíti meg a maga korszakát, hogy tevékenységének és tetteinek a módszere a messzemenően megváltozott körülmények között is bizonyos jelentőséggel bírhat.

Ez az írás jellegzetes terméke a húszas évek közepének. Dokumentum, amely megmutatja, hogyan látta a marxisták egy akkor nem jelentéktelen rétege Lenin személyiségét és küldetését, Lenin helyét a világesemények menetében – s ezért mint dokumentum bizonyára nem is érdektelen. Ám egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni, hogy a könyv gondolatmeneteit sokkal inkább fogva tartotta a korszak szemléletmódja – az illúziókat és a túlzásokat is beleértve –, mint magát a lenini életművet. Mindjárt az első mondat ezt mutatja: „A történelmi materializmus a proletárforradalom elmélete." Kétségtelen, fontos meghatározását mondja ki a történelmi materializmusnak, de az is kétségtelen, hogy nemcsak ez a meghatározás érvényes rá, nem ez a *kimerítő* meghatározása a történelmi materializmus lényegének. És Lenin – bármennyire a proletárforradalom aktualitása volt is elméletének és gyakorlatának vezérgondolata – a legszenvedélyesebben tiltakozott volna az ellen, hogy ilyen egyoldalú „definiciókkal" szűkítsék le a történelmi materializmus tartalmi és módszertani gazdagságát, társadalmi egyetemességét.

Igen sok helyet lehetne Lenin szellemében bírálat alá venni. Mégis megelégszem azzal, hogy pusztán jelezzem az ilyen kritika irányát és jogosultját, mert azt remélem, hogy a józanul gondolkodó olvasó maga is képes kialakítani a megfelelő kritikai távolságtartást. Talán fontosabb azt hangsúlyozni, hogy hol vezettek a lenini életmű hatására elindult gondolatmenetek olyan eredményekhez, amelyek módszertanilag ma is némileg jogosultnak tekinthetők, amelyek szerepet játszhatnak a sztálinizmus visszaszorításában. Inkább azokat a részeket emelném ki tehát, amelyekben megmutatkozik, hogy már akkor sem volt minden tekintetben hiábavaló a Lenin személye és műve iránt érzett odaadásom. Tudniillik a Leninről tett megállapítások olykor – kimondatlanul is – találó kritikáját adják a későbbi sztálini fejlődésnek, amely akkor még csak rejtve és epizodikusan mutatkozott meg az Internacionálé Zinovjev-féle vezetésében. Gondoljunk csak a szervezeti problémák fokozódó megmerevedésére Sztálin alatt; nem számí-

tott a korhelyzet, nem számítottak a politika követelményei, megváltoztathatatlan fétissé tették a párt szervezeti felépítését, s méghozzá Leninre hivatkozva. A könyv Lenint idézi ennek ellenében: „A politikai kérdést nem választhatjuk el mechanikusan a szervezetitől."[1] S a lenini politika dinamikája szerint vonja le a következtetést: „Ezért végzetes minden elméleti dogmatizmus és minden szervezeti megmerevedés a pártra nézve. Mert, ahogy Lenin mondja, »a harc minden új, új veszélyekkel járó és új áldozatokat követelő formája szükségképpen ‚dezorganizáló' módon hat a szervezetekre, ha azok nem készültek föl ezekre a harci formákra«. A pártnak kötelessége – sőt éppen ez az első kötelessége, hogy tudatosan és szabadon levonja a szükséges következtetéseket a saját szervezetére nézve is; át kell alakulnia, mielőtt akuttá válna a dezorganizáció veszélye, s átalakulásával a tömegeket is serkentenie kell önmaguk megváltoztatására."[2] Objektíve természetesen akkoriban már csak a nagy évek forradalmi rugalmasságának utóvédharca lehetett ez a bürokratikus uniformizálódással és mechanizálódással szemben.

De a húszas évek tapasztalatai csak akkor adhatnak termékeny indításokat a dogmatikus uniformizálás visszaszorításához, ha nem közvetlenül akarjuk felhasználni őket, ha figyelembe vesszük, hogy egy elmúlt történelmi korszakból származnak. Kritikai éleslátással kell szemügyre vennünk a húszas éveknek és annak a korszaknak a különbségét, amelyben élünk. S magától értetődik, hogy ez a kritikai éleslátás Lenin művével szemben sem homályosulhat el. Ez a megállapítás – annak megállapítása, hogy életműve nem „szent" és „csalhatatlan" dogmák gyűjteménye – a legkevésbé sem csökkenti Lenin valóságos, evilági nagyságát. Tudjuk pl., hogy a lenini tétel, mely szerint az imperialista fejlődés szükségképpen világháborúkhoz vezet, a mai viszonyok között elvesztette általános érvényét. Természetesen csak a fejlődés szükségszerűsége vált túlhaladottá; de a szükségszerűség lehetőséggé mérséklődése megváltoztatja a tétel elméleti értelmét és gyakorlati következményeit. Hasonlóképpen Lenin magának az I. világháborúnak a tapasztalatait is általánosította az eljövendő imperialista háborúra nézve, de ez a jövő másképpen alakult.

Azért hoztam föl ezt a néhány példát, hogy megmutassam: a

valóságos Lenin nem volt a tévedhetetlenség szobra, semmi köze sincs a sztálinista, bürokratikus eszményképhez. Ha ma próbálnánk jellemezni Lenin nagyságát, a kép jócskán különbözne attól, amit ebben a könyvben találunk. A könyv sokkal inkább volt korhoz kötött érvényű, mint tárgya. Utolsó éveiben Lenin hasonlíthatatlanul világosabban látta az 1917-tel elkezdődött időszak közelgő lezárulását, mint a tanulmány írója akkoriban.

Imitt-amott mégis felsejlik a könyvben Lenin igazi szellemi arculata, s a következő fejtegetésekben az igazságnak ezekből az akkor még homályos megsejtéseiből szándékozunk kiindulni. Lenin nem volt szaktudós a politikai gazdaságtan területén, mint kortársai közül Hilferding és főleg Rosa Luxemburg – állapították meg a könyvben. Mégis – tettük hozzá – a korszaknak mint totalitásnak a megítélésében messze fölöttük állt. „Lenin fölénye abban van, hogy neki sikerült konkrétan összekapcsolni az imperializmus közgazdaságtani elméletét a kor valamennyi politikai kérdésével. Ez az ő egyedülálló elméleti teljesítménye: az új fejlődési szakasz gazdaságtanát a kialakult világhelyzet megkívánta összes konkrét cselekvés vezérfonalává tette."[3] Ezt a kortársak is érezték, ezért beszéltek olyan sokat – ellenségei és követői egyaránt – Lenin taktikai, reálpolitikai ügyességéről. De ezzel távolról sem érintették a dolog magvát. „Lenin fölénye valójában tisztán elméleti fölény az összfolyamat megítélésében."[4] Az összfolyamat megítélésének Leninnél mély és széles elméleti alapjai voltak. Úgynevezett reálpolitikája nem empirikus gyakorlatiasságból táplálkozott, hanem mindig lényegük szerint elméleti gondolkodásfolyamatok gyakorlati eredménye volt. Csakhogy az elméleti gondolkodás nála mindig a mindenkori cselekvési szituáció társadalmi-történelmi éppígylétének kitapintását eredményezte. A marxista Lenin számára „a konkrét helyzetek konkrét elemzése nem ellentéte a »tiszta« elméletnek, hanem éppen a valódi elméleti munka csúcspontja, az a pont, ahol az elmélet betölti hivatását, átmegy a gyakorlatba."[5] Így minden túlzás nélkül megállapíthatjuk, hogy Marx utolsó, összegező tézise Feuerbachról, mely szerint a filozófusok a világot eddig csak értelmezték, de a feladat az, hogy megváltoztassuk, Lenin személyében és művében testesült meg a legadekvátabban. Marx kimondta a követelést, és az elmélet te-

rületén teljesített is. Olyan értelmezését adta a társadalmi valóságnak, amely alkalmas elméleti alap volt annak megváltoztatására. De Lenin volt az első, akivel az új világnézet elméleti és gyakorlati lényege cselekvő alakban lépett a történelmi valóság színpadára, mégpedig anélkül, hogy bármit is vesztett volna tartalmából.

Írásom persze csak tétova próbálkozás lehetett felrajzolni Lenin sajátos szellemi karaktervonásait. Hiányzott belőle a mély és széles elméleti megalapozás, hiányzott belőle Leninnek mint embertípusnak a jellemzése is – és egy ilyen utószóban minderre már csak utalni lehet. Az újkor demokratikus forradalmainak láncolatában két, polárisan ellentétes típusa jelenik meg a vezérnek; olyan alakok testesítik meg ezeket a pólusokat – a valóságban és a nagy költészetben is (pl. Georg Büchnernél) –, mint Danton és Robespierre. Még magának a munkásforradalomnak a nagy szónokaiban, mint Lassalle-ban és Trockijban is vannak bizonyos Danton-szerű vonások.

Csak Leninnel jelenik meg teljesen új típusú, tertium datur ezzel a két szélsőséggel szemben. Még spontán idegreakcióit is olyan elvhűség jellemzi, amilyen csak a forradalom régi nagy aszkétáiban volt meg – de Lenin jellemében nincs egy csöpp aszketizmus sem. Életvidám, humora van, élvezni tud mindent, amit az élet nyújt, a vadászattól, horgászástól és sakkozástól Puskin és Tolsztoj olvasásáig, képes átadni magát a valóságos embereknek, azonosul velük. Az elvhűség a polgárháborúban kérlelhetetlen keménységgé fokozódott, de Leninben sohasem volt gyűlölet. Intézmények ellen harcolt, ami természetesen magával hozta, hogy az őket képviselő emberek ellen is harcolnia kellett, akár a teljes megsemmisítésig. Ám mindig olyan szükségszerűségnek tekintette ezt, amely emberileg sajnálatos, bármennyire elkerülhetetlen is, bármennyire nem lehet kitérni előle bizonyos konkrét helyzetekben. Gorkij feljegyzéséből ismerjük Lenin nagyon jellemző szavait, amelyeket egy ízben az Appassionata meghallgatása után mondott: „Semmit sem ismerek jobban, mint az Appassionatát, hajlandó volnék mindennap meghallgatni. Bámulatos, emberfeletti muzsika. Mindig büszkén, lehet, hogy naivul, azt gondolom olyankor: íme, milyen csodákra képesek az emberek! – És hunyorított, nevetett, aztán

szomorúan tette hozzá: – De sokszor képtelen vagyok zenét hallgatni, az idegeimre megy, szeretnék kedves ostobaságokat mondani és megcirógatni az embereket, akik förtelmes pokolban élnek, és ilyen szépségeket tudnak alkotni. Pedig ma nem kell senkit cirógatni – leharapják a kezünket, ütni kell, sajnálkozás nélkül, bár elméletben minden erőszak ellen vagyunk. Hm, hm – pokolian nehéz kötelesség!"[6]

Világosan kell látni, hogy még ez az olyan spontán, annyira érzelmi megnyilatkozás sem az ösztönök lázadása a rájuk kényszerített „életvitel" ellen, hogy Lenin ebben is csak a maga világnézetileg kidolgozott elveit követi. Évtizedekkel a Gorkij leírta epizód előtt a fiatal Lenin a narodnyikok és legális marxista kritikusaik ellen írt polemikus cikkeket, s az utóbbiakat elemezve kimutatta, hogy objektivista módon járnak el, amikor azt bizonygatják, „hogy a tények valamely adott sorrendje szükségszerű", és ez az objektivizmus azzal a veszéllyel jár, „hogy a tények apologétájának álláspontjára csúsznak le".[7] Lenin egyetlen kiutat látott e veszély elkerülésére: következetesebben kell alkalmazni a marxizmust a tények megértésére, magukban a tényekben kell felfedezni valóságos társadalmi alapjukat. Ez a következtetés a marxizmus fölénye az objektivizmussal szemben, a marxista „mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát". Éppen ebből a felfokozott objektivitásból jön létre az, amit Lenin pártosságnak nevez: a pártosság azt jelenti, „hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi osztály álláspontjára helyezkedünk".[8] A szubjektív állásfoglalás tehát Leninnél mindig az objektív valóságból ered, és oda is tér vissza.

Ez természetesen konfliktusokhoz vezet, ha a valóság ellentmondásai egymást kizáró ellentétekké fokozódnak, s az ellentétek közepette élő embernek magának kell az ilyen konfliktusokat kihordania. De az olyan konfliktusok, amelyekben a valóságban gyökerező, az egyének objektív viszonyain alapuló meggyőződések ütköznek össze, elvileg különböznek az olyanoktól, amelyekben azt kell megérnünk, hogy legbelső emberi mivoltunkat fenyegeti veszély. És Leninnél sohasem fordul elő az utóbbi eset. Hamlet legnagyobb dicsérete Horatióra: „... áldott az, kinek / Vérével

úgy vegyült ítélete, / Hogy nem merő síp e sors ujja közt, / Oly hangot adni, milyent billeget."[9] Vér és ítélet: ellentétük és egységük is csak mint az emberi egzisztencia közvetlenül általános alapja származik a biológiai szférából. Konkrétsággá kifejlődvén mindkettő az ember társadalmi létét fejezi ki: a harmóniát vagy a disszonanciát az ember és a történelmi pillanat viszonyában, éspedig mind elméletileg, mind gyakorlatilag. Leninben jól vegyült vér és ítélet, mert a tudás, amit a társadalomról szerzett, minden pillanatban az éppen akkor szükséges cselekvésre irányult, mert gyakorlata mindig a felhalmozott igaz ismeretek összegének és rendszerének szükségszerű következménye volt.

Leninben nincs semmi, ami akár távolról is emlékeztetne valamiféle önmagába fordulásra; a siker nem teszi elbizakodottá, a kudarc nem letörtté. Tagadja, hogy vannak olyan helyzetek, amelyekre az ember nem képes gyakorlatilag reagálni. Lenin egyik a kevés nagy ember közül, akiknek nagyon sok, a leglényegesebb sikerült, és éppen a gyakorlatban. Mégis – vagy talán éppen ezért – aligha volt még valaki, aki olyan józanul és pátoszmentesen fogta volna föl az elkövethető és elkövetett hibákat: „Nem az az okos, aki sohasem téved. Ilyen ember nincs, és nem is lehet. Az az okos, aki nem követ el túl lényeges hibákat, és érti a módját, hogy gyorsan, könnyedén kijavítsa őket."[10] A cselekvő ember sorsának ez a nagyon is prózai felfogása minden patetikus vallomásnál jobban kifejezi Lenin beállítottságának lényegét. Élete állandó cselekvés, szakadatlan harc, s egy olyan világban cselekszik és harcol, amelyben – legmélyebb meggyőződése szerint – nincs helyzet, ami kiúttalan volna, akár neki, akár ellenfelének. Ezért volt számára az élet vezérelve, hogy mindig felkészülten kell várni a cselekvés, a helyes cselekvés pillanatára.

Ebből eredt Lenin józan egyszerűségének magával ragadó tömeghatása. Páratlan néptribun volt, de a szónokiasság árnyéka sem fért egyéniségéhez; ebben megint csak ellentéte a korábbi nagy forradalmártípusoknak (gondoljunk most is Lassalle-ra és Trockijra). A magánéletben és a közéletben egyaránt mély ellenszenvvel viseltetett minden ellen, ami frázisszerű, felfújt vagy túlhajtott. S megint csak jellemző, hogy a „túlzásoknak" ez a politikai és egyben emberi elutasítása objektív filozófiai alapokra tá-

maszkodik: „Mert ha túlhajtják, ha túllépik valóságos érvényességének határait, (...) minden igazság abszurdummá változhat, sőt ilyen körülmények között elkerülhetetlenül abszurdummá is kell változnia."[11]

Ez azt jelenti, hogy Leninnek még a legáltalánosabb filozófiai kategóriák sem a kontemplatív, absztrakt általánosság síkján jelennek meg, hanem eszközöknek tekintette őket, amelyeknek minden pillanatban készen kell állniuk a gyakorlat elméleti előkészítésére. A szakszervezeti vitában, amikor Buharin kétértelmű, eklektikus közvetítő álláspontja ellen harcolt, a totalitás kategóriájára támaszkodott. Mélységesen jellemző, ahogy Lenin egy filozófiai kategóriát alkalmaz: „Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, kapcsolatát, »közvetítését«. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől."[12] Igen tanulságos látni, hogyan szolgál itt egy absztrakt filozófiai kategória – kiegészítve az alkalmazhatóságra vonatkozó ismeretelméleti fenntartásokkal – tisztán a helyes gyakorlat vezérelveként.

Ha lehet, még plasztikusabb Leninnek ez a magatartása a breszt-litovszki béke körüli vitákban. Történelmi közhely ma már, hogy „reálpolitikailag" Leninnek volt igaza a baloldali kommunistákkal szemben, akik – internacionalista meggondolások alapján – az eljövendő német forradalmat akarták támogatni, forradalmi háborút követeltek, és ezzel kockáztatták az orosz tanácsköztársaság fennmaradását. De a helyes gyakorlati megoldás Leninnél azon alapult, hogy elméletileg mélyen elemezte a forradalmi fejlődés összfolyamatának pillanatnyi állapotát, éppígylétét. A világforradalom minden részeseménynél előbbre való, de ez – mondja Lenin – csak akkor lehet valódi (tehát gyakorlati) igazság, „ha nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy milyen hosszú és nehéz út vezet a szocializmus teljes győzelméhez". S az akkori konkrét helyzetet tekintve hozzáteszi: „Minden absztrakt igazság frázis lesz, ha *bármely tetszőleges konkrét* helyzetre alkalmazzák."[13] Az igazság mint a gyakorlat alapja tehát abban különbözik a forradalmi frázisoktól, hogy elméletileg eltalálja a mindenkori – szükségszerű és lehetséges – forradalmi helyzet éppígylétét. A

legemelkedettebb érzés, a legönfeláldozóbb odaadás is frázissá lesz, ha a helyzet elméleti lényege (éppígyléte) nem teszi lehetővé a valódi forradalmi gyakorlatot. Ami korántsem jelenti, hogy a valódi forradalmi gyakorlatnak feltétlenül sikeresnek kell lennie. Az első forradalom idején, a moszkvai fegyveres felkelés leverése után Lenin szenvedélyesen viaskodott Plehanov álláspontjával, mely szerint „nem lett volna szabad fegyvert ragadni", mert szerinte a levert felkelés is előbbre vitte az összfolyamatot. Minden analogizálás, az absztrakt és a konkrét, a világtörténelmi és az aktuális minden felcserélése frázisokhoz vezet; így az 1792–93-as Franciaország összehasonlítása az 1918-as Oroszországgal, ami gyakran felmerült a breszti béke körüli vitákban. Ilyen hamis általánosítás volt, amikor a német kommunisták a Kapp-puccs (1920) után is igen okos és önkritikus téziseket állítottak föl, amelyekben kidolgozták az irányelveket a puccs megismétlődésének esetére. Leninnek megint csak meg kellett kérdeznie: Honnan tudjátok, hogy a német reakció egyáltalán meg fogja ismételni?

Lenin egész élete szakadatlan tanulás volt, különben nem tudott volna így cselekedni és ítélni. 1914-ben, a háború kitörése után, különböző rendőrségi kalandokat átvészelve, Svájcban kötött ki; s megérkezvén azt tekintette első feladatának, hogy a „szabadságot" jól kihasználandó, Hegel *Logiká*-ját tanulmányozza. Vagy amikor az 1917-es júliusi események után egy munkásnál lakott illegálisan, szállásadója így dicsérte ebéd előtt a kenyeret: „Már nem mernek rossz kenyeret adni!" Lenin megrendült, és el volt ragadtatva „a júliusi napoknak ettől az osztályszerű értékelésétől". Elgondolkodott a maga bonyolult elemzésein és a belőlük következő feladatokon. „A kenyérre – írja –, olyan ember lévén, aki személyesen nem ismerte a nyomort, nem gondoltam ... A gondolkodás a politikai elemzés révén szokatlanul bonyolult és kanyargós úton jut el a kenyérért vívott osztályharchoz, amin minden alapul."[14] Így tanult Lenin egész életében, mindig és mindenütt, akár Hegel *Logiká*-jából, akár egy munkásnak a kenyérről mondott véleményéből.

Az állandó tanulás, a készség, hogy újra és újra hagyja magát tanítani a valóságtól, abból adódik, hogy életvitelében a gyakorlaté az abszolút elsőbbség. Már önmagában ez is, de még inkább

ennek a tanulásnak a jellege, áthidalhatatlan szakadékkal választja el Lenint minden empiristától és reálpolitikustól. Ő ugyanis nemcsak vitatkozó vagy nevelő célzattal emlékeztet arra, hogy mindig a totalitást kell alapnak és mércének venni. Önmagának sokkal szigorúbb követelményeket állít föl, mint akár legjobban megbecsült vitapartnereinek. A valóságnak, amelyben cselekedni kell, az egyetemesség, totalitás és konkrét egyszeriség a döntő meghatározásai; s minden praxis abban a mértékben válik valóban hatékonnyá, amennyire képes ezeket megközelíteni.

A történelem természetesen mindig teremt olyan helyzeteket, amelyek ellentmondanak minden addig ismert elméletnek. Sőt olyan helyzetek is adódnak, amelyekben lehetetlen az – igaz és igaznak tudott – elvek szerint cselekedni. Lenin már 1917 októbere előtt tudta, hogy a gazdaságilag elmaradott Oroszországban valami olyasfajta átmeneti formára lesz szükség, mint a NEP. Ám a polgárháború és az intervenciók az ún. hadikommunizmust kényszerítették rá a szovjetállamra. És Lenin meghajolt a tényleges szükségszerűség előtt – anélkül azonban, hogy elvi meggyőződését feladta volna. Keresztülvitte a „hadikommunista" intézkedéseket, amelyeket a helyzet megkövetelt, de – kortársainak többségével ellentétben – egy pillanatra sem ismerte el, hogy a hadikommunizmus valódi formája volna az átmenetnek a szocializmushoz, és szilárdan eltökélte, hogy vissza kell térni a NEP elméletileg helyes vonalához, amint vége szakad a háborúnak és intervenciónak. Nem volt sem empirista, sem dogmatikus, hanem a gyakorlat teoretikusa, aki az elméletet ülteti át a gyakorlatba.

A *Mi a teendő?* nemcsak szimbolikus címe lehetne Lenin egész írói produkciójának, hanem magának a műnek az elméleti alapgondolata mintegy előrebocsátott összegezése is egész világszemléletének. Megállapítja, hogy a sztrájkok spontán osztályharca, még a pontosan és jól szervezett sztrájkoké is, csak a csíráit ülteti el az osztálytudatnak a proletariátusban. Pusztán a sztrájkok révén a munkások még nem jutnak el a felismeréshez, hogy „érdekeik kibékíthetetlen ellentétben állnak az egész jelenlegi politikai és társadalmi rendszerrel".[15] Megint a totalitás szabja meg a forradalmi gyakorlatra törő osztálytudat helyes irányát; nincs valódi gyakorlat, amely ne a totalitásra irányulna. A totalitás megismerése azon-

ban sohasem lehet spontán. Mindig „kívülről", vagyis elméletileg kell bevinni a cselekvők tudatába.

A gyakorlat mindent átfogó uralma tehát csak akkor valósulhat meg, ha olyan elméleten alapul, amely célja és iránya szerint mindent átfogó megismerés. A lét objektíve kibontakozott totalitása azonban, ahogy ezt Lenin nagyon jól tudja, végtelen, s ezért sohasem ismerhető meg teljesen. Úgy látszik tehát, hogy circulus vitiosus keletkezik: a megismerés folyamata végtelen, de állandóan aktuális a követelés, hogy most rögtön kell helyesen cselekedni. Gyakorlatilag mégis megoldható, ami absztrakte és elméletileg megoldhatatlannak látszik. A magatartást, amely képes erre, újra csak Shakespeare szavaival tudjuk a legjobban jellemezni: „the readiness is all"* Lenin legtermékenyebb jellemvonásainak egyike, hogy sosem szűnt meg tanulni a valóságtól, s egyben mindig készen állt a cselekvésre. Ebből következik elméleti működésének egy figyelemre méltó és látszólag paradox sajátossága: sohasem gondolta, hogy már nincs mit tanulnia a valóságtól, de amit már megtanult, azt mindig úgy rendezte el, hogy bármely pillanatban fel tudja használni a cselekvésben.

Abban a szerencsében volt részem, hogy tanúja lehettem a számtalanul sok pillanat egyikének, amelyben Leninnek hirtelenjében mozgósítania kellett még alakulóban levő ismereteit. 1921-ben történt a dolog. A Komintern III. kongresszusának cseh bizottsága ülésezett. A kérdések fölöttébb bonyolultak voltak, a vélemények összebékíthetetlennek látszottak. Hirtelen betoppant Lenin. Mindenki arra kérte, hogy nyilvánítson véleményt a cseh problémákról. Először elutasította a kérést, azt mondta, hogy igyekezett rendesen tanulmányozni az anyagot, de olyan sürgős államügyek jöttek közbe, hogy csak azt a két újságot tudta futólag átlapozni, amelyet a kabátzsebébe dugva magánál is hordott. Csak sok kérlelés után szánta rá magát, hogy legalább a benyomásait közölje a két újságszámról. Elővette őket a zsebéből, és egészen rendszertelen, rögtönzött elemzésbe fogott, a vezércikknél kezdte, és a napihíreknél fejezte be. Mégis, ezek a hevenyészett gondolatok adták a legmélyebb elemzést az akkori csehszlovák helyzetről és a kommunista párt feladatairól.

* „. . . . a készenlét minden." (*Hamlet*, V. felv. 2. szín)

Magától értetődik, hogy Lenin, aki az állandó készenlét embere volt, mindig a gyakorlat elsőbbsége mellett döntött az elmélet és a gyakorlat kölcsönhatásának kérdésében. Különösen kézzelfogható módon tette ezt a forradalom első szakaszában írott elméleti főművének, az *Állam és forradalom*-nak a lezárásakor. Illegális rejtekhelyen írta a könyvet, a júliusi napok után, s az 1905-ös és az 1917-es tapasztalatokról szóló utolsó fejezetét már nem tudta befejezni, a forradalom fejlődése nem hagyott rá időt. „Kellemesebb és hasznosabb dolog – írta az utószóban – »a forradalom tapasztalatait« végigcsinálni, mint írni róluk."[16] Mély őszinteség van ezekben a szavakban. Tudjuk, hogy mindig igyekezett pótolni, amit elmulasztott. Az eseményeken, nem rajta múlott, hogy ez nem sikerült.

Fontos fejlemény volt az emberi magatartás történetében az utolsó századok során, hogy a sztoikus-epikureus „bölcs" eszményképe – az akadémikus filozófián túl is – erősen kihatott etikai, politikai és társadalmi nézeteinek alakulására. De hatása során maga az eszménykép is átalakult: sokkal erőteljesebbekké váltak a típus aktív, gyakorlati vonásai az eredetihez képest. Ennek a fejlődésnek a legutóbbi, eddig legmagasabb és legfontosabb szakasza a Lenin magatartását jellemző állandó cselekvési készség. A világtörténelem menetéhez mérve csak múló epizód, hogy manapság – amikor a manipuláció szétszaggatja a gyakorlatot, és a dezideologizálás felbomlasztja az elméletet – a „szakemberek" köreiben nem sokra tartják ezt az eszményt. Tetteinek és műveinek jelentőségén túl Lenin alakja mint az állandó cselekvési készség megtestesülése is elpusztíthatatlan értéket képvisel: a lenini magatartás új, példamutató típusa az emberi cselekvés és a valóság viszonyának.

1967

EMLÉKEZÉS KÁROLYI MIHÁLYRA

Károlyi Mihállyal csak az emigrációban ismerkedtem meg. Kezdeti politikai szereplése idején keveset tartózkodtam Budapesten.[1] Háború alatti magatartása nem nagyon érdekelt. Háborúellenes voltam ugyan, de bizalmam nagyon csekély volt abban, hogy az antant győzelme számunkra komoly megújhodást hozhatna. Csak 1918–19 telén kezdtem tevékenységére komolyabban felfigyelni. Mint kommunista elutasítóan foglaltam ugyan állást az egész októberi kormányzathoz, de lehetetlen volt észre nem vennem, hogy a kormányban egyedül Károlyi Mihály képviseli határozottan és meggyőződéssel az októberi polgári demokratikus átalakulásban foglalt forradalmi eszméket, éppen mert nem volt tekintettel arra, hogy a régi uralkodó osztályok mit szólnak az esetleges reformintézkedésekhez. Jászi is, az úgynevezett szociáldemokrata baloldal is állandóan félt attól, hogy ez a kapcsolat megszakad vagy akár csak meglazul. Károlyi Mihály nem. Ez tette őt ebben az időben szememben megbecsült ellenféllé.

Első személyes találkozásunk Bécsben játszódott le, a húszas évek közepén. Az időpontra már nem emlékszem pontosan. Körülbelül abban az időben lehetett, amikor a Landler-frakció az MSZMP megalapítását készítette elő, amikor azonban a két frakció egyesítése a Komintern kívánságára már legalábbis előkészületben volt.[2] Ebben az időben kért meg engem Landler Jenő arra, hogy Károlyi Mihály részére biztosítsak magamnál szállást úgy, hogy arról rajta és rajtam kívül ne tudjon Bécsben senki. A megtárgyalandó kérdés rögtön fellelkesített. Landler és Károlyi között tudniillik tapogatózó tárgyalás indult meg (nem tudom, levélileg vagy beszélgetésben-e), hogy teremtsünk Magyarországon egy legális parasztpártot, amelynek vezetője Károlyi Mihály lenne. A párt programjának középpontjában a földosztás állana, de magá-

ban foglalná az összes lényeges radikális reformokat egy jövendő polgári demokrácia keretében és előkészítéseként. A párt hivatalos és tényleges vezetője Károlyi Mihály lenne. Ő gondoskodnék arról, hogy az új párt politikája mindig koordinálódjék a KMP irányvonalához.

Károlyi csakugyan eljött Bécsbe. A mi – városon kívül fekvő – lakásunkban helyeztük el, és ott néhány beható beszélgetés hármunk között elég volt arra, hogy minden lényegbevágó kérdésben megegyezzünk.

Sajnos ez a terv soha nem valósult meg. Megbukott Kun Béla makacs és szenvedélyes ellenzésén. Ez persze nem volt véletlen. Kun Béla szektarianizmusa a húszas években messzemenően abban is megnyilvánult, hogy a mozgalmat kizárólag illegális kommunistákra igyekezett korlátozni (főképpen az ő személyes befolyása alatt álló moszkvai emigrációra), és nagyon bizalmatlan volt minden kísérlettel szemben, Magyarországon legális vagy féllegális mozgalmat teremteni. Már a frakciók szakadását is az hozta létre, hogy a Landler-csoport nem volt hajlandó Kun ama tervét elfogadni, hogy a kommunisták tagadják meg a szakszervezetekben a szociáldemokrata pártadónak a szakszervezeti járulékkal egybekötött befizetését. E terv elfogadása – a Landler-frakció véleménye szerint – minden munkát lehetetlenné tett volna a szakszervezeti munkásság körében. A terv elutasítása viszont, a pártszakadás után, a Landler-frakció részére olyan eredményes agitációs és szervező munkát tett lehetővé, hogy a szociáldemokrata párt szakítása, az MSZMP megalakítása akkor már küszöbön állhatott. Kun Béla eredetileg ezt a politikát is helytelenítette; csak miután a Komintern jóváhagyta, törődött bele. Így forradalmi irányban lehetett befolyásolni olyan munkásrétegeket, amelyekkel másként az illegális kommunisták aligha tudtak volna szervezeti és gyakorlati kapcsolatokat teremteni, és ez fokozott mértékben állt a parasztságra, még annak legszegényebb, legjobban kizsákmányolt részére is. Nemcsak a falun fennálló fokozott érintkezési és szervezési nehézségeket kellett legyőzni. A diktatúra helytelen agrárpolitikája általános rossz hangulatot teremtett a parasztttömegekben a kommunistákkal szemben. Az illegalitás körülményei között a széles parasztttömegek nem tudták, nem tudhatták, hogy

a kommunista párt ebben a kérdésben már túlhaladta a diktatúra idején elkövetett tévedéseit. Károlyi Mihály ellenben – nem utolsósorban saját birtokainak önkéntes felosztása következtében – ugyanezen tömegek között nagyon népszerű volt. Landler és az én véleményem szerint Károlyi személye elegendő biztosíték lett volna arra, hogy az új parasztpárt minden döntő politikai kérdésben együtt fog működni a KMP-vel, közvetlenül a megalakulandó MSZMP-vel, melynek központi politikai jelszava tudvalevőleg a köztársaság (nem a tanácsköztársaság) volt. Kun Béla ezt a tervet azzal az indoklással vetette el, hogy minden parasztmozgalomnak feltétlenül közvetlenül kommunista irányítás alatt kell állania. Ezt a vonalat aztán, Kun Béla közbenjárására, a Komintern is megerősítette.

Így első találkozásunk nem vezetett politikai együttműködéshez. Csak bizonyos személyes és politikai rokonszenv alakult ki közöttünk. Ennek megfelelően a harmincas években néhányszor találkoztunk Moszkvában, a felszabadulás után Budapesten; 1949-ben pedig néhány hétig a Károlyi Mihály vezette párizsi magyar követség házában az ő vendége voltam.[3] Ezekről az együttlétekről kevés a közérdekű feljegyeznivaló. A harmincas évek első felében teljesen kívül álltam a magyar mozgalmon. Később sem töltöttem be soha olyan szerepet a magyar állam és a kommunista párt vezetésében, hogy fontos kérdések felelős megtárgyalására közöttünk sor kerülhetett volna. Csak azt tartom megemlékezésre érdemesnek, hogy amikor párizsi tartózkodásom idején először mutatkoztak a Rákosi-féle torzulások jelei, Károlyi ezeket mélységes aggodalommal szemlélte: attól tartott, hogy velük egy terroron alapuló, demokráciaellenes politika kezdődik. A Rajk-per, amelynek idején már nem voltam Párizsban, teljesen igazolta Károlyi aggodalmait, és végül is lemondásához és visszavonulásához vezetett. Ebben az időben már nem találkoztam vele. De előzetes párizsi beszélgetéseinkből világos bennem a kép, hogy Károlyi, mint a lenini kommunista elvekkel mélyen egyetértő politikus helyezkedett szembe a Rákosi-korszak akkor beinduló „fordulatával".

1968

EMLÉKEIM RAJK LÁSZLÓRÓL

Hazaérkezésem után, 1945-ben ismerkedtünk meg. Közelebbi viszony nem fejlődött köztünk, főleg mert politikai érintkezési területünk alig volt. Személyes benyomásaim igen kedvezőek voltak. Olyan embert ismertem meg benne, aki a legtöbbször nyitva állt az új kérdések előtt, akit nem vitt magával a már akkor rohamosan terjedő bürokratizálódás sodra, főleg pedig olyant, akinél a politikai döntések nem takarták el az emberi szempontokat.

Ugyanakkor – persze a fenti megszorítással, hogy igen kevés politikai érintkezés volt köztünk – meg kell mondanom: soha nem tapasztaltam, hogy Rajk László elvi ellenzéki álláspontot képviselt, még kevésbé azt, hogy ellenzéket akart volna szervezni. Emlékszem például, hogy egyszer, amikor Révai Józseffel együtt nála voltam meghíva, Révaival heves vitám támadt egy irodalompolitikai kérdésben. Rajk akkor teljes mértékben Révait támogatta velem szemben. Ismétlem: magánjellegű beszélgetésről volt szó, ahol külsőleges taktikai szempontok nemigen szerepeltek.

Ha tehát az egész Rajk-ügyre visszatekintek, mindig erősödik az a meggyőződésem, hogy az ellene indított per tisztán *preventív* jellegű volt. Rajknak komoly kapcsolatai voltak a dolgozó tömegekkel, sohasem volt egyszerűen apparátusember. Rákosiék tehát, amikor 1949-es fordulatukat végre akarták hajtani, *preventív* okokból távolították el, erőszakosan, kiagyalt ürügyek felhasználásával. Azt hiszem, ennek megállapítása nem lényegtelen mind a Rajk-per, mind a Rajk személyiségének igazságos történelmi megítélése számára.

1969

ELŐSZÓ A *LENIN* C. KÖTETHEZ

Az itt összegyűjtött Lenin-tanulmányok[1] irodalmi működésemnek négy igen különböző fejlődési szakaszában jöttek létre, és ennélfogva közvetlenségükben többé-kevésbé híven tükrözik ezeknek az időszakoknak aktuális problematikáját. Az első tanulmány 1924-ben íródott, alkalomszerűen, alig néhány héttel Lenin halála után. Egy ilyen, a megírást megelőző és megalapozó kutatások nélkül, úgyszólván rögtönözve létrejött írás természetszerűleg nem léphet fel olyan igényekkel, hogy e nagy személyiség életvitelének és működésének valamennyi kérdését átfogja és kifejezésre juttassa. Be kellett érnem azzal, amit a könyv alcíme is kiemelt, hogy Lenin gondolatrendszerének összefüggéseit kíséreljem meg felvázolni. Akkori állásfoglalásomból önként következik, hogy e tanulmányban is, mint azt már többször kifejezésre juttattam, a 17-es forradalom által kiváltott messianisztikus szektásság játssza a döntő szerepet. Ha pl. mindjárt az írás első fejtegetéseiben a marxizmust mint a proletárforradalom elméletét határozom meg, úgy ebben nemcsak az opportunizmus forradalmi bírálata nyilvánul meg, mely az „ökonomisztikusan" felfogott, a gazdasági fejlődés törvényeiből állítólag szükségszerűen következő „evolúció" kedvéért a forradalmi aktivitást kiküszöbölni igyekszik Marx elméletéből (Bernstein polémiája a marxizmus állítólagos „blanquista" elemei ellen), hanem egyúttal a marxizmus szektás leszűkítése is. 1967-ben, a brosúra új német kiadásához írt utószavamban[2] részletesen foglalkoztam a húszas évek ideológiai problémáival, saját akkori állásfoglalásommal. Mivel e kötetben ez az írás is benne foglaltatik, azt hiszem, felesleges a problémakomplexust az előszóban részletesebben elemezni.

A második korszakot, a harmincas éveket az az ideológiai partizánharc tölti ki, amelyet részben orosz vonalon mint a *Lityera-*

turnij Krityik kollektívájának tagja, részben nemzetközi síkon, főleg a német nyelvű antifasiszta irodalmi folyóiratokban[3] folytattam. A lenini és a sztálini kultúra- és irodalomfelfogás ellentéte itt már döntő szerepet játszik, noha az akkori politikai helyzet szükségszerű következményeként, az ideológiai partizánharc taktikájának megfelelően, szinte sohasem kaphatott igazán nyílt kifejezési formát. Mégis e fejlődési szakasz legvégén (1940-ben) *Néptribun vagy bürokrata* c. cikkemben,[4] amilyen nyíltan az akkor lehetséges volt, felvetettem és elemeztem ezt a problémát is. Lenin *Mit tegyünk?* c. művének egyik fő gondolatát – a néptribun és bürokrata ellentétét a munkásmozgalom vezetésében – igyekeztem az akkori szocialista irodalom sztálini torzításaival szemben kritikailag érvényre juttatni. Célom az volt, hogy az ellentét igazi szelleme érvényesüljön a gyakran éppen lenini idézetekre hivatkozó, elméletben és gyakorlatban egyaránt félrevezető okoskodásokkal szemben. Mert hiszen a bürokrata is alkalmazhatja a néptribun – ez esetben állítólagos – forradalmi pátoszát, és gyakran teszi is. Ez azonban – a patetikus külszín ellenére – nem valódi folytatása Lenin elméletének: a néptribunt nem a külszín, hanem a valódi forradalmi tartalom teszi. Lenin szerint a bürokrata megrekedt a gazdasági lét teremtette spontaneitásban, míg a valódi néptribunt az jellemzi, hogy csakugyan a társadalmi lét egészének és a totalitás fejlődésének ad elméleti kifejezést. Mit sem ér itt a Dantonok és Lassalle-ok retorikus pátosza. Robespierre és Saint-Just, nem is szólva Marxról és Leninről, igazibb néptribunok voltak náluk, éppen gondolkodásuknak a társadalom egészére kiterjedő egyetemessége következtében. Ha bürokraták igyekeznek e pátoszt a maguk számára hasznosítani, ebből más, mint üres torzkép, nem jöhet ki. A cikknek érthető módon alig volt közvetlen visszhangja. Csak évek múltán, de még a XX. kongresszus előtt, Kofler professzor írt (1952-ben, Jules Devérité álnéven) egy kis brosúrát,[5] mely e cikket úgy elemezte és méltatta, mint az első nyílt szembehelyezkedést a sztálinizmussal.

A harmadik fejlődési szakasz a felszabadulást közvetlenül követő időszak (1945–49), amikor is több cikkben foglalkoztam Lenin jelentőségével.[6] Mivel akkoriban ideológiai tevékenységem központi feladatának tekintettem, hogy a kibontakozó magyar szo-

cialista forradalom demokratikus tendenciáit erősítsem, érvényre juttassam, természetes, hogy Lenin írásaiból elsősorban azt emeltem ki, ami ennek a fejlődésnek adhat forradalmi elméleti alapot. Az akkori helyzetnek megfelelően hallgattam itt e tanítások és az akkori uralkodó sztálinizmus közt fennálló ellentétekről, noha természetesen e tárgyalási mód önmagában is burkolt polémia volt a szocialista elmélet akkor nemzetközileg hivatalos irányzata ellen. A nyílt polémia a polgári demokrácia ellen irányult (amit ezekben az írásokban formális demokráciának neveztem), az ellen a Marx és Lenin által folytatólagosan bírált társadalmi szerkezet ellen, mely az (idealista) citoyen és a (materialista) burzsoá ellentétében éri el jellemző csúcspontjait. Ezzel Lenin demokráciafelfogását állítottam szembe, amely szerint a szocialista, a proletár, sőt már a plebejusan forradalmi demokrácia fő vonása, hogy minden ember egész hétköznapi életének demokratizálására törekszik. Ebből a kiindulási pontból, ettől a célkitűzéstől irányítva igyekeztem Lenint és tanításait hazánkban népszerűsíteni. Világos, hogy a „fordulat éve", az azt követő Rudas-vita,[7] a Rajk-per stb. véget vetettek minden ilyen kísérletnek.

Végül a negyedik korszak a XX. kongresszust követő idő. Itt nincs szükség bővebb kommentárra; álláspontom közismert. És e korszak írásai is magukért beszélnek.

Így befejezésül csak egy kérdésre kell még az olvasó figyelmét ráirányítani: én itt saját fejlődésemnek, melyet a történelem objektív menete írt elő, nagy korszakairól beszéltem, amelyekben a mindenkori helyzetnek megfelelően más és más módon igyekeztem Lenin tanításait népszerűsíteni. Kérdés most már, hogy ezekben a különböző kiindulási pontok meghatározta különböző tárgyalásmódokban érvényre jut-e Lenin korszakalkotó politikai, ideológiai és emberi egysége és összmegjelenésének korszakalkotóan új volta. Az objektív kérdésekben megnyilvánuló dinamikus egységet illetőleg kevesebb kételyem van. Hiszen a fejlődési szakaszok diktálta változó, közvetlen nézőpontok mögött mindig ott állt összműködésének megváltozhatatlan, objektív egysége.

De éppen a mostani évforduló alkalmából szükséges volna, hogy ember mivoltának, egyénisége egységének korszakalkotó, példamutatóan új volta is láthatóvá váljék. Itt erősebb kételyeim van-

nak az eredményt illetőleg. Pedig Lenin sajátos emberi nagysága egyáltalán nem pusztán életrajzi kérdés. Amíg a demokrácia a társadalmi ember citoyenre és burzsoára való szétválasztására, sőt a kettő ellentétes mivoltára épült, a jelentékeny forradalmárok típusát az aszkézis jellemezte a legadekvátabb módon. Elég a francia forradalomban Robespierre, Saint-Just alakjára gondolni. Ez a – maga nemében, a maga körülményei között – példaadó típus még a 17-es és az azt követő forradalmakban is jelentékeny szerepet játszott. Nálunk Korvin Ottó képviselte a legpregnánsabban, a németeknél Max Levine. („Mi, kommunisták szabadságolt halottak vagyunk.") A marxizmus–leninizmus elindította forradalmi mozgalom megteremtette az odaadó, egész létét a forradalomnak szentelő forradalmár *nem aszketikus* típusát. Az első nagy alak, akiben ez a legmagasabb szinten megjelenik, Lenin; egész életén keresztül az új erkölcsi ideált valósította meg: az ember élhet aktív, tökéletes társadalmi létet és önmagát teljesen kielégítő egyéni életet, ha nem is működik benne semmilyen pusztán partikuláris mozzanat. Az egyéni lét teljes feloldódása a társadalmi tevékenységben nem kell hogy az aszketizmusnak még a szikráját is tartalmazza; az önkéntes kötelességvállalás, az annak való maradéktalan alárendeltség összefér az egyéni lét harmonikus, sőt sokszor derűs, bár természetesen sohasem konfliktusmentes mivoltával. Ezt a Lenint szerettem volna az olvasók elé állítani. Látni kell, hogy a szocializmusnak a kommunizmusba való átfejlődése nem pusztán gazdasági kérdés, bár feltételezi a gazdasági fejlődést, a „szükségszerűség birodalmának" további kibontakozását a „szabadság birodalmának" alapjaként. Ámde az olyan emberek élete, amilyen Leniné volt, ténybeli bizonyítéka annak, hogy az ember típusának ilyen átalakulása távol áll minden utópiától: amihez az átlagember számára, mint valóságos létbeli alapra, a gazdaság gyökeres átalakulására van szükség, azt olyan, példaadó életű emberek, mint Lenin, már a jelenben is képesek voltak valóra váltani.

1969

Irodalmi munkásságom kezdetén a szoros értelemben vett filozófiai problémák még kevéssé foglalkoztattak. Lázongásaim a környezet és annak ideológiája ellen tematikájukban és lényeges módszereikben irodalmi, illetőleg irodalomkritikai jellegűek voltak. Persze szerepet játszottak bennük Darwin, Haeckel és az általuk képviselt vallásellenesség, valamint a francia irodalom társadalomkritikai „miliőelmélete" stb., anélkül azonban, hogy ezek a felfogások filozófiainak nevezhető egységbe álltak volna össze. Ellenkezőleg, kezdetleges, kamaszkori lázongásaim, ha egyáltalán egységgé váltak, úgy ennek formáját és tartalmát egy szélsőséges szubjektivizmus határozta meg. Nem véletlen, hogy legelső kritikai írásaim Alfred Kerr impresszionizmusának hatása alatt jöttek létre. Persze itt sem voltam végig következetes: azokban az elbeszélő és drámai kísérletekben, melyeket e kezdeti életszakaszban írtam, Ibsen, Hauptmann és az északi elbeszélők hatására a valóság objektív ábrázolására törekedtem.

Első egyetemi éveim e tekintetben alapos fordulatokat hoztak. Nem is beszélve annak belátásáról, hogy nincs bennem irodalmi alkotó tehetség, megkezdődött a komoly tanulás korszaka. A jelenlegi összefüggésben arról sem kell hogy sok szó essék, mit jelentett kritikusi fejlődésem számára a Thália-előadások dramaturgiai és rendezői előkészítésében való részvétel. Az adott vonatkozásban az a döntő, hogy Bánóczi Lászlóval való barátságom közvetlen következményeként rendszeresen eljártam apja, Bánóczi József Kant- és Schopenhauer-szemináriumaira. Schopenhauer – még ha Nietzschével való összefüggését is tekintetbe veszem – nem játszott döntő szerepet még legkorábbi filozófiai fejlődésemben sem. Annál inkább Kant. Első megismerkedéskor ismeretelméleti szubjektivizmusát ellenállás nélkül – de lényeges belső gondolati

átalakulás nélkül is – magamévá tettem. Az, hogy spontán szubjektivizmusom, ahogy akkor hittem, tudományossággá objektiválódott, akkori felfogásom szerint ismeretelméleti megalapozást nyert, csak annyiban jelentett bizonyos fordulatot, fejlődést, hogy annak pusztán impresszionisztikus, pusztán a partikuláris én pillanatnyi állapotaihoz kapcsolódó mivolta bizonyos kritikai megvilágításba került. Annál mélyebb és maradandóbb hatást gyakorolt rám Kant etikája és esztétikája. (Ezekről később beszélek, amikor következményeik már konkrétabban bontakoznak ki.)

Mindeme belső ellentmondások ellenére ez a fejlődés mégis a tudományos igényesség irányába vezetett. Az akkor uralkodó, elsősorban Kanttól befolyásolt filozófusok közül Simmel és Dilthey hatottak rám a legerősebben. Ez a gondolati tisztázódási folyamat szükségképpen társadalmi és történelmi olvasmányokkal járt együtt. Ezért esik erre az időre első valamennyire komolyan vehető ismerkedésem Marx írásaival, akinek egyes műveiben ugyan már gimnazista koromban lapoztam, de akinek behatóbb tanulmányozása csak most következett be. Természetesen, mint más összefüggésekben már többször kifejtettem: csak a Simmel szemüvegén át olvasott Marxról lehetett akkor szó. De mégis: ezek a tanulmányok oda vezettek, hogy képes voltam megírni (1906–7), majd gyökeresen átdolgozni (1908–9) *A modern dráma fejlődésének története* c. munkámat. Ez a fejlődési szakasz aztán az irodalomtörténet elméletéről írott tanulmányban nyert gondolati kiteljesedést.[1]

Mindezzel azonban kezdődő filozófiaéhségem távolról sem elégült ki. Az első fejlődési szakasz elméletileg megoldatlanul maradt kérdéseit a tudományos tárgyalási módhoz való fordulás csupán félretolta, háttérbe szorította, de távolról sem oldotta meg számomra megnyugtató módon. Így egyáltalában nem véletlen, hogy ugyanabban az időben egészen más jellegű problémák is felszínre kerültek bennem: alig fejeztem be a drámakönyv első megfogalmazását, elkezdtem azokat az esszéket megírni, melyeket 1910-ben *A lélek és a formák* c. kötetben egyesítettem.

Anélkül hogy akkor ennek tudatában lettem volna, itt találhatók meg írásaimban az első kipillantások a filozófia felé, persze még távol minden komoly rendszerességtől. Mint fejlődésem fo-

lyamán többször megtörtént, együtt, egymás mellett működtek bennem egymást alapjában kizáró gondolati irányzatok. Így ezek a filozófia felé tett első lépések párhuzamosan haladtak első, arra irányuló kísérleteimmel, hogy a társadalmi összefüggéseket tudományos módszerek segítségével ragadjam meg, és pontosan kifejezésre juttassam: a drámakönyv átdolgozása és az esszékötet megfogalmazása egy időre esnek. A filozófia felé való megindulás az etika és az esztétika érintkezési problémáinak vizsgálatával vette kezdetét. Mint már többször kifejtettem: ennek a fejlődési szakasznak alapját lázongó elégedetlenségem tette ki – a dzsentroid módon kapitalizálódó magyar élettel szemben –, ez volt az alapja Ady iránt érzett feltétlen hódolatomnak is,[2] anélkül természetesen, hogy – mint a magyar baloldal vezető ideológusai tették – valaha is a nyugati civilizáció importjában láttam volna a kivezető út megalapozását. Akkor persze aligha voltam szocialistának nevezhető – a francia radikális szindikalizmust kivéve nagyon elutasító álláspontot álltam azokkal a szocialista teoretikusokkal szemben, akiket akkor ismertem. De bármennyire elméletileg tisztázatlan módon, mégis a fennálló társadalom forradalmi megszüntetésében láttam az egyedüli kivezető utat a jelen kulturális ellentmondásaiból.

Az esszék tudatosan nem tudományos megoldási kísérletek (bár minden esszé mögött komoly kutatások állottak), de lehetővé tették, hogy konkrét problémák tárgyalása során túljussak a drámakönyvben gyakran eluralkodó, pusztán „szociológiai" általánosításokon. Így pl. az akkor számomra központinak tetsző l'art pour l'art problémakörében arra igyekeztem rámutatni, hogy az egyes nemzeti fejlődésekben, e folyamatok társadalmi szerkezetének és dinamikájának megfelelően, egymástól nagyon különböző megoldási irányok lehetségesek. (A Keller–Storm-irányzat ellentéte a francia fejlődéssel szemben.) Így mutatkozik meg a szubjektivizmus sajátos dialektikája Sterne-nél és Beer-Hofmann-nál stb. Mindez, ha nem is emelkedett még a módszeres tudatosság fokára, későbbi marxista fejlődésemben is bizonyos szerepet játszott.

De az esszékötet legfontosabb filozófiai előrelépése az esztétikai és az etikai „szférák" kezdődő tisztázására összpontosult. Az akkor uralkodó modern szubjektivizmus egyik központi problémá-

ja az esztétikai kategóriáknak az életvitelre való alkalmazásából állott („életművészet"). Ennek az irányzatnak gyökerei a német romantikára vezethetők vissza. (Hogy milyen szerepet játszottak már a nyugati felvilágosodásban – elég Laclos-ra emlékezni –, ezt akkor még nem ismertem fel.) Mindenesetre nem véletlen, hogy első ilyen esszém Novalisból kiindulva az ún. „életművészet" (életvitel esztétikai kategóriák irányítása alatt) belső ellentmondásainak dialektikáját próbálja elemezni. Még szélesebben és mélyebben merül fel ez a kérdés Kierkegaard filozófiájában, melyet ő maga, csakúgy, mint Novalis, nemcsak elméletileg dolgozott ki, hanem az életben is meg akart valósítani. Mind a két tanulmány éppen azokat a belső ellentmondásokat kutatja, amelyek abban a törekvésben rejlenek, hogy az esztétikai kategóriákat az életben megvalósítsák. Ennélfogva itt, anélkül hogy a filozófiai cél igazán tudatossá vált volna bennem, az etika és az esztétika szerkezetének a valósághoz való viszonyát pedzettem. A fogalmi és módszertani ellentmondások feltárásának kísérlete mögött az a törekvés lappang: ezeknek a kategóriáknak mint az élő ember valóságát formáló elveknek az emberi praxis egészével való összefüggését napfényre hozni. Ennyiben, de persze még csak ennyiben, a még nem tudatosított végső szándék tekintetében itt is felmerülnek olyan kérdések, melyeknek kidolgozása később is középpontjában maradt gondolkodói fejlődésemnek.

Ami az esztétikát illeti, ott az alapvető tendencia arra irányult, hogy Kant egyoldalú, a leglényegesebb tényeket eltorzító, múlhatatlanul szubjektivizmusba torkolló alapkérdését gondolatilag megdöntve, a valósághoz közelebb jussak. Néhány évvel e tanulmányok megírása után, firenzei tartózkodásom idején (1911–12) már eljutottam oda, hogy – elvetve a kanti alapkérdést – az esztétika alapproblémáját, bár kanti formában, de éles ellentétben Kant egész módszertanával, úgy fogalmazzam meg: műalkotások léteznek – hogyan lehetségesek? Mi a valóságos, filozófiailag megragadható alapja létezésüknek, esztétikai érvényességüknek, értéküknek? Ez éles elválást jelentett etika és esztétika között: emberi cselekvésre lehetetlen, etikailag megengedhetetlen esztétikai kategóriákat alkalmazni. Ez a tagadás pedig gondolati alapja már első esszéimnek is. Itt csak jelezni óhajtottam, hogy ennek a módszertani indí-

tásnak gondolati következményei messze túlmutatnak azon a számomra aktuális problémakörön, mely *A lélek és a formák* esszéit eredetileg létrehozta.

Bonyolultabb volt a kérdés az etika területén. Itt romantikus antikapitalista lázongásom a fennálló rendszer alapjai ellen oda vezetett, hogy már kezdetben mind élesedő ellentétet láttam morál és etika között. Bár hosszú ideig erősen hatott rám, de sohasem elégített ki Kant kategorikus imperatívuszának szigorú feltétlensége, a legalitás és a moralitás puszta, formális szembeállítása, melyet Kant maga is képtelen volt gyakorlatilag igazi következetességgel végigvinni. Túlságosan nyilvánvaló volt előttem a pusztán formális kötelességmorál elválaszthatatlan összefüggése a mindenkor uralkodó társadalmi állapot és fejlődés gyakorlati követelményeivel, főképpen a mindenkor érvényes jogrendszerrel. Ez persze magánál Kantnál is nemegyszer világosan kifejezésre jutott. Erre a kérdésre azonban, amikor gondolkodói fejlődésem Kanttól Hegel felé vezetett, Hegelnél sem találtam kielégítő filozófiai választ. Sőt nála talán még egyértelműbben torkollnak be az erkölcsi követelések a mindenkor fennálló társadalom konkrét társadalmi (jogi stb.) követeléseibe. Más összefüggésben már utaltam arra, hogy a hegeli kibékülést a valósággal (Versöhnung mit der Wirklichkeit) sohasem tudtam magamévá tenni. Hegeliánus koromban is – hogy röviden és plasztikusan fejezzem ki magamat – az Adyféle „küldetéses vétó" („Eb ura fakó, Ugocsa non coronat") uralta a társadalmi cselekvésekhez való gondolati viszonyomat, természetesen elsősorban az etika területén. Ezért volt, hogy Hegellel szemben is szakadatlanul kerestem egy ilyen, a morálba és a jogba való kifutáson túlmutató erkölcs filozófiai megalapozását. Ebből következik, hogy e fejlődési szakaszban, korai kritikai beállítottságom ellenére, sohasem vetettem el teljesen Kierkegaard Hegel-bírálatát. Továbbá az is, hogy mind a jelenben, mind a múltban mindenfelé kerestem olyan etikai törekvéseket, amelyek ezt a – persze akkor még romantikus antikapitalista – igényt kielégíteni alkalmasak lehettek. Ezért szorította háttérbe kezdő kritikus korom ideálját, Ibsent Tolsztoj és még erősebben Dosztojevszkij, ez vonzott Goethe és Gottfried Keller emberábrázolásához, ezt kerestem mindig újra még Kierkegaard-ban is, ez tette számomra

vonzóvá a középkori kereszténység e téren eretnek gondolkodóit, elsősorban Meister Eckhartot és a keleti erkölcsfilozófia egyes jelentős megnyilvánulásait.

A lelki szegénységről szóló párbeszéd az effajta törekvések elméleti-gyakorlati megalapozására tett kísérlet. Bár, hacsak távolról is, nem egy igazán lényegbevágó etikai problémát érint, legfőbb gyengesége, hogy – mint a polgári etika általában – az egyéni embert pusztán egyénileg ragadja meg, és ezért képtelen a benne létrejövő ellentétes irányzatoknak reális alapot adni. Ezt, mint arról később meggyőződtem, csak az embernek mint nembeli lénynek gondolati megragadása teszi lehetővé; az a felfogás, mely szerint a nembeliség és annak különböző fejlődési fokai, melyeken egyre szervesebb, bensőbb kapcsolatok jönnek létre egyéniség és nembeliség között, határozzák meg a konkrét cselekvések morál alatti, morális, illetve etikai jellegét. Ilyen természetű szerves kapcsolatok nélkül az etika elmélete szükségképpen elmegy saját világának valóságos tárgyi mivolta mellett, és tőle idegen gondolati valóságok és gondolati komplexumok szerkezetét tulajdonítja annak. Míg ui. mind az ismeret és gondolkodás, mind a művészet területén az elmélet olyan ideológiai képződményekkel áll szemben, amelyek éppen valóságformáló mivoltukban sajátos „szférákat" alkotnak, ahol is a filozófia feladata e „szférák" sajátos szerkezetét, a valósághoz való sajátos viszonyát felfedni, addig az erkölccsel foglalkozó gondolkodás nem „szférával" áll szemben, hanem az emberi, a társadalmi cselekvések összességeivel, amelyben az összességek valóságos mivolta, szerkezete stb. minőségileg más jellegű kell hogy legyen, mint ott, ahol – mint a tudományban, a művészetben – a sajátos megformálás az élettel magával eleve ideologikusan szemben álló „szférákat" hoz létre. Mind Kant ismeretelmélete, mind Hegel logikai jellegű módszere és rendszerezése, ha különböző módokon is, eltakarják ezt a lényegbeli különbséget. Bármennyire törekedtem is akkor az etikai jelenségek igazi mivoltát gondolatilag megragadni, ebben az alapvető módszertani, szemléleti kérdésben akkor még nem sikerült Kant és Hegel felfogásának alapvető gyengeségével igazán tisztába jönnöm. Ennek pedig az a szükségszerű következménye, hogy az így létrejövő módszertani megmerevedés szükségképpen bevisz az er-

kölcsi kategóriák meghatározásába egy bizonyos fokú elvont embertelenséget. Bár *A lelki szegénységről* című dialógus legbensőbb és legfőbb törekvése éppen az: ezt az embertelenséget kiküszöbölni, az írás maga nemegyszer visszaesik ide. (Ez egyike ama számos fontos kérdésnek, amelyekben csak a marxizmus helyes elsajátítása tette számomra lehetővé az emberi jelenségek létüknek megfelelő elméleti felfogását és kifejezésre juttatását.)

Más formájú, de hasonló ellentmondásosság jelentkezik *A tragédia metafizikája* c. valamivel korábbi dolgozatomban. Bár a korábbi kísérletekhez képest haladást jelent a tragédia formájának szigorúan esztétikai kidolgozási kísérlete, amely összekapcsolódik azzal, hogy a tanulmány ettől elválaszthatatlanul megkísérli a tragikum erkölcs- és életértelmének elemzését is, itt is zavaróan lép közbe annak tisztázatlansága: sajátos „szféra"-e az etika vagy általános életviszonylatok, emberi fejlődések meghatározott foka és módja, értéke és mértéke. A tanulmányban e két döntő módszertani szempont dialektikus különbözősége és kölcsönhatása még távolról sincs következetesen tisztázva. Ezért helyes megállapítások mellett felette zavaros, összeférhetetlen előzmények erőszakos összefogásai, tarthatatlan megállapítások is szerepelnek benne. Csak mint jellemző példát emelem ki a tragédia állítólagos történelemfelettiségének kérdését. Gondolatok, melyeknek igazi belső célja: egy tipikus és fontos emberi magatartás tisztázása, ilyenkor szintén elvont embertelenségbe csapnak át, hiszen ember és emberiség konkrét viszonyát történelmi megalapozás nélkül lehetetlen gondolatilag helyesen megvilágítani.

A regény elmélete (1914–15) fontos új szakaszt jelent fejlődésemben, noha felületesen tekintve pusztán fokozása a hegeli történetfilozófia és az – idealista gondolati eszközökkel keresett – „szellemi forradalom" (Dosztojevszkij) egyesítési kísérletének. Kétségtelen: a könyv felépítésének megalapozásában a hegeli történetfilozófiának döntő szerep jutott. Kétségtelen ellenben az is, hogy a történelem egész lefolyását konkrétan megragadni készülő gondolatok élesen szembekerülnek Hegel alapkoncepciójával. Az a motívum, amelyről az előbb mint Ady hatásáról beszéltem, ezúttal fichtei megfogalmazást nyer. Az alapjában realista Hegel következetesen csak a jelenig fejleszti ki történetfilozófiáját. En-

nek konkrét kifejtésében sok a bírálandó elem, amiről Marx nemegyszer beszélt is, de ugyanakkor tudomány és filozófia egységét is jelenti, minden utópia módszertani tagadását. A szubjektív idealista Fichte számára ellenben a jelen a történelem öt korszaka közül csak a harmadik,[3] amelyre ily módon a jövőről készült utópikus képek következnek. *A regény elmélete* nem követi Fichte konkrét és kifejtett utópiáit. A jövő csak mint a – főleg Dosztojevszkij forradalmi interpretációja által meghatározott – „szellemi" forradalom perspektívája szerepel. Fichte nyomait követve a jelen itt is a tökéletes bűnösség korszakaként („Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit") áll előttünk. Ebben a legyengítésben egyrészt egy bizonyos, Hegel és Marx hatása alatt létrejött, utópiaellenes tendencia nyilvánul meg, másrészt Hegellel ellentétben – öntudatlanul itt is Marx hatása alatt – az a felfogás, miszerint a filozófia feladata abban áll, hogy a jelen ellentmondásaiból a jövő perspektíváit feltárni törekedjék. Így ez a könyv, bár módszerét messzemenően Hegel és a német „szellemtudomány" határozta meg, mégis magányos helyet foglal el az utóbbi irányzat történetében, amennyiben az abban uralkodó társadalmi, történeti konzervativizmust radikálisan elvetve, a világ „szellemi" forradalmára van beállítva.

Az 1914-es háború kitörése és lefolyása annyira kiélezte bennem azt a törekvést, hogy a filozófia a világ megváltoztatására irányuljon, mint addig még soha. Nem csoda, hogy ilyen körülmények között egyrészt az etikai tendenciák kerültek előtérbe (1917 tavaszán az etikáról tartottam előadássorozatot a Szellemi Tudományok Szabadiskolájában),[4] másrészt elméleti érdeklődésem újból Marx felé vonzott. Ezúttal persze, könnyen érthető módon, Marx fiatalkori írásaira irányult fő figyelmem, amennyiben azok, elsősorban a Mehring-féle kiadás révén, akkor már hozzáférhetők voltak. Ezt a beállítást természetszerűleg még jobban megerősítették az 1917-es forradalmak. Persze a tények meghamisítása volna azt állítani, hogy ezzel már beállt volna bennem valamiféle határozott fordulat: a marxizmust gondolatvilágom igazi elméleti alapjává tenni. Mint oly gyakran életemben, most is csak arról lehetett szó, hogy sok tekintetben ellentétes világnézeti irányzatok harcoltak bennem. Ily módon a marxizmushoz való új, másfajta, filo-

zofikus közeledéssel párhuzamosan a bennem élő, sőt akkor még uralkodó idealista filozófiai tendenciák kibontakozásuk maximumát érték el. Akkor még lehetetlennek látszott számomra másként, mint e tendenciák következetes végigvitelével, a helyes utat megtalálni. Ennek a helyzetnek talán legszembeötlőbb megnyilvánulása az a felszólalás volt, melyet Fogarasi Béla referátuma alkalmából a konzervatív és progresszív idealizmus körüli vitában a Társadalomtudományi Társaságban tartottam.[5] Itt megkíséreltem a társadalmi kategóriák, elsősorban politika és etika helyes viszonyát és összefüggéseit az idealista filozófia módszeres dialektikáján keresztül tisztázni. Ez az írás ma már csak mint akkori gondolati válságom pregnáns tükrözése érdemli meg annak az olvasónak a figyelmét, akit e belső fejlődés szakaszai tudományosan érdekelnek.

Ez a válság, melynek folyamán még gondolati, sőt politikai megtorpanások is bekövetkeztek, *Taktika és etika* c. kis tanulmányommal és annak megírását követő csatlakozásommal a kommunista párthoz ért véget. Itt végre megközelítettem annak a gondolati beállításnak első kezdeteit, amelyek lehetővé tették számomra az emberi aktivitás valóságos tartalmait és mozzanatait, konfliktusait és perspektíváit a társadalmi valósággal valóságos dialektikus összefüggésbe hozni. Ezzel persze távolról sem akarom azt mondani, hogy itt már csakugyan marxista szellemben fogalmazott összefüggések kötnék össze a cselekvések szubjektív és objektív tendenciáit. Arról lehet még csak szó, hogy itt megtörtént az első lépés a valóság ilyen felfogása irányában. A klasszikus német idealizmusból örökölt „praxisszféra" itt csakugyan felbomlóban van, köznapi élet, morál, politika és etika mindjobban elvesztik külön szférajellegüket, anélkül hogy e közös valóságban szereplő aktivitások ellentmondásai elmosódnának. Az ember saját nembelisége és ezzel az egyedek valóságos egyéniséggé fejlődése éppen az itt kiéleződő ellentéteken keresztül kezd gondolatilag megközelíthetővé válni.

A magyar proletárdiktatúrát megelőző időben létrejött írásokat *Történelem és osztálytudat* (Geschichte und Klassenbewusstsein) c. művemtől több év választja el. Bár e könyv egyes tanulmányai a diktatúra előtt és alatt nyerték első megfogalmazásukat, a könyv

maga, mind egészében, mind részleteiben, a húszas évek közepének tipikus terméke.

A diktatúra gyakorlásának és bukásának tapasztalatai, a bécsi emigrációs élet, a folyton erősödő kapcsolatok a nemzetközi forradalmi munkásmozgalommal, Marx és Engels újbóli, az eddiginél sokkal elmélyültebb tanulmányozása, most már az ökonómiára és a történelemre koncentrálva, a megismerkedés Lenin elméleti írásaival stb. stb. szélesítették és elmélyítették a marxi módszerek uralmát gondolkodásomban. Most már nem filozófiai idealizmus és marxizmus küzdelme jellemezte annak tartalmait és irányát: a marxizmus egyértelműen, bár még nem tökéletesen, győzött az idealizmus felett. De ennek az ellentétnek háttérbe szorulása akkor még nem jelentette azt, hogy gondolkodásom küzdelmes ellentmondásossága most már véget ért volna.

De ezúttal új, sőt új típusú ellentét váltotta fel a régit. A 17-es forradalom az egész világ ama haladó értelmiségében, amelyre mély benyomást gyakorolt – akár kifejezetten csatlakozott az így kiváltott mozgalomhoz, akár csak rokonszenvvel kísérte –, sajátos fajtájú szektásságot is hozott létre. Ennek alapját az a szenvedélyes hit alkotta, hogy a világ szocialista átalakulása néhány rövid, persze válságokkal telített év dolga lesz csupán, hogy tehát hamarosan bekövetkezik mindenki számára a gyökeresen jóra forduló világ, az igazi emberi élet lehetősége. Ezt a szektásságot éppen antibürokratikus és antidogmatikus, szenvedélyesen kísérletező jellege választja el élesen a későbbi sztálini idők dogmatikus és bürokratikus szektásságától. Noha kétségtelen, hogy a Zinovjev vezette III. Internacionáléban már megtalálhatók az utóbbi fejlődés csírái. Marxista fejlődésem kezdeti szakaszának, mely rendszeres gondolati kifejezést nyer a *Történelem és osztálytudat*-ban, ez a messianisztikus szektásság az uralkodó szellemi irányzata.

Hogy ez a tendencia mégsem ért el egyeduralmat, azt a magyar illegális mozgalomnak, főleg Landler Jenő és Hirossik János politikai befolyásának köszönhetem. A Landler és Hirossik vezette ellenzék Kun Béla bürokratikus utópiáival szemben éles ellentétben állott (persze ez időszak előbb jellemzett messianisztikus szektásságával is), és – igazán Lenin szellemében – a magyarországi konkrét helyzet konkrét problémáiból igyekezett levezetni a ma-

gyarországi kommunista mozgalom politikai és szervezeti feladatait. Én magam az első pillanattól kezdve az ő elgondolásaikat tettem magamévá – de akkor még csak a magyarországi kommunista mozgalom konkrét problémáit illetően. Nemzetközi vonalon azonban ekkor még nem adtam fel messianisztikus szektás meggyőződéseimet. E kettősségből származó nyilvánvaló ellentmondások elemzésére itt nem térhetek ki. Csak annyit kell mégis megemlítenem, hogy bennem végül is a magyar mozgalom reális problémafelfogása kerekedett felül *(Blum-tézisek,* 1929), ami a messianisztikus szektásság feletti végleges, minden területre kiterjedő győzelmet hozta a számomra, s ezzel a marxizmus megszilárdítását filozófiám módszerében és tartalmaiban.

A *Történelem és osztálytudat* még e kiélezett belső konfliktus korszakában nyert végleges irodalmi formát (1922–23). Vagyis e könyvben még a messianisztikus szektásság elvei és módszerei uralkodnak, noha egyes kérdések tárgyalásánál már az ellenkező irányzat befolyása is észlelhető. Ezért ezt a könyvet mint a húszas évek termékét, mint a Lenin és a 17-es forradalom kiváltotta események elméleti visszhangját kell felfogni, Gramsci és Korsch hasonló jellegű írásaival együtt, minden gyakran lényegbeli ellentét ellenére, amely ezek között az írások között megnyilvánul. Ez fokozza történelmi érdekességüket, amennyiben láthatóbbá válik, milyen elméleti fellendülést válthatott volna ki 1917, ha a sztálini uralom nem nyomja el véglegesen az elmélet fejlődését a kommunista mozgalmon belül.

Mai, elfogulatlan szemmel nézve világosan láthatóvá válnak az én kísérletem gyenge oldalai. Mindenekelőtt kiemelendő a marxizmusnak kizárólag a társadalomra vonatkozó elméletként való felfogása. Az akkori hivatalos kritikusok (Gyeborin, Rudas stb.)[6] persze helytelenül bírálták a könyv helytelen állításait is, és ezzel gyakran arra irányították a „kritika" tüzét, ami bennük mint öntudatlan tendencia haladó és előremutató volt, ti. annak a felfogásnak akkor még igen kevéssé következetes kifejtésére, hogy a társadalomfejlődés dialektikáját nem lehet olyan felfogással megalapozni, mely a legfejlettebb fokot (a társadalmi létet) nem történelmileg, ontologikus úton bontja ki a természeti lét gondolatilag szükségképpen egyszerűbb létkategóriáiból, hanem ellenkező-

leg, ez utóbbiakban lát módszertani mintát a fejlettebb létformák törvényeinek kidolgozása számára. Amennyiben e könyv az effajta módszertani beállítások ellen tiltakozott, helytelen megállapításaiban is nemegyszer helyes mag rejtőzött. Ámde ennek a gondolati helyzetnek igazságos mérlegelése nem szabad hogy helytelen felfogások kritikátlan dicséretébe csapjon át, ami a sztálini rendszert bíráló ellenzéki írásokban nemegyszer megtörtént.

Ha a fent jelzett problémákat elfogulatlanul tekintjük, akkor látnunk kell, hogy a *Történelem és osztálytudat* gyakran éles elméjűen szembekerül bizonyos, a marxizmuson belül is megmerevedett előítéletekkel, persze anélkül, hogy azoknak igazán megfelelő filozófiai megoldást tudna adni. Így a természetdialektika kérdésének hibás megoldása mögött az rejlik, hogy én akkor még csak a kapitalista rendszer rendkívül bonyolult, fejlett ellentmondásait mint ilyeneket elemeztem, anélkül hogy az egész problémakomplexust a munkára visszavezettem volna. Ezzel eltűnt a társadalmi fejlődés vizsgálatából a társadalom és a természet anyagcseréjének (Stoffwechsel der Gesellschaft mit der Natur) kérdése. Ennek hiánya szükségképpen visszahatott a természet és a társadalmi cselekvés viszonyának dialektikus megértésére és ezen keresztül, ettől közvetítve, a természet dialektikus felfogására is.

Itt azonban még tovább kell menni. Ha ebben a kérdésben a marxizmus szokványos visszatükrözés-elmélete ellen foglaltam állást, úgy annak mind pozitív, mind negatív mozzanatai visszavezethetők e valóságkomplexum egészének ilyetén felfogására. Pozitív értelemben: jogos volt a valóság „fotografikus" visszatükrözése elleni tiltakozás. Ilyen visszatükrözés csak azóta létezik, amióta a fényképezőgépeket feltalálták. Üres elméletkonstrukció tehát azt képzelni, hogy az emberek – többé-kevésbé tökéletesen – „fotografikus úton" vesznek tudomást az objektív valóságról, és ilyen ismeretek alapján döntenek aztán életük konkrét kérdéseiben. A munka helyes ontológiai elemzése ezzel szemben azt mutatja, hogy nincs olyan emberi (tehát társadalmi) visszatükrözése a valóságnak, amelynek eleve ne a – munka által létrehozott – teleologikus tételezés volna az alapja. Már a kezdeti korszakban is a férfiak csak úgy tudtak vadászni, az asszonyok megfelelő növényi táplálékokat keresni és találni, hogy az erdőbe menve, tapasztala-

taik táplálta teleologikus beállítással figyelték természeti környezetüket. Ez a beállítás a materiális kultúra fejlődésével együtt fejlődött, és ez teremtette meg később a tudományos visszatükrözés létalapjait. Ennek a társadalom és természet között egyedül lehetséges anyagcserének emberi eszköze a valóság teleologikus kiindulásokból eredő, objektíve helyes visszatükrözése. Hogy akkori könyvem ilyen irányba törekedett menni, ez progresszív lehetőségeket nyitott meg előtte, annak ellenére, hogy ez a jogos ellenzékiség a mechanikus visszatükrözéssel szemben számos konkrét kérdésben akkor még helytelen megállapításokba torkollt. (Így tévedés volt az Engels elleni polémiában tagadni a kísérlet aktívteleologikus szerepét és benne [ismeretelméleti előítéletek alapján] puszta kontemplációt látni.) Így helyes ösztön vezetett, amikor az osztálytudat spontán létrejöttét bírálva, a mindenkori összhelyzet helyes gondolati meghatározására irányítottam a figyelmet („hozzárendelt tudat"), nem tudva akkor még, hogy Lenin *Mi a teendő?* c. művében már szembeállította a pusztán spontán osztálytudati reagálással a „kívülről jött" osztálytudatot, mely az össztársadalmi fejlődésre keres és talál a forradalmi osztály számára nagy, tartós, össztársadalmi jellegű válaszokat.

Túlmenne egy ilyen előszó lehetséges határain, ha a könyv megállapításait, az állításaiban rejlő ellentmondásokat részletekbe menően kívánnám elemezni. Ezért csak azt a beállítást akartam jellemezni, amelynek segítségével világosan felismerhetővé és helyesen bírálhatóvá válik e könyv helytelen tételeinek túlnyomó része, anélkül, hogy az olvasó megértés nélkül menne el a helytelen (vagy csak részben helyes) állítások akkori progresszív jelentősége mellett. Arról, ami már ekkor is elméletileg helyes vagy részben helyes kifejezést nyert, nem akarok itt beszélni: mert ilyen megállapítások is találhatók a könyvben. A bírálat ilyen módszere lehetővé teszi a könyv akkori, a mai napig terjedő hatásának történelmileg megfelelő értékelését is.

Ez persze nem lehetett a szerző akkori beállítása. Első reakcióm a fent jelzett bírálatokra mereven elutasító volt.[7] Az itt közölt (1930 előtt írt) tanulmányok[8] kísérletek voltak könyvem alaptendenciáinak kiegészítésére, konkretizálására, anélkül hogy arra magára kifejezetten visszautaltak volna. Csak amikor – a *Blum-tézi-*

sek hivatalos elítélése után – a moszkvai Marx–Engels Intézet tudományos munkatársaként megismerkedtem a fiatal Marx *Gazdasági-filozófiai kéziratai*-val, lett számomra világos, milyen sok helyen, mennyi döntő kérdésben nem sikerült akkor Marx tanait helyesen felfognom, helyesen alkalmaznom, helyesen aktualizálnom és – ha kell – helyesen továbbfejlesztenem. Teljes mértékben tisztában voltam azzal, hogy itt nem egyszerűen egyes hibák kijavításáról van szó, hanem egész alapkoncepcióm újbóli megfogalmazásáról, amihez nagyon beható, nagyon konkrét társadalmi tapasztalatok és tanulmányok váltak szükségessé. Ezért akkor az a felfogás alakult ki bennem, hogy célszerű ezt az egész munkát úgyszólván elölről kezdeni, sommásan elvetni a *Történelem és osztálytudat* módszertani helytelenségeit, élesen elhatárolni magamat tőlük, hogy az így nyert gondolati szabad mozgás segítségével valamikor visszatérhessek e problémák megfelelő, helyes megválaszolására.

Ez az elhatározás ebben a gyűjteményben ismét több évi „szünetet" hoz létre. Mondottam: mint a Marx–Engels Intézet munkatársa olvastam, még ki nem adott kéziratban, Marx ama művét, mely bennem ezt a fordulatot kiváltotta. Ugyanakkor ismerkedtem meg M. Lifsic elvtárssal, és a vele való eszmecserék nemcsak gondolataim tisztázásához járultak hozzá, hanem abban is segítségemre voltak, hogy az újratanulás éveinek konkrét és termékeny tartalmat adhassak. Ez előszó olvasói számára nem újdonság, hogy konkrét tudásom az esztétika területén volt a legfejlettebb. Lifsic fő érdeklődése szintén erre a területre irányult. Kézenfekvő volt tehát, hogy könyvem kritikai elvetésével figyelmem közvetlenül erre a tudományágra irányuljon. Nem ebbe az előszóba való e munka eredményeinek részletes vizsgálata. Így csak mellesleg említem meg, hogy Lifsiccel való közös munkánk első eredménye az volt, hogy a marxista esztétikát mint e filozófiai ág önálló és eredeti, a marxizmus lényegéből folyó területét fogtuk fel. Addig a Szovjetunióban Plehanov, a német munkásmozgalomban Mehring szerepelt mint az új kommunista fejlődés vezető esztétikai teoretikusa, holott az egyik lényegében a francia pozitivizmusban, a másik Kantban vélt elméleti alapot találni az esztétikai jelenségek marxi szellemben való megértéséhez. Világos, hogy kettőnk

új állásfoglalása, mely meglepő gyorsan hódította meg a kommunista közvéleményt, végső fokon azt a célt szolgálta, hogy a marxizmust mint egész világunk minden jelenségére egyaránt érvényes és érvényesítendő módszert és rendszert fogjuk fel. Kritikai és esztétikai tevékenységemet a harmincas években ez a beállítás irányította.

Nem lehet az előszó feladata e tevékenységi kör viszonyát az akkor uralkodó áramlatokhoz elemezni. Be kell érnem annak megállapításával, hogy Lifsic és jómagam mint a *Litye raturnij Krityik* aktívájának tagjai éles ellentétben álltunk a Fagyejev vezette hivatalos, uralkodó áramlattal. E keretekben ellentéteink a sztálini korszak ideológiájával mindinkább szélesedtek és elmélyültek. A harmincas évek végén írott könyvem a fiatal Hegelről már nyílt ellentmondásban volt Zsdanov ama elméletével, mely e nagy dialektikus gondolkodóban a francia forradalmat ellenző, reakciós politikai szellem képviselőjét látta. Bár könyvem, az akkori viszonyoknak megfelelően, sehol sem foglalt kifejezetten állást ez ellen az elmélet ellen, egész szelleme oly nyíltan szembekerült a hivatalos állásponttal, hogy csak egy évtizeddel megírása után, 1948-ban jelenhetett meg, akkor is svájci kiadónál. Ezeket a Hegel-tanulmányokat messzemenően arra is felhasználtam, hogy korrigáljam a *Történelem és osztálytudat* egyes fontosabb, tévedésnek bizonyult megállapításait, anélkül hogy a könyvben lappangva, inadekvát módon kifejezésre jutó helyes tendenciákat megtagadtam volna. Ellenkezőleg, arra törekedtem, hogy azoknak most már helyes és történelmileg megfelelő értelmezést adjak. Ezt a célt szolgálja az itt közölt fejezet[9] is, mely az elidegenedés hegeli és marxi értelmezését igyekszik tisztázni. Ez az elméleti törekvésem azokban a történelmi kutatásokban bontakozik ki, melyek a francia forradalom és a kapitalista ökonómia mélyreható befolyását fedik fel a hegeli dialektika fejlődésében. Ez egyúttal előmunkálatokat is jelent ökonómia és ideológia viszonyának, kölcsönhatásának stb. helyes megfogalmazásához a marxizmuson belül.

Második nagyobb filozófiatörténeti munkámat, *Az ész trónfosztásá*-t a második világháború idején terveztem meg és kezdtem el fogalmazni, de csak 1950-ben sikerült befejeznem.[10] Itt is a nálunk, valamint a nyugaton uralkodó előítéletek ellen indítottam

tudományos küzdelmet. A háború alatt a Szovjetunióban az a, főleg Ehrenburg képviselte álelmélet uralta a propagandát, amely szerint a németek (a „Fritz"-ek) már a teutoburgi erdőben is fasiszták voltak. Nyugaton pedig nagy hajlandóság mutatkozott a hitleri időt úgy fogni fel, mint valami szinte véletlen „katasztrófát", melynek tehát az Egyesült Államokkal szövetséges új nyugatnémet „demokráciához", miután „megtisztították" az aktív fasisztáktól, nincs többé semmi lényeges köze. Az én könyvem a fasizmus ideológiai alapjait kutatja magában a német filozófiai fejlődésben. Rámutat arra, hogy már a francia forradalom kiváltotta filozófiai fellendülés szükségképpen létrehozta a dialektikus realizmus gondolati ellenlábasát is, a filozófiai irracionalizmust (Schelling, Schopenhauer). És a 48-as forradalmi kísérlet bukása után a német reakciós fejlődés Nietzschében ez ideológia nemzetközileg legszélesebben ható képviselőjét hozta napfényre. Attól fogva, a német társadalom folytatólagosan demokráciaellenes fejlődése következtében, mindig újra és újra reprodukálódott ez az irányzat, mindig „korszerű" formában. A hitlerizmus tehát, éppen mivel társadalmi alapja egy évszázados reakciós fejlődés volt, szabadon válogathatott ez egész korszak ideológiái között, és így széles alapokat talált reakciós demagógiája számára, ami azt is jelenti, hogy ideológiailag ez az irracionalista fejlődés és reakciós alapjai ma sem tekinthetők túlhaladottaknak. Módszertanában ez a könyv is élesen szembehelyezkedett a sztálini korszak uralkodó áramlataival. Kimondatlanul bár, de világosan rámutatott arra, hogy a Zsdanov által mechanikusan kizárólagosnak nyilvánított ellentét materializmus és idealizmus között nem képes a modern társadalmi fejlődés ideológiájának tudományos magyarázatára.

A felszabadulást követő évek tanulmányai legnagyobbrészt történelmiek, és egyúttal polemikus jellegűek. E kettős beállítással igyekeztem akkor azt a politikai vonalat szolgálni, melyet, legalább kezdetben, megvalósíthatónak láttam: a demokratikus szocializmus felépítését hazánkban. Nem véletlen, hogy az ún. Rudas-vitát lezáró cikkében Révai azzal vádolt, hogy egész ideológiai tevékenységemnek alapját a *Blum-tézisek* képezték.[11] Ez a törekvés határozta meg bírálatomat pl. az akkor uralkodó és kibontakozóban levő, a marxista ideológiát befolyásolni képesnek látszó

egzisztencializmussal szemben; ezért választottam olyan élesen széjjel az arisztokratikus és demokratikus világnézeteket; ezért fogtam hozzá ahhoz, hogy a fiatal Marx gondolkodásának fő vonalait felvázoljam stb. Világos, hogy a fasizmus előbb tárgyalt ideológiai előtörténete is ezt a célt szolgálta. Hozzá kell még tenni, hogy mindez a hidegháború korszakában játszódott le, ahol is a szocialista demokráciáért vívott ideológiai harc szükségképpen összeforrt a béke fenntartásáért vívott ideológiai küzdelemmel.

A Rudas-vita lehetővé tette számomra az aktuális politikától való visszavonulást. Ezt legelsősorban arra használtam fel, hogy esztétikai tanulmányaim több évtizedes tapasztalatainak hasznosításával hozzálássak egy filozófiailag komolyan megalapozott marxista esztétika megírásához. *A különösség* c., az esztétika prolegomenájának tekinthető kisebb könyvem befejezése után csakugyan sikerült annak első alapvető részét *Az esztétikum sajátossága* cím alatt tető alá hozni (1963). Nem kétséges, hogy a megírás alapját a szinte egy emberöltőt kitöltő tanulmányok képezték. Az sem kétséges, hogy, bár az *Esztétika* előszavában világosan rámutatok fiatalkori esztétikámat megalapozni akaró kísérleteim kudarcára,[12] egy bizonyos problémafolytonosság mégis megállapítható marad. Így pl. a nem kis fontosságú, ún. „homogén médium" már a heidelbergi töredékben is szerepel, sőt már *A lélek és a formák*-ban is jelentkezik stb. Persze itt nem szabad soha szem elől téveszteni, hogy az effajta évtizedes folytonosságokban a gondolatok módszertani megalapozása oly nagy változásokon megy keresztül, hogy gyakran némi erőszak kell a folytonosság fennállásának bizonyítására. Legyen szabad ezt a gondolatot egy fő probléma segítségével némileg megvilágítani. Említettem, hogy már Heidelbergben túlhaladtam Kant következetesen ismeretelméleti kiindulópontján, ahol is az esztétikai ítéletek tételezése és érvényességük igazolása teremtette meg az esztétika módszertani alapját. Én már akkor is a műalkotásban magában láttam az esztétikai szféra alapjelenségét. Ez persze már akkor is a kanti megoldás túlhaladása volt, de még csak a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé vezető úton. Ha tehát most a műalkotás adottsága az esztétika filozófiai kiindulási pontja, úgy ennek az adottságnak társadalmi-történeti mivolta egyszersmind az egész kérdésfeltevést

a társadalmi ontológia irányába viszi át. Ezért játszik a mindennapi élet sajátos, létbeli és ideológiai mivolta olyan döntő szerepet az új esztétika egész felépítésében. A műalkotás lehetőségének levezetése most már végleg megszűnik ismeretelméleti kérdés lenni. Genezis és érvényesség egyaránt a mindig történelmi jellegű össztársadalmi lét létbeli mozzanatává válik.

Ez a kérdés nemcsak esztétikai nézeteim fejlődésében, az ellentmondásosan összefutó és szétágazó folytonosság szempontjából lényeges, hanem filozófiai fejlődésem egészét tekintve is, melyet talán akkor lehet a leghelyesebben jellemezni, ha azt mondanók: a már kezdetben – nem tudatosam – működő ontológiai kérdésfeltevések a fejlődés magasabb fokain, a marxizmus elsajátítása és megértése következtében egyre tudatosabbakká, egyre uralkodóbbakká váltak. Az *Esztétika* talán első munkám, amelyben ez a tudatosság teljesen felszínre jut, és ezzel az ontológiai megalapozást bizonyos következetességgel a módszer középpontjába állítja. Az itt közölt részletek,[13] remélem, alkalmasak lesznek arra, hogy az olvasót erről meggyőzzék. Az esztétika nálam a társadalmi lét ontológiájának szerves részévé válik.

Ennek az objektív helyzetnek múlhatatlan következménye az is, hogy filozófiai fejlődésem nem zárult le az *Esztétika* megírásával, sőt az első rész befejezése után annak közvetlen folytatása félretevődött, és a tisztán ontológiai problémák kerültek filozófiai munkásságom középpontjába. Eredetileg az *Esztétika* első részének befejezése után *Etiká*-m rövid foglalatát óhajtottam megírni. De már az első előkészületek megmutatták, hogy ehhez elkerülhetetlenül szükséges egy olyan bevezető rész, mely a társadalmi lét ontológiájának legfontosabb, legalapvetőbb problémáit felvázolja. A további munka során kiderült, hogy ennek a bevezető fejezetnek önálló, nagy könyvvé kellett bővülnie, ha az etikának igazi marxista megalapozást akart adni. Ennek az ontológiának első kézirata már tavaly elkészült, azonban vizsgálata megmutatta, hogy még alapos átgondolásra, átdolgozásra van szükség, mielőtt nyilvánosság elé lehetne bocsátani. Ez az átgondolás és átírás jelenlegi munkám fő tartalma. Ha tehát most filozófiai fejlődésem legjellemzőbb szakaszainak termékeit tárom a magyar olvasók elé, úgy nem léphetek fel azzal az igénnyel, hogy egy – legalábbis szubjek-

tíve – befejezett munkát és annak gondolati előmunkálatait gyűjtöm össze és teszem közzé. Bármilyen paradox módon hangzik is, ma, több mint nyolcvanéves koromban még igazán döntő jellegű műveim megírása előtt állok.

Ez nem életrajzi kérdés, hanem a világhelyzet ideológiai következménye. A sztálini tanítások válsága, mely a XX. kongresszuson kirobbant, igen távol áll a valóságos ideológiai megoldásnak még csak komoly kísérletétől is. Az, hogy időközben a magát szintén végleges megoldásnak hirdető „American way of life" ugyancsak társadalmi, politikai és ideológiai válságba jutott, azzal járt, hogy az egész polgári világban a néhány évtized előtt véglegesen elavultnak nyilvánított marxizmus, melyet a sztálini tanítások hivatalosnak tekintettek, de a valóságban kivontak a forgalomból, újból aktuálissá vált. Ez a mozgalom, mely ma még csak a kezdet kezdetét érte el, szükségképpen azzal jár, hogy a marxizmus – objektíve magától értetődő – ontológiai megalapozása ma a filozófia központi kérdésévé vált. Ezeknek, az évtizedeken át úgyszólván csak a föld alatt működő mozgolódásoknak hatása alatt tudatosult bennem is az új ontológia központi szerepe a marxizmus most induló újraéledésében.

Nem arról van szó, hogy e kérdésről „nyilatkozatot" írjak itt. Annyit azonban mégis meg kell mondanom, hogy e gyűjtemény utolsó darabja[14] összefoglaló képet igyekszik adni az új ontológia központi tartalmáról, melynek mind módszerében, mind eredményeiben alig van köze az eddig történelmileg szerepelt ontológiákhoz. Az olvasónak tehát, ha még nem is kaphat betekintést netalán elért eredményeimbe (illetőleg tételezéseim problematikájába), mégis módjában áll valamiféle, persze csak felette vázlatos képet nyerni arról, hogyan képzelem el ezt az új ontológiát, mely – és ezt nem lehet elég nyomatékkal hangsúlyozni – csak újból tudatosítja azt, ami a marxizmusnak mindig alapvető módszere volt.

1969

A SZOCIALIZMUS MINT RADIKÁLIS, KRITIKAI REFORMOK KORA

Leírom – szubjektíven és autobiografikusan – Sztálinhoz és uralkodásmódjához való viszonyom történetét. A közvetlenül Lenin halála után megkezdődött pártharcokban néhány lényeges kérdésben Sztálin pártján álltam, ezzel az állásfoglalásommal azonban még nem léptem fel nyilvános vitákon. A fő kérdés ez volt: „Szocializmus egyetlen országban". Az 1917 által kiváltott forradalmi hullám ténylegesen alábbhagyott. Ezért tartottam erre vonatkozólag Sztálin érvelését meggyőzőbbnek, mint ellenfeleiét. Ehhez járult még, hogy én már korábban is a legélesebben szemben álltam a Komintern Zinovjev-féle vezetésével, amelyet számomra Kun Béla magyarországi politikája képviselt. Még ma is meg vagyok győződve róla, hogy a leküzdésre váró reakciós bürokrácia néhány mozzanata itt kapta első formáját. Egészen más és egymástól is különböző okokból eredt erős bizalmatlanságom Trockijjal és Buharinnal szemben. Nem személyiségük integritásában kételkedtem, mint Zinovjev esetében, hanem Trockijnál a Lassalle-ra emlékeztető vonásokat, Buharinnál pedig a pozitivizmusra hajló elméleti beállítottságot utasítottam el.

Az első, tisztán ideológiai viták nem gyengítették ezirányú meggyőződésemet. Az 1930–31-es filozófiai vitában[1] éppúgy szimpatikusnak tűnt előttem Sztálin elfordulása a „plehanovi ortodoxiától", mint az, hogy a radikálisan újat hirdette, melynek fejlődése változatlanul mélyen kapcsolódott Marxhoz. A harmincas évek elején a RAPP bírálatában szintén Sztálin pártján álltam, amikor harcot indított a szűk látókörű szektásság ellen, és a szocialista irodalom számára szélesebb ideológiai és szervezeti alapot követelt. Természetesen ma már tudom, hogy mindez többnyire csak ürügyül szolgált arra, hogy a RAPP Trockijhoz húzó régi vezetőségét kiiktassa; Fagyejev vezetésével az újonnan alapított

írószövetség ugyanis lényegében következetesen folytatta a régi ideológiai és szervezeti vonalat. Akkoriban azonban sok hasonlóképp gondolkodó társammal együtt hittem egy valódi, Sztálin által legalábbis eltűrt ideológiai változásban. A realizmus marxi koncepciójáért, tehát a szocialista realizmusért is folytatott harcom – a *Lityeraturnij Krityik* hasábjain – ezért ténylegesen merev ellentétben állt a Szovjetunióban akkor uralkodó hivatalos nézetekkel, bár én egyidejűleg a polgári irodalom antirealistának tartható áramlatait is bíráltam. Nyílt ideológiai ellenállás Sztálin rendszerének egésze ellen azonban még az ideológiai oppozíció filozófiai síkra terelődése után sem keletkezett. Ez 1937–38-ban volt, s ekkor írt könyvem, *A fiatal Hegel* nem is jelenhetett meg a Szovjetunióban, csak Svájcban, 10 évvel később.[2]

Még a nagy perek sem tudták e beállítottságot alapvetően felbolygatni. Ez a mai szemlélő számára „vakságnak" tűnhet. Itt azonban nem szabad olyan fontos mozzanatokról megfeledkezni, amelyek számomra – legalábbis akkor – döntőek voltak. Ezek az események időben egybeesnek a Komintern VII. kongresszusával, amikor Dimitrov széles demokratikus egységfrontot hirdetett meg a fasizmussal szemben. Már akkor voltak heves – de természetesen nem nyilvános – viták arról, vajon e fordulat stratégiainak vagy csak taktikainak fogható-e fel. Én abból indultam ki, hogy valóságos változásról van szó. Hiszen mindebben annak a perspektívája kapott szenvedélyes hangot, hogy a fasizmussal, mint összkultúránk veszélyeztetőjével radikálisan le kell számolni. Mint akkoriban sokan mások, én is szent kötelességemnek tartottam, hogy kerüljek minden olyan megnyilatkozást, ami Nyugaton, ideológiailag, Hitlerrel szemben akár csak türelemre is inthetett volna. Ebben a megvilágításban értékeltem a nagy pereket: mint forradalmi leszámolást a fennálló szocializmus valóban meglevő aktív ellenzékével. Hogy e leszámolás eszközei több szempontból felettébb problematikusak voltak, akkori alapvető beállítottságomat nem tudta megrendíteni. A történelem hasonló eseteit keresve, másokkal együtt én is a jakobinusoknak adtam igazat a gironde, a dantonisták stb. felszámolása miatt, jóllehet történelmileg nyilvánvaló volt, hogy az alkalmazott eszközöket bírálni kell. Csak amikor Sztálin akciója egész széles tömegekre terjedt ki, azt a jelszót követve, hogy „a

trockizmust gyökerestől ki kell irtani", akkor vált élesebbé a belső, szellemi és morális bírálat hangja. Nyilvánosság előtt azonban némának kellett maradnia, mert a Hitler elleni harc mindennél fontosabb volt.

A második világháború sem hozott létre bennem a specifikus sztálini módszerekre irányuló nyílt szellemi ellenállást. Természetesen elutasítottam az általánosan uralkodó Hitler-ellenes propagandát, amely szerint a „Fritz"-nek csúfolt német már a teutoburgi erdőben is fasiszta volt. E jelszavak szellemi atyjának mindenekelőtt Ilja Ehrenburg írót tekintettük; Sztálin pedig kijelentette: „A Hitlerek jönnek és eltűnnek. A német nép azonban marad." Én magam a hitlerizmusban a német nép történelmi fejlődésének egy előfeltételeiben és következményeiben tragikus fázisát láttam, amellyel szemben katarzist kellett kiváltani. Ennek következtében az akkori szovjet hadipropaganda fővonalát illető kritikám nem a sajátos sztálini módszerek ellen irányult.

Hitler veresége után, a Horthytól megszabadított Magyarország politikára és ideológiára vonatkozó szellemi harcaiban is hasonló maradt a helyzet. Másutt már részletesen kifejtettem,[3] hogyan vonultam vissza a szűkebb értelemben vett politikától az úgynevezett *Blum-tézisek* 1929–30-as kudarca után (amelyekben a „munkások és parasztok demokratikus diktatúráját" tekintettem – legalábbis Magyarország számára – a szocializmushoz vezető szükségszerű átmeneti formának), hogy kizárólag ideológiai területen dolgozzak. Az 1945 után kialakult helyzetben a Rákosi-rezsim ideológiai kijelentéseimet alkalmasnak találta arra, hogy a kommunista pártnak a szociáldemokrata párttal és a polgári táborral folytatott konkurrenciaharcában a polgári intelligencia viszonylag jelentős részét legalábbis szimpatizánsként megnyerje. Így aztán hallgatólagosan megtűrték tevékenységemet. Akkoriban még nem volt látható, vajon győzhet-e a szocializmus Magyarországon, és ha igen, akkor milyen formában; én a helyzetet ideológiai lehetőségként fogtam fel, amelyben demokratikus formák között lehet a szocializmus eljövetelét előkészíteni. A két munkáspárt egyesülése után feltételezésem hamissága azonnal kiderült: Rákosi elérkezettnek látta az időt, hogy ideológiai munkásságommal radikálisan leszámoljon. Ennek volt eredménye a Rudas-féle

támadás, majd a rákövetkező, ellenem irányított hivatalos kampány 1949–50-ben.[4]

Tevékenységem objektív alapja taktikai értelemben véve illuzorikusnak bizonyult. Tartalma azonban ettől függetlenül a szocializmus demokratikus megvalósítására irányult, és így objektíve, direkt módon Sztálin-ellenes volt. Hiszen korábban említett állásfoglalásaim is objektív módon alakultak ki. Amikor annak idején a közvetlen demokrácia mellett foglaltam állást, és megmutattam a formálisan demokratikus kapitalista országok gyengéit, ebben – természetesen nem egyenesen kifejezve – az amerikanizmus és sztálinizmus elleni kétfrontos harc nyilvánult meg. Akkoriban közzétett írásaim középpontjában természetesen ideológiai, főleg irodalmi vonatkozású problémák álltak. Megpróbáltam például marxista módon tisztázni az irodalom szabadságának kérdését, az irodalomnak mint az ideológia reprezentánsának a párt általi vezetéshez való viszonyát, a pártnak elkötelezett író helyét stb. Csak utalni szeretnék az akkoriban hírhedt mondásra, hogy a pártköltőnek nem kell sem vezetőnek, sem katonának lennie, hanem inkább partizánnak, aki ugyan szoros kapcsolatban van a párt világtörténelmi feladataival, a konkrét kérdésekben azonban a „kétségbeeséshez való jogig" terjedő szabadsággal kell rendelkeznie.[5] Egy itt meg nem jelent előadásban pedig a marxizmus ugyan a „világnézetek Himalájája" nevet kapta, egyidejűleg azonban óva inti az írókat: a Himalájáján ugráló nyulacska azt ne higgye magáról, hogy nagyobb állat a síkság elefántjánál.[6] Ez a megjegyzés is hírhedt lett.

Az 1949–50-es évek támadásai és rendkívül diplomatikus „önkritikám" lehetővé tették, hogy a nyilvános tevékenységtől visszavonuljak és kizárólag az elméleti munkáknak szenteljem magam. Ez tette lehetővé nagyobb lélegzetű esztétikai írásaim befejezését.[7] Ezzel azonban az is nyilvánvalóvá vált előttem, mennyire illuzorikusak voltak arra irányuló korábbi kísérleteim, hogy – mégoly jelentős – ideológiai részterületeken is valódi ellenzéki bírálatot gyakoroljak anélkül, hogy legvégső alapjukat, azaz a sztálini koncepciót és módszereket elvi kritikának vetném alá. A nagy perek magyarországi megfelelői, különösképp a Rajk-per világította meg számomra végérvényesen e kérdéskomplexumot.

Ha most nyíltan beszélek saját sokesztendős illúzióimról, nem azzal az érzéssel teszem, mintha valamit mulasztottam volna abban az értelemben például, hogy nem a Koestlerek útját választottam. Az ilyenfajta kritikát, amely a sztálini módszerekkel együtt a szocializmust is elveti, mindig is elutasítottam. Minden változásom, fejlődésem ellenére ma is éppoly meggyőződéses kommunista vagyok, mint 1918-ban, amikor beléptem a pártba. A sztálini módszerek elutasításának világos volta, amit lassanként kidolgoztam, és az utóbbi évtizedekben írásaimban egyértelműen kifejezésre juttattam, sohasem tűzte ki célul a szocializmustól való elfordulást. „Csak" sok hivatalosnak számító perspektíváját illetően, „csupán" hangsúlyozza a szocializmus bizonyos méretű megreformálásának szükségességét. Nem bír döntő jelentőséggel, mennyi időre van szükség, hogy a helyes út felismerése általános legyen, és az így szerzett belátások megvalósuljanak. Hogy ezt az álláspontot oly lassan dolgoztam ki, a következőkben leli okát: az egész problematikába nyert alapos bepillantásom ellenére ma is a szabad, radikális reformok ideológusa vagyok, nem pedig az absztrakt és véleményem szerint gyakran reakciós „elvi" ellenzékiségé. Hogy aztán hány évre vagy évtizedre van szükség ehhez az elvi-gyakorlati reformmunkához, hány akadályt kell még legyőzni, ez világtörténelmi szempontból messzemenő következményekkel járhat, a központi kérdés vonatkozásában azonban végső soron objektíve nem döntő. Az emberiség történetében eddig még egyetlen változás sem történt egy csapásra, kitérők és akadályok nélkül. Hogy is lehetne most másképp, amikor minden változások legradikálisabbjáról van szó?

E közbevetett megjegyzések után visszatérek vizsgálódásaim autobiografikus vonalához. Az 1956-os XX. pártkongresszuson az egész világ előtt nyilvánvalóvá vált a sztálini módszerek válsága. Ez időből származó, itt közölt cikkeim[8] bizonyítják, hogy első pillanattól kezdve a kritikai reformátorok radikális szárnyához tartoztam; itt természetesen erre vonatkozó tevékenységemnek csak kis részét lehetett dokumentálni. Az ideológiai fő feladat az maradt, ami volt: a marxi módszert valódi szándékai szerint kell új életre kelteni, hogy segítségével a halálától máig terjedő időszak valóban kritikai feldolgozását elérhessük, és ezzel jelenlegi tevé-

kenységünk érvényes perspektíváit elméletileg és gyakorlatilag helyesen megalapozzuk. E könyvecske figyelmes olvasója könnyen beláthatja, hogy ez objektíve nem más, mint évtizedekkel ezelőtti gondolkodásom tendenciáinak egyenes vonalú folytatása. Azt hiszem, nyugodtan mondhatom, hogy objektíve már akkor is a sztálini módszerek ellenfele voltam, amikor magam még azt hittem, hogy Sztálin híve vagyok.

1956 utáni tevékenységem lényegében a fent vázolt feladatokkal függ össze. Nagyobb műveim, a hamarosan befejezendő *A társadalmi lét ontológiája* és a tervezett *Etika* a jelen kommunista gyakorlatának jövőbe mutató elméleti megalapozásához kíván hozzájárulni. Ehhez – a részletekre való kitérés nélkül – önéletrajzi szempontból meg kell jegyeznem, hogy nem véletlenül hirdettem és hirdetem a jelenlegi szocializmus radikális reformjának szükségességét éppen egy szocialista országban. Ismételten lehetőségem nyílt arra, hogy másutt telepedjek le, ezt a lehetőséget azonban mindig elutasítottam. Ugyanez érvényes a párt vonatkozásában is: nem rajtam múlott, hogy 1956 után tíz évig a párton kívül kellett dolgoznom; ma ismét párttagként változatlanul fáradozom az ilyen elméleti-gyakorlati kérdések megoldásán. A nézetek tisztázódása és fejlődése, ami itt megjelent kisebb alkalmi írásaimban kifejeződik, tehát nemcsak e kérdésekben tanúsított személyes előrehaladásomat tükrözi, hanem a szocializmuson mint egészen belüli reformmozgalom aspektusait is: a – természetesen igen lassú – ideológiai haladást.

1969

ELŐSZÓ
A *MAGYAR IRODALOM – MAGYAR KULTÚRA* C. KÖTETHEZ

Közel hetvenéves irodalmi tevékenység után most teszem közzé először és együtt azokat a magyar irodalmi tanulmányaimat, amelyeket fejlődésem szempontjából jellemzőknek tartok. Már ezzel is ki van mondva e kötet felépítésének szubjektív jellege. Világirodalmi tanulmányaimat azzal a törekvéssel állítottam össze, hogy kifejezésre juttassam a világirodalomról szóló elképzeléseimnek legalább egy részét, azt, amelyben, véleményem szerint, sikerült valamely áramlat vagy jelenség igazán döntő, objektív lényegét méltó módon megközelíteni. E kötet (és a benne foglalt egyes tanulmányok túlnyomó része) nem léphet fel azzal az igénnyel, hogy összeállításuk a magyar irodalmi fejlődés fő irányzatait megfelelő tudományos megalapozottsággal kifejezésre juttassa. Ellenkezőleg. A kötet kronológiai összeállításának életalapja szubjektív: képet igyekszik adni arról, hogyan küszködtem kamaszkorom óta nagyrészt irodalmi cikkek formájában hivatalos magyar környezetemmel, hogyan váltam szellemileg az idegenség érzésétől áthatott tiltakozóból olyan ellenzékivé, aki a magyar fejlődés valódi és mély irányzatainak felismerése segítségével rendszeres ideológiai harcot folytat a magyar nép fejlődési akadályainak lerombolásáért. Csak amennyiben az olvasót sikerül arról meggyőznöm, hogy ennek az egyéni fejlődésnek van valami – a puszta életrajzi elemen túlmenő – objektív tartalma, akkor jogosult e kötet összeállítása és kiadása.

A dolog természetéből következik, hogy indulásomnak még nem lehet semmiféle irodalmi súlya. Közismert tény, hogy kapitalista, „lipótvárosi" családból származom. Anélkül hogy életrajzi adatokkal terhelném az olvasót, csak röviden jelzem, hogy az akkori „lipótvárosi" életvitel módjával gyermekkorom óta mélyen elégedetlen voltam. S mivel apám gazdasági működésével kap-

csolatban állandó érintkezésben álltunk a városi patriciátus és hivatalnok-dzsentri képviselőivel, ez elutasító magatartás magától kiterjedt rájuk is. Így nagyon korán heves ellenzéki érzelmek uralkodtak bennem a hivatalos Magyarország egészével szemben. Akkori éretlen színvonalamnak megfelelően az ellenzékiség egyaránt kiterjedt az élet minden területére, a politikától egészen az irodalomig, és nyilván valamiféle „zöld" szocializmus formájában kapott hangot bennem. Mivel erről semmiféle írásbeli dokumentum nem maradt rám, természetesen kétség él bennem, nem stilizálom-e visszafelé ezt a fejlődési irányzatomat. Benedek Marcell, akivel körülbelül tizenöt éves koromban barátkoztam össze, naplójában feljegyezte találkozásunk nyomán szerzett benyomásait, és ha a meglepetés hatása alatt talán túlbecsüli is akkori álláspontom megalapozottságát, nyilván mégis érinti a lényegét: a fennálló magyar rendszer szenvedélyes elutasítását.

Mindegy, hogy utólag mennyire tekintem gyerekesen naivnak, hogy ezt az ellenérzést kritika nélkül általánosítottam, kiterjesztettem az egész magyar életre, történelemre, irodalomra egyaránt (az egyetlen Petőfi kivételével), bizonyos, hogy ez a felfogás uralta akkori gondolatvilágomat. A komoly ellenerő, a számomra akkor lehetséges szilárd talaj, ahol lábamat megvethettem, kizárólag az akkori modern külföldi irodalom volt, mellyel körülbelül tizennégy-tizenöt éves koromban ismerkedtem meg. Elsősorban a skandináv irodalom (főleg Ibsen), a német fejlődés (Hebbeltől és Kellertől kezdve Hauptmannig), a francia (Flaubert, Baudelaire, Verlaine), az angol líra (elsősorban Swinburne, majd Shelley és Keats) hatott rám; később nagy fonosságúvá vált az orosz irodalom. Ezekből állítottam össze azt az erőkomplexumot, mely hivatva lett volna az engem környező lipótvárosi zsidó és dzsentri (dzsentroid) világot szellemileg széttörni. Mivel az akkori Lipótvárosban az Evangélikus Gimnáziumot tekintették igazán előkelőnek, szüleim ide járattak. Itt nem beszélek arról, milyen rossz volt ez az iskola a lényeges tanítás szempontjából. Csak két mozzanatot emelek ki. Az egyik, hogy az ott tanuló dzsentri-dzsentroid réteg milyen vezető szerepet játszott a régi Magyarország védelmében és restaurációs kísérleteiben. (Osztálytársam volt Bethlen belügyminisztere, Rakovszky Iván és mások, akik közül nem egy politikailag vagy

katonailag vezető helyen állt az ellenforradalom ranglistáján.) A másik az, hogy a magyar irodalmi konzervativizmus vezető alakjai közül többen tanítottak engem ebben a középiskolában (Lehr Albert, később Tolnai Vilmos). A körülmények ilyen, nem is nagyon véletlenszerű összejátszása hozta létre bennem, hogy szellemi felszabadulási kísérleteim a hivatalos Magyarország szellemi rabságából a nemzetközi modernség dicsőítésének hangsúlyát kapták a korlátoltan konzervatívnak értékelt magyarsággal szemben, amelyet ily körülmények között messzemenően azonosítottam az egész akkori, hivatalos világgal. Ez az ellenzékiség első kifejezést már az iskolai dolgozataimban nyert, amelyek heves tanári felháborodást váltottak ki. Szerves folytatásuk volt első kritikusi működésem a *Magyar Szalon* című folyóiratban. Hogy e kritikák stílusa Alfred Kerr impresszionizmusának egyszerű utánzása volt, ebből a beállítottságból adódott. Utólag valószínűnek tartom, hogy az akadémikus objektivizmussal szemben álló, tiszta szubjektivizmust hirdető stílus felelt meg legjobban az irodalmi hagyományok ellen táplált akkori gyűlöletemnek. Természetes, hogy ezeknek a „zsengéknek" nincs irodalmi értékük. Csupán első irodalmi elindulásomnak általános hangulatát jellemzem, ha Bródy Sándor *Királyidillek* című, akkor megbukott és sokat szidott egyfelvonásos ciklusáról szóló írásommal vezetem be ezt a kötetet: a hivatalos magyar történelemfelfogás kihívása váltotta ki elsősorban lelkes kiállásomat.

E naiv indulás túlhaladása nem közvetlenül irodalmi formák közt, nem irodalmi aktivitás alakjában játszódott le. Ellenkezőleg. A korai kezdetet több évi írásszünet követte: a tanulás ideje. Itt elsősorban a Thália körüli szerepemre gondolok. Itt tanultam meg a gyakorlatban, hogy mi a dráma, és mit jelent számára a színpad; itt szűnt meg végérvényesen az a kezdeti tévhitem, hogy az irodalomban való részvétel számomra irodalmi alkotó munkát jelenthetne. Viszont itt állott először előttem egy olyan alkotó, akire az életben is, a művészetben is mint példaképre tekinthettem fel: Pethes Imre, akit mi, „tháliások" csak „fejedelemnek" neveztünk. Még középiskolás koromban eleven ellenerőt jelentett számomra Benedek Elek erkölcsi magatartása a Lipótváros sikerbálványozásával szemben. De mivel ez a példakép elvontan erkölcsi ma-

radt, mivel Benedek Elek írói munkássága soha nem jelentett számomra semmit, a példakép megrekedt ebben az elvontságban. A „fejedelem" művészi minta is volt. A senkihez nem mérhető Duse mellett ő és a német Oskar Sauer példázták számomra a megalkuvás nélküli becsületes színpadi ábrázolást, mely a saját igaz és őszinte becsületes lényegéből jut el a költői alakok sokoldalú, igaz és mély megelevenítéséhez.

De bármennyit jelentett is számomra a Tháliában való aktív részvétel, egész fejlődésem szempontjából mégiscsak beindító epizód volt. Ebben az időben tanultam meg persze azt a fontos negatívumot, hogy az irodalomban csak mint teoretikus és nem mint alkotó vehetek részt. De ez okulás gyakorlati következményei eltávolítottak magától a színpadi munkától is, megindult bennem az irodalmi formák lényegének elméleti és történelmi felkutatására való készülődés, az irányvétel a tudományos és filozófiai munka felé. Ezzel ismét élesedett bennem a külföldi (főleg német) befolyások magyar élettel szembeni ellentétének jelentősége. Hogy az akkori viszonyok közt kiindulási pontom csak Kant lehetett, abban aligha van meglepő. Abban sem, hogy amikor a filozófiai általánosítások távlatait, alapjait és alkalmazásuk módját kerestem, a német Simmelben találtam meg az elméleti útmutatást, nem utolsósorban azért, mert ezzel – bármennyire eltorzult módon – mégis bizonyos tekintetben Marxhoz is közeledtem. Irodalomtörténeti érdeklődésem pedig a jelen „híresség eitől" visszavitt a század közepének tudósaihoz, akiknél a társadalmi-történeti megértésnek a jelenben találhatónál magasabb rendű módszereivel találkoztam. A magyar irodalomelméletet és történetet (Beöthytől – Alexanderig) mélyen megvetettem. Ezzel az elméleti egyirányúsággal szemben azonban csakhamar fontos ellenerők léptek be életembe. 1906-ban jelent meg Ady verseskötete, az *Új versek*, 1908-ban találkoztam a *Holnap* hasábjain Balázs Béla verseivel, és rövid idő alatt személyes barátság és szoros irodalmi szövetség fűzött össze bennünket.

Ady verseivel való találkozásom, mint ma mondani szokták, sokk volt. Persze olyan, amelynek hatásait csak évek múltán kezdtem megérteni és komolyan feldolgozni. 1910-ben tettem első kísérletet ez élmény jelentőségének gondolati feltárására, de tulaj-

donképpen csak jóval érettebb koromban tudtam igazán felfogni Ady verseivel való találkozásom döntő jelentőségét világnézetem kialakulására. Bár így az időbeni sorrend ellen vétek, mégis úgy látom, itt a helye e hatás leírásának. Röviden összefoglalva arról van szó, hogy a német filozófia, nemcsak Kant és velekortárs követői, hanem Hegel is, akinek csak évek múltán kerültem hatása alá, világnézeti felforgatónak látszó hatásuk ellenére a társadalom és a történelem nagy fejlődési kérdéseiben mégis konzervatívak maradtak; a valósággal való kibékülés (Versöhnung mit der Wirklichkeit) egyik alaptétele Hegel filozófiájának. Most már Ady döntő hatása rám éppen abban érte el csúcspontját, hogy ő soha, egy pillanatra sem békült ki a magyar valósággal és rajta keresztül az egész akkor létezővel sem. A vágy egy ilyen világnézet után már kamaszkoromban élt bennem, anélkül hogy képes lettem volna ezeket az érzéseimet bármiképpen is fogalmilag általánosítani. Hogy ez mennyire világosan jut kifejezésre Marxnál, azt igen hosszú ideig többszöri olvasás ellenére sem értettem meg igazán, és így nem voltam képes felhasználni a kanti és hegeli filozófia alapvető bírálatára. De amit itt nem fogtam fel, az Ady költői magatartásában szíven ütött. Amióta Adyval megismerkedtem, ez a kibékíthetetlenség, mint kiküszöbölhetetlen kíséret jelen volt minden gondolatomban, bár hosszú ideig képtelen voltam mindezt jelentőségéhez mérten tudatosítani. Éppen ezért legyen szabad e szellemi tényállás megvilágítására Adynak néhány jóval későbbi sorát idézni. *Hunn, új legenda* című versében így írja le ezt a magatartást az élethez, a történelemhez, a tegnapihoz, a maihoz és a holnapihoz egyaránt: „Vagyok . . . / Protestáló hit s küldetéses vétó / Eb ura fakó, Ugocsa non coronat." Különös, hogy ennek a világérzésnek – az általam akkor elért színvonalon még nem nevezhető világfelfogásnak, sőt gondolatnak is bajosan – széles és mély átalakító hatása volt egész gondolatvilágomra. Innen van, hogy a nagy orosz írókat, elsősorban Dosztojevszkijt és Tolsztojt mint döntő forradalmi tényezőket építettem be a világképembe, mely bár lassan, de mindinkább arra tolódott el, hogy az ember belső átalakítása áll a kifejezetten társadalmi átalakulás gyújtópontjában, hogy az etika módszertanilag fölébe kerekedik a történelemfilozófiának. Ez vált ennek a világérzésnek eszmei alapjá-

vá, s végső fokon az Ady-élményből nőtt ki. Ez persze nem jelentette az objektív társadalmi-történelmi megalapozás teljes mellőzését. Ellenkezőleg, éppen ezen a fejlődési fokon válik számomra a francia szindikalizmus fontos hatóerővé. Soha nem voltam képes az akkori szociáldemokrata elmélettel, főleg Kautskyval megbarátkozni. Az, hogy Szabó Ervin révén megismerkedtem Sorellel, segített hozzá, hogy a kombinált Hegel–Ady–Dosztojevszkij-hatás valami világnézetfélébe állhatott össze bennem, amelyet akkor forradalminak éreztem, amely szembeállított a *Nyugat*-tal, izolált a *Huszadik Század*-on belül, és különleges, „outsider" helyet juttatott nekem későbbi német barátaim körében is.

Ez a forradalom nélküli forradalmi felfogás (itt is érezhető Ady hatása) volt a világnézeti alapja barátságomnak Balázs Bélával. Őnála nem kevésbé fordulópontot jelentett az Adyval való találkozás. És mivel fiatal költőről volt szó, az szenvedélyesebben, életbevágóbban nyilvánult meg, mint nálam:

Negyven nap és negyven éjjel voltam
Miattad hitvány, nyomorék és gyáva
És mondtam, hogy az életem hiába:
Csak te vagy a költő

– írja találkozásuk után, és saját költő létének jogosságát ebben a versben így indokolja: „S értem sötétet, melyben nem világítsz".[1] Ez a „sötét", ha az általános világnézeti formában fejezzük ki, nagyon sok párhuzamosságot mutat azzal a fejlődésemmel, amelyet fent vázoltam. A kezdetben alig észlelhető eltérés csak abban nyilvánult meg, hogy Balázs az ember belső átalakulásának központi jelentőségét kizárólagosabban, egyoldalúbban juttatta kifejezésre, mint én. Ezt az eltérést akkor egyikünk sem érezte ellentétnek; jellemző például, hogy az *Esztétikai kultúra* című tanulmányomhoz a mottót Balázs Bélától vettem, mégpedig éppen olyan versből, ahol alapérzését teljes radikalizmussal fejezte ki:

A világ kinn haddal tele
De nem abba halunk bele.[2]

Világnézetünk alapvető szétválása csak az első világháborúban kezdett előtérbe kerülni, anélkül hogy azt akkor bármelyikünk még csakugyan az utak elválásának érezte volna: Balázs Béla háborús könyve, *Lélek a háborúban*, abban, ahogy a kettőnknél hasonló erkölcsi magatartást függetlenítette minden társadalmi alaptól, lényegében már éles ellentétben állt azzal, ahogy én az imperialista háborút az első pillanattól fogva ridegen elutasítottam, ahogy innen kiindulva Fichte szavaival egész korszakunkat mint a „tökéletes bűnösség korszakát" (Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit) jellemeztem a *Die Theorie des Romans* című, a háború első éveiben megjelent kis könyvemben. Ez a magánvaló eltérés csak az emigrációban, a Tanácsköztársaság bukása után vált tudatos, következményekkel járó, magáért való ellentétté.

Mindezzel hosszú idő fejlődését előlegeztem. De mivel ezek a tendenciák uralkodtak mindkettőnk világnézetében – bár természeteten hol lassabb, hol gyorsabb fejlődési folyamatban –, talán könnyebben érthetővé válik ez a fejlődés (és a későbbi szétválás), ha annak uralkodó elveit már a kezdeti időket illetőleg is maga előtt látja az olvasó, amikor ezek még csak kibontakozóban voltak. Hogy a történelmi sorrendhez visszatérjünk, gondolatvilágom belső ellentmondásossága munkám módszerében abban kapott akkor kifejezést, hogy két egészen különböző írói viszony alakult ki bennem a valósággal szemben. Egyrészt kísérleteket tettem a társadalmi fejlődés fő vonalainak tudományos felkutatása és meghatározása segítségével az irodalmi jelenségek lényegének megragadására. Másrészt ugyanakkor megpróbálkoztam az itt felmerült filozófiai problémák gondolati és irodalmi megközelítésével. Kétségkívül: akkor csak egyes kipillantásaim lehettek a filozófia felé. Távol álltam még attól, hogy az így megragadott egyes komplexumokat bármiképpen is rendszerezni tudtam volna. A kivezető utat akkor az esszéforma, a „kísérlet" megújításában láttam. Ezt a korhangulatok hatása alatt úgy fejeztem ki, hogy a „kísérlet" a művészi ábrázolás egy felette sajátos, egyedülálló műfaja. Ez a felfogás persze teljesen tarthatatlan, akkor azonban még igazabb általánosításra képtelen voltam, noha a német esszégyűjteményem előszavában már egy helyen felcsillant az a meglátás is, melyet akkor még nem voltam képes végigvinni, nevezetesen az, hogy itt

a filozófiai rendszerezés végső következményeinek izolált eszmei előlegezéséről és sajátos formákban való gondolati rögzítéséről van szó.

Ez a két ellentmondásos tendencia jellemzi akkori irodalmi kérdésfeltevéseimet. Az első kifejezésre jutott *A modern dráma fejlődésének története*-ben, az irodalomtörténet elméletéről írt dolgozatomban,[3] a második *A lélek és a formák* című kötetemben, valamint egyes „kísérletekben". Mind a két kifejezési mód az akkori magyar viszonyok közt csak azt eredményezte, hogy izolált jelenség maradtam mind a *Nyugat*, mind a *Huszadik Század* körében. Hiába vetett fel drámatörténetem számos társadalmi kérdést, a magyar szociológusok pozitivista beállítottsága mellett azok nem keltettek érdeklődést; meg kell mondanom, még Szabó Ervinben sem, akit akkor is már mint az egész kör legnagyobb szabású tudományos és emberi jelenségét, rendkívül tiszteltem. Feleky Géza volt az egyetlen, aki a drámakönyv „sehova-tartozására" a magyar szellemi életben felfigyelt, amennyiben e könyvet egyaránt „kényelmetlennek" minősítette mind a haladó, mind a maradi magyar irányzatok nézőpontjából.[4] Viszonyomat a „Társadalomtudományi Társaság"-hoz így lehetne a legrövidebben összefoglalni: amikor az az akkori Magyarországot bírálta, nemegyszer egyetértettem számos szempontjával; mindenesetre: sohasem tettem a legkisebb elméleti engedményt ellenfeleinek. De sohasem volt az az érzésem, hogy a társaság törekvései végső soron egybeesnek a sajátjaimmal; a legjobb esetben tűrt vendégnek éreztem magamat köztük. Ugyanígy jártam *A lélek és a formák*-kal a *Nyugat* körében. Babits Mihály kritikája[5] teljes értetlenséget sugároz; Osvát szemében pedig egész idő alatt egyszerűen „rossz író" voltam. Paradox módon Ignotus volt az egyetlen, aki a „Kísérletek" filozófiai szubjektivizmusát impresszionisztikusan félreértve – már a *Szerdá*-ban is közölt, és a *Nyugat*-on belül mindig támogatta Osvát ellenében cikkeim megjelenését. Ez kétségkívül örvendetes volt számomra, de nem teremthetett közösséget, még szellemi közelséget sem közöttünk. Támogatása csak az Ady-cikknél nem vált be; Osvát kérlelhetetlen elutasítása után kénytelen voltam a *Huszadik Század*-ban közölni. Nem kétséges, hogy ezek az ellentétek végső fokon módszertaniak és világnézetiek voltak. Tisztán irodal-

mi vonalon én akkor éppen úgy kiálltam Babits és Kosztolányi versei, Móricz és Kaffka prózája mellett, mint bármely kritikus a *Nyugat* köréből. Ady-cikkem visszautasítását pedig kizárólag lelkesedésem indokolása – mind annak politikai alapja, mind Ady egyedülálló jelentőségének, annak felismerése, hogy nem: „primus inter pares" – idézte elő Osvátnál. Ily módon, bár cikkeim gyakran megjelentek a *Nyugat*-ban, sose éreztem magamat – Adytól eltekintve – mélyebben szolidárisnak e mozgalommal sem. Végső világnézeti oka ennek az idegenségnek valószínűleg az volt, hogy azt a művelt magyar konzervativizmust, melynek a *Nyugat*-ban nagyon tisztelt Ambrus Zoltán volt első jelentékeny képviselője (lelkesedés az utolsó párizsi divatokért, visszautasítás a kor mély problémáit felvető írók ellenében), mindig hevesen elutasítottam. Osvát maga is ezt az álláspontot képviselte: gondoljunk teljesen negatív állásfoglalására Ibsennel szemben, és ugyanakkor arra, milyen megértően tárgyalta Herczeg Ferencet, sőt nálánál jóval rosszabb magyar kortársait. Irodalompolitikailag ennek következményeit éppen Ignotus vonta le, aki a *Nyugat*-nak helyet akart biztosítani a hivatalos magyar irodalom *mellett*. Ez ellentétek következtében a *Nyugat*-ban még sokkal inkább tűrt vendég voltam, mint a *Huszadik Század*-ban. Éppen mivel itt elsősorban világnézeti kérdésekről volt szó, Balázs Béláért való kiállásom csak fokozta ezt az elszigeteltséget. Ma – azt hiszem – egyre többen kezdik belátni, hogy Balázs akkori költészetéért vívott harcom nem volt egyszerű tévedés. A magyar irodalmi átalakulás forradalom előtti szakaszában Balázs Béla költői súlya és jelentősége jóval nagyobb, mint ahogy azt kortársai akkor és később elismerték. Későbbi fejlődésének értékelése nem ide tartozik.

Ha most ez előszó önéletrajzi szempontjaihoz visszatérek, csak azt kell megállapítanom, hogy – ellentétben a Thália idejével, ahol bármily szerény méretekben, de mégis egy eleven mozgalom résztvevője lehettem – sem a *Nyugat*, sem a *Huszadik Század* nem nyújthatta nekem ennek magasabb színvonalú folytatását. Fülep Lajossal együtt megpróbáltunk egy filozófiai folyóiratot *(A Szellem)* kiadni, de két szám után teljes érdeklődéshiány miatt be kellett szüntetni megjelenését. Amikor ilyen körülmények között az Ernst Blochhal való találkozás döntő lendületet adott filozófiai

fejlődésemnek, nem csoda, hogy ez rögtön visszahatott magyarországi létezésemre is. Mint mondottam: kritikusnak indultam, de csakhamar beláttam, hogy tudományos (társadalmi-történelmi) és filozófiai megalapozás nélkül nem jöhet létre valóban hiteles kritika sem. A problémának ebből eredő ellentmondásos szétágazását az előbb jeleztem. Ez ellentmondás hátterében az is lappangott, hogy a jelenben szerzett tapasztalataim alapján egyáltalában nem hittem abban, hogy ma egyáltalában lehetséges filozófia olyan értelemben, amilyen az régen volt, ahogy utoljára Hegelben öltött testet. (Ezzel a mércével mérve még azokat a kortársaimat, akiket különben tiszteltem, akiktől sokat tanultam – elég, ha Diltheyre és Simmelre utalok –, sem tekintettem valódi filozófusoknak.) Röviden összefoglalva: Blochhal való találkozásom (1910) meghozta azt az élményt, hogy ma mégis lehetséges klasszikus értelemben vett filozófia. Ez élmény hatása alatt 1911–12 telét Firenzében töltöttem, hogy semmitől se zavarva átgondolhassam esztétikámat, mint filozófiám első részét. 1912 tavaszán Firenzébe jött Bloch, és rábeszélt, hogy menjünk el együtt Heidelbergbe, ahol a környezet munkánk szempontjából előnyös. Az előbb kifejtettek alapján világos, hogy nem volt olyan motívum, amely visszatartott volna attól, hogy hosszabb időre Heidelbergbe költözzem, sőt esetleg ott is telepedjek le. A német hétköznapoknál ugyan mindig jobban szerettem az olaszországiakat, de a megértésre találás reménye mindennél erősebben működött. Így mentem el Heidelbergbe, nem tudva, meddig lesz szándékomban ott élni.

Nevetséges volna tagadni: egyeseknél nagyobb megértésre találtam, mint bármikor eddigi életemben. Persze csakhamar látnom kellett, hogy Max Weber is, Lask is kivételes jelenségek voltak az akkori szellemi Németországban, hogy a német tudomány és filozófia legjobb átlaga nézőpontjából nem voltam sokkal kevésbé különc outsider, mint Jászi Oszkár vagy Osvát Ernő szemében. Mindazonáltal helytelen volna tagadnom, hogy milyen jólesett nekem ez a kivételszerű, ez a nem tipikus megértés. Így a világháború előtt játszottam azzal a gondolattal, hogy végleg kint telepszem le. A háború kitörése, a német szellemi élet reagálása rá, megrendítette ennek az elképzelésnek objektív alapjait. Nem voltam szocialista, és így csak messze távolról, kívülről bámulhattam

Liebknechtet, vethettem meg – minden országban – a háború lelkes híveit. A *Die Theorie des Romans* új kiadásának előszavában így írom le hangulatomat a háború kitörése után: „a középhatalmak előreláthatólag megverik Oroszországot; ez a cárizmus bukásához vezethet: rendben van. Annak is van bizonyos valószínűsége, hogy a Nyugat győz Németország ellen; ha ennek a Hohenzollernek és Habsburgok eltávolítása a következménye, azzal is egyetértek. De akkor felmerül a kérdés: ki szabadít fel minket a nyugati civilizáció igájából?"[6] Magára hagyatottságot jelentett ez akkor itthon is, Heidelbergben is. A háború vége felé összegyűlt ugyan Budapesten Balázs Béla és körülöttem egy csoport, amelyből csakhamar a „Szellemi Tudományok Szabadiskolája" fejlődött ki. Megalakulásában addigi tevékenységem kétségkívül bizonyos szerepet játszott. Jelentőséget főleg egyes tagjainak (Mannheim Károly, Hauser Arnold, Antal Frigyes, Tolnai Károly) későbbi külföldi szereplése révén nyert; hazai befolyását ezért ma sokan túlbecsülik. Az én számomra, mivel lényegében elmúlt gondolatvilágomhoz és működésemhez kapcsolódott, nem jelentett igazán lényegeset. Az akkor kialakulóban lévő új kérdések számára, arra, hogy hová megyünk?, hol a kivezető út? – itt már nem találhattam válaszra.

Az orosz forradalom és annak beinduló hazai visszhangja sejtette először a válasz körvonalait. Ha e válaszút itthon tárult elém, az még nem volt világnézetileg tudatos hazatérés, nem szükségszerű okozati következménye addigi fejlődésemnek. Tárgyilagosan, szellemileg tekintve: véletlen. (Hogy tisztán emberi fejlődésem szempontjából nem az volt, hanem segítség, igaz utat mutató sors, az mint élettény, kívül esik ezeken a fejtegetéseken.) De ha itthon tartózkodásom a forradalmak előtt és alatt közvetlen eredetében véletlenszerű volt is, egészen új kapcsolatokat teremtett életem számára, amelyek évtizedek belső küzdelmeiben tudatosodva, egészen új magatartást teremtettek bennem. Persze itt – főleg eleinte – nem közvetlenül irodalmi tevékenységemről van szó, s ez, ugyancsak természetesen, nem is véletlen. Az én addigi viszonyom az irodalomhoz, egészen fel a filozófiáig végső fokon sohasem volt más, mint védekezés azon életformák embertorzító hatásaival szemben, amelyekbe születésem révén belekerültem, és amelyek

addig, amíg életviszonyaimat egyedül határozták meg, a maguk részéről minden elidegenedésforma esetleges leküzdése után azonnal új elidegenedett életformák problémái elé állítottak. (Nem véletlen, hogy Ibsen és Thomas Mann, akiknek írói munkásságát tudatosan ilyen harcok töltötték ki, voltak fiatalkori életérzésemre a legnagyobb közvetlen hatással.)

Az októberi forradalommal beinduló magyar fejlődés egészen új típusú problémák elé állított, amelyek mind a rájuk, mind az őket képviselő emberekre irányuló magatartásomat teljes mértékben átalakították. Mint elméleti író, aki szemben állt az egész őt környező társadalommal – tegyük hozzá: anélkül hogy annak igaz mivoltát igazán át tudta volna tekinteni –, csak olyanokkal voltam képes egyáltalában együttműködésbe kerülni, akiknél ezek az érzelmi vagy gondolati „feleletek" a valóságra egészen közel állottak saját gondolatvilágomhoz is. Így világképemben, bármennyire az ember állt tartalmilag e világ középpontjában, mindig megvoltak az elvont embertelenség bizonyos elemei. Amikor a forradalmi forrongás idejében a társadalom valóban haladó elemei közeledni törekedtek egymáshoz – és ez megindult a radikális óvónőktől kezdve egészen Bartók zenei életet reformálni akaró törekvéséig –, a „közös nyelv", a barát és ellenség szétválása egészen új síkra tevődött át: természetesen gondolatilag is. Megoldani ezt a kérdést csak a valódi marxi módszer lett volna képes, különösen akkor előtérbe nyomuló lenini formájában. Ámde bármennyire kezdők voltunk akkor valamennyien az új gondolati formák elsajátításában (magamat itt természetesen teljes mértékben beleszámítom a „kezdők" tömegébe), a gyakorlat parancsoló szükségszerűségei mégis eleven kapcsolatokat és szenvedélyes elutasításokat váltottak ki. Sokszor volt olyannak igaza, aki azt csak dadogva tudta kifejezni, és a gyakorlatban sokszor tévútra ment a formailag legügyesebb megfogalmazási kísérlet. A magyar proletárdiktatúra kultúrpolitikája első összefogási kísérlete volt az igazán haladni akaró, a valódi megújhodásra törő elemeknek a magyar társadalomban.

Ma úgy látom, itt nyilvánul meg a legpéldaadóbban a proletárdiktatúra kulturális jelentősége, erősebben és maradandóbban még az olyan intézkedéseinél is, amelyek közvetlenül kihatottak a fel-

szabadulás utáni fejlődésre. Ha abban a szerepben, amelyet a körülmények alakulása itt nekem juttatott, gyakorlati életvitelem fordulópontját látom, úgy ezzel távolról sem akarom állítani, hogy az, amivel akkor hozzájárultam az ilyen irányzatok megvalósításához, tudatos elméleti belátás következményeinek levonása lett volna. Ellenkezőleg. Nagyon jól tudom, milyen kevéssé ismertük és értettük akkoriban Marxot, milyen kevés hatással volt Lenin elmélete még azokra is, akik mint volt hadifoglyok cselekvően részt vettek az orosz forradalomban. Ami engem személyesen illet, elenyészően keveset ismertem akkor Lenin műveiből, és ha általános világnézeti kérdésekben útban is voltam Hegeltől Marx felé, ez akkor még csak úgy nyilvánult meg, hogy, bár egymás ellen küzdve, egyszerre és egymás mellett élt bennem a hegeli tanok belső átalakításának törekvése és a forradalmi marxizmus felé való útnak indulás. Mégpedig úgy, hogy mind a kettő kiélezett formában, egymás mellett irányította gondolkodásomat. Mondhatnám: idealizmusom sohasem nyilvánult meg olyan szenvedélyes kizárólagossággal, mint ebben az átmeneti időben, amikor legfőbb tudatos törekvésem annak túlhaladására irányult. Ezt a feloldhatatlan ellentmondásosságot helytelen volna utólag szépítgetni vagy elkenni. Erre annál kevésbé volna ok, mivel azt hiszem, ha más formák közt is, másokban is elevenen éltek ilyenfajta ellentétek, s – hamis tudattal bár – sokszor még pozitív szerepet is játszottak a haladó elemek demokratikusan szocialista irányba törő együttműködésében, például a népbiztosság tevékenységében, amelyről éppen most beszéltünk. (Ami engem személyesen illet, az V. hadosztályban politikai megbízottként átélt idő más, egyszerűbb, a mindennapi élethez közelebbi formák között, ugyanilyen irányban hatott rám.)

A bécsi emigráció idejét az én életemben legelsősorban a marxizmus elsajátítása, a Lenin életművével kezdődő elmélyültebb foglalkozás töltötte ki. Ez csak nagyon lassan lépésről, lépésre segített ahhoz, hogy gondolatilag úrrá legyek materializmus és idealizmus bennem együtt élő, de objektíve egymással ellentétes kettősségén, hogy eljussak a következetes marxista–materialista világnézetig. Csak a bécsi emigráció után, első hosszabb moszkvai tartózkodásom idejéről mondhatom el, hogy eljutottam a kérdések helyes fel-

tevésének kezdetéhez. Mindazonáltal a magyar forradalmi esztendő gondolati kettősségét hamarosan egy ráépülő, új kettősség szorította háttérbe. Mint a legtöbb ember, akit az 1917-es események vittek bele a forradalmi mozgalomba, én is mélyen meg voltam arról győződve, hogy rövidesen forradalmi úton szocializmus váltja fel az európai kapitalizmust. Ez a szektás fanatizmus még nem ismerte a későbbi fejlődési szakaszok bürokratikus megmerevedéseit, lehetne mondani: messianisztikus szektásság volt, mely rendületlenül hitt minden kudarc, minden visszaesés ellenére a világ gyors, gyökeres újjászületésében. A marxizmus kezdődő elsajátításának ez a megjelenési formája uralta éveken át felfogásomat a világ nemzetközi fejlődéséről. Most már sajátos tény, de tény, hogy ez a felfogásom a magyar illegális mozgalom konkrét problémái következtében vált egy új ellentmondásos kettősség egyik tagjává. A magyar frakcióharc kitörését az a taktikainak látszó ellentét váltotta ki, hogy Kun Béla szerint az illegális párt tagjainak meg kellett volna tagadniuk a szakszervezeti járulékkal együtt befizetendő szociáldemokrata pártadó beszolgáltatását. Landler Jenő ezt elvetette: ez a magatartás szerinte lehetetlenné tette volna a szakszervezetekben és a szociáldemokrata pártszervezetekben szükséges illegális munkát. A magam részéről rögtön magamévá tettem Landler felfogásának gyakorlati taktikai helyességét, anélkül azonban, hogy ez az elismerés nemzetközi vonalon megszüntette volna messianisztikus szektásságomat. A fent vázolt kettősség például 1921-ben úgy nyilvánult meg, hogy nemzetközi vonalon híve, sőt elméleti igazolója lettem az úgynevezett márciusi akciónak,[7] míg a magyarkérdésben Landler álláspontját védelmeztem Kun Béla ellen. Mint köztudomású, *Geschichte und Klassenbewusstsein* című munkám (1923) még messzemenően ezt a messianisztikus szektásságot fejezi ki az általános marxista elmélet síkján.

A magyar illegális mozgalom fejlődése tette bennem tudatossá az ellentét ellentmondásos voltát. Amikor az illegális munka eredményei lehetővé tették a legális fedőpárt, az MSZMP megalapítását, Landler a párt stratégiai jelszavának a köztársaság követelését állapította meg. Felejthetetlen marad számomra ennek megokolása. Ha, úgymond Landler, a szocializmust tesszük stratégiai

jelszóvá, nincs az a peyerista, aki – legalább szavakban – ne fejezhetné ki egyetértését; a köztársaságért való harc jelszavát ellenben csak a valódi átalakulást igazán óhajtók fogják magukévá tenni. Tehát ha a munkásság differenciálódását, a forradalmi elemek ideológiai és szervezeti tömörítését valóban el akarjuk érni, az csak ezen az úton lehetséges. Az itt nyert belátás mély hatással volt egész későbbi gondolati fejlődésemre. Már a frakcióharc kezdetén az illegális munka lassú, türelmet és kitartást igénylő módszerét választottam a szektásság „drámai" látványosságaival szemben. Most beláttam, hogy a valódi forradalmi cselekvés szempontjából a köztársaság felszínre mérsékeltebb jelszava radikálisabb, forradalmibb lehet az adott körülmények között a proletárdiktatúráénál, mely ebben az összefüggésben könnyen elvont és üres jelszó maradhat. Módszertanilag ez oda vezetett, hogy elmélet és gyakorlat e valóságos egységét mindinkább elkezdtem elvontabb elméleti kérdésekre is alkalmazni, hogy onnan út nyíljék a valóság igazi megértéséhez és átalakítási kísérleteihez. Landler már meghalt, amikor a KMP II. kongresszusa előkészítésére az ún. *Blum-tézisek*-et fogalmaztam. Kiindulási pontjuk az volt, hogy a pártnak nem lehet egyszerre két stratégiája, legalitásban a köztársaság, illegalitásban a proletárdiktatúra. A megoldást abban kerestem, hogy a magyar osztályhelyzet helyes mérlegelése mellett forradalmi válság bekövetkezése esetén a kivezető út csak az lehet, amit Lenin a munkásság és a parasztság demokratikus diktatúrájának nevezett.

Nem itt a helye a perspektíva elméleti taglalásának. Nekem magamnak nagyon kétkedő véleményem van a *Blum-tézisek* objektív értékéről, mint a munkásmozgalom elméleti dokumentumáról. Főleg mivel taktikai okokból, hogy a főkérdésben könnyebben tudjam érvényesíteni lényeges elképzeléseimet, más helyeken igen sok engedményt tettem az akkori politikai előítéleteknek. Mindennek ellenére egyrészt történelmi tény, hogy a *Blum-tézisek* általános perspektíváját a magyar fejlődés igazolta, másrészt az, hogy mégiscsak én voltam az egyetlen, aki ezt a fejlődést előre látta. Annál inkább tudom, milyen nagy volt e tézisek jelentősége saját fejlődésem számára: itt nőtt ki nálam először általános, sőt tovább általánosítható elmélet a közvetlen valóság helyes megfigyeléséből,

itt lettem először olyan ideológus, aki magából a valóságból – mégpedig a magyar valóságból – vezeti le perspektíváit.

A *Blum-tézisek* véget vetettek politikai pályafutásomnak, hosszú évekre eltávolítottak a magyar párttól.[8] Ugyanakkor azonban e válság közvetlen következményeképp újra beindult elméleti és kritikai esztétikai tevékenységem. Német és orosz vonalon aktív részt vállalhattam az irodalmi szektásság elleni harcban, megkezdhettem a szocialista realizmus elméleti megalapozását, szakadatlan (persze leplezett) ellenzékiségben az akkor uralkodó Sztálin–Zsdanov-féle felfogással. Így jutottam el a Komintern VII. kongresszusáig, mely első nagy nyilvános összefoglalását adta a népfrontpolitikának, és nekem ugyanakkor újra kinyitotta az ajtót a magyar pártba. Amikor e kongresszus után megjelent a magyar népfront lapja, az *Új Hang*, annak kezdettől fogva buzgó munkatársa lettem, ezúttal, éveken át tartó szétválás után, újból együttműködésben Révai Józseffel. Itt foglalkoztam először, amióta marxistává lettem, Adyval és a *Jónás könyvé*-nek Babitsával. Itt kíséreltem meg az urbánusok és a népiesek hamis ellentétét egy igazi magyar demokratikus népfront nézőpontjából bírálatnak alávetni. Mint marxista-kommunista írtam ezeket a tanulmányokat, de a marxizmus és a polgári ideológia sohasem állott e bírálatok középpontjában, hanem az egységes magyar népi ellenállás a Horthy-rezsim ellen. Ez szakítást jelentett a magyar kommunisták kritikai gyakorlatával, amelyben a bírálat a marxizmushoz mérte az otthon megnyilvánuló ideológiai állásfoglalásokat. Az urbánusok bírálata nálam abban csúcsosodik ki: milyen eltorzulásokat okoznak a forradalmi demokrácia magyar kialakulásában olyan liberális előítéletek, mint például a radikális földreform bírálata a nagybirtok zavartalan kapitalista fejlődése szempontjából. Míg itt liberalizmus és demokrácia, nem pedig szocializmus és demokrácia ellentétéről van szó, addig Révai is és én is a népiesek spontán plebejus demokratizmusát mindig elismertük és támogattuk, csak azt vetettük szemükre, hogy ezt a helyes elképzelést gyakran következetlenül (és így a népellenes reakciónak engedményeket téve) képviselik. De én például egy fontos polémiában Tolsztojon (és nem Marxon) mérve ideológiájukat, mutattam rá e következetlenségekre és veszélyes voltukra a magyar demokratikus fejlődés

szempontjából. S ezzel írásaim most már beletorkollnak a magyar irodalom legjobb hagyományaiba. Mert Csokonai és Petőfi, Ady és József Attila a népből kinövő, annak saját sorsát megteremteni akaró aktivitásból indulnak ki. És ha a magyar irodalomtörténet és kritika – eltekintve olyan kivételektől, mint egykor Erdélyi János volt, mint később Ady, mint a Horthy-korszakban Bálint György – nemigen járta ezt az utat, az sem e kérdésfeltevés helyességét, sem annak a magyar népéletből kinőtt voltát nem csökkentheti.

Belső fejlődésem ilyen gyökeres átalakulása következtében 1945-ös hazatérésem már semmiképpen sem hasonlít ahhoz a véletlenhez, amelynek következtében a 18-as forradalom itthon talált. Ellenkezőleg, teljesen tudatos választás volt a hazatérés javára a német nyelvterület konkrét ajánlatával szemben.[9] Hazatérésem után szerencsés körülmények lehetővé tették számomra ennek a népfrontvonalnak továbbvitelét. Rákosiék észrevették, hogy a szociáldemokráciával való versenyfutásban ez a kritikai irányzat alkalmas arra, hogy az értelmiség legnagyobb és legjobb részét a kommunista párthoz hozza közelebb. Ezért a két párt egyesüléséig ellentmondás nélkül eltűrték kritikai működésemet. Még ha a közvetlen demokráciáért léptem is fel, még ha a pártos költőt partizánnak neveztem is, még ha a kultúra kommunista irányítását tisztán ideológiainak nyilvánítottam is, kizárva bármilyen adminisztratív beavatkozást, még ha ki is emeltem, hogy a marxizmust elvileg a világnézetek Himalájájának is tekintem, de akkor sem ismerem el, hogy az ott ugráló nyulacska nagyobb állat lenne a síkság elefántjánál[10] stb. stb., nem hangzott el ellenem semmiféle hivatalos bírálat. Csak miután a két munkáspárt egyesült, miután beindult a Rajk-per s annak folytatásai, szabadították rám Rákosiék Rudas László úgynevezett bírálatát.[11]

A *Blum-tézisek* után nem voltam többé vezető politikus. Ideológussá lettem, de akkori meggyőződésem szerint ezt a szerepet csak mint pártideológus tölthettem be (persze sem a felszabadulás előtt, sem azután nem voltam soha vezető funkcionárius). A Rudas-vita meggyőzött arról, hogy erről is le kell mondanom, és azóta kizárólag mint saját nevemben beszélő ideológus igyekszem a kommunizmus ügyét szolgálni. Az utolsó két évtized magyar irodalmára

vonatkozó írásaim ilyen körülmények között jöttek létre. Ha ezt az egész fejlődési szakaszt ideológiailag jellemezni igyekszem, ki kell emelnem, hogy Ady mellett mind erősebb hatást gyakorolt rám Bartók művészetének plebejus demokratizmusa *(Cantata profana)*. Persze hamis képet adnék tevékenységem egészéről, annak a magyar problémákra irányuló részéről is, ha úgy tüntetném fel a helyzetet, mintha most már a magyar irodalmi és kulturális tematika uralkodnék egész működésemben. Nem. Az *Új Hang* idején írtam könyvemet a fiatal Hegelről, a felszabadulás után jött létre *Az ész trónfosztása, A különösség*, később *Az esztétikum sajátossága*, és most készülőben van egy kísérletem a társadalmi lét filozófiai mivoltának megfogalmazására. Ideológiai tevékenységem súlypontját tehát egész idő alatt általános filozófiai problémák teszik ki. Ezeknek természetszerűleg túl kell mutatniok a magyar valóságon. Filozófiát (természetesen az esztétikát is beleértve) a legnagyobb világtörténeti nép fia sem gondolhat végig pusztán saját nemzeti tapasztalatai alapján. Amiről itt beszéltem, az e nemzetközi tapasztalatszerzésnek egy – persze nem kis fontosságú – mozzanata volt. Elég, ha arra emlékeztetek, hogy Révai a Rudas-vitában nyíltan szememre vetette, hogy felfogásom az irodalomról, a szocialista realizmusról a *Blum-tézisek*-ből ered.[12]

Az itt felvetített önéletrajzi vázlat tehát végső fokon mégis egész munkásságomnak társadalmi-emberi alapjait kísérli megvilágítani. Ez azonban nem zárja ki azt, hogy összefejlődésem fővonala pusztán a létrejött munkák összefüggésében önmagában érthetőbb képet ad, mint magyar témákról közzétett – nagyrészt alkalmi jellegű – írásaim külön-külön tehették. Ezért tartottam szükségesnek ezt a fejlődési vonalat itt, ennek a cikkgyűjteménynek előszavaként közzétenni. És kérnem kell az olvasó megértését azt illetőleg, hogy ez az előszó viszonylag kevéssé tér ki az itt közölt egyes dolgozatok irodalmi kérdéseire. Ez a tartózkodás nem pusztán esetleges. Minden írásom jövendő hatását illetőleg tisztában vagyok azzal, hogy ez azon múlik, mennyire sikerült a jelen vagy a múlt gondolati ábrázolásában az eljövendő fejlődés alapvető problémáit, haladó tendenciáit legalább sejtésszerűen megragadni és kifejezésre juttatni. Ez a fenntartás fokozott érvényben érvényes az itt közzétett írásokra, amelyekben és amelyek összefüggésében sok-

kal kisebb megalapozottsággal, sokkal kevésbé konkrétan jutnak kifejezésre az objektív fejlődés fő irányai, tartalmai és formái. A magyar irodalmi és társadalmi közvélemény fog afelett dönteni, mit jelentenek a magyar kultúra számára az itt közölt egyes írások és azoknak összefüggései. Természetesen én vagyok utolsósorban illetékes arra, hogy ebben a kérdésben bármiképpen is állást foglaljak. Csak azt remélem, hogy jelen írásaim társadalmi és emberi gyökereinek felfedése talán némi segítséget nyújt az olvasónak abban, hogy megalapozott és igazságos állásfoglalást alakítson ki magában ezekről a kérdésekről. Tehát azt illetőleg is, van-e jelentősége és ha van, mennyiben van annak, hogy Pethes Imre és Ady Endre, Landler Jenő és Bartók Béla egy fiatalabb kortársa az ő alakjaik árnyékában, az ő személyüktől és tevékenységüktől ihletve, miként foglalt állást a magyar élet és benne a magyar irodalom néhány jelentős kérdésében.

Ami az itt közölt szövegeket illeti, azok minden lényeges tekintetben változtatás nélkül jelennek meg. Csupán olyan megjegyzéseket, célzásokat stb. töröltem, amelyeknek pusztán napi, gyakran múló polemikus jelentőségük volt, amelyeknek változatlan közlése csak zavarhatná a mai olvasót.

1969

UTÓSZÓ
AZ ESSZÉK A REALIZMUSRÓL C. KÖTETHEZ

Azok a cikkek, amelyek itt megjelennek,[1] a maguk idején mintegy előjátékai voltak a realizmus problémáit illető konkrétabb tanulmányaimnak. E cikkek java része azért íródott, hogy megfelelő orientációt adjon a realizmus helyes felfogásáért vívott harcomnak, s fenntarthatóan megindokolja pozitívan vagy negatívan értékelő állásfoglalásaimat egyes jelenségekkel kapcsolatban. A tanulmányok két fajtája közötti határ már csak ebből a szempontból is határozatlan.

Még határozottabban szembeötlő ez a jelleg akkor, ha a cikkeket teljes szellemi fejlődésemmel összefüggésben nézzük. Talán másoknak is feltűnt, hogy fejlődésem premarxista szakaszában az irodalomkritika és az esztétika állottak elméleti törekvéseim középpontjában; az e területeken kifejtett tevékenységem a marxizmushoz való ámenet idején azonban jó tíz esztendőre szinte teljesen háttérbe szorult. Ennek oka nemcsak politikai tevékenységem volt, mely kevés szabad időt hagyott. Sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy belső szellemi harcom az igazi marxizmusért háttérbe szorította az ilyen jellegű kérdéseket.

Nem véletlen tehát, hogy elméleti érdeklődésem egészen röviddel azután, hogy újabb Marx-tanulmányaim – elsősorban a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* tanulmányozása – révén felismerhettem a *Történelem és osztálytudat* hibás mozzanatait, ismét esztétikai problémák felé fordult. Ezeknél a következő kérdés került a középpontba: univerzális filozófia lévén lehetetlen, hogy a marxizmus egyszerűen korábbi szellemi eredményekből vegye át a művészettel kapcsolatos elméleti nézeteit, hogy azokat legfeljebb némi „szociológiai" pontosítással egészítse ki (ahogyan még olyan teoretikusok is tették, mint Plehanov és Mehring). Ezek a nézeteim, M. Lifsiccel együttműködve, 1930 táján alakultak ki. Első írásom

e téren – mely e sorozat 10. kötetében található – azzal a vitával foglalkozott, melyet Marx és Engels folytatott Lassalle-lal, annak Sickingen-drámájáról.[2]

1931-ben elhagytam a Szovjetuniót, s ideiglenesen Németországban telepedtem le. Új nézeteim itt összekapcsolódtak a kultúra aktuális-gyakorlati problémáival, a kialakuló proletár-forradalmi irodalom kérdéseivel. Míg a hivatalos elmélet a művek elvont tárgyának „ideológiai" (vagyis közvetlenül politikai) „helyességére" korlátozódott, és esztétikai megítélésükkor – ha ugyan sor került rá – a polgári irodalomelmélet és -kritika mércéjét használta, én magam azon voltam, hogy ezen a téren próbáljam ki új nézeteimet a marxi esztétikáról.

Eleinte két, egymással szorosan összefonódó kérdéskomplexumon volt a hangsúly. A marxizmus megerősítette bennem azt a régi tendenciámat, hogy ne tekintsem a naturalizmust a realizmus indokolt válfajának, hanem a valóság esztétikailag a realizmussal ellentétes, tőle elvileg eltérő, elvi alapokon bírálandó ábrázolásmódjának. E kritikai beállítódás igen hamar kiszélesedett és elmélyült, amennyiben a modern formalista irányzatokban (akkoriban elsősorban az expresszionizmusban és az „új tárgyiasságban") a szó esztétikai értelmében vett naturalista tendenciákat láttam. Valami kétfrontos harc keletkezett ezáltal: a tipikusnak a marxizmus által újonnan bevezetett fogalmát értékmérőként lehetett mindkét, látszólag szemben álló irányzat ellen felmutatni. A kritikusi gyakorlatban azáltal is erősödött ez a kettős küzdelem, hogy a két, általam visszautasított irodalmi irányzat valójában javarészt ellentétes társadalmi alapokon nyugodott: az egyértelmű naturalizmus a proletár spontaneitáson, az új formalizmus különböző változatai a baloldali polgári nézeteken. A tipikus esztétikai kihangsúlyozása ezáltal politikai-ideológiai jelentőséget is nyert.

Miután Hitler magához ragadta a hatalmat, visszatértem a Szovjetunióba, és munkatársa lettem az *Internationale Literatur*nak és – pontosabban: mindenekelőtt – az orosz nyelvű *Lityeraturnij Krityik*-nek. E munkásságom során elmélyült és kiszélesedett bennem mindkét tendencia. A tipikus esztétikai problémája egyre inkább – esztétikai vonatkozásaiban is – általános-társadalmi jellegűvé lett. Ha itt a társadalmiról mint elvről beszélek,

akkor ez persze – szocialista kortársaim többségével ellentétben – nem közvetlen politizálást jelent, s még kevésbé a napi politikai eseményekhez való állásfoglalás kényszerét. Ellenkezőleg: a költői tartalom kezdődő differenciálását jelenti aszerint, hogy a csak partikuláris vagy a partikulárison túllépő ember ((típus) megformálását tűzi-e ki célul.

Olyan tendencia bontakozik itt ki, melynek kezdetei visszanyúlnak a harmincas évekre, ám csak lényegesen később bontakoztak ki igazán. Amikor az *Esztétika* előtt írt, a különösség kategóriájáról szóló könyvemben – mely szintén szoros kapcsolatban áll a tipikus problémájával – az emberiség emlékezeteként határozom meg, akkor nagyon is világosan megmutatkozik az esztétikai kategóriák konkretizálásának összefüggése azokkal a próbálkozásaimmal, hogy tisztázzam a társadalmi lét ontológiája által felvetett problémákat. Meggyőződésem, hogy ezek a tendenciák megegyeznek Marx, Engels és Lenin azon törekvéseivel, hogy társadalmi-történelmi alapokat adjanak az esztétikának. Marx valódi módszerének interpretálójaként úgy látom, hogy felfogásom az évek során egyre határozottabb igazolást nyert. Az egyes irodalmi jelenségek ellentmondásos értékelése – mely ellentmondásokat sohasem tagadtam – a legszorosabban összefüggenek ezzel a próbálkozással: azzal, hogy igyekszem a marxi módszert elsajátítani és a jelenkor nyelvezetén megfogalmazni – bár természetesen nem egyszerűen mechanikus következményei ebbéli igyekezetemnek. Mindazok a kritikai fenntartások azonban, melyek az ilyen felismerésekből támadhatnak, nem változtatják meg lényegbevágóan e fejlődésmenet általános irányvonalát.

1970

GOETHE PÉLDÁJA

Tisztelt polgármester úr,
tisztelt Fetscher professzor, tisztelt jelenlevők!
Ha itt szólni szeretnék, úgy az első, ami feltétlenül elmondandóként kikívánkozik belőlem: az a mindig központi fontosságú bensőséges kapcsolat, amely engem, munkámat, a világhoz való viszonyomat Goethéhez, életművéhez, életviteléhez és világnézetéhez kötött. A köszönetet, melyet e rendkívül megtisztelő kitüntetésért most valamiképpen megfelelő formában igyekszem kifejezni, számomra sokszorosan fontossá teszi az, hogy éppen a Goethe-díjról van szó.

Remélem meg fognak érteni és el fogják nézni nekem, hogy autobiografikusan, régen elmúlt ifjúságomra való visszaemlékezésekkel kezdem. 1907-ben, tehát több mint 60 évvel ezelőtt tettem közzé első komolyan vehető tanulmányomat. Tematikusan közvetlenül Novalis-szal foglalkozott,[1] minthogy azonban ez írás központi tartalma Novalis életfilozófiája volt, már abban mondhatni főként Goethéről van szó – mint aki ezekben az időkben az igaz emberi lét mértéke volt. És bízvást mondhatom, hogy a goethe-i életvitellel és világfelfogással való szembenézés gondolkodásomban és alkotói tevékenységemben soha nem veszítette el e központi helyet. Legyen elég ebben az összefüggésben következő könyvemre, a *Die Theorie des Romans*-ra utalni. S nyugodtan mondhatom, hogy Goethe e tekintetben szellemi fejlődésemben továbbra is központi helyet foglalt el. Fetscher professzor joggal emlékeztetett arra, hogy amikor 1949-ben a Sorbonne-on egy előadást tartottam, annak témája az az összefüggés volt, mely Goethe *Faust*-ja és a hegeli *Szellem fenomenológiá*-ja között fennáll.[2]

Így hát azt mondhatom, hogy e magas kitüntetés elfogadására műveim alapján morálisan annyiban feljogosítva érzem magam,

amennyiben a jelen, a múlt és a jövő társadalmi valóságával való elméleti számvetésemnek mindig központi kérdését alkotta Goethe életművének intenzív vizsgálata.

Természetesen ez a hosszú idő, a társadalmi átmeneteknek ilyen, szellemi válságokban is gazdag ideje, bennem is kiváltott alapvető változásokat a korral és a világgal kapcsolatos állásfoglalásaimban. A legfontosabb: több mint fél évszázada marxista lettem, s innen az a kérdés adódik, hogy mi lehet a viszonya egy marxistának a goethe-i életműhöz?

Távol áll tőlem, hogy itt filológiai kérdésekbe bocsátkozzam. Akit ilyesmi érdekel, az utánanézhet Marx vejének, Lafargue-nak és – persze sok tekintetben problematikus – tanítványának, Wilhelm Liebknechtnek visszaemlékezéseiben.[3] Azt találja majd, hogy a nagyon jól ismert Goethével való foglalkozás Marx szellemi életének állandó alkotóeleme volt.

Amennyiben – ahogyan az filológiailag többnyire történni szokott – a közvetlenül feltűnő, a közvetlenségükben ható motívumokat állítják előtérbe, úgy nagyon is könnyű Goethét mint az úgynevezett „organikus" fejlődések állítólag egyoldalú dicsőítőjét minden átmenetet kizárva, az ellentéteket hangsúlyozva, a „mindenáron" forradalmárral, nevezetesen Marx-szal szembeállítani. Ilyenkor viszont pusztán az derül ki, hogy az efféle interpretációk sokkal inkább illenek Börne – természetesen hosszú ideig befolyásos – Goethe-interpretációjához, mint Goethe valódi világtörténelmi arculatához. E kép meghamisító egyoldalúságát nem szünteti meg az, hogy jelentős személyiségek is, mint a mi Petőfink, ezen a szellemi úton jártak.

Ilyen nagy ellentéteknél a lényeges tartalom könnyen észrevétlenné halványulhat – holott az valójában egyáltalán nem rejtett. A német nép öntudatra ébredő szellemi élővédjének reakciójában – már Goethe előtt – hatott az a tendencia, hogy a felvilágosodás, és később a nagy forradalom szellemi harcaiból azt emeljék ki, amiben – nem mindig egészen megfelelő tudatossággal – az emberi nembeliség új korszaka látszott feltűnni.

E francia fejlődés halhatatlan érdeme marad, hogy pontosan mivel ideológiailag előkészíteni és később megvalósítani segített egy valóságos forradalmat, éles önkritikával mindig újra leleplez-

te az akkoriban még éppen keletkező, s mind tisztábbá váló nembeliségnek még az újonnan kialakuló problematikáját is. Elegendő, ha Diderot Rameau-dialógusára emlékeztetünk, melyet Goethe, nem véletlenül, még kéziratos állapotban lefordított, és ami éppoly kevéssé véletlen: ez az egyetlen szépirodalmi mű, mellyel Hegel *Fenomenológiá*-jában feltétlenül szükségesnek látta részletesen foglalkozni. De ebben az összefüggésben ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Lessing *Nathan*-ját – anélkül, hogy Diderot művét ismerte volna – abban a perspektívában foglalta össze, hogy e fejlődési szakasz oly eredeti és mély negatív dialektikája számára pozitív megoldást is nyújtson, természetesen nem egy reális-történelmi aktualitás, de legalább az emberi nem világtörténelmének talaján.

A mélyen a „német nyomorúságba" süllyedt német nép ugyan nem volt képes arra, hogy mint politikai, valóságosan mozgósító szellemi erő a felvilágosodást gyakorlatban kövesse, sem arra, hogy később a nagy forradalomhoz csatlakozzék. Ezzel szemben intellektuális elővédje érdeklődésének középpontjában az a probléma állt, hogy a felvilágosodás és a forradalom világtörténelmi novumait, ezek legdöntőbb lehetőségeit mind költőileg, mind gondolatilag organikusan beépítse egy tudatosan, történelmileg létrejött nembeliség világképébe. Ez egyrészt e tendenciák konkretizálását, egy individuális, már nem transzcendens világképbe való rögzítését jelenti, másrészt, annak következtében, hogy ezek az események nagy történelmi megrázkódtatást idéztek elő, historizálását jelenti annak, amit korábban pusztán az ész elvont követelményeként tudtak a feudális élet mindennapjaival szembeszegezni.

Ezek a szükségképpen nagyon lerövidített megjegyzések egy ilyen fontos és kiterjedt komplexum átfogó ábrázolására még legvázlatosabban sem törekedhetnek. Hiszen az egész német történetfilozófia Herdertől Hegelig, Goethe és nagy kortársai egész természetfilozófiája ebben az irányban munkálkodott. Nyilvánvalóan vulgarizáló meghamisítás lenne, ha nem látnánk, hogy Goethe – bizonyos mértékig Darwin nagy előfutáraként – milyen sokban járult hozzá ahhoz, hogy az embernek a természetből való eredetét, hogy annak a transzcendenciával feloldhatatlanul összekapcsoló-

dott absztrakt statikáját meg lehessen haladni és egy történelmi fejlődésnek mint az ember emberré válása genezisének problematikájára lehessen konkretizálni.

Az itt végbement nagy metodológiai változások azonban szerencsére az egyes jelentős, Goethe által kifejezett változásokban is szemléletesen kimutathatók. Gondoljunk Spinoza vitán felül forradalmasító etikai tanaira az „amor dei intellectualis" követelményéről. Megsemmisítő módon üzentek itt hadat a régi transzcendens tanoknak, annak, hogy az emberi etika egy istenség részéről jövő jutalomra vagy büntetésre vonatkoztatott, végső soron egy földi, nembelivé váló emberi praxis érdekében, mely jutalmat és büntetést immár nemlétezőkként tol félre, hogy e praxis emberi (nembeli) tartalmában ismerje föl önértékének egyedüli reális kritériumát. Spinoza hatása Goethére jólismert, éppúgy, mint a példa, mely szolgáljon illusztrációként. Arra a változatra gondolunk, melyet erről Goethe – átlagos-polgári szempontból egyáltalán nem különösen erényes – Philine-jének szájába ad: „És ha szeretlek, mi közöd hozzá?"[4]

Sokkal többről van itt szó, mint ami első pillantásra látható. A poliszkultúra válságosra forduló problematikáját annak idején a bölcs példamutatásával és a rosszra forduló valóság ellen irányuló ataraxiájával állították etikailag szembe. Már a kereszténység kezdő lépései felmutatják azt a tendenciát, hogy ezt egy demokratizáló értelemben általánosítsák, minden ember számára kötelességgé tegyék, aminek természetesen az államegyházban tökéletes etikai karikatúrává kellett korcsosulnia. Csak a nagy szellemi-morális átalakulás, a társadalom mind tisztábban társadalmivá válása, az individualitás keletkezése, ami Marx szerint a társadalom tagjainak a társadalomhoz való, a természeti maradványokat lehántó és ily módon végképp véletlenné váló viszonyaiból fakad, csak ez tette a fejlődés általános szükségletévé, hogy a bölcs ataraxiáját ne pusztán társadalmi általánossággá szélesítsék, hanem eredetileg inkább kontemplatív jellegét az emberi praxisnak, a maga nembeliségében alapjává tegyék. Konkrétan kifejezve: a cselekvés közvetlenül adott dilemmája a polgári társadalomban, a közvetlen (és ezért absztrakt) egoizmus és a merőben posztulatív (és ezért ugyancsak absztrakt) altruizmus közötti választás dilem-

mája társadalmilag konkrétan érvénytelenné válik. Csak az az ember, aki cselekvéseiben – még saját partikularitása ellenére is – magát mint nembeli lényt törekszik megvalósítani, csak ő lehet etikai indíttatást énjének legbensőbb belsejében anélkül, hogy magát absztrakt-konvencionális normáknak kellene alávetnie, csak ő közeledhet, ily módon saját nembelisége felé. Erre, bár kétségtelenül még absztrakt-általános módon, már Spinoza törekedett. Ez nyert konkrét-gyakorlati, belső-etikai és – végső soron – társadalmi-nembeli formát Philine alakjában és kijelentésében.

Ne becsüljük le e beállítottság jelentőségét Goethe személyisége és megnyilatkozásai számára. A *Faust* első részének befejezése idején Riemannak így nyilatkozott: „Nincsenek individuumok. Minden individuum egyben genera: nevezetesen ez az individuum vagy az, amelyiket akarod, egy egész nem képviselője." És évtizedekkel később egyik utolsó beszélgetésében (1832-ben) a nembeliségnek eme problémáját saját alkotására vonatkoztatva szemléli. Azt mondja: „Alapjában véve azonban mindnyájan kollektív lények vagyunk, bárhogyan viselkedjünk is. Mert milyen kevés belőlünk az, amit a legtisztább értelemben a saját tulajdonunknak nevezünk! Mindnyájunknak befogadnunk és tanulnunk kell, mind azoktól, akik előttünk voltak, mind azoktól, akik velünk vannak. Még a legnagyobb zseni sem jutna messzire, ha mindent saját benső világának akarna köszönni. Ezt azonban sok nagyon jó ember nem érti meg és egy fél életen keresztül sötétben botorkálnak az eredetiségről szőtt álmaikkal." S folytatja anélkül, hogy akár csak a legcsekélyebb álszerénységet is feltörni engedné saját teljesítményét illetően: „De mi volt nekem más, ha becsületesek akarunk lenni, ami voltaképpen az enyém volt, mint az a képesség és hajlam, hogy lássak és halljak, megkülönböztessek és válasszak és a látottat és hallottat némi szellemmel keltsem életre és némi ügyességgel adjam vissza. Művemet semmiképpen sem egyedül saját bölcsességemnek köszönöm, hanem rajtam kívüli dolgok és személyek czreinek, akik az anyagot nyújtották hozzá." S az ilyenfajta viselkedéssel kapcsolatos állásfoglalását így összegezi: „Alapjában véve minden balgaság; az is, ha valaki valamit önmagából vesz, az is, ha másoktól szerzi; az is, ha valaki önmagán keresztül hat, s az is, ha másokon keresztül . . ."[5]

Ez tehát az öreg Goethe összefoglaló visszatekintése saját életvitelének elveire. És éppen ebben a látszólagos meghasonlottságban, mely egyrészt mint mélyen megalapozott szkepszis nyilvánul meg minden úgynevezett eredetiséggel szemben, ami állítólag az ember személyiségét jelenti, másrészt pedig abban a felismerésben nyilvánul meg, hogy csak a nembeliség szolgálhat biztos vezérfonallal azon döntéseink számára, melyeken keresztül belső világunkat alkotóvá – és ebben az értelemben az igaz emberi élet számára nélkülözhetetlenné – tehetjük; ez a meghasonlottság határozza meg Goethe minden jelentős munkájának emberképét, hiszen azok végső világteremtő elve az életnek erre a kérdésfeltevésére alapozódik.

Így van ez a *Faust*-ban is. Gondoljunk csak a Mefisztóval való egyezségre, hogy egy egészen általánosan ismert motívumot ragadjak ki. Magát az egyezséget még a fiatal, az egyéni-emberi beteljesedését kereső Faust kötötte. Goethe erről azt mondatja vele:

„Ha mézesmázas szód megejthet,
s tetszelgek ön-nagyságomon,
vagy odavetsz vak élvezetnek,
az legyen utolsó napom!"
(Jékely Zoltán fordítása)

A következő „ne szállj tovább" értelme ehhez az életkörhöz kötött. Faust itt még messzemenően partikuláris emberként beszél, aki egy tisztán személyes (és ezért a partikularitástól de facto még nem elválasztható) beteljesedést keres, és ezért joggal minden önelégültséget mint elbukást kell magától elutasítania.

A „ne szállj tovább" szavai természetesen felhangzanak az utolsó monológban is. De az időközben átéltek a puszta partikularitást magában Faustban mindjobban elhalványították. Hogy a cselekvések, melyekben immár magát megvalósítani törekszik, mind társadalmibbá válnak, nem igényel kommentárt. Semmi véletlen nincs tehát abban, hogy amikor az utolsó monológban kell majd kifejeznie személyes beteljesedését, azt, hogy „ne szállj tovább", ez csak a következő körülmények között válhat valóságossá:

„szabadság, élet nem jár, csak azoknak,
kiknek naponta kell kivívniuk.
Így él le itt majd, a veszély ölén,
sok dolgos évet gyermek, férfi, vén.
Ha láthatnám a síkon át
e nyüzsgést, szabad nép szabad honát . . ."

És az életkörülményeknek ama forradalmasító megváltozásából, amely itt mint minden életbeli magatartás radikális megváltozása jelenik meg, következik mármost a „ne szállj tovább" értelmének határozott megváltozása. Ennek megfelelően tartalmazza most azt a formát, hogy

„. . . a pillanathoz esdve szólnék:
Oly szép vagy, ó, ne szállj tovább!"
(Kálnoky László fordítása)

Ezt az egész tényállást szemléletesen fejezi ki az immáron hozzáfűzött kis szócska[6] „esdve": többé nem a pusztán partikuláris én kívánja vagy éli át önmaga számára a beteljesedést, hanem az ember élt úgy, segített úgy bizonyos életformák keletkezésében, hogy nembelileg már jogosult az, hogy tartósságot ne csupán önmagának kívánjon, hanem éppen ezeknek az életformáknak (és csak ezeken belül önmagának). Nem erről volt szó a Mefisztóval történt egykori egyezségben. A tisztán személyes-partikuláris életöröm elutasításának semmi közössége sem volt az ember megvalósított nembeliségének igenlésével.

*

Néhányan, akik eddig nekem szentelték figyelmüket, most talán azt fogják mondani: mindez szép és jó lehet, esetleg még Goethe jellemzéseként is helyesnek bizonyul – mi köze van azonban mindennek Marxhoz?

Nos: azt soha nem állítottam, hogy Goethe a marxizmus előfutára vagy öntudatlan híve lett volna. Minden további nélkül evidens az, hogy azon aktuális ökonómiai és politikai problémáknak legnagyobb részével, melyek az embereket Marx hívévé szok-

ták tenni, még az általam itt vázolt Goethének sem lehetett semmilyen benső kapcsolata.

Marx azonban teoretikusa és harcosa ama „szabadság birodalmának" is, melyhez viszonyítva egész eddigi fejlődésünket csupán az emberiség előtörténetének tekintette. Ez a munkával kezdődött, azokkal a tudatos teleológiai tételezésekkel, melyek az emberiség újratermelési folyamatát minden más élőlényétől minőségileg elkülöníti. Marx a számunkra itt legfontosabb határmezsgyét is világosan megvonta, amennyiben a más élőlények néma nembeliségével az emberi nembeliséget mint már nem némát állította szembe.

Az emberiségnek az újratermelési folyamatban a környezetéhez való aktív alkalmazkodása – ellentétben a többi élőlény passzív alkalmazkodásával – tehát már az emberiség előtörténetében, már az ember önmagától való elidegenedésének korszakában megalapozta többé nem néma nembeliségünket. Mint mindig, a marxi történelemelméletben az anyagi önreprodukció, tehát a gazdasági önreprodukció képezi a gyakorlatilag alapvető létmeghatározást. Így tehát az előtörténetből az igazi történetbe való átmenet csak akkor léphet életbe, ha ez az újratermelési folyamat egy magasabb nembeliség bázisa lesz, egy olyan nembeliségé, mely a „szükségszerűség birodalma" fölé magát, mint a „szabadság birodalmához" tartozót képes emelni, miközben ama termelési folyamat alapként, de csak alapként továbbra is megőrzi elengedhetetlen szükségszerűségét. Ezen a ponton határozta meg Marx a szabadságot „emberi erőkifejtésként", „mely öncél". És ez itt azt jelenti Marx számára, hogy az emberi személyiség képes önmagából igazi nembeliséget kibontakoztatni.

Anélkül hogy ezt – az egész marxi történetfelfogás számára döntő – meghatározást itt közelebbről elemezhetnénk, észre kell vennünk, hogy Marx még az ilyen szélsőséges perspektívakérdésekben is szigorúan fenntartja radikális, metodológiai elutasítását mindenfajta utópizmussal szemben.

Ez természetesen elsősorban az ökonómiai alapra vonatkozik, melynek meghatározott, mennyiségi és minőségi színvonalat kell elérnie ahhoz, hogy többé ne az emberi aktivitás fő területeként, hanem a tulajdonképpen emberi, a szabad erőkifejtés pusztán anyagi bázisaként szolgálhasson.

Ámde az utópizmus elutasítása a „szabadság birodalmának" szubjektív-emberi előfeltevéseire is kiterjed. Ha az emberi nem annak előtörténete során maradéktalanul megragadt volna a praxisát közvetlenül előkészítő gondolatokban és értelmekben, úgy egy ilyen fordulat elképzelhetetlen volna.

Tudjuk, az ökonómia fejlődése a mindenkori egyes embernek, annak a mindenkori nemnek keretei között történő közvetlen újratermelési formájaként, melyhez tartozik, az eddigi utat valóban meghatározta. De ugyanúgy tudjuk azt is, hogy az itt keletkező forradalmi átalakulások az emberek aktivitását magát mint szubjektív faktort mindig előfeltételezik. És a történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy ez a szubjektív faktor néhány nagy történelmi átalakulásnál túlmutatott a gyakorlatilag akkor megvalósíthatón, hogy némelyik előrelépés éppen ezeknek az – elszigetelten tekintve kudarcot vallott – túlmutatásoknak köszönhető.

Ezzel azonban még korántsem merítettük ki azt a területet, melyet Marx ideológikusként jelöl meg. Az ideológia ugyanis nem egyszerűen a valóság többé-kevésbé hamis felfogása – ahogyan azt ma általában állítják. Az ideológia, Marx szerint, sokkal inkább azoknak a szellemi közvetítőknek a foglalata, melyeknek segítségével az emberek képesek tudatosítani és megvívni életük társadalmi konfliktusait. Ennélfogva természetesen a valóságnak megfelelhetnek, illetve attól eltávolodhatnak. Ez utóbbiak maradhatnak távoli absztrakciók, de tartalmazhatnak mély, az emberi nem valódi problémáit illető, messzire mutató megállapításokat. Ugyanúgy megkísérelhetnek közvetlenül, az aktuális napi kérdésekre feleletet adni, ahogy felvethetik a nembeli fejlődésnek az adott korban gyakorlatilag megvalósíthatatlan, de valódi és nagy kérdéseit.

Bennünket itt mindenekelőtt az utóbbi mozzanat érdekel. És azt még Marx nélkül sem nehéz megállapítani, hogy éppen az ilyen kérdésfeltevések, az ilyen állásfoglalások maradtak fenn elevenen némelykor évszázadokig az emberiség tudatában, mialatt a legtöbb gyakorlatilag hatásos válasz már rég feledésbe merült. S emellett a gyakorlati-reális kérdésekre adott legtöbb ideologikus válasz egyúttal gyakran nagyobb közösségek (állam, párt stb.) kifejezési formája, míg tisztán ideologikus revelációk mögött, melyekről itt szó volt, normális esetben csupán szerzőjük áll; ezek

ugyanis többnyire a nagy művészetnek és a jelentős filozófiának kifejezési formái.

Esztétikámban a nagy művészetet az emberiség emlékezetének neveztem saját útjáról. Anélkül, hogy a kérdést elméletileg eddig a pontig általánosította volna, Marx – aki egyébként az ilyen ideológia specifikus keletkezési módját történelmileg, mindenekelőtt ezen a területen, egy egyenlőtlen fejlődés feltételezésével kísérelte meg megragadni – arra is vállalkozott, hogy az egyes jelenségeket ebben az értelemben is világossá tegye.

Szerinte Homérosznak egészen a jelenig terjedő hatása azon nyugszik, hogy ő talált adekvát kifejezést az emberiség „normális gyermekkorának" lényege számára. De mitől van e gyermekkornak aktuális érdekessége is? Úgy hisszük – Marxszal –, ez azért van így, mert az emberiség valódi nembeliségének megvalósítása egy olyan problémakomplexum, melynek megoldása ugyan sok, látszólag kudarcot vallott mozzanatot saját fejlődésének elemeként önmagában megment, a „szabadság birodalma" azonban éppúgy a történelemnek, az ember öntevékenységének terméke, mint ahogyan mi azt a „szükségszerűség birodalmával" kapcsolatban szüntelenül megélni kényszerülünk. S ha e fejlődés egyáltalán nem mélyülne, nem terjedne a „szabadság birodalmának" szubjektív faktoráig, akkor ez is elvont utópia maradna.

És éppen ezért úgy vélem, hogy nem egyszerűen jó úton vagyok Goethe lényegének megértése felé, hanem hogy ez az út éppen a Marx által felvázolt, amennyiben Goethe az én felfogásomban olyan ideológusként jelenik meg, aki az ember nembeli fejlődésének egy meghatározott fokát, annak lényegi és normális meghatározásaiban ismerte fel és tette tudatossá. Goethét így abban az irányban haladva törekedtem megérteni, melyet Marx Homérosz-interpretációja mutatott.

1970

FÜGGELÉK

NAPLÓ (1910–11)

II.[1]

O mon âme, le soir est triste sur hier,
O mon âme, le soir est morne sur demain,
*O mon âme, le soir est grave sur toi même!**

(1910.) ápr. 25, éjjel... És talán mégis helyes a Szélpál Margit[2] Endre-pszichológiája, hogy nem tudta megírni nélküle a fiziológiát? Nem kellett neki és nem kell most sem – de nem tudja megírni a fiziológiáját nélküle.

– Furcsa és izgató azért egy naplófüzetet kezdeni (még rám, még a mai állapotomban is hat). Kérdések vannak – ezek is forma-szuggesztiók: ki kerül át a régiek közül? Kik lesznek az új nevek, akik ezt az ijesztően sok fehér papirost az én véremmel teleíratják? (Mert: ami az első füzet előtt volt – annak ott alig vannak már nyomai.)

Ez persze csupa gyerekesség; tudom mi lesz: semmi. Csak egy pillanat volt az egész. Csak az üres füzet izgatott talán. Milyen szép lenne, ha nem lenne benne semmi; ha meghalnék; milyen kevés energiát volnék most képes egy betegséggel szembe szegezni; talán semmit: elaludnék – vagy talán az felszabadítaná bennem a régi erőket. Bizonyos (Baumgartennel sokat beszéltünk erről mostanában): csodára várunk mind a ketten. De én valamikor tudtam csodákat hívni – vagy talán: csodákat látni? Most nem, és ezért nem jön semmi, nem is lesz semmi; csak lassú elzüllés, lassú elpusztulás. – So endeth evry song that each man sings.**

ápr. 27. Kicsit derül. Most legalább munkaidegesség van. Csak – úgy látom – kapkodás. De ez talán nem baj. Ha elejtem azt, hogy jövő tavaszig vagy őszig mindenképpen kell valaminek (kül-

* *Ó lelkem, az este elbúsul a tegnapon,*
Ó lelkem, az este elbúsul a holnapon,
Ó lelkem, az este gondban van miattad!
** Így végződik valamennyi dal, amit bárki énekel. (angol)

sőnek, karrier-dolognak) történnie, akkor nem baj. Amiket most meg akarok csinálni: valamikor mind kelleni fog. Hogy most hamar célhoz jussak – ki mondja, hogy ez szükséges? Persze: ez Pestet jelenti. Mert ott lehet a drámakönyv[3] alapján habilitálódni, míg ide[4] más kellene. De végre is nem szabad, hogy ez döntő kérdés legyen. Mert a vele járó veszedelmek nagyobbak, mint a nyereség. Már türelmetlen voltam és Simmellel szemben ezért elvesztettem a tartásomat. Ez talán az egész viszonyt tönkre is tette. (Legalább nekem most ez az impresszióm. Mellesleg: nem túlságosan nagy baj.) Tehát: a régi csendes tempó és közönyösség. Majd csak lesz egyszer valami.

Leo levele. Igen – ha az ember rosszul áll, akkor frivol minden közönyösség. Én majdnem összedűlni hagytam mindent – és ő is érzett mindent, amit én, és épen akart megőrizni mindent. Lehet: mire találkozunk, én már másképpen állok belül, és akkor egyszerre nem aktuális az egész. Milyen mélyen és jól lát engem. Az Irma dolgot; hogy mennyit használ nekem; hogy nem szabad elhagyni. – Hát elhagytam én valaha? Nem ővele – ha más hangulatból és más perspektívából is, mint Leo gondolta –, nem ővele kezdődik ez a füzet is? És hogy most (és Pesten) azt hittem: vége – mit bizonyít? – Mégis: neki kell ajánlani a német esszékötetet.

Türelem kellene és alázat a munkához. És ez nincsen bennem most. Látni szeretnék valamit (kézzel foghatót, „eredményt"), pedig – éppen ha jól megy minden – évekig kellene erre várni. De várni tudni: ez hiányzik most belőlem.

este. Irma, „Az asszony" – úgy érzem, eltűnt már: nem kell, nem hat, nem tetszik. De egy megmaradt: *az* asszony, a megváltó, a segítő, a társ, a pár, a nekem rendelt. (Csak azt nem hiszem, hogy én is őneki.) Baj van: csak őrá gondolok; ő segíthetne rajtam – vagy legalább: elpanaszolnék neki mindent, és ez is segítség volna. És más nincs. Rosszul megy minden. És nem kívánok senkit, nem segíthetne senki: ő igen. La bella donna della mia mente.*

* Gondolataim szép asszonya. (olasz)

ápr. 28. Valami remény-féle. Kezdődik a „jégkorszak". Én meghaltam – de talán lesznek munkák. Úgy néz ki legalább. – Én meghaltam: de az nem baj. És ami a legfurcsább: én meghaltam – de ő él bennem; amennyire bennem élhet valami. Csendesen. Kívánság nélkül. Fájdalom nélkül. Harag nélkül. De ő. Csak ő.

ápr. 30. Mégis nagy bajok lehetnek. Dolgozom – ha nem is annyit, mint kellene, ha nem is azzal az intenzitással, mint kellene – és nem is érzem rosszul magamat. De valahogyan olyan kevéssé aktív a hangulatom, olyan végtelenül közömbös, hogy azt nem lehet kimondani. – Minden mindegy. Aludni szeretnék mindig.

máj. 3. A Szilasi esetet[5] nagyon megérdemeltem. Nem egészen azért, aminek látszik: „wer mit Hunden zu Bette geht..."* mondja Edith; mélyebben. Arról van itt szó – úgy látom –, hogy az az embereket túlbecsülés, ami az én állandó élettechnikámban a lehető legfrivolabb, amit el lehet képzelni (éppen úgy, mint az én „kíméletem" és „be-nem-avatkozásom" a legnagyobb brutalitás és a legnagyobb fájdalmakat hozó). Mert kit szabad túlbecsülni és kinek? Kérdés, szabad-e egyáltalában? (Az emberek közötti élet morálja értelmében.) Nem kell-e aggódó gonddal vizsgálni minden „megértés"-t, hogy megértés-e az igazán, és minden „szeretet"-et, hogy szeretet-e? De nemcsak ez: nem szabad szeretve lenni olyantól, aki nem érdemli meg, hogy szeresse az embert. Más szóval: csak valakit szabad túlbecsülni. És: csak a legnagyobb embernek szabad azt is; annak, aki messze eldob magától ezer dolgot, amit úgysem ér rá felhasználni – hadd vegyék hasznát mások is; és közte és „mások" közt olyan a távolság, hogy vicces, amikor ezek felvesznek valamit. Nekem nincsen ilyen gazdagságom, és a frivolitás abban áll, hogy olyanokat közlök, amik nekem is fontosak – és olyanoknak közlöm, akik nagyon ügyesen lopják el tőlem. – És nem a tényben van itt a baj: a lehetőség-

* Értelemszerűen: aki korpa közé keveredik... (német)

ben, hogy velem ez megtörtént – és hogy megtörténhetik bármikor. Tékozolni: előkelőség; meglopatni és megcsalatni magát: balekság.

máj. 8. Éjjel éreztem megint: Irma az élet. Egy margitszigeti kirándulás emléke bukkant fel; ostobaságok; játékok; kitalálások, ki mihez hasonlít (és arra gondoltam, milyen kedvesen jellemzett ő engem – biedermeyer óra – és milyen ostobán én őt), és eszembe jutott, hogy ez (Aussee kivételével)[6] az első és az utolsó eset volt az életemben; hogy milyen „komoly" volt minden Hildával – akinek „komolyságát" sohasem becsültem semmire. És amíg ez nincs: hogy érintkezés minden és minden egyformán érintkezés, addig nincs semmi. Semmi a „lelki közösség"; és semmi az, ha az ember „szerelmes". Itt van a termékenyítő, a felszabadító: együtt lenni; és most minden mindegy – másképpen, titokzatosan –, minden megkapja a maga igazi értékét; minden komoly és súlyos és gyümölcsöt hozó lesz. – Hiába! Csak ő van – ha most már nem „szeretem" is, ha nem kell is már, ha nem is kívánom vissza többé. Mindegy. Egy emlékezés egy epizódra vele több, mint egy mással eltölthető élet.

ad „munka". Felháborítóan frivol az én pesszimizmusom; úgy érzem most: a meghátrálás tragikussá tevése; lustaságból megállapítani a határomat; azt mondani: itt nem megy tovább – hogy lefekhessek aludni és ráadásul tiszteljem magamat őszinte és mély önismeretemért. Nem! Egy év múlva *szabad* csak meglátszani, lesz-e itt valami vagy nem. És addig erről a kérdésről még gondolkodni is frivolitás. – És dolgozni kell!

Persze lehet: május van: az én rossz hónapom (milyen rettenetes volt két évvel ezelőtt), és akkor nagyon egyszerűen és prózaian feloldódik minden és rendbe jön minden.

este. Mennyire leválik minden emlék (és ezért minden élmény) az őt megindító, okozó „valóságtól". Nem tudom, hogyan, eszembe jutottak a Wiesenthal-lányok. És eszembe jutott, hogy Bécsben voltak, amikor Papával átutaztunk márciusban. És én nem akartam elmenni. Nem mertem elmenni – mert Irmával együtt láttam őket először. Mert különös módon akkor rajzolta Irma táncoló

akt-párjait. Mert Ravennában mondotta nekem: tudom, mért rajzoltam tavasszal táncoló párokat... Az én életem, az egyetlen tánca életemnek, az egyetlen alkalom, amikor táncolhattam volna, az életem nagy, tragikus-szükségszerűen elmulasztott lehetősége: ez voltak a Wiesenthal-lányok.

És nem is láttam már őket. Csak a rajzokat. Csak az emléket, ahogy bennem Ravennában életre keltek ezek a rajzok...

Most láttam őket. Van egy nagy művésznő köztük, egy kellemes táncosnő, egy számba nem jövő. Nem mindegy ez? Akkor is megnézhettem volna. – Minden ember annyi, ahányszor az ember találkozik vele.

éjjel. Milyen kevés kell nekem! Egy gondolat (talán csak egy erősen impresszionáló ötlet), és minden rendben van – holnapig. Mert ez a baj: folyton érezni akarom az erőmet (mert nincsen biztos és igaz erőtudatom – talán mert nincsen igazi erőm: ki tudja?), és ezt nem lehet. Mert dolgozni is kell: megcsinálni és tanulni – nemcsak ötleteket kapni. És így lehet, hogy holnap belátom: nem ért a mai semmit – és úgy van minden, mint eddig volt. De lehet: kezd felengedni a rossz réteg és megint megyünk felfelé.

máj. 11. Azt hiszem, itt van a débacle* oka: nem mint „tudós" vagyok gyengébb, mint gondoltam – bár ez is lehetséges, sőt valószínű; hanem mint ember. Kell valami. Kellenek emberek – sőt, kell melegség. És az én „melegségem" valami olyan nehezen felengedő (amilyen könnyen beszélek és kerülök felületesen intim viszonyba valakivel), hogy ezt megszerezni szinte lehetetlen. És hiányzik. Nem igaz, amit évek óta mondok: nem kell senki; akárhol lehet élni. Nem hiszem, hogy tudnék. Azaz a kérdés az: vajon az a rosszullét, amit éreznék, felhasználható volna-e a produktivitás fokozására? Félek: nem. És ezzel végleg ki lenne mondva az ítélet. – Csak egyet nem értek így: mért volt nekem itt sok Baumgarten és Leo? Mért nem bántam, hogy elmennek? Sőt – egészen mélyen – örültem neki. És tulajdonképpen nem is ők hiányoznak. Nem is valaki határozott. Valami. A meleg. – Úgy látszik: annyira cinikus vagyok, hogy ez lehetne akárki. De valami

* Baj, katasztrófa. (francia)

hiányzik belőlem ahhoz, hogy az az akárki realizálódjék; hogy tehát ne csak metafizikailag legyen közönyös, hogy hol élek és kikkel, hanem empirikusan. De úgy, ahogy most van: metafizikailag abszolút hűtlen, hazátlan stb. vagyok; a valóságban azonban hű és földhöz tapadt. Most már – mert az ember végső emberi összefüggésekben lényének metafizikai esszenciájával (jól mondják: ens realissimum*) hat –, úgy van velem mindenki, mintha hűtelen lennék; és én úgy vagyok (a valóságban!), mint egy hű és szerencsétlen szerelmes. – Irmával szemben volt mindez a legnyilvánvalóbban így.

éjjel. „Minden rendben van" – Villámlik. Zivatar lesz. Milyen jó tudomány is a fiziológia! Most minden meg van oldva: május az én rossz hónapom volt mindig; a meleg nem kedvez nekem soha; mostanában zivatar előtt nagyon ideges szoktam lenni, fáj a fejem stb. – Kitört a zivatar: minden rendben van; az eső elmos minden reflexiót. Ez nagyon szép volna – ha a fiziológia nem lenne mégis nagyon korlátolt magyarázat. Emlékszem, Ignotus mondotta nemrég: Novalisból hiányzik az ő tüdőbeteg volta. Nem akartam neki felelni: vagy benn' van, vagy nincs; egy szimbolikus portréban nincsenek ilyen okok; ha az ő optimizmusa a tüdőbajosé – akkor a tüdőbaj is az ő „intelligibles Ich"-jéhez** tartozik, amit én megrajzoltam (tehát: annyi, mintha nem volna). – És illik magamat is úgy megítélni, mint őt.

Csak kérdés: nincs-e mégis valami frivolitás (a transzcendens pesszimizmus okozta empirikus lustaság frivolitása) minden szimbolikusan vevésében minden lelki jelenségnek. – Mert: vannak kilengések; vannak „hangulatok". Csak éppen az etika azt parancsolná, hogy a legmagasabbrendű átélt (ha csak lehetőségként is) hangulat síkjában éljünk, illetve annak a végtelenig felfelé való meghosszabbításának irányában; minden tekintet nélkül „pillanatnyi hangulatainkra" – még ha azok esztendőkig tartanának is el. Metafizikailag mégis az az élet igazi tartalma (das Ich an sich),*** és ez csak jelenség. Még akkor is, ha az igazi életben csak pillanatokra van részünk. A lehetőség, az egyszeri megvalósulása egy

* A legreálisabb lényeg, minden realitás foglalata.
** Az érzékileg meg nem ragadható én.
*** A magánvaló én. (német)

lehetőségnek – mondja Eckehart –, annak mindenkori valóságát jelenti. Metafizikailag nincsen idő. És az a pillanat, amikor én én voltam, csakugyan az élet, maga az élet, a teljes élet; és az „egész életet" betöltő hangulatok mégis csak „pillanatnyiak".

Itt is persze ugyanaz a rettentő kétértelműség (mely minden racionalista temperamentumra nézve fennáll – ha racionalizmusa nem megy a miszticizmusig): nem frivolitás-e ez is? Más szóval: a régi probléma (csak egy kicsit általánosabban és mélyebben fogalmazva): hol válik el Hjalmar Ekdal Novalistól?

máj. 14. Van-e nagyobb hazugság a „bezárások"-nál és van-e nyitottabb és kétértelműbb valami egy csukott ajtónál? Nem az-e az egyetlen „becsületes" útja az életnek: elhervadni hagyni a dolgokat és temetni aztán a halottakat? De ki az élő és ki a halott? Hányszor támad fel halottaiból egy sokszor eltemetett?

Most megint gyengeségnek érzem, ahogy Pesten Irmával „zártam". Gyengeségnek – mert én még várok valamit (és neki sem lehet ez „elintézés"). És ha lett volna egy szép „leszámolás" és „búcsúzás"? – Talán akkor is így volna.

De: – abban a nagyon általános értelemben – „vége van köztünk" mindennek. Igen: köztünk. De: tőlem hozzá: nem. És ki tudja, mi tőle hozzám?

máj. 15. És megint úgy érzem: derül. És megint kezdek bízni magamban. De: ez a bizalom (ha figyelmesen analizálom az okait) a legnagyobb bizalmatlanságra kellene, hogy okot adjon. Egészen mélyen persze. Mert: mért változott meg a hangulatom? Azért, mert írok; azért, mert megy az írás; mert bebizonyítom önmagamnak, hogy van tehetségem. De: nem a gyengeség jele-e, hogy ez bizonyításra szorul egyáltalában? Nem az én legmélyebb – és nagyon régen észlelt – emberi alacsonyabbrendűségem-e, hogy a tetteim csinálnak valamit belőlem, magam előtt is? Én az vagyok, aki ezt és ezt tettem, vagy gondoltam. És nem: ez a tett az enyém, és azért fontos, mert engem tökéletesen és erősen kifejez. Nincsen bennem igazán önmagában nyugvó, magától értetődő nagyság;

mindig bizonyítékra szorul. És ezért mélyen helyes a Leo érzése velem és Karlival szemben (egészen függetlenül attól, hogy menynyire becsüli túl itt Karlit, és függetlenül attól is, hogy mennyiben csakugyan ennek belátásából származik), az, hogy az ő Karliban való hite apriorisztikus; míg a bennem való csak a posteriori hit; tehát az első nem szorul tényleges, tettek által való igazolódásra, a másik ellenben igen. Különben: terveztem a német esszékötetnek egy dedikációt (jó volna nekem, ha a megjelenésével annyit törődnék) arra az esetre – ami igen valószínű –, hogy nem lehet nyíltan Irmának dedikálni. Így:

An . . .

In Ihre Hände lege ich dieses Buch. Denn viel mehr als mir darin zu sagen vergönnt war, gaben Sie mir: alles was ich erwarb und geworden. Und wenn Sie auch diesen Dank nicht begehren und nicht dulden – leise fällt er dennoch auf Ihr Haupt nieder, wie welkende Blumen im Herbst.*

máj. 17, éjjel munka közben Furcsa dolgot figyeltem meg. Írok, törlök, gondolkodom, aztán mondom magamban: értem, egészen értem . . . Sohasem volt ilyen világos előttem, mennyire vizionárius a produkcióm.

máj. 18. Újabb dedikáció-tervezet

In memoriam 18/XII 1907[7]

máj. 20. Furcsán érik a Philippe-esszé. Úgy látszik, ez lesz a legigazibb Irma-esszé. A mostani stádium lírája. A levél elküldése és az azt megelőző és követő pár nap hangulatainak kifejezése.

* Az Ön kezébe teszem le ezt a könyvet. Mert sokkal többet adott Ön nekem annál, mint amennyit nekem kimondani megadatott. S bár Ön nem igényli és vissza is utasítja ezt a hálát – mégis lágyan hull vissza Önre, akár az őszi hervadó virág. (német)

És a mostaniaké is. Meglesz tehát az igazi nagy lírai sorozat: George, Beer-Hofmann, Kierkegaard, Philippe. Mert a többivel összefüggése sokkal lazább; Novalis: a találkozás hangulata; Kassner: Firenze, Ravenna; Storm: Nagybányai levelek. Még messzebb: Sterne: a hiábavalóság; a szakítás utáni tél „léha" hangulatai. Ernst: a leszámoltság órái. De abban a négyben az egésznek története benne lesz. – Csak egy a félő: nem vész-e majd el, ami formális-esztétikait Philippe-ben mondani akartam? Nem lesz-e visszaesés a régi lírába? Nem tudom.

Az a kérdés: mi lesz majd, ha olvasok hozzá; most csak az „emberi" fejlődik és érik belőle.

máj. 23. Hidegen állapítom meg – és ez a hidegség nemcsak szubjektíve szomorú (hogy ennél hidegen maradok) –, hanem objektíve is (mert valószínűvé teszi a megállapítás igazságát) –, hogy lefelé megyek. Nemcsak alig fejlődöm valahogyan, de gyengébb leszek, mint valaha voltam. Ha arra a nagy és széles lendületességre gondolok, ami az Irmával való megismerkedés idejében megvolt bennem – mélyen és erősen fog el a szégyen. Gyengébb lettem; legfőbb jel: kellene valami fix, kellenek könyvmegjelenések, kellene docentúra. És: a külsőt mindig belső okok határozzák meg; éppen ezért nem fogom azt megkapni. Mert az egyetlen erőm eddig ez volt: érezték az emberek, hogy nem kell nekem; mihelyt észreveszik, és félek, hogy az ilyent nagyon is hamar észreveszik: vége minden külső lehetőségnek. És – ilyen bonyolódottan szövődik össze külső és belső – félek, egy külső vereség belső débacle-nak is lehet nálam okozója.

De mindezt valahogyan színjátéknak nézem: mintha valaki egészen mással történnék meg; egészen közönyösen. Szinte csak azért írtam le, mert „problémá"-nak éreztem. (Most jut eszembe: előtanulmánynak az Artus-esszéhez.) És ide való az a kérdés is (ami, úgy látszik, nekem egyik főkérdésem fog maradni mindig): heroizmus ez, vagy pedig frivolitás? Magamnál a második verdikt felé hajlom, de – teoretikusan – nem látom az elsőnek lehetőségét sem kizártnak.

máj. 25. Megint egy kicsit erősebbnek érzem magamat. Türelem, lehetőségeket látok. Sőt még azt is: a belső nem sikerülés sem lenne talán katasztrófa. Azaz: ha kisülne, hogy amit akarok, végcélként, elérhetetlen (hogy nekem vagy egyáltalában: mindegy; *ez* a cél *csak* énelőttem van; csak *ha megvan,* diszkutábilis, mint egy tudományos fejlődés lehetséges lépcsőfoka): még akkor is hiszem, hogy tudnám akarni az utat. És – külsőleg – beérni a „melléktermékkel"; – azaz esszéistának lenni. – És itt megint itt van az állandó kérdés: mennyi itt, ebben az érzésben, a frivolitás?

máj. 28. Most jut eszembe: az a könyv, amit most írok, mégiscsak az én régi romantika könyvem lesz;[8] amit 1906 nyarán a Tátrában skicceltem le (valahol még meg is kell lenni az első durva vázlatnak), amiről még az előző télen beszéltem Lacinak. Ez jó jel volna. Az organikusság jele. – És más jó jelek is vannak: jókor jönnek megint a dolgok. Előbb a Ziegler könyve,[9] ma – éppen, amikor az antiracionalista racionalizmuson gondolkodtam – a két új Kierkegaard-kötet. (És mind a kettő azért jött „jókor" szimbolikusan, végszóra – mert empirikusan megkésett.) Persze az a kérdés (sőt, ez nem is kérdés, hanem bizonyos), hogy ha az embernek jól megy, akkor minden jókor jön, ha rosszul, semmi; hogy ez csak szubjektív projekció. Persze; de annál inkább jó jel akkor.

Csak: valami „ember"-nek kellene jönnie. És végső ponton mégis azzal fog eldőlni minden, hogy ki és mi, és mit hoz és mit visz. Vagy: abból fog nőni valami, hogy nem jön senki? Lehet. – Ha nől csakugyan, akkor nem is baj. De az az érzésem van, hogy kell jönnie. – Persze: az én mostani életberendezésem mellett nagyon nehézzé, majdnem lehetetlenné van téve (empirikusan), hogy jöjjön. Szimbolikusan persze ez még valószínűbbé teszi. (Megjegyzendő: itt van megint a „szimbolikus élet" alacsonyrendűsége és frivolitása – lehetőségképpen legalább: nem akárki lesz-e egy bizonyos várakozás után, aki jön. Nem jön az, akire vártam; de: mert vártam, az, aki jön, lesz az. – Ez megint egy eldönthetetlen kérdés. Megint olyan, amit csak a következmények döntenek el.)

Furcsa: a jóhoz kellenek emberek – a bajhoz nem. Az Irma ba-

jok idejében – vagy, hogy sokkal kisebbekről legyen szó: a sok balsiker idejében – nem kellett senki; igen: hisztériát levezetni, vagy mit tudom én mit; de nem kellettek. Ma – pedig nem is örültem olyan nagyon, mint talán kellene – az Ernst levelének, hiányzott pl. Leo, akinek meg lehetett volna mutatni. Vagy valaki. De valaki – és nem akárki. Egy „az én embereim" közül. Bajban nem.

És a művészettel szemben megfordítva van. Jó darabhoz szívesen elmegyek egyedül. Rossznál bosszantó egyedül lenni. – Mért van ez? És bizonyos: a polaritás nem szükségképpeni, és különösen egyik állapot sem a rendes.

máj. 29. Csak egy kis belső produktivitás – és jól érzem magamat és nem kell senki. Itt ez a megállapítás a fontos: nem kell senki. Jó volna, ha volna valaki – de ki? Valaki, aki elég erős legyen, hogy tükör legyen (ne eressze át a sugarakat), de csak tükör kell, hogy legyen. Mindig erősebben látom, hogy nagyon erős és érdekes intellektusok (Simmel, Bloch) szinte semmit sem nyújtanak nekem. Én nem küzdelmekben fejlődöm, hanem egészen növényszerűen. Ez nem értékelés; megállapítás. Ilyen vagyok, hát így kell élnem. – De más a fontos: mért volt, hogy olyan odaadó, olyan hajlékony és hirtelen, de a megütött tónushoz mégis hozzásimuló intellektusok, mint Irma és Leo (akit ma egészen így látok; és azt hiszem: helyesen) annyira használtak nekem? Azt hiszem: mert elég erősek voltak ahhoz, hogy pontosan érzékeljék azt, amit gondoltam, de nem elég erősek, hogy ha velem megindultak, más síkba forduljanak át. Viszont az ő lelki életük érzékibb és így hirtelenebb az enyémnél, tehát az *én* gondolatmenetem síkjában dolgokat találtak, vagy találtattak velem, amikre az én – lényegében – aszenzuális, aszexuális, racionalista élmény-menetem nem jutott volna. Ezért volt minden olyan termékeny. És ezért meddő mindenki mással. – És így csak most értem, mért olyan végtelenül önző az én szeretetem: az, hogy Irma egyéniségét *velem* szemben meg akartam védeni. Mert ő úgy kellett nekem, ahogyan volt; én vesztettem volna, ha ő elveszti, hozzám simulva, az egyéniségét. – Ez persze annyira öntudatlan volt, hogy csak

most jövök rá, amikor megállapítom, hogy nem kell senki; de ő használhatna nekem, ha itt volna. Használhatna – mert beszélnék neki. És ezért tudnék neki beszélni, míg másnak nem. Mert az már bizonyos: nekem nem kell, amit a másik mond; csak olyan ember kell (és a fentiek miatt kevés ilyen ember lehet), akinek én tudjak beszélni.

Érdekes lesz ebből a szempontból Paul Ernst – ha csakugyan egy síkon vagyunk egymással.

éjjel, munka közben Furcsa dolgokat figyelek meg magamon. Valami régebben állított látásom egy pillanatban egész valószínűtlennek tetszett előttem, és ekkor – magam számára is alig hallhatóan – azt morogtam magam elé: „pedig kell, hogy legyen benne valami, hiszen én mondtam".

Mellesleg: az Ernst-esszé is Irma-esszé lesz. Nemcsak a már meglevő Brunhild-részben lévő „elhatárolódás"-probléma miatt; mert ez csak az énnekem hozzá való viszonyból fejlődött; majdnem olyan pontokból, amikhez neki semmi köze, amiket tehát más dolgok is tudatosabbá tehettek volna bennem. (Persze az a különös: ezeket is ő teszi tudatosakká.) És ennek vele való még ilyen összefüggésére is csak sokkal később jöttem rá. De az érdekesebb ez: azon gondolkodtam egy éjjel, hogyan lehet, hogy én olyan kétféleképpen állok szemben azzal, amit ő velem tett. Érzem, hogy a dolgok legmélyén ő mégis meg van gyalázva a tettei által; bepiszkolta magát, és én piszkosnak látom is őt miatta. De – az „élet"-ben – ha összekerülnénk, ez nem változtatna semmin semmit. És a triviális magyarázat: megbocsátani – „és mégis" szeretni: itt mind nem jön tekintetbe. Hanem ez igenis *az* élet és az *élet* különbsége. Az *élet* mindent elmos; az idő, a fejlődés, a pillanatok ott összehoznak, együtt tartanak mindenek ellenére embereket, akik empirikusan egymásnak rendelvék (leszámítva a leszámítandókat). *Az* élet nem „számít le" semmit soha. Téren kívül és időn kívül van. Nincs feledség, nincs bocsánat, nincs hangulat. Lényegek érintkeznek lényegekkel. – És ezért gyengeség tőlem (de szükségszerű gyengeség) „megbocsátani" tudni itt. Bár – hiszem – vannak itt is erős emberek – De: ezen gondolkodva jöttem rá az epikai és drámai formák végső különbségeire, ami körül az esszé forogni fog. És így ez az egészen absztrakt forma-

metafizika is visszavisz a minden dolog centrumához: Irmához. (Talán ezért nem helyes egészen ez a szembeállítás – az élménykritikában, nem a formametafizikában: ott rendben van –, mert éppen ő a centruma mindennek; és amiből minden eredt és aminek olyannak kellett lennie, mint amilyen volt, és azt kellett tennie, amit tett, azt énnekem *úgy ahogy van* el kell fogadnom, szentnek kell tartanom: hogy megbecsülhessem a magam életét. Ezt csak most, ebben a pillanatban látom így. Előbb azt hittem: el kellene ítélnem őt, de nem tudom. Most az a kérdés: az a furcsa dolog történt-e itt, hogy egy helytelen élményanalízisből jó formaanalízis lett; vagy pedig csakugyan van egy mélyebb oldala a világot látásnak a drámaian tragikusnál? A vallásos talán? – Nem tudom)

jún. 1. Mégis úgy érzem: nagy bajok vetik előre az árnyékukat. Lehet, hogy ez azért van, mert két nap óta megint nem dolgoztam tisztességesen. De ez mindegy. Mert micsoda életállapot az, aminek állandó és szüntelen munkamámorokra van szüksége, hogy „jólérezze" magát; tehát: hogy ne gondoljon az igazi dologra, – hogy felejtsen el mindent; mit? (Azt hiszem: nagyon jól tudom, mit) – Es azt hiszem ma: és ha a munkával minden el lesz érve külsőleg-belsőleg, akkor – akkor –? Mi van meg? Nem arra való az én egész életem – egészben véve – mindig erősebb tisztázódása, folytonos felfelé emelkedése, hogy egy szép napon egészen meztelenül álljon előttem annak végleges üressége és lényegtelensége: a tragédia? Érzem jönni; talán soha olyan biztos erővel, mint most. (Tavaly nagy fájdalmak takarták el: mindig azt kellett éreznem: igen, ha ezek nem lennének, akkor talán . . .) Most nincsen semmi. És előreláthatólag mindig „jobban" fog menni. És úgy érzem, közel van már a végleges kihegyeződése mindennek. És akkor? Azt hiszem, főbe lövöm magamat. Mert jelnek érzem, hogy most van energiám Ottóval revolvert vétetni magamnak. (Tavaly hányszor akartam Edithtel vagy Csorba Ivánnal? De sohase szóltam nekik.) Most ez azáltal, hogy megbeszéltük, el van döntve. – De persze, hogy akkor mi lesz? Ki tudja? – Ret-

tenetes dolog lehet túlélni egy összeomlást; akkor igazán lefelé megy az ember végleg és teljesen.

És homályosan érzem: Irmának lesz valami köze a véghez. – Bár: a mostani állapothoz és az egésznek egész kihegyeződéséhez semmi. Annyi talán: amióta ő volt, tudom, hogy van lényeges dolog a világon; és hogy az enyém és a nekem elérhető nem az. De itt ő mégis csak alkalom volt: egy ilyen dolog nem titkolható el örökre úgysem. Kipattant volna bármikor egy lényeges dolog érintésétől. És – végső fokon – még ha így is lesz minden: hálásnak kell lennem neki és az is vagyok, hogy ezt megismertette velem. Mert – végre ez mégis elképzelhető – talán végigéltem volna úgy egy életet „mint tudós", anélkül, hogy erről sejtelmem lett volna. És akkor inkább . . .

Olyasvalamit hiszek: találkozunk Firenzében az ősszel. Vagy: egyszer ír nekem, és úgy . . .

Meglátjuk; addig? Dolgozni, mintha hetvenéves lennék legalább, mintha nem lenne másról szó a világon, mint egypár eszszét, egypár könyvet megírni.

jún. 2. Végigolvastam ma megint (hosszú intervallum után) minden levelét, és egészen másképpen értékelem a látottakat – mert a látásom nemigen változott, csak soknak, nagyon soknak látom az ő szenvedését és heroikusan eltitkoltnak az első időben; és hogy mikor jelent meg R., erről most sincs fogalmam. De az értékelésem ez: joga volt; igaza volt; helyesen tette – talán maga ellen vétkezett, amikor R. szedte fel az útja mellől (hiszem, hogy igen), de semmi gáncsra nincs jog azért, amiért engem félredobott az útjából. Mindig hittem: nem tettek szerint, egyes esetek szerint van az embereknek igazuk és nem igazuk egymással szemben, hanem lényüknél fogva; bizonyos embereknek, bizonyos emberekkel szemben mindig. És most így érzem: neki velem szemben mindig igaza volt és igaza lesz. Mert ő olyan ember, és én csak ilyen vagyok. És a legigazibb érték bennem az lehet csak, ha ezt megérzem, és minden ilyen embernek fölényét hangos némasággal köszöntöm.

És ebből a látásból és értékelésből életforma is válhatnék. Ta-

lán a nekem egyedül lehetséges életforma. Különös: az én esszéimnek ez a formája úgyis: az öntudatos fejethajtás a magasabb előtt; hűbéri érzés, a Hagen érzésvilága. Kérdés: lehet-e életérzés belőle és hogyan. Irmával szemben most nagyon érzem; de ez az egészre nézve keveset jelent. Az a kérdés, hogy a rendes életben (együttlét stb.) az ilyen érzés hogyan volna realizálható.

jún. 6. Persze – utólag különösen – másfelől is látom a határokat; az övéit és a viszonyunkét. Az egész „megértés" csak illúzió: egészen üres az, amit az írásaimról mond. De: termékeny csak az ilyen megértés lehet; amikor az ember maga teremt „megértéseket", mert olyan mindenek felett erős és mély az összetartozásnak tudata, hogy lehetetlennek, minden életösztönnel ellenkezőnek látszanék, ha a – látszólag – legmélyebb és legfontosabb pontokon nem lenne meg az együttlét. És az „üres" szavak talán még jobbak és többek, mint a valamit jelentők – mert azokat könnyebb megtölteni; és így azok akkor csakugyan megadták azt a biztatást stb., ami kellett. – Most látom ezt csak igazán, amikor P. Ernsttel olyan mélyről értettük meg egymást, mint talán soha, és –? És semmi. Vannak ilyen emberek; jó; szép. Talán egypár tudományos kérdést hamarabb fogok így tisztán látni; hát aztán? – Ez a „hát aztán" persze csak abban az egészen mély emberi értelemben. Különben ez azért sokat hozhat (Leo pl.), – De így kisül – ami Leónál is látszott már –: annak a „megértésnek" semmi köze nincs ehhez.

jún. 9. Újabb dedikáció-terv: „Dem Andenken meiner ersten Florentiner Tage."*

jún. 13. Érdekes, hogy megfordult – már régen – belső állásfoglalásom az Irma-lehetőségekhez. Most mindig úgy érzem: rajtam áll minden; ha én igazán akarom ... Remélem, hogy ez nincsen

* Első firenzei napjaim emlékére. (német)

így. Nemcsak azért, mert én nem fogom akarni – de mert szegénynek borzasztó élete lenne már régen, ha ez így volna. (Nem a Leo hitének szuggesztiója ez a látás?)

jún. 14. Dedikáció: „In die Hände sei dies Buch gelegt, die es mir gaben"*

jún. 19. Most azért kezd már kifelé is hatni a hidegségem. Előbb Edith érezte meg, most Hilda. Azt hiszem, leszakad majd lassan rólam mindenki és –? És – mindegy. Vagy kibírom, és jó dolgokat fogok csinálni; akkor minden rendben van. Vagy nem bírom ki és – akkor is minden rendben van.

Ennek – a reális, élő emberek elvesztésének –, azt hiszem, most itt a krízisideje. És a krízisnek szimptómája, hogy tele vagyok irreális ember-lehetőségekkel; a meglévők már elúsztak előlem. Valami csodát várok, ami elhozná az elérhetetlent, a lehetetlent. És hogy ez most rendesen Irmával függ össze – az majdnem véletlen. Az ő idejében még voltak emberi élményeim, és mert ő volt ezek között messze a legerősebb – utólag ő lesz a szimbóluma annak, hogy én egy embernek legyek valami, és ő nekem. Mert egészen testetlen és személytelen a csodavárás. Irma csak név most. – De csodát várni mindig krízis jele. Amíg nincsen baj, addig az ember hívni tudja a csodát. Akkor meg is jön az. A várt csoda mindig a lehetetlenség.

Hát aztán?

Kevéssel azután, hogy ezeket leírtam, kianalizáltam magamból a hang okát; a rossz hangulatom majdnem az öngyilkossági hangulatokig fokozódott. De ez csak az értékelése egy kedélyállapotnak, a hang, ahogyan ír róla az ember, a gesztus, amivel hozzá állást foglal – a dolog maga objektív valóság. Az ok tehát: tegnap óta egy rossz könyvet olvasok, délelőttönként korrigálok,

* Ama kezekbe adassék e könyv, melyektől azt kaptam. (német)

nincs munkaintenzitás. Ez egészen empirikusan nagyon megnyugtató lenne: egypár óra múlva elkészültem ezzel a könyvvel és aztán rendben van minden. Mint szimptóma azonban végtelenül veszedelmes: itt van egészen pontosan az, amit tavaly télen magyaráztam éppen itt Berlinben Baumgartennek: nagy baj engem nem érhet – de nincs olyan nap, amikor százszor fel nem fordulhatna az életem. Akkor azt mondtam neki: egy jénai pincérnő miatt még egyszer agyon fogom lőni magamat. Nem túloztam el akkor a külső ok nagyságát?

jún. 21. A Philippe igazán a nagy Irma-esszé lesz. Most, azt hiszem, bele tudom vinni formájába a mostani helyzet líráját (a gegenstandfreie Liebe-t)* és ezáltal tartalmába a Ph-pel összefüggő minden formaproblémát. – Érdekes azonban, hogy ez is milyen régi téma: a másfél éve tervezett „Vita nuova" egyik fele; másik – nagyobbik, objektívebb – fele az Arthus király lesz. (Amibe – mellesleg – a Hebbel-ellenes novella olvadt már bele teljesen: Arthus fogja Ginevrát úgy szeretni és ezért elveszteni.)

jún. 26. Tisztulnak az utak – a tudományban. Látom az utamat; látom, hogy lehet menni; hogy kell menni – és hogy még senki sem látta meg rajtam kívül. És egy ember kellene, akivel beszélni lehetne! Dadogni! Akinek hallgatásai vakmerőségeket csalnának ki belőlem, akinek kérdései erőt adnának bizonytalanul érzetteknek – egy ember kellene – Irma kellene! – Mert más nincs. Van, aki szurrogatum lehetne. Herbertnek írtam múltkor a „dadogás"-ról; igen, ő jobb lenne, mint senki, talán Leo is – talán Paul Ernst is ilyesvalami lesz. De ez nem az! Az „okos", a kiváló és „hozzáértő" emberek a legkevésbé: képtelen volnék Simmelnek, vagy Blochnak, vagy Karlinak egy mondatot is elmondani: a szakértők a kész számára valók. Ide más kell. És a más, az igazi más csak Irma lehet. – Nevetséges itt „szerelem"-ről beszélni; én ma már nem vagyok „szerelmes" belé – és előbb is, később is, jobban sze-

* Tárgymentes szerelem. (német)

rettem másokat. Itt másról van szó. Kassner „mystische Sympathie"-nak* nevezi, Shelley „Prométeusz és Asiá"-járól beszélvén – és Ernst megírta az egészet Brunhildben: Siegfried Kriemhildbe szerelmes (mily szép „Liebestrank"** ott!) – és Brunhild az igazi. – De éppen olyan nevetséges „megértés"-ről beszélni – egy tucat nevet írhatok ide, akik jobban értenek meg, mint ő. Milyen komikusak majdnem ítéletei a dolgaimról leveleiben. És mégis: azt írta a Kassnerről,[10] „benne van Ravenna, benne van maga meg én egy problémába tömörítve" – és enélkül nem lett volna semmi további. És a beszédek. – Nem! Nevetségesek a filológusok, akik Steinnéből istennőt csinálnak, hogy megértessék a hatását Goethére! De még nevetségesebbek a pszichofilológusok, akik finoman kimutatják: mennyire nem értette ő Goethét! Persze hogy nem értette: Fr. Schlegel értette, meg W. v. Humboldt – de abból a nemértésből az Iphigénia született; a megértésből semmi. Nem! itt egy misztikus dologról van szó: a csodát hinni tudni valakiben; az öntudatlant (lassan és természetesen) kigombolyítani az öntudatig belőle; formát adni az ő lírájának. – És valahogy így érzem: csak ilyen nővel lehet házasság, mert csak ilyen nőtől lehet gyereke az embernek: mert itt a férfinak is gyereke van: az objektiválódás nagy vágyódásának, formát nyerni – nem véletlen gyümölcs egy mámoros órának! – Csak: mit jelent ez a szerelem az asszonynak? Igazán különbség ez az ő számára egy másfajtával, a rendessel szemben? Nincs csakugyan valami férfias az Ernst Brunhildjében? Vagy talán valamikor lesznek ilyen asszonyok? Ki tudja? Ma: – azt hiszem – ez nem sokat számít. A Herbert versét, „az asszony csak asszony . . ." az asszony szájába adva nagyon is meg lehetne fordítani.

És ezek után le kellene számolni és le is kell: egyedül vagyok és leszek is. És nem szabad, hogy kevesebb szabaduljon fel belőlem nélküle, mint vele szabadult volna – az ő emlékének is tartozom ezzel. Mert arra, hogy még egy ilyen találkozásom legyen az életben, még gondolni sem lehet és szabad.

Különös: alig egy évig ismertem, és milyen sok idő kellett, amíg megtanultam: mi volt ő nekem tulajdonképpen.

* Misztikus vonzalom. (német)
** Szerelmi bájital (német)

jún. 31. „Es ist das Zeichen bedeutender Menschen, dass sie zum Gewöhnlichen auf ungewöhnlichen Wege gelangen." Hebbel. Tgb. München. 29. May. 1837.*

Egészen rejtélyes, hogy most egyszerre megbénult a produktivitásom. Elég jól érzem magamat; nincs semmi bajom. De: nem jön. Még csak erőlködni sem vagyok képes. Némán ülök, vagy léha gondolatokkal lopom a napot. És várok. Elképzelhetetlen, hogy a következő percben ne változzék meg egyszerre minden – de nem változik meg. És – az érzésem számára – legrejtélyesebb, hogy ez volt másképpen is. Az eddigi írásaim, mint csodák, égi adományok állnak előttem, mint valami, amire *én*, az, aki itt ül tehetetlenül, sohasem volna már képes – érthetetlen, hogy képes volt rá valaha. (Anélkül persze, hogy ezzel az objektív értékükről akarnék valamit mondani.)

júl. 1. Edith nem felel. Biztosan baj van. De énbelőlem hiányzik már minden energia ilyenekre. Az a két levél volt az utolsó. Csodáltam, hogy ennyire tellett. Empirikusan így van: frivolan összetört valamit, ok nélkül, hisztérikus mazohista kíváncsiságból; valamit, ami egészséges volt. Egészen mélyen helyesen érez: de egészen mélyen mindenkinek így kellene éreznie – és akkor neki nincs oka. De hát nem elég ok, ha ő elég finom hallású meghallani a szimptómát? Lehet valaki annyira értő és filozófus, hogy a gyökereket is meglássa? – És ha meglátná: nem kellene még inkább elmennie? – Igaza van.

júl. 2. Folyton nő az idegességem. Két hete egy kis látási hallucinációm volt: egy folt a karomon mosdás közben mozogni kezdett. Most ideges „Hellhörigkeit"-em** van. Hangokat hallok, kopogásokat stb., és kisül, hogy nincsen semmi. Rosszul alszom stb. Biztató kilátások! – Amellett mindez nem produktív; mint a tavalyi idegességem volt.

* A jelentős emberek ismertetőjele, hogy a megszokotthoz szokatlan úton jutnak el. Hebbel naplója (München), 1837. máj. 29. (német)
** Itt: hangérzékenység. (német)

júl. 3. Mégis rosszul áll minden. Az én életem, „steht und fällt"* a munka-mámorokkal. Mihelyt akármilyen külső okból – Riviera, most: fejfájás – nem megy, vagy legalább nem megy hisztérikusan erős intenzitással, úgy lóg az életem, hogy – bajos erre hasonlatot találni. Most megint akármi történhetnék velem. – Nem hiszem (pillanatnyilag legalább, mert nagyon érzem a mostani állapotom fizikai, külsőséges, tehát múló okait), hogy én magam tennék itt valamit. De védekezni nem volna erőm. És ha olyan sokáig tartana, hogy belsővé válna (vagy legalábbis én belsőnek érezném), akkor még azt se tudom.

júl. 6. Azt hiszem, alig ismerhető fel – még Leo számára sem – az Ernst-nek Irma-esszé volta. – Nem baj. Stílusa hozza magával. Ez új stílus: filozofikusan érvényes. Azáltal hagyja ott a tárgyat, hogy az abszolút csúcspontját veszi; amit líraian kezdtem Georgevel és ami nem sikerült Stormban, itt talán fog menni. Ez lenne a romantika-könyv stílusa is. A teljesen „gegenstandfrei"** stílus.

Már nem érzek semmi veszedelmet Irmával szemben; a nyílt ajánlást pedig egyenesen feleslegesnek; erőltetett kegyeletnek. – De az (az ajánláshoz való hangulat) talán Philippe-pel kapcsolatban meg fog változni.

júl. 12. Talán jó idők jönnek. A vasúton[11] végtelenül ideges munkakedv vett erőt rajtam; áradó ötletgazdagság fogott el. Szinte kínos volt a feszültség. – Most ez persze megszűnt teljesen – de elvégre 5–6 órai lakáskeresés után elég, ha nincsenek negatívumok. És holnap már van lakás!

júl. 13. A lakás jó. Igazi weimari stíluszavarosság: Velazquez, Piombo, Mantegna – Werther és Lotte, Thorwaldsen Krisztusa stb. Rossz bútorok, sok virág stb. Azt hiszem, jó lesz. – Egy kicsit bágyadt vagyok – és sok levelet kell írnom. Majd elválik.

* Áll és bukik. (német)
** Tárgyiatlan. (német)

júl. 14. Úgy látszik, mégis elérhető a „remeteség". Rosszul és lassan megy a munka – és mégsem kell senki. És a vágyódásokkal is lehet már mit kezdeni: a nagyok témákat adnak és viszik a munkát; a kicsinyek jók délutáni pihenésül, munkapauzák kitöltéséül.

júl. 19. Nem lenne csoda, ha babonás lennék – kérdés: nem vagyok-e az máris? – Hogy minden annyira erre az egy kártyára – a munkára van feltéve! Délután – még nem csináltam addig semmit – játszottam a pisztolyommal. Valamit elrontottam rajta – és nem tudtam rendbehozni; sokáig kínlódtam, mindenfélét megpróbáltam – hiába! Este dolgoztam. Pár oldalt. És pár oldalt írtam, és egész véletlenül eszembe jut a dolog. Előveszem. Az első pillanatban sikerül. Nem furcsa ez?

Nem furcsa: hogy a lámpám rossz helyen lóg – a kezem árnyékot vet a papirosra – és minden levélnél, naplóírásnál érzem. A munkánál nem. Pedig elhatároztam, hogy megfigyelem: hogy szóljak esetleg a háziasszonynak. Már harmadik este, hogy dolgozom – és nem veszem észre. De ennek még van „pszichológiai" magyarázata (ha unalmas is) – annak nem.

júl. 27. Egy kicsit restellem ezt ide leírni – nem szeretem az ilyen jubileumokat és ez igazán jubileum: már hetek óta hiszem, hogy igazán vége minden Irma-emóciónak. Nem gondolok rá soha. Az íróasztalomon van – stílusokokból, Philippe-esszém miatt – a képe. De alig nézek rá és végtelenül idegen, ha nézem. És nem jut eszembe soha. Eltűnt. – Pedig most nem is ártana egy kis vágyódás és szomorúság utána – Philippe miatt. De ilyen az élet: Ernstet talán elrontotta (a patétikus felé vitte), hogy ő mindig ott volt; pedig nem illett bele organikusan az esszé kereteibe. Ez talán száraz lesz nélküle.

júl. 28. Az élményobjektivitás (Arthus érik!): az egyetlen, amit mint közvetlen érzést észlelek a folytonos visszautasítások között, a mai társadalom lehetetlen. Engem nem érint ez a dolog; én várhatok. Egy kiadót csak kapnak az esszéim – és ha nem egy év múlva leszek folyóiratokban is akceptált, hát öt év múlva. De az én esetem azt bizonyítja, hogy ha egy szegény ember tartana ugyanott, ahol én – éhen halhatna; feltéve, hogy egyáltalában eljuthatna ide. – Ez nem „jóság" vagy „humanitás" – ez distancia az élményekhez. És van azért valami szomorú benne. Mindegy: csak jó legyen aztán az „Artus"!

júl. 29. Furcsák, egészen ok nélküliek a mostani öngyilkossági hangulataim. Pillanatnyiak. Szédülésfélék. Sohasem gondolok rá – ha aztán vége a pillanatnak, borzasztó bolondságnak érzem őket. De vannak pillanatok: ostobán, előkészület nélkül, csak úgy ledőlni az ágyra, fáradtan, mintha aludni akarna az ember – és akkor. És akkor itt volna a nagy csend. Pihenés. – Ez nem kétségbeesés. – Mi?

júl. 31. Lehet, hogy a vasárnapok miatt fogok mégis otthon letelepedni. Ezek az undok, utálatos nyárspolgárok, primitív dolgok! Hogy lármáznak, ugrálnak, üvöltenek! És milyen vékonyak egy ilyen penzió falai! Minden lépést áthallani! És cselédlányok sikongatnak és énekelnek . . . Az ember nem szentimentális értelemben van kitaszítva a társadalomból, de valahogy úgy, hogy az otromba észre nem vevéssel gázol keresztül az idegein, amiért más életet mer élni, mint ők, amiért nem illeszkedik be az ő „kedélyes és meleg" életükbe. – Hogy gyűlölöm ilyenkor az „életet"!

Érdekes az anyagok ellenállása. A Philippe-esszé formája a régi „Vita nuova" átalakítása volt. És nem megy. Ph. túl erős, hogy bele lehessen olvasztani, és nem elég magas, hogy belenőjön. El kell tehát – úgy látszik – választani egymástól a kettőt. – Kár.

aug. 3. Dedikáció: An . . . Nur an der Nähe erlebt man die Ferne und nur an dem Leben die Formen. Sie gingen in dem Augenblick, wo sich für mich alles entscheiden musste, durch mein Leben hindurch. Dass ich ihr Kommen und Gehen sehen konnte, gab mir alle Erkenntnis, die mir erreichbar, die mir vonnöten war . . . Vielmehr als dieses Buch zu sagen imstande ist. Darum muss ich es in ihre Hände legen.*

szept. 29. Firenze Irma nélkül[12] – és van: valami fontos, és ugyanaz a fontos, mint akkor volt: Giotto és Michelangelo. Nem olyan mámoros most, mint akkor – de ha valakit ide kívánnék, az csak Leó lehetne. Igazán tudok egyedül lenni; és azt hiszem, nagyon is az vagyok. És nem baj. Nagyon messze van mindenki, aki „szellemileg" közel áll hozzám. Egy évvel ezelőtt talán Füleppel egy legalább Baumgarten-melegségű viszony fejlődött volna. Most az embereknél az elválasztót érzékelem – a hasonlóság csak arra való, hogy ezt észre lehessen venni. És nem baj. Nem fájdalmas.

Settignano nagyon szomorúan hat így. Ilyenek, úgy látszik, nem lesznek többé. Ha előrenézek, arra az ötven évre, ami még következni fog, egy nagy szürke sivatagot látok magam előtt. De ha most gondolkodom a dolgon, csak egytől félek: kibírja-e a produktivitásom melege ezt a jégsivatagot? Nem lesz-e így száraz pedáns belőlem? Csak magamtól félek – nem az életemtől; csak a munkámat féltem – nem magamat. Most itt a végső búcsú ideje Irmától (és igaz marad a leghevesebb fájdalmak érzése: Irma az élet). De nem szomorú Settignanóban lenni: nem az a hely, semmi köze ahhoz. Mernék most már a pesti lakásba vagy a műterembe menni. Ezek a helyek (mint Aussee is) nem földiek már; az embereket, akik akkor ott voltak, bearanyozta az én akkori éle-

* . . . nak. Csak a közelség révén éli át az ember a távolságot, csak az élet révén a formákat. Ön abban a pillanatban haladt át az életemen, amikor mindennek el kellett dőlnie. Hogy láthattam jövetelét és távozását, megkaptam mindazt az ismeretet, mely számomra elérhető, mely nekem elengedhetetlen volt. Többet, mint amennyit e könyv elmondani képes. Ezért kell azt az Ön kezébe letennem. (német)

tem – de ennek sem a véletlen helyhez, sem a véletlen emberekhez nincs köze. Nem melankolikus a Michelangelo Madonnáját látni – az gyönyörű; nem melankolikus Settignanóban Vedresékkel együtt lenni – egyszerű, közönséges, kedves, kicsit unalmas emberek. Melankolikus lehetne egyedül lenni és tisztán látni, hogy ezek így vannak, – ha még énbelőlem is nem lenne kikapcsolva minden melankóliának lehetősége.

okt. 1. Nem volna szabad egy napnak sem eltelni anélkül, hogy az ember egypár oldalt nem olvasott volna egy nagy filozófusból. Maine de Biran van most a kezemben: és megtörtént a leszámolás (krízis nélkül) az utolsó pár hónappal: szétszóródtam, emberek között éltem, apró-cseprő dolgokban voltam benne – nem szabad, még nincsen itt annak az ideje. Talán ha az ember már egészen „fogja" a dolgot, lehet; de a praktische Vernunft* csak a reine Vernunft** után jöhet. És még nem vagyok sehol. Vissza kell térni a tavaly őszi programhoz: sokat tanulni éveken át; minden más mellékes – és ezért elkerülendő!

okt. 4. Érdekes szimptóma: ma (Masaccio hatása alatt) az Alfieri könyv járt megint az eszemben. Felmerült az az idea: nem lesz semmi „érzelmi" tartalma. De rögtön, nagyon erősen és radikálisan éreztem; nem baj. Úgy látszik, a Philippe csakugyan a vége volt valaminek. Amiket most elgondolok, azok talán patétikusak lesznek – úgy, mint az Ernst, a dolog pátoszát hozván –, de szentimentalitás már nem lesz bennük semmi. Enfin!*** – És ezzel igazán el lenne vágva minden szál az „élet"-től. Egészen titokban azért kellett, hogy ezt alátámassza benne. Elmúlt, amiért kellett – most remélem, nem térhet többé vissza.

* Gyakorlati ész. (német)
** Tiszta ész. (német)
*** Végre! (francia)

1911. febr. 11. Zárjuk le a naplót: a szentimentális időknek vége. Több mint négy hónap múlt el, hogy nem írtam belé. Örülök, hogy vége: a leggyengébb időm volt – és mindig gyengeség volt, ha írtam. Nem bánom, hogy így volt: ott vagyok, ahol előtte voltam – csak magasabban. Mert elkeseredés nélkül vagyok egyedül és gazdagabban rideg, mint akkor voltam. Valami már nincs ott, ahol a napló előtt még nem volt valami. Ma fogadta el Irma a könyvem dedikációját: ez legyen az utolsó dolog, amit beleírok. És az ő neve, és egy egyszerű, komoly és mély áldás rá, arra, amit ő hozott és adott. És ha lehetne dolgom az életben (tudom, hogy nincsen – csak ma tudom: ennek oka és értelme van, örülni kell neki és nem panaszkodni felette), akkor csak az lehetne: valamivel segíteni az ő életét; én megszégyenítően kevés voltam neki – csak az a kérdés, neki vagy nekem megszégyenítő-e? Bolond kérdés: ez tragédia – de ő nem emelkedett ott, ahol én fellendültem. És mégis ő az egyetlen, és nincs élet, hogy ő nincs, de ez szép és jó, a nekem egyedül lehetséges.

Thy face is far this our war,
Our call and counter-cry,
I may not find Thee quick unkind
Nor know Thee till I die.
Yet may I look with heart unshook
On blow brought home or missed –
Yet may I hear with equal ear
The clarions down the List;
Yet set my lance above mischance
And ride the barrière –
Oh, hit or miss, how little 'tis,
*My Lady is not there!**

. . . És stílusosnak érzem, hogy már az utolsó firenzei naplódarab is csak „irodalom" volt. Így volt jó. Ne is legyen másképpen.

* „Arcod távol háborúktól / a kiáltástól, a választól / meg nem találhatlak, sietős, kegyetlen / meg nem ismerhetlek, míg csak meg nem halok. / De bátor szívvel tekintek a találó vagy elhibázott csapásra – / figyelő füllel hallgatom / a bajnoki tér harsonáit: / lándzsámat a balsors ellen vetem / és a küzdőtérre szállok – / Talál-e ütésem vagy sem, nem érdekel, / hiszen hölgyem nincs ott!" (angol)

máj. 24. So arm ist keiner, Gott kann ihn nicht noch ärmer machen.* Ezt nem tudtam. Most tudom: vége. Elszakadt minden kapocs – mert ő volt minden kapocs. És most csak célközösségek vannak és célok vannak; és dolgok; és munka. Mert minden ő volt. Minden. Minden. Minden gondolatom virág volt, amit neki vittem, és öröme és életértéke az volt: az övé – és talán meglátja és megörül neki. Egyszer (amikor még semmi nagy bánat nem volt; nagyon régen) beszéltünk erről; és mondtam neki: úgy képzelem, hogy kell, hogy valami legyen, ha valaki ez lehet valaki életében; annak ti., aki ez. Nem igaz. Nem voltam neki senki... És mert *ez* nem bírt belőlem úgy átáradni valakibe, hogy csak valamit is megkapjon belőlem – itt van a halálos ítélet az én egzisztenciám felett. Nem lehetek soha senkinek semmi, és ha valaki netán nekem jelenthetne még valamit – menekülnöm kellene; mert bélpoklos vagyok, megfertőztethetem. De ilyenre nem kerülhet többé sor. Most leszakadt minden szál. Most csak munka van – ameddig bírom.

Mindegy azonban, hogy kellettem-e most neki. Aki ezt érzi valakivel szemben, annak örökkön örökké készen kell állnia. Várnia kell a küszöbe előtt, hátha egyszer... Mert csak ezzel érdemelheti ki; hogy ilyent érez, szerez jogot arra, hogy ember legyen. Én elvesztettem a jogomat az életre.

És ez régebben meg is történt. Akkor régen úgy érezhette, hogy én megmenthetem őt a bajaiból; bár nem szeretett engem. De talán megmenthettem volna, ha kézen fogom és vezetem őt. Nem tettem. És abból következett minden. És ha megteszem akkor – és akkor is ez jön: ugyanaz marad az ítélet: mert csak ha minden megtörtént, amit én tehetek, és csak ha eredménnyel – csak akkor van az „élet" névre joga az én életemnek. – Most ez elveszett.

Még mindig nem tudom őt halottnak. Még mindig tudom, hogy látja, ha szenvedek, még mindig tudom: el fogok neki mindent mondani, még mindig...

És azt hiszem, nem is fogom másképpen tudni sohasem.

* Senki nem olyan szegény, hogy isten ne tehetné még szegényebbé. (német)

május 27. (. . . .)[13]

okt. 22. Nem tudom, miért kezdem újra az írást. Kezdet-e ez, avagy a vég? Hiú dolog volna erről beszélni. Tegnap meghalt Leó. Mily távol volt már tőlem, mennyire leszámoltam volt már ezzel: ő nincs számomra többé, nincs többé – olyannyira, hogy számomra már az volt a fontos, amit ez *neki* jelentett, nem pedig a magam fájdalma. Most másképpen van. Most újra visszavettettem önmagamba. Éjszaka és üresség van körülöttem. Légüres térben dolgozik az értelmem, sehol semmi ellenállás, sehol semmi lét. A munkában sem: semmit nem tudok csinálni. Próbatétel-e ez, vagy kísértés? elvont-e tőlem mindent az isten vagy az ördög – és melyik úton érhető el az üdv, melyiken a kárhozat? Sötét minden. Úgy tűnik: gőgömért, a műbe és a rajta való munkálkodásba vetett bizalmamért bűnhődöm. Ez is elvétetik tőlem, és minden élet és az élet minden lehetősége; és mindaz, ami a jövőbe mutatna, nem parancsoló igennel vagy nemmel, ahol tehát az elvétel ugyanakkor utat mutatna. Nem; minden dialektikusan kiéleződött: igen és nem egyformán erősek, az intellektus a sötét, légüres térben dolgozik: nincs semmi, nincs jel, nincs út. S még a sötétség sem jel: mert lehet, hogy az üdv mégis a műben van, csak át kellene törnöm a sötétségen. De talán túl van a művön, s a mű, az utána való vágyódás, a mű kívánása és akarása az a fal, amelyik körülvesz; azt kellene lerombolni, hogy a fényre törhessek. Alázat! Alázat! – Én azonban mindenek ellenére kemény vagyok: még mindig nem törtem meg egészen, még mindig nem semmisültem meg. Valami bennem még mindig a műbe kapaszkodik – még nem aláztattam meg kellőképpen. De mi jöhet még? Még a fájdalomhoz sincs erőm, az az erőm, hogy minden probléma és fájdalom kihegyezett csúcsán álljak, mert hisz ha erre képes volnék, meg volnék mentve. Vagy lezuhannék a mélybe, vagy elérném a megváltást, a révületet. Mert van olyan magasság, az egészen tiszta kategória, ahol mindennek el kell dőlnie: az isten kihívása. De nekem ez nem adatott meg. Akár egy vezető nélküli, céltalan, haláltáncot járó gépezet, úgy dolgozik az értelmem a sötétben, az ürességben. – Ó, én büszkeségem, én gőgöm;

hogy már teljesen átszellemültem, már elhagytam mindent, ami földi! Most itt a megtorlás: „tiszta szellem" vagyok, vagyis üres, erőtlen, fogódzó nélküli, értéktelen szellem; s állapotként enyém a létező legföldibb: a tisztátalan keverék, a feljutni-nem-tudás a saját tisztaságom szférájába. Így hát visszatért hozzám a lét: de csak azért, hogy lerántson és megalázzon. És a „tiszta" szellem céltalanul agyonfárasztja magát a sötétben.

Nem kellene befejeznem? Tegnap – mielőtt megtudtam volna a hírt – szinte szüntelenül erre gondoltam. Ez azonban mégsem megoldás. Irmának igen. Az ő tragédiája az élet vitalitásában volt, olyan szférában tehát, ahol a halál valóban az élet dialektikus ellentettje, ahol egy abszolút homogenitás fogja egybe az életet és a halált. De mit jelenthet nekem a halál?

okt. 24. Eddig még sohasem érzett vágy él bennem a boldogság után; sőt, ma egész nap erről fantáziálva járkálok; olyankor mindig az az érzésem, mintha a boldogság volna a csoda, a megoldás, a megváltás. Vajon frivolitás-e ez – vagy fáradtság? Mindenképp ezt jelenti: mindazokat a pesszimisztikus következtetéseket, melyeknek levonására az utóbbi időben hajlottam, le kell rombolni; ha van boldogság, ami *elgondolható,* akkor nincs pesszimizmus. Kategória-tanom vigasztalanságának a boldogság–boldogtalanság, optimizmus–pesszimizmus és hasonló ellentéteken túl kell lennie. És már tragikus sem lehet: bár a tragikum alapjelensége – felfogásom szerint – szintén eme fogalmakon túl van. Ma ismét úgy tűnik, mintha egyszerűen visszatérnék a régi menetbe, s csupán munkaképtelenségről volna szó.

okt. 27. Levél Herberttől. Honnan van, hogy az ember bizonyos dolgokat soha nem képes elhinni, vagy hogy (hacsak nem a tisztán negatív, az ördög formájában) soha nem válhatnak elevenné bennünk? Ha életem nem úgy volna beállítva, hogy minden életproblémám egy feloldhatatlan hallgatáson, a mérleg igen és nem szára közötti egyensúlyán alapulna, gyűlölhetnék* – és újra ember

* Előtte, áthúzva: gyűlölhetném őt.

volnék, mint akkor, amikor Irma és Leó még élt és létük éltetett engem. Vagy nem hihetnék semmit abból, ami nyilvánvalónak látszik: megint itt volna a régi élet, ezúttal ezzel a középponttal* mint az egyetlennel, ami megmaradt nekem. Vagy hihetnék és megérteném a tettet a tettesből** kiindulva, mindenben felismerném a magam, az ő és a lány sorsát, csak magamban látnám a hibát és felmentést adnék:*** akkor megvolna az áttörés a vallásossághoz. Annak pedig el kell jönnie, ha nem akarom, hogy végem legyen. Hihetetlenül találóan beszél Bloch az én „túl pánlogisztikus konstrukcióimról", és realitást követel. De nem tudok hozzá eljutni! A dialektika pedig kifulladt. Irma házassága után kinőtt belőle a Beer-Hofmann–Kierkegaard-sor; most nincs ereje többé. Frivolan visszavonulva a tisztán intellektuális problémákra éldegélek – és áttörésként csodára várok. Ám mindez üres és intellektuális: a gondolatok előreszaladása – nem pedig erős és alázatos várakozás. Ezért aztán nem is jöhet a csoda. És érzem: az egész állapot csak kísérlet arra, hogy a lényegtelenségben maradjak, mivel a kétségbeeséssel, melynek jönnie kellene, nem tudnék megbirkózni. Van tehát a szánalmas vegetálás (foglalkozásként ismeretelmélettel) – s arra várok, vajon így lassan elzüllök-e teljesen, vagy a kétségbeesés csúcsaira hajszolódom-e: mert ott – amennyiben egészen igazi és intenzív – nincs maradás: annak le kell törnie. Soha nem láttam eljövendőt oly abszolút biztonsággal előre, mint most az intellektualitásom áttörését, az áttörést a vallásiba; ám csak szükségszerűségnek, csak posztulátumnak látom – korántsem vagyok „kész", korántsem eléggé kétségbeesett. Vagy tán éppen ezért következik majd be? (Ez már megint amolyan üres és frivol intellektuális konstrukció.) – Mert intellektuálisan holtponton vagyok: viszonyom a léthez nem más, mint önmagam alázatos megtagadásának és mindennemű csupán létező gőgös lenézésének váltakozása. Itt azonban nem lehet intellektuálisan dönteni: a csúcsnak le kell törnie. Muszáj! Most oly tisztán látom, mint soha azelőtt: a szentnek előbb bűnösnek kellett lennie; csak a bűnön, a bűn elkövetésén keresztül tudja abszolút

* Kihúzva: vele mint középponttal.
** Kihúzva: őt önmagából.
*** Kihúzva: felmenteném őt.

maga alá gyűrni a létet; és ugyanakkor: csak azáltal lehet istenben, hogy azelőtt a bűnben leledzett. A „bent" kategória a lényegi viszonyok lényegi jellemzője. Én még sohasem voltam „bent" valamiben.

Még mindig azért szenvedek el mindent, hogy elpanaszolhassam Irmának, és azért analizálok mindent, hogy megbeszélhessem Leóval. Soha nem lehetek egyedül (talán ez „bent"-telenségem következménye: soha nem vagyok monológikus). Hanem mindketten az apriorisztikus partnereim. Ha helyesen analizálom: amikor Hildával beszélgettem szerelemről – akkor is Irma volt a hallgató és a cél. És bárkivel beszélgessek is: mindig Leó a partner – talán mégis monológikusnak kellene lennem. Akkor azonban elgondolkoztató, hogy tavasszal, miután együtt voltam Leóval és Irmával, sokkal monológikusabb voltam, mint most, hogy ők ketten most elevenebb partnereim, mint akkor voltak (ahogy egyszer mondtam Irmáról: jelenléte nem veheti fel a versenyt a távollétével). Arról van-e szó, hogy örökös hangjukból és visszhangjukból poroszlókat csinálok, kísérőimül? Nem! Mert ez „költői" viszony volna: tisztán formális – tehát frivol. Soha nem foghatom fel sorsukat a magam sorsának komponenseként – nem szabad (és nyilván nem is tudok) túljutnom haláluk értelmetlen voltán.

– – – – –

Érdekes, hogy – most először – öngyilkossági gondolataimban gátló tényezőként jelenik meg az apám; sőt, ma nyíltabban és mélyebbről írtam Micinek, mint sok „barátnak". Mit jelent ez? Bizonyára azt, hogy az ember mégsem viseli el az abszolút gyökértelenséget; nővérem és bátyám a priori ezt eddig elfedték előlem: most aztán „jogaiba lép" a család.

Ám itt is: az intellektuális tisztesség! Ugyanúgy, ahogyan nem szabad kétségbeesésemben pesszimizmusba esnem, úgy nem szabad az ürességet magam körül pótlékokkal kitöltenem. Mert amennyire nem „barátok" Herbert vagy Ernst Bloch a Leóval való kapcsolatunk (pontosabban: kapcsolatom) teljesen irracionális, misztikusan mély kategóriája értelmében, annyira nem család a családom a szó kategoriális értelmében. Tehát: sem nem Párizs, sem nem München, sem nem Budapest. – Ijesztő, hogy ilyen gondolatok akár csak megfordulhassanak is a fejemben.

– – – – –

A viszonzatlanság Leónál és Irmánál. Sosem voltam nekik az, amik ők nekem. Asztrális szeretet volt: szâmomra mégis földien irracionális; számukra bizonyára: félig magasztos, és távolról gátló. – Mily végtelenül magányos voltam mindig, s mily távol az élettől, mivel ez volt az életem!

Különös – és én is csak most veszem észre – a testi és a szellemi erős párhuzama. Fenn állok a torony tetején – és kezem mögé rejtem az arcom; néhány héttel ezelőtt fedeztem fel, hogy szédülök – ezt az érzést azelőtt nem ismertem. A testi érzést le tudtam vezetni; abból a borzalmas mélység-iszonyból, mely elkapott, amikor Irma halálhírét olvastam. De ez? Vajon több-e puszta képnél?

nov. 17. Még élek – mily különös; úgy látszik, még sincs vége. És az is külonos, nem találok magamban érvet az öngyilkosság ellen. Sőt – amire korábban sosem voltam képes – megtalálom abszolút intellektuális igazolását: végem van. Amit el lehet érni a puszta intellektussal (nem eredményképp, tett vagy mű alakjában, hanem létezési szféraként), azt elértem; most derül ki, hogy ez semmi. Mihez fogjak? Nem tisztességesebb és következetesebb-e – intellektuálisan is, filozófiailag is – véget vetni mindennek, mint lassacskán kompromisszumokra kényszerülni, mint hogy a legmagasabbat, az egyetlen lényegest, elérhetetlenként ábrázoljam, mivel nekem elérhetetlen? (Nem egy lényegében alantas szemlélet jele-e, hogy ilyesmit akár csak lehetőségként is el tudok képzelni?) Miért nem vetek véget mindennek? Nem tudom. Aljasságból? Reménységből? Elvégre van abban valami vakmerőség, ha az ember a megváltást, mivel szüksége van rá, mindjárt követeli is; bizony, az nem adatik meg „érdemünk" szerint, hanem ez az isteni álláspont: emberileg szólva, ki kell „érdemelni". S én aztán igazán nem érdemeltem ki. Hisz még ez a vallomás sem valódi alázat. Dac-e a várakozásom, vagy kihívás? Az az – egészen mélyen rejlő – érzés, hogy az ember *a műért* akkor is megkaphatja az istenit, ha egyébként nincs birtokában; hogy létezik egzisztenciális ítélet; hogy az embernek nem kell elpusztulnia a megváltó rendszer-

ben magában? – Vagy, végül: azért van-e, mert most rosszabbul áll a szénám annál, hogysem lehetséges volna elhatározásra jutnom? Mert intellektuálisan csak az elhatározás, nem pedig a menekülés igazolható. Nem azért, mert tőlem ez vagy az az elérhető megtagadtatott (most pl. a teljes munkaképesség), hanem, mivel én – aki teljes értékű vagyok a magam területén – ahhoz a típushoz tartozom, melytől (mint típustól) megtagadtatott a legmagasabb beteljesülés. Ha tehát nem történik csoda, ha nem élek át egy pálfordulást (miáltal a típusom megváltoznék), akkor a létem az egzisztenciális ítélet logikus kérdésétől függ. Vagy, más szavakkal: amennyiben helyes a védák álláspontja, mely szerint a munkák szentsége csak az apai utat, nem pedig az isteni utat nyitja meg – akkor főbe lőhetem magam. Mert ha művem által nem érhetem el a többé-újjá-nem-születést, akkor – akkor számomra haszontalan. Az előbbi esetben önmagában is értéktelen. De a kettő nyilván összefügg egymással.

Megjegyzendő azonban: azelőtt ösztöneim szóltak az öngyilkosság mellett, etikám ellene. Most egyre hangosabb nógatást érzek az öngyilkosságra – s az, ami ez ellen lázadozik, valami egészen tompa, kimondhatatlan. Micsoda? Minden lehetőség, amit csak látok, kimerült, és nem tudok semmit. Azt sem tudom, van-e jogom ezzel az imperatívusszal úgyszólván könyörtelenül nekimenni az ösztönöknek, mint ahogy tenni szoktam volt. És a helyzetem kétségbeejtő volta. Nem a szerencsétlenség, hanem a sötétség. Régebben mindig tudtam – bármi ingott is meg –, hogy mit *kellene* tennem; mostanra éppen ez vált dialektikusan bizonytalanná. Ezért talán nemcsak frivolitás részemről, ha körbetapogatódzom és várok.

És megint csak azt kérdem magamtól (mint minden „naplókorszakban"): miért írom le mindezt? ezúttal azonban tudom: azért, hogy megvilágíttassék, ami megvilágítandó. Ha a szellemiségem miatt kell tönkremennem, menjek tönkre szellemileg. Ha agyonlövöm magam, álljon itt az ok oly világosan, mint egy jó ismeretelmélet kezdő kérdése. Ha aljasságban és kompromisszumban kell elmerülnöm, ne leplezzem semmivel az aljasságomat, hanem burkolózzak beléje és lakozzak benne. Az isten dolga, hogy meg-

váltson engem a lényemből; ameddig sújt az átok, hogy benne lakozzam, hogy aljas legyek, addig hű leszek hozzá. Legalább itt ne legyen aljasság és megalkuvás.

nov. 23. Mennyire dialektikussá válik nálam minden: mert nem kerülhet az életembe realitás (vagyis döntés). Frivolitás vagy egészség-e az én mostani állapotom? Az a tartós elfelejtése a helyzetnek, amelyben vagyok, mely csak ritkán – de akkor aztán (bár csak igen rövid időre) teljes intenzitással – tudatosodik bennem? Addig tartana-e, amíg „megszokom"? vagy eme irrealitás révén a belső elzüllést kellene-e megszoknom? Vagy pedig –? Az ilyen ellentétpárokat ad libitum lehet szaporítani. Egyszóval, az állapot dialektikus. Jellemzésemre a legnagyobb költő nem találhatna ki szimbolikusabb szituációt, mint azt, hogy Irma az utolsó délután tudni akarta címemet (ennek valamennyi prójával és kontrájával); meg a megcímzett üres levelezőlap Leó utolsó napjaiból. És minél élesebben gondolkodom magamról, annál tisztábban látom: csak a halál döntés; ha volna bennem valódi intellektuális tisztesség, igazi vágy a megismerésre, akkor meg kellene ölnöm magamat; ezáltal kikényszeríthetném azt a döntést, melyet a sors mindig csak elvon előlem, ezáltal elérhetném a nekem egyébként mindenütt megtagadott, el nem gondolt realitást. És valami egészen tompa, teljesen kianalizálhatatlan az, ami visszatart. – Dialektikussá vált volna tehát itt megvető visszautasításom a lényszerűvel szemben? El nem kergethettem; megbújt ebben a sarokban; s amíg a lényszerűség hiánya egyébként mindig és mindenütt a döntés hiányát, a dialektikus lebegést idézte elő, addig itt a lény maradványa az, ami az egyetlen döntést, az öngyilkosságot meghiúsítja. De hát örökké ebben a lebegő állapotban maradjak-e? – Persze, ha megvolna bennem a negatív (alázatos) teológiához szükséges pátosz! Ahhoz azonban, hogy megvalósítsam a tiszta vágyakozás esztétikáját, a (filozófiai értelemben vett) tiszta előd-mivoltot: túl kicsi vagyok. És újfent csak dialektikusan lebegve: döntés utáni vágyakozásom, mely ezt megakadályozza, a szubsztancia és realitás éhe, vajon magasabb és mélyebb princípium-e, mint amaz? Szubsztanciát akarok-e még, vagy szubsztanciát aka-

rok-e már? A döntésképtelenség még vagy már nem lehet hozzám méltó stádium? Itt sem lehetséges a döntés. Amilyen szívesen szavaznék a rosszabb lehetőségre, ugyanannyira kell azt mondanom magamnak: a lemondás, az egyszer már belülről lehetségesnek érzett fokozat feladása a döntés *előtt:* bűn és frivolitás. Így hát minden lebeg tovább. – És érdekes: tavasszal azt hittem, erre az állapotra teremtettem; és csupán annyi történt, hogy ez az állapot nemcsak lehetségessé, hanem szükségessé vált – és elbuktam. Van itt valami, amit nagyon alaposan meg kellene vizsgálni: nem ezáltal történt-e már meg a döntés; akkor ti. kiderülne, hogy minden korábbi hamis lebegés volt, lebegés a gyávaság, a visszahúzódás okán, ez azonban belsőleg annyira becstelen, hogy – öntudatlanul – mégsem mond le végleg, hogy bízik a lehetségben, a vágyakozás tárgyában, mely mindig itt lehetne, de még sincs itt. Most nincs itt.

Ez abszolút realitás, s vele szemben (minden realitás döntő, minden realitás sors), ha mindez igaz, elbuktam. Quid nunc? Itt ostobaság volna az öngyilkosság: tautológia. Hát akkor mi a teendő? Lemondani, és alázatosan kisebbhez fogni? Lehet-e már most lemondani? Arra vonatkozólag, hogy ez volt a döntés, nem lehet döntést hozni. Szerencsétlenségre itt már nem elég az éleselméjűség: a döntésnek kívülről kell jönnie, vagy a legbensőbből kell kinőnie. És addig? – A kör már megint bezárult, kezdhetném elölről.

Egy dolog világos (de ettől minden csak még dialektikusabb lesz): nem vagyok normális ember. Egy valódi szentnek vagy gondolkodónak meg kell ölnie magában a lentit, a lényszerűt, hogy eljusson a tökéletességhez; nekem teljes életre kellene hívnom – azért-e, hogy aztán leverjem? Ki tudja? – Ám dialektikusan ez a helyzet: megtagadtatott-e tőlem ezért a tökéletesség (nagyság = a normáknak megfelelni), vagy éppen azért tudok valamit elérni (talán csupán egy határt megállapítani), amire a „normálisok" nem képesek? Que sais-je?* (Lehet persze, hogy mindez nem áll.)

* Mit tudom én? (francia)

nov. 24. Az öngyilkosság egyre világosabban igazolható; ami azonban – ily reménytelenül „ineffectual"* a logika – semmit sem mond ki a valóban megtörténendőről. Nem volna most kapcsolatban semmi külsőlegessel. A külsőleges most csupán a fátyol félrehúzása: sorssá stilizálom, amennyiben most levonom mindazt a konzekvenciát, amit korábban nem vontam le; van persze ebben a tevékenységben valami kényszeredett: mindama szerencsétlenség nélkül valószínűleg még tovább tartott volna a kegyes hazugságok uralma. A konzekvencia azonban, amit ebből levonok, *kizárólag bennem van:* csakis belőlem kiindulva gondolható el és vezethető le: lényegem felől egy analitikai ítélet. Sokkal többet foglalkozom is most magammal, mint máskor. Amikor Irma férjhez ment, volt okom öngyilkosságra gondolni; de nevetséges és méltatlan lett volna egy nőért meghalni. Nyáron, amikor haláláról értesültem, egyre reménykedtem: elvesztem tisztánlátásomat és tudatomat – és akkor megtörténhet – majd. Ez az öngyilkosság a fájdalom őrülete lett volna, egy törés – és ugyancsak méltatlan hozzám. Most minden másképpen van. És hogy legjobb pillanataim hangulata egy bágyadt „à quoi bon?"** csupán annyit bizonyít: a velem született fáradtság és utálkozás pillanatnyilag semmiféle egyensúlyi helyzetben nincs.

Nincs többé szép hazugság. Ez azonban – legfeljebb! – hajlam, legfeljebb genezis. A genetikai magyarázat azonban nem lényegi magyarázat.

nov. 25. Olykor felélednek az életenergiák: olyankor férfiatlannak és méltatlannak látom ezt az egész állapotot. Harcolni szeretnék, reménytelenül, céltalanul, mit sem várva: csak harcolni! harcolni! – Azonban: hol az ellenség? Mocsárba süllyedek: nincs kiút. Régi csatakiáltásom: dolgozni! dolgozni! – itt mit sem ér. Az intellektuson mentem tönkre: túl soká és túl kizárólagosan kellett a tisztán intellektuálisnak, a munkamámornak mindent helyettesítenie: most olyan vagyok, mint a morfinista, akinek idegei már a leg-

* Hatásfok nélküli. (angol)
** Mire jó? (francia)

erősebb méregre is csak alig-alig reagálnak, aki azonban már nem tud meglenni a méreg mámora nélkül; és nincs számára új, hatékony izgatószer. Mert e tekintetben is világosan kell látni és igazságosnak kell lenni: a gondolat produktivitását illetően egyre csak előbbre haladtam; amit mostanában leírok, mélyebb és átfogóbb minden korábbinál; amikor javítgatom a régebbi dolgokat (a nemtragikus drámát), akkor az mindig elmélyítés. De: munkaképtelenné váltam. Valami, ami régóta készülődik, hogy ti. nem bírom ki a nyugodt, mámortalan, érdeklődés nélkül végzett munkát, most egyre erősebben tör elő. Amint az előttem lévő szöveg nem vált ki egészen heves reakciót, már nem is tudom követni. Innen van, hogy a sokoldalú érdeklődés, a legproduktívabb szellemi állapot, az állandó fejlődés mellett is egy helyben topogok, sőt, közel állok a belső pusztuláshoz: minden napnak van egy rövid, erős szakasza – aztán jön az ostoba és terméketlen, frivol semmittevés; melyben azonban nincs semmi elterelő, erősítő és felüdítő: elernyedés a pihenéskor. (Mellesleg jegyzem meg: sok szerencsétlenség ért kívülről. Két évvel ezelőtt tudtam: most erős tanulási periódusnak kell következnie. Aztán jött: a doktorálás, Apa betegsége – és elrontották 1910 első felét; a második felét utazásokkal rontottam el. Amikor az év végére megint rendbe jöttem, jöttek Herbert, zavarok, a Pesten töltött tavasz. Firenze: ismét néhány hét koncentráció – és újabb megszakítás! Hiszen ha fejlődtem volna ez alatt az idő alatt! Akkor egyszerűen elvesztegettem volna két évet. Így azonban minden csak nőtt, alap nélkül. Belsőleg tettek előtt állok, melyeknek – külsőleg – nem tudok megfelelni. Így szükségszerűen olyan munkákra kényszerülök, amelyeken – teljesen eltekintve attól, hogy intellektuális idegrendszerem elhasználódott – belsőleg már túl kellene lennem.) Ezek azonban csak „okok" és külsődlegességek. Az, ami a teendő, világos dilemmaként áll előttem: vagy dolgozom, vagy lezüllök a frivolitásban. Én azonban – ebben az értelemben – képtelenné váltam a munkára. Mily sorsszerűen felel meg egymásnak itt külső és belső: az, hogy elvesztettem a „hitemet", és hogy az idegeim felmondják a szolgálatot. Mindkettő ugyanefelé a cél felé halad – vajon összefüggenek-e?

nov. 30. Érdekes, hogy mindenkinél, ha vége felé jár az élete és minden idegenség lehullik róla, előbújik a rassz, a család, és elhódítja a pálmát a megszerzett és a vágyott elől. Így volt ez Leónál. Így van ez nálam. Csakhogy – úgy hiszem – én világosabb vagyok, mint ő: megtartottam és fenntartottam minden régi értékelésemet (vagy legalábbis nem toltam el őket ebbe az irányba) – csak éppen más összefüggésben látom magamat a családommal szemben: vele összefüggésben látom magam. Ezt még meg is tudom fogalmazni: valamennyien fantaszták vagyunk fantázia nélkül; teljesen irreális emberek, akik ugyanakkor teljesen földhöztapadtak: realisták (muszájból!), realitásérzék nélkül. Érdekes, hogy Papa és Mama itt mennyire közel kerülnek egymáshoz. Én vagyok az egyetlen tudatos közöttük; ráneveltem magamat a tisztánlátásra – de ezzel nem értem el a hiányzó realitást; pótlékról szó sem lehet: a realitást csak homállyal lehet elfedni, csak szurrogátumokkal lehet pótolni. Etikám (ezt ma már látom) öntudatlanul kísérlet volt arra, hogy tisztánlátásból teremtsek realitásszurrogátumot; amikor is a nézésben (par distance;* és egy „tisztasági" etika, amilyen az enyém, elsősorban distancia-probléma) egyáltalán nincs nagy különbség tisztán látott külvilág és átélt realitás között. Ennek az illúziónak azonban vége. Most látom magamban a „lukácsit": a magam számára azonban életképtelenségnek látom; mert semmiképp nem bírom elviselni a lényegtelen életet, és most azért élek még, mert ezt mégsem adtam fel teljesen. Vagy? Vagy teljesen „Lukács" vagyok, és akkor itt – számomra ma nem tudatos módon – meg fogom kerülni a realitást? Mert az öngyilkosság realitás. Sőt, az egyetlen, számomra elérhető realitás.

Egyes pillanatokban csak azt látja az ember, amit elvesztett: apróságokban, inadekvátságokban. Eszembe jutott: egy ideig úgy véltem, hogy P. Ernst felemelkedése mint tragédiaszerző ellentmond az én törvényemnek a süllyedő osztályokról (sokáig nem törődtem a dologgal; – most, hogy lehetségesnek tartom a negatív törvényeket a történelemben, ezt sem kell megtagadnom). Csakhogy Ernst nem tudott túllépni a Brunhildon. Ez a teljesen gyökértelenné vált polgárság utolsó, immáron társadalmiatlan sorstra-

* Távolból. (francia)

gédiája. A takácsok:[14] a tartalom nélküli vágyakozás; Charolais:[15] a feltételes mód metafizikája; Brunhild: a magáramaradott ember tragikus etikája. Ez azonban közömbös. Leó jutott az eszembe: ilyesminek csak akkor van értelme, ha ő itt van hozzá – nélküle teljesen értelmetlen. Különös, mily kevéssé volt Leó és Irma esetében szükségszerű a nálam- és értem-létük; itt-létük is elég volt. Hisz tudom már: nem az kell nekem, hogy valakinek az legyek, amik ők voltak nekem (istenem!), hanem, hogy valaki nekem az lehessen, amik ők voltak. – Ez az örömtelenség volna az, amin elbukom? Úgy lenne, hogy boldogság = létezés? Egészen mély értelemben van ebben némi igazság: ha az ember a boldogságot igen szélesen értelmezi – és hozzáveszi a komplementumát. Hiszen, ha lett volna valaha nőies tehetségem az aszkézishez, mindez nem volna probléma. A boldogság – egészen tág értelemben – egzisztenciális viszony az élethez; de az aszkézis is az. Dante poklának tornácán vagyok: non ragionam di lor' ma guarda e passa.

dec. 15. Úgy látszik, a krízis véget ért. Ismeretelméletbe és frivolitásba menekültem. Tartok tőle: menni fog. Mert ez megmaradt: „életemet", „tovább-élni-tudásomat" décadence-nak érzem; öngyilkosság révén eleven lennék, lényem magaslatán, következetes. Így minden csak csüggesztő kompromisszum és elzüllés.

dec. 16. Különös ez a tisztán intellektuális állapot: biztosan tudom, hogy soha nem voltam még oly közel a célhoz mint most. Bármit olvassak, mindig érzem: elméletem az implicitekről, a produktív tökéletlenségről mindennek a megoldása. Bármily hosszú legyen is az út e látomás explicitté válásáig: teljes bizonyossággal megvan az út. És különös: soha nem éreztem magamat annyira semminek, elvetendőnek és értéktelennek, mint most. Sőt, egyes – ritka és jó – pillanataimban felfedezem az igazi alázat nyomait; azt az érzést, hogy kaptam valamit – de meg nem érdemeltem, hogy méltatlan vagyok a magam gondolatára, soha nem is lehetek méltó rá. Lehet, hogy itt van a megoldás – most még minden bágyadt frivolitásba burkolódzik –, s az embernek óva-

kodnia kell ennek az érzésnek a frivolitási lehetőségeitől is. Mellesleg: az én „negatív" erényeim: ez az ideges félelem a frivolitástól és az ideges szigor vele szemben, az ugyancsak ideges lelki tisztaság-érzés, a viszonyokkal szemben támasztott igényeim – nem ezekben keresendő-e képtelenségem a vallásosságra, az egzisztenciára? Vagy – amitől a kérdés bonyolultabb lesz, de világosabb is: nem a mértéktelenségemben keresendő-e mindennek az oka (abban, hogy nincs bennem mérték)? Mert akkor az etikát a mértéktelenség mértékeként határozhatnók meg: nagyon is közelállóan Kanthoz – és az új fogalom, amelyik belép a vallásba, éppenséggel a mérték volna (itt szigorúan elkülönítendő egymástól vallás és esztétika; „életművészet" az etika határán; esztétika és vallás mint mértékprobléma). – És minden a régi kérdéshez vezet vissza: hogyan lehetek filozófus? Vagyis: mivel ember létemre soha nem kerülhetek ki az etikus szférából – hogyan ábrázolhatom a magasabb rendűt?

LUKÁCS GYÖRGY LEVELE A KMP KB-JA RÉSZÉRE

A K.M.P. K.B.-jának

Tisztelt elvtársak!

A KÜB tézistervezetének, valamint az általam készített tézistervezet visszavonását követő vita[1] anyagának áttanulmányozása után kötelességemnek tartom a legteljesebb nyíltsággal nyilatkozni.

1. Gyökerében elhibázottnak ismerem el tézistervezetem koncepcióját a demokratikus diktatúráról általában. Mert az 1917-es orosz forradalomnál magasabb színvonalú „átmenet", mely mégis demokratikus diktatúra – fából vaskarika. Richárd elvtársnak[2] tehát teljesen igaza van, amikor ezt a koncepciót „filozofikusan kiagyaltnak" minősíti. A tézistervezet V. A. 3.b. pontja pl. azt állítja: – „már előre is harcolni kell minden olyan felfogás ellen, mely azt állítja, hogy a demokratikus diktatúra egy átmeneti korszak a Bethlen-rendszer és a proletárdiktatúra között, olyanformán, hogy most a Bethlen-rendszer van, aztán kivívjuk a demokratikus diktatúrát és, ha ezt kiépítettük és teljesítettük, majd akkor jön el az ideje a proletárdiktatúrának."[3] A tézistervezet – mint azt a KÜB 23-as számú levele[4] helyesen megállapította – helytelenül azonosítja a demokratikus diktatúrát általában a kettős hatalommal, és ezért egészen helytelenül egy kalap alá vonja az 1917-es orosz és a mai magyar osztályviszonyokat.

2. Ami a demokratikus diktatúra perspektíváját Magyarországon illeti (eltekintve az én tervezetem elméletileg téves és ellentmondásokkal teli koncepciójától, melyet már az első pontban kritizáltam), magamévá teszem a KÜB tézistervezetének, valamint 23-as számú, a titkársághoz intézett levelének érvelését. Különösen kiemelendőnek tartom, a) hogy a demokratikus diktatúra perspektívája Magyarországon, mint átmeneti szakasz a mai rendszer és a proletárdiktatúra között jobboldali elhajlás; b) hogy a második magyar forradalom semmiképpen sem lehet alacsonyabb típusú,

mint az első, vagyis proletárdiktatúra *után* demokratikus diktatúra lehetetlen; c) hogy tézistervezetem nem vette figyelembe, vagy amennyiben az analízisben felismerte, nem vonta le stratégiai következményeit sem annak 1., hogy Magyarország a kapitalista fejlődés magasabb fokán áll, mint állt Oroszország 1917-ben, sem annak 2., hogy Magyarországon a nagybirtokosok messzemenően átalakultak agrárkapitalistákká és az agrártőke és az ipari tőke összenövése a finánctőke vezetése alatt igen előrehaladott stádiumban van, sem annak 3., hogy Magyarországon nem lehet szó az egész parasztsággal való együttmenésről a feudális maradványok elleni harcban.

3. A tézistervezet perspektívájának alapjában hibás volta természetesen kihat a tervezet többi részére is. A demokratikus diktatúra mint stratégiai perspektíva Magyarországon szükségképpen hamis beállításra vezet a demokratikus forradalom összes kérdéseivel, tehát az ún. demokratikus reformok kérdéseivel szemben is. (Lásd pl. IV.6.a., V.2., V.6.: „a K.M.P. az egyedüli párt, amely a Bethlen-rendszerrel szemben a demokratikus reformokért való igazi harcot képviseli."[5] A K. párt még ott sem a demokratikus reformok pártja, ahol a demokratikus forradalom van napirenden és ez sohasem volt az én álláspontom. A tézistervezet perspektívájának belső ellentmondásai megnyilvánulnak egyebek között ilyen ellentmondásokkal teli formulázásokban: pl. V.6., ahol a köztársaság egyrészt mint központi stratégiai jelszó szerepel, másrészt a jelszó elavulásának perspektívája is fel van vetve stb.

4. Helytállónak ismerem el a KÜB tézistervezetének a párt eddigi stratégiai vonalának ingadozásai felett gyakorolt kritikáját. (III. 5.–6) anélkül, hogy ezzel a magam tézistervezetének hibáit menteni, vagy akár csak enyhíteni akarnám. Annál kevésbé, mert hiszen nekem is kötelességem lett volna ezeket az ingadozásokat a tézisek megírása *előtt* felismerni és az önkritikát ugyancsak a tézisek megírása *előtt* gyakorolni.

5. Mindezen okokból tézistervezetemet minden *fenntartás nélkül* elejtem, és teljes mértékben csatlakozom a KÜB tézistervezetéhez, ahhoz a stratégiai vonalhoz, hogy Magyarországon nem a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrája van napiren-

den, hanem „szocialista proletár forradalom, melynek terjedelmes demokratikus feladatokat kell megoldani" (III.4.a.).

6. A pártkongresszuson nyílt önkritikát fogok alkalmazni tézistervezetem jobboldali elhajlásai fölött, mert az a véleményem, hogy a párt stratégiai vonalának tisztázása döntő fontosságú a mai helyzetben, amikor az ellenforradalmi fasiszta rendszer válsága kezd forradalmi irányba fejlődni. Erre az önkritikára kötelez egész pártmúltam, mindenkori szembenállásom a Komintern jobboldali áramlataival, az a harc, melyet a K.M.P. KÜB-jével együtt, a VI. kongresszus óta is, folytattam a párton belüli jobboldali elhajlások ellen.

Wien, 1929. V. 2. Blum

KÉRDŐÍV
A SZOVJETUNIÓBAN ÉLŐ NÉMET ÍRÓK SZÁMÁRA

1. Név: *Lukács György*
2. Szül. hely és idő: *Budapest. 1885. IV. 13.*
3. Állampolgársága: *magyar*
4. Származása: *polgári*
5. Foglalkozás, mellékfoglalkozás: *író*
6. Párttagsága: *K.P.D.*[1] *(1918-tól K.M.P.)*
7. Szakszervezeti tagsága: *művelődésügyi alkalmazottak*
8. Iskolai végzettsége: *dr. rer. pol. et phil.*[2]
9. Írói munkásságának kezdete: *1900.*
10. Mióta él a Szovjetunióban: *1933. március*
11. Az alkotómunka neme (próza, líra stb.): *elmélet*
12. Havi átlagjövedelme: *500 R*
    a) irodalomból származó:
    b) mellékjövedelem:
13. Lakásviszonyai: *Hotel (két írógép egy szobában stb.)* (munkalehetőség, lakbér)
14. Elosztóközpont: *Insnab*[3]
15. Családi állapota: *nős, három gyerek*
16. Megjelent művei (hol, mikor? Könyvek esetében a példányszám, a kiadó és a megjelenés időpontja. Az elmúlt évben publikált írások *részletes* megnevezése):
17. Milyen műveken, tanulmányokon dolgozik jelenleg?: Távolabbi tervei?:
18. Hogy van ellátva nemzetközi irodalommal?: *rosszul*
19. Álneve: –
20. Milyen társadalmi munkát végez?: *Morp.*[4]

1882-ben születtem Vágújhelyen (Magyarország). Kispolgári családból származom (apám vidéki orvos). A reáliskolát 1900-ban fejeztem be, majd matematikát és fizikát tanultam a bécsi és a budapesti egyetemen. 1907-ben szereztem tanárnői képesítést. Hivatásomat azonban, a budapesti egyetemen asszisztensként eltöltött rövid időtől eltekintve, nem gyakoroltam; 1908-ban férjhez mentem egyetemi kollégámhoz, Jánossy Imréhez (csillagász, a Mértékhitelesítő Hivatal alkalmazottja). Tüdőbeteg férjemmel Budapest egyik kis peremkerületében laktam. Férjem betegsége és gyermekeim nevelése miatt kispolgári elkülönültségben éltem, távol a politikai élettől. Csak a világháború alatt kezdtem érdeklődni a politika kérdései iránt, persze kezdetben bizonytalan, polgári-pacifista módon. Férjemmel együtt élénken rokonszenveztünk az orosz és a magyar forradalommal, holott persze lényegük megértéséig nem jutottunk el. Tulajdonképpen csak férjem halála után, amikor 1920 elején Bécsbe költöztem, kezdtem foglalkozni a marxizmus problémáival. Itt mentem férjhez Lukács György elvtárshoz.

Az emigráció első éveiben csupán a KMP tanfolyamain vettem részt, önképzéssel sajátítottam el a marxizmust, és alkalmi feladatokat végeztem a pártapparátus szolgálatában. 1923-ban felvettek a magyar pártba, 1929 végéig a párt illegális apparátusában dolgoztam. Emellett néhány továbbképző tanfolyamot rendeztem. Ezek után átigazoltak az osztrák KP-ba, melynek propagandamunkájából politikai gazdaságtan tanfolyamok szervezésével vettem ki a részem. 1931-ben áttelepültem Berlinbe, és a német párt tagja lettem. Pártmunkámat a Siemens Művek (Kábelgyár) egyik alapszervezetében végeztem. Különböző politikai és technikai feladataim voltak, résztvettem az alapszervezeti újság szerkesztésében

és előállításának technikai részében, helyettesítettem az instruktort, és megbíztak, hogy tartsak tanfolyamokat (Bevezetés a politikai gazdaságtanba) a Marxista Munkás Iskolán (MASCH).[1] Hasonló tanfolyamokat tartottam egy értelmiségi szervezetben is (Forradalmi Művészek Szövetsége). (Munkásiskolai tanfolyamokat tartottam Anna Keller néven Charlottenburg, Wedding, Tempelhof, Neuköln, Wilmersdorf kerületekben.)

Miután férjemet kiutasították Berlinből, további németországi tartózkodásom anyagilag lehetetlenné vált, és a párt engedélyével a Szovjetunióba utaztam. Itt 1933–1934-ben mint szerkesztő dolgoztam a VEGAR-nál.[2]

Moszkva, 1940. december 2. Jánossy Gertrúd

1940-ben az írószövetség tagjaként, mint szabad író írtam különböző szovjet folyóiratokba orosz, német és magyar nyelven. Tagja voltam az NKP-nek, tagja az írószövetség német bizottságának, az *Internationale Literatur* (Deutsche Blätter) és az *Új Hang* című folyóiratok szerkesztőbizottságának. 1941 májusában átigazoltak a KMP-be. 1941. június 22-én letartóztattak az NKVD szervei, augusztus 22-én rehabilitáltak és szabadon engedtek.[1] Kiszabadulásom napjától fogva a háborús propaganda számára dolgoztam, elsősorban a fasizmus elleni ideológiai harc területén. 1941 októberében a többi íróval együtt evakuáltak, előbb Kazányba, majd Taskentbe, ahonnan 1942 júliusában tértem vissza Moszkvába. Ott írtam meg antifasiszta könyvecskémet az Uzbekiszdat, az üzbég kiadó számára,[2] egy antifasiszta brosúrát a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézete számára, és különböző cikkeket angol és amerikai lapoknak, melyeket a VOKSZ és a Szovinformbüro juttatott ki. 1942-ben tudományos munkatársként beléptem a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetébe, ahol 1942 decemberében sikerrel megvédtem *Az ifjú Hegel és a kapitalista társadalom problémái* című doktori disszertációmat. A Filozófiai Intézetben az első években a nagy filozófiatörténeten dolgoztam. Különböző cikkeket írtam Marxról és Engelsről, valamint a legújabb filozófiáról szóló, még meg nem jelent kötetek számára. Ezt a tevékenységet arra is felhasználtam, hogy felfedjem a fasizmus ideológiai gyökereit. A *fajelmélet az emberiség ellensége* című brosúrám kiadását a Filozófiai Intézet készíti elő. Jelenleg egy nagy könyvön dolgozom, mely a reakciós ideológia keletkezéstörténetét tárgyalja Németországban; ez is a fasizmus leleplezését szolgálja. Egyidejűleg publicisztikai tevékenységet is folytattam, hogy leleplezzem a fasizmus ideológiáját és propagáljam az orosz kultúrát. Külön-

böző cikkeket írtam az *Internationale Literatur* (Deutsche Blätter)-be (a porosz mentalitás ellen, a maidaneki táborról stb. stb.), másokat a Szovinformbürónak, a VOKSZ-on keresztül amerikai lapoknak (Tolsztoj, Dosztojevszkij, Gorkij stb.), a magyar hadifoglyok lapjába *(Igaz Szó)*, a rádió magyar adásának stb. 1944-ben megjelent egy magyar nyelvű könyvem, *Az írástudók felelőssége*, melyben elemzem a magyar értelmiség ideológiai fejlődését az utóbbi években; a könyvet azóta kiadták Magyarországon is. A legutóbbi időben a KMP engedélyével szóbeli propagandát folytattam német hadifoglyok körében.

Moszkva, 1945. jan. 23. Lukács György

1940-ben a német KP tagja voltam. Főfoglalkozásként elméleti-közgazdaságtani munkát végeztem a kapitalista és a szocialista gazdaság különbségéről és a tervgazdálkodás elméleti alapjairól. Emellett házimunkát végeztem és titkári teendőket láttam el férjem, Lukács György mellett. 1941 májusában átigazoltak a magyar pártba. Ugyanazon év októberében férjemmel együtt először Kazányba, majd Taskentbe evakuáltak, ahonnan 1942 júliusában tértem vissza Moszkvába. Itt a férjem mellett végzett titkári teendőkön kívül ugyanezt a munkát elláttam Gábor Andor magyar író számára is. 1942 júniusában fiamat [...],[1] aki addig mint tervező és feltaláló dolgozott az Ordzsonikidzei szerszámgépgyárban Moszkvában, az NKVD szervei letartóztatták, és 1942 decemberében az 58/10-es paragrafus alapján nyolc évre elítélték. Lányom, [...] a Vosszkreszenszkij cementgyárban dolgozik mint vegyészmérnök.

Moszkva, 1945. január 23. Lukács Györgyné

1885-ben születtem Budapesten (Magyarországon), Lukács József fiaként, aki a Magyar Hitelbank egyik igazgatója volt. 1902-ben fejeztem be a gimnáziumot, Budapesten és Berlinben jártam egyetemre, 1906-ban szereztem doktorátust politikai gazdaságtanból, 1909-ben pedig filozófiából a budapesti egyetemen.

Irodalmi munkásságom már gimnáziumi éveim alatt megkezdődött. Az egyetem befejezése után íróként éltem Berlinben, Firenzében és (1912-től fogva) Heidelbergben. Akkori, irodalomkritikai és filozófiai tartalmú írásaim baloldali polgári irányzatúak, mindig hangsúlyoztam bennük szimpátiámat a szocializmus és a munkásmozgalom iránt. Szabó Ervinnek, a magyar szociáldemokrata ellenzék vezető teoretikusának hatása alatt világnézetem szindikalista színezetet kapott. Filozófiai fejlődésem a szubjektív idealizmustól az objektív idealizmus felé, Kanttól Hegel felé haladt. A politikai életben nem vettem részt.

Az imperialista háború mélyreható válságot idézett elő egész világnézetemben; ez előbb a háború polgári-pacifista elutasításában, a polgári kultúra pesszimista kritikája formájában nyilatkozott meg, és csak a háború második felében, az orosz forradalom hatására és Rosa Luxemburg írásainak befolyása alatt kapott politikai jelleget. Szembenállásom az uralkodó rendszerrel egyre erősödött, kezdtem kapcsolatot keresni baloldali radikális körökkel.

Ebben a fejlődési szakaszban ért a magyar polgári forradalom (1918). Látszólag könnyű győzelme, a Habsburg-monarchia látszólag vérnélküli összeomlása Magyarországon azt az illúziót ébresztette bennem, mintha továbbra is vezethetne erőszakmentes út a demokrácia teljes győzelméhez és a szocializmus győzelméhez is. (Cikkem a *Szabad Gondolat* c. folyóiratban.)[1] De már a polgári demokrácia első heteinek eseményei, különösen tehetetlensége,

hogy megvédje magát az egyre erőteljesebben szervezkedő reakcióval szemben, hamarosan észre térítettek. Eljártam az akkor megalakult KMP gyűléseire, olvastam újságjait és folyóiratait, különösen Leninnek akkor német nyelven hozzáférhetővé vált könyvét, az *Állam és forradalmat*. Ezen események és olvasmányok hatására beláttam, hogy csak a kommunisták ismerik a kiutat az adott helyzetből, hogy csak ők oly elszántak, hogy ezen az úton végig is menjenek. Ilyen meggondolások után léptem be 1918 novemberében a KMP-be.

A KMP KB-je kinevezett a párt tudományos folyóirata, az *Internationale* szerk. bizottsági tagjává, és felhasznált a szóbeli propagandamunkában is. Elsősorban az *Állam és forradalom* eszméit propagáltam, és felhasználtam az ilyen alkalmakat, hogy vitába szálljak a *Szabad Gondolat*-ban megjelent cikkem hibás nézeteivel.

1919 februárjában letartóztatták a KMP KB tagjainak nagy részét. Tagja lettem az új KB-nek és a párt központi lapja, a Vörös Újság szerk. bizottságának. Ezekben a funkciókban vettem részt a tanácsuralom magyarországi felállításának előkészületeiben.

A tanácshatalom felállítása után kineveztek a közoktatásügyi népbiztos helyettesévé. Áprilistól júniusig annak az V. hadosztálynak voltam politikai biztosa, amelyik eredményesen küzdött a cseh imperialisták ellen. Népbiztosi tevékenységem politikai tartalma megfelelt az akkori magyarországi kommunizmus általános vonalának: kísérlet volt arra, hogy átmenet nélkül térjünk rá a tökéletes szocializmusra. Akkori szindikalista és luxemburgista nézeteim hatására azt hittem, hogy a tanácsok az osztályharc folytatásának döntő szervei, és mivel nem ismertem a párt bolsevik elméletét, alábecsültem a párt szerepét a forradalom vezetésében és szervezésében.

A Tanácskormány bukása után Korvin Ottót és engem bíztak meg a magyarországi illegális mozgalom vezetésével. Korvint igen hamar letartóztatták; ezáltal elvesztettem a kapcsolatot a szervezettel és kénytelen voltam Ausztriába emigrálni. Illegális úton érkeztem 1919. szeptember elején Bécsbe, ahol 1929 végéig éltem, mint emigráns és pártmunkás. (1919–21 és 1928–30: a KB munkatársa, egyébként pártfolyóiratok szerkesztője, a pártiskola vezetője stb. voltam.)

Az eddigiekből látható, hogy tevékenységem első esztendeiben még korántsem váltam meg régi ideológiai poggyászomtól. Ezért 1920–21-ben szélsőbaloldali nézeteket képviseltem: 1920-ban a parlamentarizmus kérdésében (v. ö. Lenin kritikáját a *Kommunizmus*-ban megjelent cikkemről művei 25. kötetében), 1921-ben azzal, hogy megvédtem a Márciusi akciót és az avantgardizmust az ifjúsági mozgalomban. A KI III. kongresszusa után sikerült legyőznöm ezeket a „gyermekbetegségeket", és attól kezdve a helyes álláspontot foglaltam el minden fontos eseménnyel kapcsolatban. Így pl. az első pillanattól kezdve határozottan harcoltam szóban és írásban a trockizmus ellen, így küzdöttem kezdettől fogva Buharin nézetei ellen.

Nehezebb volt és több időt vett igénybe filozófiai (hegeli) múltam leküzdése. *Történelem és osztálytudat* c. könyvem (1923-ban jelent meg 1919 és 1922 között keletkezett cikkeim gyűjteménye) első politikai tanulóéveim filozófiai tévedéseinek összefoglalása. A könyv alapvető iránya ennek megfelelően idealisztikus. Az idealizmus leküzdése lassú folyamat volt. Már 1926–27-ben támadtak – Engels *A természet dialektikája* és Lenin *Empiriokriticizmus*-a hatására – komoly kételyeim, nézeteim helyességét illetően, melyek gyakorlatilag abban nyilvánultak meg, hogy nem engedélyeztem könyvem újabb kiadását. De csak 1930-ban, a Szovjetunióban folyó filozófiai vitában tisztázódtak végleg ezekre a kérdésekre vonatkozó nézeteim, és azóta is határozottan léptem fel minden ellen, ami ebben a könyvben téves.

A KMP belső életét ebben a periódusban kitöltötte a harc Kun Béla és hívei ellen. E harc kezdetétől fogva Landler et. csoportjához csatlakoztam, amely arra törekedett, hogy likvidálja Kun káros befolyását a pártra. A Landler-csoportnak nem volt meg az a bolsevik érettsége és határozottsága, hogy véghez vihesse ezt a feladatot. Azonban mindenkor a Komintern vonalát követte, soha nem lépett fel e vonal ellen és nem tűrt meg soraiban semmiféle elhajlást ettől a vonaltól. Párttevékenységem alatt 1928 áprilisában Bécsben kb. egy hónapig letartóztatásban voltam; mivel azonban a vizsgálat során nem sikerült rám bizonyítani a vádat, a titkos szövetkezést, kénytelenek voltak kiengedni. 1929 februárjától áprilisáig Budapesten dolgoztam, mint az illegális szervezetek ve-

zetője. 1929-ben, az újra fellobbanó frakciós harcok idején, politikai hibát követtem el téziseimben, melyeket a KMP tervezett második kongresszusára írtam, amennyiben Magyarország vonatkozásában a munkások és parasztok demokratikus diktatúráját jelöltem meg szükséges perspektívaként. Ez a hiba a magyar mozgalom akkor még megoldatlan kérdéséből adódott: a párt a legális mozgalomban éveken keresztül a köztársaság kérdését használta központi jelszóként. Téziseimmel elméletileg túlhajtottan alapoztam meg ezt a gyakorlatot, anélkül hogy alapjait valóban mélyen és kritikusan vizsgáltam volna. A KMP II. kongresszusa (1930. február–március) nem választott be a KB-be.

1930–31-ben tudományos munkatársként dolgoztam az IMEL-ben[2] Moszkvában. Különösen az foglalkoztatott, hogy filozófiai kérdések tekintetében végleg tisztázhassam nézeteimet. Az SZK(b)P tagjaként az Intézet sejtjében harcoltam a párt vonalát követve, Gyeborin és Rjazanov ellen.

1931-ben Berlinbe mentem, ahol az NKP kinevezett a német írószövetségen belüli kommunista csoport vezetőjévé. Ebben a funkcióban sikerült egységfront-mozgalmat szerveznem baloldali polgári, szociáldemokrata és kommunista írók között, mely a szövetség legnagyobb helyi szervezetében, Berlinben, többségbe került; ebből az alkalomból megválasztottak a berlini szervezet elnökhelyettesévé (az elnök baloldali polgári író volt). Ezek a sikerek arra indították a pártot, hogy vezető beosztásokba küldjenek más értelmiségi szervezetekbe is. Vezető szerepben vettem részt a proletárírók szövetségének munkájában, előadásokat tartottam a marxista munkásakadémián, valamint néhány nagyobb városban. Hitler hatalomátvétele után az NKP titkársága arra utasított, hogy a Szovjetunióba menjek, és megadta hozzá a technikai segítséget is. 1933 márciusában érkeztem meg.

A Szovjetunióban előbb a Kommunista Akadémia irodalmi intézetében dolgoztam, mint tudományos munkatárs, később a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetében (1938 végéig). Azóta szabad íróként tevékenykedem (a Szovjet Írók Szövetségének megalakulása, vagyis 1934 óta vagyok tagja). Irodalomkritikusként már Németországban részt vettem a RAPP elleni harcokban, a Szovjetunióban a párt vonalán harcoltam a naturalizmus, a forma-

lizmus és a vulgárszociológiai irányzat ellen. Irodalmi tevékenységem jelentős részét tette ki a Szovjetunióban megjelenő német és magyar nyelvű lapok számára végzett munka. A súlypont itt az a harc volt, hogy az irodalom terén helyesen értelmezzék a népfrontot. Az *Internationale Literatur* c. német nyelvű és az *Új Hang* című magyar nyelvű folyóiratok szerk. tagjaként vezető helyen vettem ki részemet ebből a harcból. Két könyvem és egész sor cikkem jelent meg orosz nyelven. 1941 áprilisáig voltam az NKP tagja, azóta ismét a KMP tagjaként vagyok regisztrálva.

ÖNÉLETRAJZ

Születtem 1885-ben Budapesten. Burzsoá származású vagyok (apám a Magyar Általános Hitelbank igazgatója). Már egyetemi hallgató koromban (államtudományi és filozófiai doktor vagyok) részt vettem a magyar irodalmi életben: egyik alapítója voltam a Thalia szabad színháznak, írtam a *Jövendő*-be, *Szerdá*-ba, *Nyugat*-ba, *Huszadik Század*-ba. 1908-ban *A modern dráma fejlődése* című művem megkapta a Lukács Krisztina díjat. Ezenkívül még egypár könyvet adtam ki magyar nyelven.

1909 után főleg külföldön éltem, eleinte felváltva Német- és Olaszországban, 1912–18-ig Heidelbergben. Ebben az időben néhány német könyvem és számos folyóirat- és újságcikkem jelent meg.

1918 decemberében beléptem a KMP-be. A diktatúrában közoktatási népbiztos és az V. hadosztály politikai megbízottja voltam. 1919 őszén Bécsbe emigráltam, ahol 1929-ig szakadatlanul pártfunkcionárius voltam, 1919/21 és 1928/30-ban a KB tagja. Különben az *Új Március* szerkesztő bizottsági tagja, a *Száz százalék* szerkesztője voltam stb. 1929-ben illegális munkára voltam Budapestre vezényelve.

1930–31-ben Moszkvában éltem mint a Marx–Engels-Intézet tudományos munkatársa. 1930 elején átigazoltak a WKPB-be.

1931-ben Berlinbe költöztem, ahol mint a német kommunista párt tagja főleg intellektuell propagandával voltam elfoglalva. (A kommunista írói frakció vezetője, a német írószövetség berlini helyi csoportjának alelnöke stb.)

1933-ban Moszkvába költöztem, ahol hosszú ideig a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetében dolgoztam (1933/38 és 1942-től máig). Orosz nyelven két könyvem és nagyszámú folyóirat-cikkem jelent meg. Azonkívül számos német cikk az *Internationale*

Literatur és *a Das Wort* című folyóiratokban, valamint nagyszámú magyar cikk az *Új Hang*-ban. Az *Internationale Literatur* és az *Új Hang* című folyóiratok szerkesztő bizottsági tagja voltam.

1941-ben átigazoltak a KMP-be. A háború alatt propagandamunkával foglalkoztam, különböző, itt megjelent folyóiratokban, valamint az Informbüro és a VOKSZ révén angol, amerikai újságokban és folyóiratokban. 1944-ben megjelent könyvem, az *Írástudók felelőssége.*

Moszkva, 1945. január 23. Lukács György

ÖNÉLETRAJZ

Szulettem 1882-ben Vágújhelyen. Kispolgári családból származom (apám orvos volt). Matematikát és fizikát tanultam a bécsi és pesti egyetemeken, és 1907-ben letettem a tanári vizsgát. Rövid tanársegédi működéstől eltekintve nem dolgoztam hivatásomban, mert 1908-ban férjhez mentem dr. Jánossy Imréhez, a Mértékügyi Hivatal tisztviselőjéhez, akivel, mivel súlyos tüdőbeteg volt, Mátyásföldön elvonultan éltem.

Férjem halála után Bécsbe költöztem, ahol Lukács Györggyel új házasságra léptem. Itt a KMP illegális apparátusában dolgoztam, és 1923-ban felvettek a KMP-be. 1929-ben átigazoltak az osztrák pártba, ahol propagandamunkával (ökonómiai kurzusokkal) voltam főleg elfoglalva. 1931-ben átigazoltak a német kommunista pártba. Berlinben a Siemens-sejtben dolgoztam, és számos kurzust tartottam a MASCH-ban és más értelmiségi szervezetekben.

1933-ban Moszkvába költöztem férjemmel együtt, ahol eleinte az idegen nyelvű kiadónál (VEGAR) végeztem szerkesztői munkát (főleg Lenin és ökonómiai munkák fordításával kapcsolatban), azonkívül fordítottam az *Új Hang*, *Internationale Literatur* és a *Das Wort* című folyóiratok részére. 1941-ben átigazoltak a KMP-be. 1945-ben Pestre érkeztem; itt kiadtam Dobroljubov irodalmi tanulmányainak fordítását (Szikra), sajtó alatt van (Révai) Bjelinszkij Puskin-tanulmányának fordítása; jelenleg Gorkij irodalomkritikai tanulmányait fordítom a Szikra részére.

Budapest, 1950. február 5. Lukács Györgyné

Születtem 1885-ben Budapesten. Burzsoá származású vagyok (apám a Magyar Általános Hitelbank igazgatója volt). Már egyetemi hallgató koromban (államtudományi és filozófiai doktor vagyok) részt vettem a magyar irodalmi életben: egyik alapítója voltam a Thalia szabad színháznak, írtam a *Jövendő*-be, *Szerdá*-ba, *Nyugat*-ba, *Huszadik Század*-ba. 1908-ban *A modern dráma fejlődése* című művem megkapta a Lukács Krisztina díjat. Ezenkívül egynéhány könyvet adtam ki magyar nyelven.

1909 után főleg külföldön éltem, eleinte felváltva Német- és Olaszországban, 1912–18-ig Heidelbergben. Ebben az időben néhány német könyvem és számos folyóirat- és újságcikkem jelent meg.

1918 decemberében beléptem a KMP-be. A diktatúrában közoktatási népbiztos és az V-ik hadosztály politikai megbízottja voltam. 1919 őszén Bécsbe emigráltam, ahol 1929-ig szakadatlanul pártfunkcionárius voltam, 1919–21 és 1928–30-ban a KB tagja. Különben az *Új Március* szerkesztő bizottsági tagja, a *Száz százalék* szerkesztője voltam stb. 1929-ben illegális munkára voltam Budapestre vezényelve.

1930–31-ben Moszkvában éltem, mint a Marx–Engels Intézet tudományos munkatársa. 1930 elején átigazoltak a WKPB-be.

1931-ben Berlinbe költöztem, ahol mint a Német Kommunista Párt tagja intellektuell propagandával voltam elfoglalva. (A Kommunista írói frakció vezetője s a Német Írószövetség berlini helyi csoportjának alelnöke stb.)

1933-ban Moszkvába költöztem, ahol hosszú ideig a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetében dolgoztam. Orosz nyelven két könyvem és nagyszámú folyóiratcikkem jelent meg. Azon kívül számos német cikk az *Internationale Literatur* és a *Das Wort* című

folyóiratokban, valamint nagyszámú magyar cikk az *Új Hang*-ban. Az *Internationale Literatur* és az *Új Hang* című folyóiratok szerkesztő bizottsági tagja voltam.

1941-ben átigazoltak a KMP-be. A háború alatt propagandamunkával foglalkoztam, különböző orosz, magyar és német nyelvű folyóiratokban, valamint az Informbüro és a VOKSZ révén angol, amerikai újságokban és folyóiratokban. 1944-ben megjelent könyvem, az *Írástudók felelőssége.*

1945-ben Budapestre tértem vissza mint az ideiglenes nemzetgyűlés tagja. 1945 végén az esztétika nyilvános rendes tanára lettem a Budapesti Egyetemen és a Tudományos Akadémia elnökségének tagja.

1948-ban megkaptam a Kossuth-díjat, hazaérkezésem óta számos könyvem jelent meg különböző nyelveken.

Budapest, 1953. március 21. Lukács György

ÖNÉLETRAJZ

Lukács György, született Budapesten 1885. április 13-án. Tanulmányait a budapesti és berlini egyetemeken végezte.

1910 után nagyobbára külföldön tartózkodott, Olaszországban és Németországban. 1912-ben Heidelbergben telepedett le.

Az első világháború élményei szocialista szimpatizánsból kommunistát formáltak belőle. 1918-ban belépett a Kommunista Pártba. A proletárdiktatúra alatt közoktatásügyi népbiztos volt és az V. Vörös Hadosztály politikai biztosa.

A Kommün bukása után Bécsbe emigrált, ahol mint a Kommunista Párt vezető funkcionáriusa dolgozott 1929-ig. 1929 tavaszán három hónapot töltött Pesten illegális munkán.

1930–31-ben Moszkvában élt mint a Marx–Engels Intézet tudományos munkatársa. 1931–33-ban Berlinben élt, főleg az értelmiség közötti pártmunkával foglalkozva. (A német Írószövetség berlini csoportjának alelnöke volt.) 1933-ban Hitler uralomra jutása után Moszkvába emigrált és ott a Tudományos Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos munkatársaként működik. Szerkesztő bizottsági tagja volt a német nyelvű *Internationale Literatur*-nak és az *Új Hang*-nak.

1945-ben Budapestre tért vissza mint az ideiglenes nemzetgyűlés tagja. 1945 végén az esztétika és a kultúrfilozófia nyilvános tanára lett a Budapesti Egyetemen és a Tudományos Akadémia elnökségének tagja.

1956-ban – néhány napig – művelődési miniszter volt a Nagy Imre kormányban, majd az akkor alakult MSZMP intézőbizottságának tagja.

1956 novemberétől 1957. április 10-ig Romániában volt internálva.

GÁBOR ANDOR
LUKÁCS GYÖRGY ÉLETRAJZ-BIBLIOGRÁFIÁJA

Lukács György, író, irodalomtörténész és filozófus, 1885. április 13-án született Budapesten. Nagypolgári család sarja, ennek megfelelően magasfokú képzésben részesül. Az egyetemet Budapesten és Berlinben végezte, először nemzetgazdaságtant, később irodalomtörténetet és filozófiát tanult. Mindkét tárgyból doktorátust szerzett. Írni igen korán elkezdett; már gimnazistaként színikritikusa egy folyóiratnak, és különböző újságok munkatársa. Egyetemi hallgatóként megszervezte az első „szabad" magyar színpadot (Thália), amely síkraszállt az akkoriban leghaladóbbnak számító drámairodalom mellett, és Magyarországon elsőként mutatta be Gorkijt, Ibsent, Hauptmannt, Heyermannst, Strindberget stb. Egyszersmind ez a színház tartott elsőként munkás-előadásokat. Lukács éveken át mint rendező és dramaturg dolgozott ennél a szabad színháznál. Ez ösztönözte első nagyobb irodalmi munkájának megírását *(A modern dráma fejlődésének története)*, amely 1908-ban elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia díját, és 1909-ben jelent meg két kötetben. A könyv alapgondolata az a kísérlet, hogy a dráma, különösen pedig a tragédia fejlődéstörténetét összefüggésbe hozza az osztályok fejlődésével. Lukács drámai korszakoknak tekinti az osztályok kezdődő hanyatlásának korszakait, amikor az illető osztály ideológiája összeütközik a valósággal. Miután tételét a görög tragédián, Shakespeare-en és a francia „klasszikus tragédián" szemléltette, megpróbálja gondolatait a XIX. század polgári drámájára is alkalmazni. Jóllehet a könyv módszere nem mentes a marxizmus hatásától (lásd Marx megjegyzéseit a tragédiáról „A hegeli jogfilozófia kritikájá"-ban[1]), lényeges pontok tekintetében mégis idealista alapokon áll, különösképpen Georg Simmel és Max Weber szociológiai módszere nyomta rá a bélyegét.

Magyarországon ezek az évek az erőteljes irodalmi erjedés évei voltak. Az izmosodó magyar kapitalizmus vezetői kétes értékű, de irodalmi területen mindenesetre heves harcot vívtak az elmaradottsággal, a hivatalos magyar irodalom feudális természetével. Lukács aktív részese volt ezeknek az irodalmi harcoknak, s egyik első híve a korszak legjelentősebb költőjének, Ady Endrének. (*Esztétikai kultúra,* cikkgyűjtemény, 1910)

Lukács már ebben az időben javarészt külföldön tartózkodott, Berlinben, Firenzében, Rómában, 1912-ben Heidelbergben telepedett le. Ez idő tájt született tanulmányai *A lélek és a formák* címen jelentek meg. Ezek a tanulmányok merőben idealista alapon próbálják föltárni a különféle irodalmi műfajok (dráma, líra, novella stb.) keletkezésének feltételeit, valamint törvényszerűségeit. Lukács mint gondolkodó ebben az időben jutott el a szubjektív idealizmustól, Kanttól, az objektív idealizmusig, Hegelig. Akkoriban egy idealista alapon álló rendszeres esztétika kidolgozásával foglalkozott, amely azonban töredék maradt, s csupán egyes részletei jelentek meg elszórtan német folyóiratokban.

Lukács kezdettől fogva szembenállt a háborúval. Szembenállása kezdetben pesszimista (kultúrkritikai) jelleget öltött. 1916-ban jelent meg *A regény elmélete,* amely a regény formáját – ellentétben az eposz zárt és harmonikus korszakával – a polgári kultúra hanyatlásából és széthullásából igyekszik levezetni. Hegeli módszerrel bontja ki az epikus formák átalakulásának „történetfilozófiáját", ami természetszerűen nem vezethetett helyes eredményhez.

Az orosz forradalom kitörése döntő fordulatot hozott Lukács fejlődésében. Hegel tanulmányozása már korábban arra késztette, hogy behatóbban foglalkozzék Marxszal. Az orosz forradalom politizálja Lukács ideológiáját. Szoros kapcsolatot köt az ismert magyar szindikalista teoretikussal, Szabó Ervinnel, részt vesz háborúellenes polgári körökben, és 1918 decemberében, nem sokkal megalakulása után, belép a Kommunisták Magyarországi Pártjába. Kezdetben az *Internacionálé,* a párt tudományos folyóirata szerkesztőségének tagja, majd 1919 februárjában, a Kun Béla vezette első Központi Bizottság letartóztatásakor tagja lesz a Központi Bizottságnak és a párt központi lapja, a *Vörös Újság* szerkesztőségének. A magyar Tanácsköztársaság idején Lukács a köz-

oktatásügyi népbiztos helyettese, és a cseh intervenciósok ellen harcoló 5. Vörös Hadosztály politikai biztosa. A diktatúra bukása után a később kivégzett Korvin Ottóval együtt őt bízzák meg Budapesten az illegális munka vezetésével, de Korvin letartóztatása után kénytelen Bécsbe szökni.

Bécsi tartózkodása alatt (1919–1929) mint a KMP egyik vezetője mindvégig politikai tevékenységet folytat. (1919 és 1921, valamint 1928 és 1930 között tagja a Központi Bizottságnak.) A pártot éveken át kettészakító frakcióharcokban Lukács az úgynevezett Landler-frakció egyik vezetőjeként vesz részt. Bécsben Lukács szerkesztője és munkatársa a KMP valamennyi legális és illegális orgánumának, és rendkívül sokrétű publicisztikai tevékenységet folytat. Ezzel egyidőben nemzetközi sajtótevékenységünkből is részt vállal. A Bécsben megjelenő *Kommunismus* c. folyóirat egyik alapítójaként és vezető munkatársaként részt vesz az 1920 és 1921 közötti ultrabaloldali mozgalomban.

Ugyanezeket az ultrabaloldali nézeteket hirdeti a német és az osztrák kommunista párt újságjaiban. (A parlamentarizmus problémája és a márciusi akció kérdése.) Ezeknek a helytelen nézeteinek a talaján jött létre 1923-ban *Történelem és osztálytudat* című könyve. A könyv elemezni igyekszik a korszak legkülönbözőbb ideológiai problémáit (a polgári filozófia ellentmondásait, a mensevik ideológiát, az árufetisizmus ideológiai következményeit stb.), a marxizmus vulgarizálásával szemben igyekszik átformálni és hasznosítani Hegel dialektikáját, csakhogy eszközei filozófiailag elégtelennek és a marxizmus–leninizmus álláspontjáról tévesnek bizonyulnak. Igyekezete kudarcot vall, mert nem sikerül túllépnie hegeli idealizmusán, ami kivált abban jutott kifejezésre, hogy tévesen értelmezte a „tükrözés-elméletet" (l. Lenin: Empiriokriticizmus) és a természet dialektikáját (vö.: Engels). A könyv nagyon szigorú bírálatot kapott Gyeborintól és Rudastól.[2] Lukács, aki teljesen eltávolodott korábbi helytelen nézeteitől, nem egyezett bele, hogy könyvét újból kiadják és lefordítsák. 1926-ban jelent meg a *Moses Hess és az idealista dialektika problémái* c. írása (a Marx–Engels Archív-ban oroszul is),[3] amely a nemzetgazdaságtan tartalmi és módszertani jelentőségét vizsgálja a hegeli filozófia felbomlásának és materialista talpáraállításának időszakában.

1928-ban, Kun Bélával együtt Bécsben letartóztatják, és kiutasítják Ausztriából.

1930 és 1931 között Lukács a moszkvai Marx–Engels Intézet tudományos munkatársa. Akkoriban írott tanulmánya, *A Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között* megjelent a *Lityeraturnoje Naszljedsztvo* c. folyóiratban és különkiadásban.[4]

1931 és 1933 között Lukács Berlinben élt, és mint a német párt értelmiségi munkájának, a proletár-forradalmi irodalmi mozgalomnak egyik vezető ideológusa tevékenykedett. Részt vett a *Linkskurve,* a Proletár Forradalmi Írók Szövetsége folyóiratának szerkesztésében, és egész sor alapvető fontosságú tanulmányt tett közzé a németországi proletár-forradalmi irodalmi mozgalom alapkérdéseiről. (Willy Bredel regényeiről, a tendencia és a pártosság kérdéséről, a riportról és az ábrázolásról stb.) Ezekben a tanulmányaiban Lukács egyfelől szembeszáll a polgári irodalomnak való behódolás hangulatával, másfelől a proletkultos elhajlásokkal, ugyanakkor föllép a szocialista realizmus mellett. Lukács írásai megjelennek emellett a német szabadgondolkodók mozgalmának folyóiratában, az *Illustrierte neue Welt*-ben (cikkek Goethéről, Feuerbachról, Marxról), a moszkvai *Literatur der Weltrevolution*-ban (Bernard Shaw-ról, A szatíra kérdéséről), a *Roter Aufbau*-ban (A liberalizmus és marxizmus jelszaváról, Lassalle esztétikájáról), a *Welt am Abend*-ben (Az örökség kérdéséről) stb .A Marxistische Arbeitsschule-ban és a Proletár Forradalmi Írók Szövetségében előadásokat és tanfolyamokat tart időszerű irodalmi és filozófiai kérdésekről. (Tanfolyamok: Bevezetés a marxista irodalomelméletbe, Franz Mehringről, Hegelről, Goethéről stb.) A Birodalom egyéb városaiban is előadásokat tart a fasiszta irodalomról. (Düsseldorf: A nemzeti szocializmus irodalomelmélete, Köln: A fasiszta jelenkor irodalmi válsága, Frankfurt: Hegel fasiszta meghamisítása stb.) E korszak irodalmi termésének könyvalakban történő, német nyelvű megjelentetését Hitler hatalomátvétele hiúsította meg. A Hitler-kormány 1933 márciusában kiutasította Németországból, és Lukács Csehszlovákiába szökött.

Lukács jelenleg Moszkvában él, a Kommunista Akadémia Irodalmi és Művészeti Intézetének tudományos munkatársa. 1933-ban itt publikálta a következő írásokat: *Gerhard Hauptmann tovább-*

ra is tagja a fasiszta Akadémiának (Novij Mir), *Az expresszionizmus tündöklése és bukása* (Lityeraturnij Krityik), *Engels a dramaturgia kérdéseiről* (Szovetszkij Tyeátr), *Ferdinand Lassalle* (Lityeraturnaja Enciklopegyija). Ugyanebben az évben születtek: *Előszó Mehring irodalomtörténeti és irodalomelméleti műveihez* (Akagyémija), *Előszó Heine „Németország, téli regé"-jéhez* (Akagyémija), *Bevezetés Marx Vischer-kivonataiba* (Lityeraturnaja Naszlédsztvo), *Nietzsche mint a fasiszta irodalomelmélet előfutára* (a LIJA[5] antifasiszta gyűjteményében), és egyéb kisebb-nagyobb tanulmányok különböző újságokban és folyóiratokban. A fasiszta irodalom vizsgálatakor Lukács abból az alapgondolatból indul ki, hogy ideológiai területen a fasizmus nem hoz alapvetően újat. inkább azokat az ideológiai elemeket fűzi össze a tömegdemagógia szellemében, amelyek Németországban már akkor kialakulóban voltak, amikor a német burzsoázia elárulta a polgári forradalmat és Bismarck „bonapartista monarchiájához" csatlakozott, és amelyek aztán az imperializmus korszakában szélesedtek ki és mélyültek el. A fasizmus lényeges gondolati motívumait (agnoszticizmus, irracionalizmus, életfilozófia, a romantika megújítása, biologizmus, mítosz, indirekt apologetika stb.) már az imperialista korszak polgári írói – jobb- és baloldaliak egyaránt – kidolgozták, sőt sok baloldali polgári író éppenséggel úttörő szerepet játszott e gondolatok megformálásában, amiképp a fasizmus gazdaságtana is merít – a romantikus antikapitalizmus ősi forrása mellett – „új" motívumokat a szociálfasizmus tárházából (szervezett kapitalizmus stb.).

Lukács nagyobb lélegzetű irodalomelméleti tanulmányainak gyűjteménye, az *Irodalomelmélet az osztályharcban,* a közeljövőben jelenik meg a LIJA gondozásában a „Fegyerácija" kiadónál.

A SZERKESZTŐ UTÓSZAVA

Lukács György gondolkodói útjának megismeréséhez e kötet a szerző önéletrajzi jellegű és vonatkozású írásainak közlésével kíván hozzájárulni.

Különféle nézőpont és szándék, eltérő személyes helyzet és történelmi körülmények húzódnak meg az itt közölt, súlyuk és jelentőségük szempontjából is különböző írások hátterében, mégis nemegyszer megvilágító erejűek Lukács emberi-gondolkodói fejlődésének, az élet és az életmű ellentmondásos egységének megértése, korábbi műveihez való viszonyának differenciáltabb megítélése szempontjából.

A válogatás műfaji és terjedelmi okokból nem veszi figyelembe Lukács gazdag levelezését és a vele készített interjúkat. Az életrajzi szempontot ugyanakkor széles értelemben kezeli: így kerültek a kötetbe olyan írások, amelyek bár kevés önéletrajzi elemet tartalmaznak, Lukács alkotói útja, szellemi biográfiája szempontjából azonban korszakos jelentőségűek. *(Levél a „Kísérlet"-ről, Előszó a Balzac, Stendhal, Zola c. kötethez. A marxista filozófia időszerű problémái, Bevezetés Az esztétikum sajátossága c. kötethez.)*

Az írásokat és dokumentumokat keletkezésük sorrendjében közöljük: a lukácsi önreflexió változásának ábrázolásakor a történeti-kronologikus csoportosítást tartjuk a legmegbízhatóbb módszernek. E vonatkozásban kivételt tettünk a *Megélt gondolkodás* c. önéletrajzi vázlattal: Lukács utolsó műve a kötet „bevezető" írása.

A *Függelék* néhány, a kötetet kiegészítő dokumentum (napló, levél, kérdőív) mellett közli Lukács 1940 és 1957 között keletkezett alkalmi önéletrajzait is. Ezek értelmezéséhez nemcsak a kor eseménytörténetének ismerete, légkörének figyelembevétele szük-

séges; e szövegek „megrendelésre" készültek, informatív értéküket gyakran nem a bennük szereplő tények és adatok, mint inkább a „hézagok" adják.

A kötet egyes írásait általában a modern kiadások alapján közöljük; ennek hiányában az eredeti szöveget (vagy fordítását) a Lukács Archívumban és másutt őrzött kézirat alapján tettük közzé.

A jegyzetek összeállításakor elsősorban a Lukács életére és műveire vonatkozó adatok közlésére szorítkoztunk. Nem minden esetben sikerült feltárni Lukács idézeteinek – az eredeti szövegekben gyakran nem hivatkozott – forrásait. Néhány különösen indokolt esetben (pl. *Megélt gondolkodás, Vita a „Blum-tézisek"-ről*) magára az eseményre, helyre, időpontra vonatkozó jegyzeteket is talál az olvasó.

A kötet gondozásában nyújtott segítségért a szerkesztő itt mond köszönetet az MSZMP KB Párttörténeti Intézetének, a Petőfi Irodalmi Múzeumnak, Szabó Ágnesnek, Zoltai Dénesnek és Botka Ferencnek, valamint a Lukács Archívum munkatársainak, Sziklai Lászlónak és Mesterházi Miklósnak.

JEGYZETEK

MEGÉLT GONDOLKODÁS

Lukács György 1971 elején, súlyos betegen, elhunyt felesége kívánságának is eleget téve kezdte el önéletrajzi vázlatának megírását. A 35 sűrűn, lapszéltől lapszélig írt kéziratoldal elszórt megjegyzései arról tanúskodnak, hogy írását Lukács nem tekintette önéletrajza végleges formájának. A gyakran vezérszavakra, rövid utalásokra szorítkozó szöveg végső megfogalmazásában betegsége azonban megakadályozta.

A Lukács György hagyatékában fennmaradt, kézzel írt, német nyelvű szöveget, valamint magyar nyelvű, külön lapra írt – és alább közzétett – vázlatát a Lukács Archívum és Könyvtár őrzi. Kötetünk – textológiai módosításokkal – a *Kritika* 1981. 2. (11–14. o.) és 3. (13–16. o.) számában, Eörsi István fordításának felhasználásával, Meller V. Ágnes olvasatában és fordításában megjelent szöveget közli. A jegyzetekben – a *Kritika* Zoltai Dénes készítette szövegmagyarázatainak figyelembevételével – felhasználtuk azokat a Lukács Archívumban őrzött – részben publikált – interjúkat is, melyeket Eörsi István és Vezér Erzsébet készítettek Lukács Györggyel 1971 tavaszán.

VÁZLAT

1. Kezdet psychológiája. Utolsó gimnáziumi évek (Nordau – Dolgozatok.) Kerr, Magyar Szle. Háttér: drámák.

2. Thalia. Dráma vége. Tanulás. Német műveltség (Kant – Irodalomtört.)

3. Drámakönyv. Lélek és formák. Viszony Nyugathoz és XX. Századhoz. Ady. Balázs Béla

4. Háborútól – forradalomig. Idealizmus és marxizmus harca. Diktatúra (véletlen elemek); új viszony: magyar valóság, magyar élet

5. Bécsi emigráció. Nemzetközi szektarianizmus – magyar valóság. Landler. M. Sz. M. P. Blum-tézisek

6. Moszkvai fordulat. Marx és az irodalom. Berlin. Moszkva (Lit. Kritik)

7. Új hang. Választás: magyar
8. 1945–49.
9. Rudas-vita után. Nemzetköziség új értelme.

1. Vö. Benedek Marcell *Naplómat olvasom.* Bp., 1965. Szépirodalmi.
2. Vö. Georg Simmel 1914. augusztus 14-én kelt levelét Max Weber feleségéhez, Marianne-hoz. *Buch des Dankes an Georg Simmel.* Berlin, 1958. Duncker & Humblot, 133. o.
3. Vö. Victor Zitta: *Georg Lukács' Marxism. Alienation, Dialectics, Revolution.* The Hague, 1964. Martinus Nijhoff.
4. Lukács – általában és saját politikai tevékenységének egyes ábrázolásaiban is – nehezményezte azt a történetírói módszert, amely a munkásmozgalom egyes vezetői által elkövetett tévedéseket, elhajlásokat stb. „kiterjeszti" tényleges vagy vélt jelentkezésüknél korábbi időszakokra is.
5. Hivatkozások Victor Serge orosz származású anarchista forradalmár (1890–1947) visszaemlékezéseinek lapszámaira. V. Serge: *Beruf: Revolutionär.* Frankfurt/M., 1967. S. Fischer Verlag.
6. „... a fogyasztás manipulációjában nem arról van szó, amire hivatalosan hivatkoznak; nem a fogyasztók tájékoztatásáról [...], hanem a tudat irányításáról. Példa erre a Gauloise márka [reklámja]: „a nagyszerű, tevékeny emberek arról ismerhetők fel, hogy Gauloise cigarettát szívnak..." (*Gespräche mit Georg Lukács.* Hamburg, 1967. Rowohlt Verlag, 43. o.)
7. A bekezdés elején kihúzott mondattöredék: „Nehézségek minden irodalmilag feltáratlan területen, mivel..." E bekezdéshez tartoznak azok az alábbi gondolatok is, melyeket Lukács külön lapra írt *Bemerkungen zur Autobiographie* (Megjegyzések az önéletrajzhoz) címmel.

   1. Miért nincsenek gyerekkori emlékeim? (Fontos: nincsenek komplexusok) *a)* kívülről *α)* nincs természet (csupán egy kert; a kikocsizások, a nyaralások negatív aspektusai), *β)* nincs szabad élet pajtásokkal, *b)* belülről: kapcsolat a szülőkkel és testvérekkel (részletesen és időpontok szerint jellemezendőek). A gyerekkorban még nincsenek nyílt konfliktusok (ahol elkezdődnek – sötét kamra –, ott már vannak emlékeim). Csak lappangó ellentétek – nem emlékszem, csak a szülők anekdotáira: „idegen vendégeknek..."; nyaraláskor elszaladok a víz-eséshez (amikor is magányos vagyok és gesztikulálok), Ver-

sailles (ehhez: állatkert, a képtárakkal szemben; bátyám). Megtanulok olvasni – befejezéseképp intellektuális = morális élmény (Hektor, a mohikán) – ez is csak később bukkant fel.

2. Ellenzéki álláspont a család kultúrájával és moráljával szemben. Egy kritikus relativizmus veszélye. Benedek. A középpontban: a morál (íróként sosem becsültem – csak szép magyar nyelvezetét). Kitartók, kompromisszumok nélkül; itt sem érdekesek a belső indítékok. Az egész Benedek család; ezen belől Marcit külön jellemezni. Nála a tehetség az előtérben. (Túlértékelés. Túlértékeléseim pszichológiája Balázzsal, P. Ernsttel, Blochhal kapcsolatban; Heidelbergben végleg megszűnik.)

3. Intellektuális fejlődésem a gyerekkorban. Lamb. Shakespeare (teljességgel nem értettem – sokáig: Schiller-ellenesség). Auerbach *Spinozá*-ja; átmenet Haeckel-Darwin felé. A Zöld Henrik, Hermann és Dorothea, Iphigénia. Nordau *Elfajzás*-a, előbb Swinburne, Verlaine, Baudelaire, aztán – a középpontban – Ibsen. Hátrafelé: Hebbel, előrefelé: Hauptmann, Strindberg; Brandesen keresztül: Kierkegaard (megakadályozza, hogy Nietzsche és Schopenhauer hasson rám).

Hebbel – Ibsen: a problématörténet kezdetei, tovább vezet a *Tonio Kröger*-hez. Domináns azonban: a naturalizmus és az impresszionizmus benyomása. Alfred Kerr.

8. Lukács a család vallási közönyéről: apja alighanem csak azért helyeselte egy önálló zsidó állam megalapítását, hogy annak budapesti konzulja legyen. (Interjúrészlet.)

9. „Volt nekünk egy öreg dadánk, aki felügyelt ránk. Egyszer játék közben kérdeztem tőle, hogy hol van ez és ez a játékom. Erre azt mondta az öreg dada: »Ott van, ahová tetted.« Ez mély benyomást tett rám. Először fordult elő, hogy egy felnőtt nem ostobaságot mondott, például, hogy Irma néninek azt kell mondani, hogy kezét csókolom." (Interjúrészlet)

10. „A szüleim elvittek minket, gyerekeket egy európai körutazásra, voltunk Párizsban és Londonban is, és mindenütt elvittek bennünket a képtárakba. Én ezt a képmutatás tetejének tartottam, mert engem a képtárakban az égvilágon semmi sem érdekelt. Viszont tudtam, hogy Londonban van egy kitűnő állatkert. Menjünk hát az állatkertbe! És borzasztóan megvetettem a bátyámat, mert ő akceptálta a galériát, és nem kívánkozott az állatkertbe." (Interjúrészlet)

Versailles-i csatakép: Popperné Lukács Mici visszaemlékezése szerint Lukács Versailles-ban „kiselőadást" tartott a képről.

11. „Amit anyám ellen folytattam, úgynevezett partizánháború volt, tudniillik anyám szigorú volt hozzánk. A büntetések közé tartozott, hogy volt a házban egy sötét kamra, és oda bezárt minket, amíg bocsánatot nem kértünk. Én ebben a kérdésben éles differenciát csináltam. Ha ez reggel 10 órakor történt, akkor én 10 óra 5 perckor bocsánatot kértem, és minden rendben volt. De fél kettőkor jött haza az apám. Az apám megérkezésekor az anyám nem akarta, hogy otthon feszült állapot legyen, ennélfogva, ha 1 óra után bezárt engem, akkor a világért nem kértem volna bocsánatot, mert tudtam, hogy fél kettő előtt 5 perccel bocsánatkérés nélkül ki fog engedni." (Interjúrészlet. In: *Lukács György élete képekben és dokumentumokban.* Összeállította Fekete Éva és Karádi Éva. Bp., 1980. Corvina, 10. o.)

12. „A bátyám egy évvel idősebb volt, mint én. Olvasni tanult. Ez engem nagyon érdekelt. Odaültem az asztalhoz a bátyámmal szembe, és megtanultam olvasni, fordítva. Előbb tanultam meg, mint a bátyám, de csak a fordított könyvben, és akkor eltiltottak engem, és több mint egy év múlva megengedték, hogy normálisan tanuljak olvasni." (Interjúrészlet, i. m. 11. o.)

13. Edmondo de Amicis (1846–1908) olasz író *Il Cuore* (A szív) c. könyvéről van szó.

14. „Az első irodalmi olvasmányemlékeim kilencéves koromból vannak, akkor olvastam az *Iliász* magyar prózai fordítását, ami óriási benyomást tett rám, mert én Hector-párti voltam és nem Achilles-párti. Ide tartozott ugyanakkor még az *Utolsó mohikán.* Ennek tudniillik azért volt óriási jelentősége, mert az apám nagyon tisztességes, rendes ember volt, de természetes, mint bankigazgatónak, az volt a világnézete, hogy a siker a kritériuma a helyes cselekvésnek. Most én ebből a két könyvből megtanultam, hogy nem a siker a fő kritérium. Az ember akkor is helyesen cselekedhet, hogyha nem jár sikerrel a dolog..." (Interjúrészlet. In: *Lukács György élete képekben és dokumentumokban.* Bp., 1980. Corvina, 14. o.)

15. Utalás Charles és Mary Lamb könyvére: Shakespeare-mesék. (Újabb kiadása: Bp., 1978, Móra.)

16. Berthold Auerbach (1812–1882) német író *Spinoza* című regényéről van szó.

17. Max Nordau (1849–1923) *Entartung* (Elfajulás) című kétkötetes munkája 1892–93-ban jelent meg. „Ezt én elolvastam, és meglátam belőle, hogy micsoda egy utolsó dekadens Ibsen, Tolsztoj,

Baudelaire, Swinburne stb. stb. Szerencsére Nordau szó szerint idézte Baudelaire-nek, Swinburne-nek és másoknak a verseit, és ezek engem teljesen magukkal ragadtak, és természetesen rögtön akceptáltam az otthon szidott Tolsztojt és Ibsent." (*Beszélgetés Lukács Györggyel.* In: Emlékezések. I. Sajtó alá rendezte: Vezér Erzsébet. Bp., 1967. PIM. 16. o.)

18. Hammerschlag Marcell (1884–1934): H. János, a neves zenetörténész és orgonaművész később külföldre emigrált testvére.

19. „... nekem Benedek Elekhez mint íróhoz sohasem volt közöm (...) De szemben azzal a miliővel, amelyben éltem, és amelyben a kompromisszumok, sőt az ennél is rosszabb dolgok által elért siker volt az emberi értéknek úgyszólván egyedüli kritériuma, Benedek Elek mindig kiállt a maga puritán módján a saját igazsága mellett. Megmondhatom, hogy akkor sem érdekelt és később sem, hogy ez az igazság mi körül forgott. De maga ez a tény, a kiállásnak ez a ténye okozta, hogy Benedek Elek mint morális személyiség fiatal korom legtartósabb hatásai közé tartozott." (*Beszélgetés Lukács Györggyel.* I. m. 17. o.)

20. Lukács egyik legelső színikritikáját Bródy Sándor *Király-idillek* c. színművéről írta. Bródy ezután felajánlotta a még gimnazista kritikusnak, hogy saját induló lapjában *(Jövendő)* publikáljon. Az együttműködés azonban hamarosan megszakadt Bródy szerkesztői kívánsága miatt: Lukácsnak az általa megvetett Mereskovszkij *Leonardo da Vinci* c. művéről kellett volna cikket írnia. (Vö. *Beszélgetés Lukács Györggyel.* I. m. 18. o.)

21. Vö. *Előszó a Magyar irodalom – magyar kultúra c. kötethez;* e könyv 382. o.

22. Bánóczi László (1884–1945): rendező, a Thália Társaság alapító tagja, a Társaság híres munkáselőadásainak kezdeményezője.

23. Popper Leo (1886–1911): esztéta, kritikus, Lukács ifjúkori barátja.

24. Utalás Erich Schmidt német irodalomtörténész egyetemi előadásainak egyik jellegzetes témájára (milyen színű volt valójában Goethe Lottéjának szeme), valamint Hatvany Lajos könyvére: *Die Wissenschaft des nicht Wissenwerten.* (A tudni nem érdemes dolgok tudománya). München, 1914.[3] Georg Müller.

25. Lukács György: *A modern dráma fejlődésének története.* I–II. Bp., 1911. Franklin-Társulat.

26. A drámakönyv díjazása azt a gyanút keltette Lukácsban, hogy a mű elhibázott, csakis azért díjazhatták. Ebből a válságból barátja

vezette ki, rávilágítva a könyv alapjában helyes tendenciájára. (Interjúrészlet)

27. Feleky Géza: *Lukács György: A modern dráma fejlődésének története.* Nyugat, (5) 1912. 21. (II. köt.) 699–702.

28. A családjától elidegenedett Lukács levelet írt súlyosan beteg anyjának, aki erre a következő megjegyzéssel reagált: „Nagyon betegnek kell lennem, ha a György doktor levelet ír nekem." (Interjúrészlet)

29. Lukács előadása *Az utak elváltak* címmel a *Nyugat*-ban jelent meg [(3) 1910. 3. (I. köt.) 190–193.] a következő megjegyzéssel: „Kernstock Károlynak a Nyugat múlt számában megjelent előadása nyomán megtartott vita adott alkalmat ezt a pár megjegyzést megtennem. Az itt közölteket a Galilei-körben mondottam el múlt hó 16-án."

30. Seidler Irma (1883–1911): festőművésznő, Lukács ifjúkori esszéinek ihletője. Vö. *Napló (1910–1911);* e kötet 415–453. o.

31. Zalai Béla (1883–1915): fiatalon elhunyt, tehetséges filozófus. Élettársával, Máté Olgával outcast – kiközösített – lett, mivel kapcsolatuk módja a polgári szokásoktól eltért.

32. Miután kapcsolatuk Lukáccsal megszakadt, Seidler Irma férjhez ment Réthy Károly festőművészhez. Házasságuk nem sikerült, Seidler Irma 1911-ben öngyilkos lett. Vö. *Napló (1910–1911),* e kötet 415–453. o.

33. „Emlék. Mikoron így szólott bölcs barátjához: lehetnek beszélgetéseink mégoly kifinomultak és mélyek, ámde mily némák a kövek, s mily megindíthatatlanok általalunk; mily hatalmasan magas hozzá képest a Szent Péter-dóm: mit mondhatna maga a föld, ha Lisszabontól Moszkváig megnyílna szája és akár néhány orfikus ősszót dörögne; – akkoron a bölcs barát, a kultúra lokálpatriótája így felelt: a pofon nem érv, és hogy a Föld? feltehetően csupa szamárságot beszélne, hiszen sem Kantot, sem Platont nem olvasta." (Ernst Bloch: *Spuren.* Frankfurt/M., 1977. Suhrkamp. 190.)

34. Antifasiszta emigránsként az USA-ban Bloch visszautasítja azt a javaslatot, hogy nyilvánosan állást foglaljon a sztálini perekről. A fasizmust tartja fő veszélynek.

35. Lukács itt első, 1971-ben még kiadatlan esztétikai szintézisére utal (Lukács György: *Heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete.* Bp., 1975. Magvető. 11–476.)

36. Vö. *Curriculum vitae;* e kötet 74–76. o.

37. Lukács Heidelbergben Karl Jasperstől mint pszichiátertől kért segítséget, hogy a katonai szolgálat alól felmentsék. Ám ez sem volt

elég ahhoz, hogy a segédszolgálat (katonai cenzúra) alól is mentesüljön. (Interjúrészlet)

38. Jelena Grabenko (1886–?): orosz anarchista forradalmár- és festőművésznő. Lukáccsal 1913 őszén ismerkedtek meg. Házasságot 1914 májusában, tehát – a szövegtől eltérően – nem a világháború kitörése után, kötöttek.

39. Ezt a bekezdést Lukács magyarul írta.

40. J. Grabenko Kun Bélában Balzac Vautrinjának jellemét vélte felfedezni. (Interjúrészlet)

41. A Szellemi Tudományok Szabadiskolájának első félévi programja szerint Lukács 1917. május 8-án, 15-én, 22-én és 29-én tartott előadást *Etika* címmel. Ezek egyikét követően alakult ki mélyebb kapcsolat közte és Borstieber Gertrud, későbbi felesége között.

42. „A Kassák-csoport például mindig arra tartott számot, hogy őket a diktatúra hivatalos művészetének ismerjék el, amit – meg kell mondani – a népbiztosság mindig elutasított. Megvédte Kassákékat azoktól a szociáldemokrata kísérletektől, amelyekkel el akarták őket nyomni, de soha nem ismerte el Kassákékat és a »legmodernebb« művészetüket másnak, mint egy jogosult irányzatnak a sok közül." (*Nyilatkozatok a Magyar Tanácsköztársaságról.* Társadalmi Szemle [24] 1969. 3. 17. o.)

43. E feltételezés szerint Kun Béla azért intézkedett úgy, hogy a testi hibája miatt könnyen felismerhető Korvin Ottó és az értelmiségi körökben ismert Lukács György illegalitásba vonulva itthon maradjanak, mert meg akart szabadulni politikai ellenfeleitől. (Interjúrészlet)

44. Lukácsnak a *Kommunismus* c. folyóiratban publikált cikkéről (*Zur Frage des Parlamentarismus,* (I) 1920. 6. 161–172. o.) Lenin így nyilatkozott: „Nagyon baloldali és nagyon rossz. A marxizmus ebben a cikkben tisztán a szavakra korlátozódik." (Lenin: *„Kommunismus".* In: LÖM, 41. köt. Bp., 1974. Kossuth, 129–130. o.)

45. A „márciusi-akció" 1921-ben zajlott le Közép-Németországban. A szászországi tartományi kormány rendőrségi akciója nyomán spontán fegyveres ellenállás bontakozott ki, melyet azonban a munkástömegek nem támogattak. Abból kiindulva, hogy a tétlen várakozás lelohasztja a tömegek harci kedvét, a kommunista mozgalom „balos" nézeteket valló csoportjai és vezetői – köztük Kun Béla is – támogatták az akciót. A megmozdulást helyeselte Lukács is.

46. Borstieber Gertrud az emigráció éveiben intenzíven foglalkozott

a marxi gazdaságtan kérdéseivel. L. ehhez önéletrajzait kötetünk 458. és 470. o.

47. *Ferkó:* Jánossy Ferenc (1914–), Borstieber Gertrúd fia.

48. Vö. *Vita a »Blum-tézisek«*-ről; kötetünk 178. o.

49. Vö. e kötet 174. o.

50. Dmitrij Zaharovics Manuilszkij (1883–1959): szovjet politikus, a Komintern egyik vezetője; a Blum-téziseket kezdetben pozitívan értékelte, álláspontját azonban – alkalmazkodva a KI felsőbb szerveinek véleményéhez – hamarosan megváltoztatta.

51. Révai József kezdetben védelmezte a Blum-tézisek „landlerista" vonalát, később azonban meggyőződve a tézisek védhetetlenségéről, elhatárolta magát tőlük, és a bennük kifejeződő „opportunista tendenciák" elleni harc élére állt.

52. Karl Korsch német filozófust (1886–1961) mint az ultrabaloldali ellenzék vezetőjét 1926-ban kizárták a kommunista pártból.

53. Az 1931-es filozófiai vitában A. M. Gyeborint, a 20-as évek filozófiai életében jelentős szerepet játszó Plehanov-tanítványt „a marxista filozófia lenini periódusának alábecsüléséért" támadták. A vita, amelybe Sztálin közvetlenül is beavatkozott, a párt Központi Bizottságának határozatával zárult le, mely Gyeborint „mensevizáló idealizmusáért" marasztalta el, kiemelve, hogy elszakította az elméletet a gyakorlattól, és a marxista dialektikát a hegelihez közelítette. (A vitához l. Bucharin–Deborin: *Kontroversen über dialektischen und mechanistischen Materialismus.* Frankfurt/M., 1974. Suhrkamp.)

54. Utalás két nagyobb írásra.
Lukács György: *A Sickingen-vita Marx–Engels és Lassalle között.* (Eredeti megjelenése: Lityeraturnoje Naszledsztvo, 3. köt. Moszkva, 1932. Magyarul: Lukács György *Adalékok az esztétika történetéhez.* II. köt. Bp., 1972. Magvető, 11–60. o.)
Mihail Lifsic: *K voproszu o razvityii vzgljadov Marksza na iszkuszsztvo,* Moszkva–Leningrád, 1933. Izdatyelsztvo. [(E mű fejlődéstörténetéhez l. M. Lifsic: *Válogatott esztétikai írások.* (Szerk. Sziklai László.) Bp., 1973. Kossuth, 614–616. o.)]

55. Ezt és a következő bekezdést Lukács a kéziratban áthúzta.

56. A kézirat itt különösen nehezen olvasható.

57. Lukács György: *Néptribun vagy bürokrata.* [Eredeti megjelenése. Internationale Literatur (10) 1940. 1. 82–95. o., uo. (10) 1940. 2. 79–84. o. uo. (10) 1940. 3. 75–81. o. Magyarul: Lukács György: *A realizmus problémái.* Bp., 1948. Athenaeum, 189–235. o.]

58. A másik lehetséges olvasat: „akik megrendszabályozhatók".

59. L. a 34. jegyzetet.

60. Lukács személyes szerencséjének tartotta, hogy 1937–38-ban a letartóztatások hullámától megmenekült, s feltételezte, hogy ennek okai: 1. Bucharin és Radek közeledésére 1930-ban nem reagált; 2. A Blum-tézisek óta a magyar párttal alig tartott kapcsolatot; 3. Szűkös lakásának megszerzésére senki sem érzett különösebb kedvet.

61. Lukácsot 1941. június 29-én – máig ismeretlen okból – letartóztatták. Közel két hónap múlva, feltehetően Becher és Dimitrov közbenjárásának eredményeképpen, augusztus 26-án engedték szabadon. Az előbbiekkel összefüggésben (l. 60. sz. jegyzetet), Lukács szerencsének tekintette, hogy csak a háború kitörését követően tartóztatták le, amikor a kivégzések hulláma már lecsendesedett.

62. Utalás Lukács és nevelt fia, Jánossy Ferenc letartóztatására.

63. Utána kihúzva: „világos".

64. Rudas László 1949-es, az ún. Lukács-vitát elindító cikkéről van szó (*Irodalom és demokrácia,* Társadalmi Szemle (4) 1949. 6–7. 412–439. o.), melyet Révai megjelenése előtt olvasott, és az írás várható megjelenésére felhívta Lukács figyelmét.

65. Lukács idősebb korában úgy ítélte meg, hogy a Szovjetunióban eltöltött évek elégséges védelmet nyújtottak volna számára önkritikájának megírása nélkül is. (Lukács önkritikáját *Következtetések az irodalmi vitából* címmel a Társadalmi Szemle [5] 1950. 7–8. száma közölte; l. e kötet 142–147. o.)

66. Lukács György 1956. október 25. és 31. között népművelési miniszter volt Nagy Imre (összetételét tekintve ekkor második) kormányában. Mint az újjáalakult párt – az MSZMP – Ideiglenes Intéző Bizottságának tagja, Lukács nem szavazta meg Magyarország kilépését a Varsói Szerződésből.

67. Utalás a szovjet pártban Lenin és Trockij között lezajlott ún. szakszervezeti vitára.

68. Utalás az 1970-es lengyelországi eseményekre.

LEVÉL A *KÍSÉRLET*-RŐL

Bevezető *A lélek és a formák. Kísérletek* című kötethez (Bp., 1910. Franklin-Társulat).

A bevezető levél formában való megírásának gondolatáról Lukács 1909 májusában Popper Leóhoz írt levelében a következőket olvas-

hatjuk: „Az egésznek címe lenne: A lélek és a formák. Kísérletek (mit szólsz, milyen szép szó az unalmas és absztrakt essay helyett?) És bevezetésül egy levél – pl. hozzád – a Kísérlet formájáról és lírai voltának tudományos igazolása."

Lukács György levele Popper Leóhoz, 1909. május, LAK. Újabb kiadása: Lukács György: *Ifjúkori művek* (Szerk. Timár Árpád) Bp., 1977. Magvető, 304–321. o. Kötetünk e kiadás szövegét közli.

KINEK NEM KELL ÉS MIÉRT A BALÁZS BÉLA KÖLTÉSZETE

Előszó a *Balázs Béla és akiknek nem kell* című kötethez. (Gyoma, 1918. Kner, 5–24. o.) Újabb kiadása: Lukács György: *Ifjúkori művek.* Bp., 1977. Magvető, 695–709. o.

1. Babits Mihály: *Új verseskötetek.* Nyugat (10) 1917. 8. (I. köt.) 693–700. o.
2. Babits Mihály: *A lélek és a formák.* Nyugat (3) 1910. 21. (II. köt.) 1563–1565. o. (Lukács e cikkre a Nyugat 1910. december 1-i számában válaszolt *Arról a bizonyos homályosságról* címmel.)
3. Babits Mihály: *Az ifjú Vörösmarty.* Nyugat (4) 1911. 21. (II. köt.) 689–701. o. *A férfi Vörösmarty.* Nyugat (4) 1911. 24. (II. köt.) 1041–1061. o.
4. Lukács György írása a *Balázs Béla és akiknek nem kell* című kötetben jelent meg (80–102. o.). Rövidebb változatát *Az új lélekdráma – Jegyzetek a drámairodalom legújabb fejlődéséről* címmel a Jelenkor (1918. 3–4. 81–94. o.) közölte.

CURRICULUM VITAE

1916 nyarán Heidelbergben Lukácsot az egyetemi habilitáció lehetősége foglalkoztatta. Úgy tervezte, hogy a szociológia és nemzetgazdaságtan tanáraként Alfréd Webernél habilitál, akihez jó kapcsolat fűzte. Max Weber úgy ítélte meg, hogy Lukács filozófiai fejlődését ez a megoldás hátráltatná, ezért 1916. augusztus 14-én kelt levelében azt tanácsolta Lukácsnak, hogy inkább filozófiából habilitáljon Heinrich Rickertnél. (Vö. Max Weber levele Lukács Györgyhöz. *Dokumentumok Lukács György heidelbergi korszakából* [fordította: Karádi Éva], Valóság (17) 1974. 11. 33–34. o.) Tanácsát Lukács megfogad-

ta, de nem volt elegendő sem Rickert elismerő habilitációs véleménye, sem Alfred Weber támogató levele. („Véleményem szerint rendkívül sajnálatos és nehezen vállalható veszteség lenne, ha [...] a habilitációra nem kerülne sor. Objektíve elvesztenénk egyikét annak a nagyon kevés embernek, akik ma igazán termékenyen működnek az esztétika területén, elvesztenénk ezen túlmenően egy csillogóan író és szellemesen előadó személyiséget." [Alfred Weber levele a heidelbergi egyetem dékánjához. Universitätsarchiv Heidelberg III. Fakultätsakten, 1918–19. Bd. I. 239.]) A heidelbergi egyetem dékánja 1918. december 7-én kelt levelében Lukács kérelmét elutasította. Ez idő tájt azonban már Lukács tervei is megváltoztak. Erről tanúskodik 1918. december 16-i válaszlevele is: „Heidelbergi habilitációs próbálkozásomat annál is könnyebb szívvel vonom vissza, mivel már elköteleztem magam a magyar kormánynak, és különböző bizottságokban oly intenzíven vagyok elfoglalva, hogy belátható időn belül amúgy sem tudnék Heidelbergbe jönni." (Uo. 250. o.)

Az itt közölt írás Lukácsnak a habilitációs eljáráshoz készített életrajza, melynek eredetijét Heidelbergben őrzik (Universitätsarchiv Heidelberg III. Fakultätsakten, 1918–19. Bd. I. 224–225.). A szöveget első alkalommal a *Text und Kritik* Lukács-emlékszáma közölte (1973. 39–40. 5–7.). Révai Gábor fordítása.

1. Lukács 1907. szeptember 3-án keresztelkedett meg. (Vö. Kivonat a pesti izr. Hitközség születési anyakönyvéből, Budapest, 1947. március 10.)
2. Lukács habilitációs kérelmét báró Szterényi József kereskedelemügyi miniszter is támogatta, megemlítve, hogy a „nagyon jellemes, igyekvő és nagyműveltségű fiatalember" mint minisztériumi segédfogalmazó dolgozott a Kereskedelemügyi Minisztériumban. (Universitätsarchiv Heidelberg III. Fakultätsakten, 1918–1919. Bd. 1. 248.)

ÖNKRITIKA

Lukács cikke a *Proletár* (Bécs) 1920. augusztus 12-i számában jelent meg (13–14. o.). Újabb kiadás: Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* (Szerk. Vajda Mihály.) Bp., 1971. Magvető, 59–63. o. E kiadás szövegét közöljük.

1. Lukács György: *A proletáregység helyreállításának elméleti jelentősége.* In: Az egység okmányai. (A szociáldemokraták és kommunisták egyesülésének előzményei) Bp., 1919. Közoktatásügyi Népbiztosság, 17–24. o.

ELŐSZÓ A *TÖRTÉNELEM ÉS OSZTÁLYTUDAT* C. KÖTETHEZ

Első megjelenése: *Georg Lukács: Geschichte und Klassenbewusstsein. Studien über marxistische Dialektik.* Malik Verlag, Wien, 1923. 5–12. o.

Magyarul: Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* (Szerk. Vajda Mihály.) Bp., 1971. Magvető, 197–660. o. Kötetünk e kiadás Berényi Gábor fordításában megjelent Előszavát közli.

1. „A hegeli dialektika misztifikáló oldalát nemcsak harminc évvel ezelőtt bíráltam, akkor, amikor e dialektika még divat volt. De éppen amikor a »Tőke« első kötetén dolgoztam, a bosszantó, pimasz és középszerű epigonsereg, amely most a művelt Németországban a vezérszólamot fújja, abban tetszelgett, hogy úgy kezelje Hegelt, mint ahogy Lessing idejében a derék Moses Mendelssohn Spinozát kezelte, tudniillik mint »döglött kutyát«. Ezért nyíltan e nagy gondolkodó tanítványának vallottam magam, és az értékelméletről szóló fejezetben imitt-amott még az ő sajátságos kifejezésmódjával is kacérkodtam." (Marx: *A tőke.* Utószó a második kiadáshoz. In: MEM, 23. köt. Bp., 1967. 20. o.)

ELŐSZÓ A *LENIN (TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL)* C. KÖTETHEZ

Első megjelenése: Georg Lukács: *Lenin. Studie über den Zusammenhang seiner Gedanken.* Wien, 1924. Verlag der Arbeiterbuchhandlung. 7. o.

Lukács könyve még ugyanebben az évben magyarul is megjelent a bécsi AMA Verlag kiadásában, Gábor Andor fordításában.

A kötetben a mű 1970-es – Bencze György fordításában megjelent – kiadásának előszavát közöljük. (Lukács György: *Lenin.* Bp., 1970. Magvető, 11–12. o.)

Landler Jenő halálát követően az *Új Március* (a Kommunisták Magyarországi Pártjának hivatalos lapja) 1928. márciusi száma *Landler Jenő* címmel Kun Béla, Révai József és Lukács György egy-egy írását közölte.

Lukács cikkét *Az Öreg* c. kötet alapján (Összeáll. Szabó Ágnes és Gadanecz Béla. Bp., 1975. Kossuth, 150–153. o.) közöljük.

LUKÁCS GYÖRGY BÍRÓSÁGI KIHALLGATÁSÁNAK JEGYZŐKÖNYVE

Az 1927-es nagy letartóztatások (Szántó Zoltán, Löwy Sándor stb.) után a KMP megkezdte sorai újjárendezését. Pozíciói a szakszervezetekben és a szociáldemokrata pártban megerősödtek, befolyása a kultúr- és sportegyesületekben tovább nőtt. A munkát a bécsi székhelyű Külföldi Bizottság irányította.

1928 elején a Bécsbe visszatérő Kun Béla – fedőtevékenység leple alatt, de nem kellő körültekintéssel – létrehozta a KÜB bécsi irodáját. A Neubaugasse 5. sz. házban működő iroda formálisan dr. Georg Mayerhoffer illatszer-nagykereskedő irodája volt, ténylegesen azonban a KÜB operatív tevékenységének központja. Ide érkeztek Magyarországról a hazai vezető szervek levelei, jelentései, itt készültek a Kominternnek szóló levelek, feljegyzések, e lakásban őrizték a káderanyag-nyilvántartást, az illegális nevek listáit.

1928. április 26-án a bécsi rendőrség behatolt az irodába, és az ottartózkodókat – köztük Kun Bélát – letartóztatta. Még ezen a napon házkutatásokat tartottak, többek között Lukács Györgynél, aki ekkor éppen Grazban tartózkodott.

Megérkezését követően Lukács önként jelentkezett a rendőrségen, ahol vallomásáról a következő jegyzőkönyvet vették fel:

Leirat

(Felvéve a rendőrkapitányságon, 1928. május 3-án Lukács Györggyel. Író, született 1885. április 13-án Budapesten, ottani illetőségű, foglalkozáson kívüli, nős, XIII. Isbarygasse 12. sz. alatti lakos, aki a kérdésre a következőket adja meg:)

Az elmúlt 10 napban Steinmarkban és Graz környékén tartózkod-

tam – a közelebbi felvilágosítást megtagadom –, és ma délelőtt feleségem útján értesültem arról, hogy kerestek a lakásomon. A rendőrkapitányságra mentem, hogy jelentkezzem. Tagja vagyok a III. Internationale magyar szekciójának és az Új Március c. Bécsben megjelenő magyar kommunista folyóirat szerkesztőségének. A Kommunisták Magyarországi Pártja Központi Bizottságához való tartozásomat, valamint Kun Bélával való kapcsolatomat illetően minden felvilágosítást megtagadok. Dr. Lukács György.

(Lukács György vallomása a bécsi rendőrkapitányságon 1928. május 3-án.)

Lukács ebben az időben legálisan élt Bécsben. Mivel tudta, hogy nincs ellene olyan vád. amelynek alapján bíróság elé lehetne állítani, jelentkezésével legalitásának fenntartását szolgálta.

Lukács számítása helytállónak bizonyult. Szabadulásáról az alábbi jegyzőkönyv tanúskodik:

Jegyzőkönyv

(Lukács György a Wien I. tartományi büntetőügyi bíróság előtt 1928. május 29-én $^{3}/_{412}$-kor. Jelen vannak: Dr. Meixner tartományi bíró [...] jegyzőkönyvvezető.) Tudomásul veszem, hogy vizsgálati fogságom a Bt. [...] 191. alapján ígérettétel ellenében megszűnik. Ígérem, hogy a bíróság minden idézésének eleget teszek, az előzetes nyomozást nem akadályozom és a tényállást nem igyekszem elködösíteni. XIII. Isbarygasse 12. alatti lakásomon fogok tartózkodni. Dr. Georg Lukács.

A kötetünkben közölt vallomás szövege egy, az eljárás során készült, Lukács aláírásával ellátott, német nyelvű gépelt jegyzőkönyvben maradt fenn. Vallomását Lukács 1928. május 7-én tette a bécsi I. sz. büntetőügyi bíróságon, dr. Meixner törvényszéki tanácsos előtt. A dokumentumokat az Österreichisches Institut für Zeitgeschichte (Bécs) őrzi.

A szöveget Mesterházi Miklós fordította.

1. A dokumentumot nem ismerjük.
2. A két rendőrségi vallomás közül csak az egyiket (május 3., l. fenn) ismerjük.

3. A jelentés szövegét nem ismerjük.
4. XV. számú, 1928. április 10-i, Lukács György aláírású melléklet: Lukács György nyilatkozata.

Nyilatkozat

Aladár et. Magyarországra vezényléséről 1926. szeptember elején hallottam, amikor visszatérve nyári szabadságomról, magánbeszélgetést folytattam Komor elvtárssal, melynek során közölte, hogy az augusztusi KB-plénum alkalmával erről a kérdésről beszélt Árpád et.-sal. Ez abban a formában történt, hogy ezzel összefüggésben az én átvezénylésem kérdése is felvetődött.
Bécs, 1928. IV. 10. *Lukács György s. k.*
Aladár: Szántó Béla illegális neve.
Árpád: Kun Béla illegális neve.

Az itt közölt és az előző jegyzetben említett dokumentum feltehetően azzal a nézetkülönbséggel kapcsolatos, amely 1927 folyamán Kun Béla és Alpári Gyula között alakult ki. Alpári, aki a magyarországi politikai helyzet megítélésében a KMP vezetőitől eltérő nézeteket vallott, ellenezte Szántó Béla magyarországi pártmunkára irányítását. Alpári és Kun 1927 szeptemberében Berlinben találkoztak, de megbeszéléseik a konfliktust nem oldották meg. Alpári ekkor felsőbb pártszervekhez fordult.
5. Ilona Bauer: a KÜB bécsi irodájának gépírónője. – Lippay Zoltán: magyar kommunista; a szovjetunió-beli magyar emigrációból előbb a bécsi szovjet kereskedelmi kirendeltségre, majd a KMP KÜB-hoz vezényelték.
6. Székely Béla (1889–1938): magyar kommunista, a bécsi emigráció tagja. Ebben az időben a Szovjetunió bécsi kereskedelmi kirendeltségének munkatársa.

NYILATKOZAT

Néhány hónappal bécsi vizsgálati fogságából való szabadulása után, 1928 szeptemberében Lukács György megbízást kapott a KMP II. kongresszusa politikai platformtervezetének kidolgozására. A *Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól* című, *Blum-tézisek* néven ismertté vált dokumentumot – részben a két frakció harcának aktuális alakulása, részben a Komintern

vezetésében bekövetkezett „balratolódás" következtében – a belső pártvitákban elutasították. Lukács 1929. május 2-án a KMP KB-hoz intézett levelében visszavonta téziseit.

A II. kongresszus politikai és személyi feltételeinek megteremtése, a frakcióharcok felszámolása és a fő feladatok kijelölése céljából a Komintern Végrehajtó Bizottságának egy munkacsoportja 1929 őszén megvizsgálta a magyar párt helyzetét. A Manuilszkij vezette bizottság a párt több vezetőjét eltiltotta a magyar pártban végzett munkától, Lukácsot pedig felmentette a Külföldi Bizottságban végzett munkája alól. E bizottság értékelését tükrözte a Komintern elnökségének 1929 októberi, a magyar társadalom helyzetét elemző és a párt feladatait meghatározó *Nyílt levele,* mely elmarasztalta Lukács téziseit. Lukács ezt követően tette közzé *Nyilatkozat*-át a párt hivatalos lapjában (az *Új Március,* 1929. 8–11. számának szövegét tesszük közzé e kötetben is).

Lukács munkásságának a Tanácsköztársaság elbukásával – elméleti útkeresését tekintve pedig a Történelem és osztálytudattal – kezdődő periódusa a Blum-tézisek elutasításával, a közvetlen politikai munkától való visszavonulásával lezárult. A tézisek értékelésére a párt és maga a szerző is többször visszatért. Erre vonatkozóan l. a *Vita a Blum-tézisekről* és a *Marxista fejlődésem: 1918–1930* c. írásokat kötetünk 171–226. és 286–319. oldalain.

1. Lukács György levelét l. e kötet 454–456. oldalán.
2. *Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól,* Párttörténeti Közlemények (21) 1975. 4. 185.
3. *Nyílt levél a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagjaihoz.* Új Március (5) 1929. 8–11. 253–267.
4. *Blum:* Lukács György illegális neve a mozgalomban.

UTAM MARXHOZ

Az *Internationale Literatur* c. folyóirat 1933-ban, Marx halálának 50. évfordulója alkalmából különszámot adott ki.

A lap *Irodalomelmélet és -történet* rovata ez alkalomból közölte Marx és Herwegh levélváltását, Franz Schiller két cikkét *(Herwegh és Marx; Heine és Marx),* valamint Mihail Lifsic és Lukács György egy-egy tanulmányát *(Karl Marx és az esztétika,* ill. *A Sickingen-vita Marx, Engels és Lassalle között).*

Írók Karl Marxról címmel megjelentek azok a felszólalások is,

amelyek a Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetségének az évforduló alkalmából rendezett íróankétján hangzottak el, többek között Lukács *Utam Marxhoz* c. felszólalása (185–187. o.). Az itt közölt szöveg először a Valóság 1968. 9. számában jelent meg (67–69. o.). Fordította Lisszauer Zoltán.

1. Georg Simmel: Philosophie des Geldes. Lipcse, 1900; Lipcse, 1907[2].
2. Max Weber *Die protestantische Ethik und „Geist" des Kapitalismus* című műve az Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik XX. (1904) és XXI. (1905) kötetében jelent meg.
3. Elsősorban a *Spartacusbriefe* című, Berlinben megjelent illegális közlönyről van szó.
4. A Sozial-Demokrat c. lapban megjelent Lenin-cikkekről van szó. Gyűjteményes kiadásuk: Lenin–Zinovjev: *Gegen den Strom.* Hamburg, 1921. Verlag der Kommunistischen Internationale.
5. Elsősorban a következő írások: *Sozialreform oder Revolution,* Lipcse, 1899; *Massenstreik, Partei und Gewerkschaften,* Hamburg, 1906; *Die Akkumulation des Kapitals,* Berlin, 1913; *Organisationsfragen der russischen Sozialdemokratie* [Die Neue Zeit, (22) 1904. (2. köt.), 484–492., 529–535.]
6. L. *Megélt gondolkodás* (44., 45. jegyzet/489. o.)
7. Lenin: *Hegel „A logika tudománya" c. művének konspektusa.* In: LÖM 29. köt. 124. o.
8. Lenin: *„Baloldaliság" – a kommunizmus gyermekbetegsége.* In: LÖM, 41. köt. Bp., 1974. 44. o.

A *MATERIALIZMUS ÉS EMPIRIOKRITICIZMUS* JELENTŐSÉGE A KOMMUNISTA PÁRTOK BOLSEVIZÁLÁSÁBAN

A Kommunista Akadémia Filozófiai Intézetének tudományos ülésszakán, 1934. június 21-én elhangzott előadás. Eredeti megjelenése: *Pod Znamenyem Markszizma,* (13) 1934. 4. 43–48. o. Fordította Nyilas Vera.

1. Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus.* In: LÖM, 18. köt. Bp., 1964, 310. o.
2. Uo. 321. o.
3. *Lenin levele Gorkijhoz.* (1913. november 14/15.) In: LÖM, 48. köt. Bp., 1976. 238. o.
4. L. *Megélt gondolkodás* (53. jegyzet/490. o.)

Eredeti megjelenése: *Internationale Literatur,* (8) 1938. 6. 155. Fordította Révai Gábor.

1. Georg Lukacs: Lityeraturnüje teorii XIX veka i markszizm. Moszkva, 1937. Goszlitizdat.
2. Vö. az *Utam Marxhoz* c. írás bevezető jegyzeteivel e kötet 498. oldalán.
3. A Schiller esztétikája c. kötet nem jelent meg.
   A német nyelven közölt írások: *Schillers Theorie der modernen Literatur,* Internationale Literatur, (7) 1937. 3. 97–111. o.; (7) 1937. 4. 110–123. o. (Magyarul: Schiller elmélete a modern irodalomról. In: Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez. I. köt. Bp., 1972. Magvető, 285–329. o.); *Der Briefwechsel zwischen Schiller und Goethe,* Internationale Literatur, (8) 1938. 3. 99–125. (Magyarul: Schiller és Goethe levelezése, im. 330–372. o.)
4. A német nyelven megjelent tanulmányok: *Hölderlins Hyperion,* Internationale Literatur, (5) 1935. 6. 96–110. (Magyarul: Hölderlin Hyperionja. In: Lukács György: Goethe és kora. Bp., 1946. Hungária, 113–129. o.); *Die Tragödie Heinrichs von Kleist,* Internationale Literatur, (7) 1937. 8. 105–126. (Magyarul: Heinrich von Kleist tragédiája. In: Lukács György: Német realisták. Bp., 1955. Szépirodalmi, 17–39. o.); *Der faschisierte und der wirkliche Georg Büchner,* Das Wort, (2) 1947. 2. 7–26. (Magyarul: a fasiszta módra meghamisított és az igazi Georg Büchner, im. 54–72. o.); *Heinrich Heine als nationaler Dichter,* Internationale Literatur, (7) 1937. 9. 84–110., uo. (7) 1937. 10. 111–127. (Magyarul: Heine mint nemzeti költő, In: Lukács György: Világirodalom I. (Szerk. Fehér Ferenc.) Bp., 1969. 277–335. o.); *„Die menschliche Komödie" des vorrevolutionären Russlands,* Internationale Literatur, (7) 1937. 6. 90–106., uo. (7) 1937. 7. 123–135. (Magyarul: A forradalom előtti Oroszország „Emberi komédiája", In: Lukács György: Nagy orosz realisták. Szocialista realizmus. Bp., 1952. Szikra, 27–64. o.)
   Az esszék magyar kiadása: *Goethe: Az ifjú Werther szenvedései,* In: Lukács György: Világirodalom I. (Szerk. Fehér Ferenc) Bp., 1969. Gondolat, 38–52. o.; *Goethe: Wilhelm Meister tanulóévei,* im. 53–71. o.; *Balzac: Elveszett illúziók,* im. 243–258. o.; *Balzac és Stendhal vitája,* im. 259–276. o.; *Tolsztoj és a realizmus fejlődése,* In: Lukács György: Világirodalom II. (Szerk. Fehér Ferenc.)

Bp., 1969. Gondolat, 29–101. o.; *Balzac: Parasztok,* In: Lukács György: Balzac, Stendhal, Zola. Bp., 1945. Hungária, 29–67. o.

5. A történelmi regényt 1937–38-ban a Lityeraturnij Krityik közölte folytatásokban.
   A német nyelven megjelent írások: *Erzählen oder beschreiben?,* Internationale Literatur, (6) 1936. 11. 100–118. o.; (6) 1936. 12. 108–123. (Magyarul: Elbeszélés vagy leírás, In: Lukács György: Művészet és társadalom. [Szerk. Fehér Ferenc] Bp., 1969. Gondolat, 203–235. o.) *Die intellektuelle Physiognomie der künstlerischen Gestalten,* Das Wort (1) 1936. 4. 72–82. (Magyarul: A művészi alakok szellemi arca, im. 176–202. o.)
6. A mű előszavával l. e kötet 155–158. o.

HOGYAN HATOTT SZTÁLIN KÖNYVE, *A LENINIZMUS ALAPJAI* MEGJELENÉSEKOR A KAPITALISTA ORSZÁGOKBAN?

Eredeti megjelenése: Új Hang, (2) 1939. 12. 7–10. E megjelenés alapján közöljük.

1. A Komintern V. kongresszusa 1924. június 17. és július 8. között ülésezett.

ELŐSZÓ A *BALZAC, STENDHAL, ZOLA* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Lukács György: *Balzac, Stendhal, Zola.* Bp., 1945. Hungária, 5–27. o. E kiadás szövegét közöljük.

1. A kötet tanulmányai és keletkezési idejük: *Balzac: „Parasztok"* (1934); *Balzac: Elveszett illúziók* (1935); *Balzac és Stendhal vitája* (1935); *A százéves Zola* (1940).
2. Vö. *Előszó A regény elméletéhez* e kötet 260–270. o.
3. *Az ismeretlen remekmű* c. novelláról van szó.

LESZÁMOLÁS A MÚLTTAL

Lukács írása válasz Somlyó Györgynek a *Balzac, Stendhal, Zola* c. kötetről megjelent cikkére (*Jegyzetek Lukács György könyvéhez*, Magyarok [2] 1946. 2–3. 116–121.). A kötet kapcsán kibontakozó vitában Lám Leó hozzászólását (*A realizmus védelmében*, uo. (2) 1946. 4. 179–183.) Somlyó György válasza követte (uo. [2] 1946. 5. 254–256.).

Lukács cikkét az Új Magyarország 1946. április 16-i számában megjelent szöveg alapján közöljük.

KÖVETKEZTETÉSEK AZ IRODALMI VITÁBÓL

1948 végén Lukács György második alkalommal adta ki *Irodalom és demokrácia* című, felszabadulás utáni írásainak és előadásainak válogatását tartalmazó kötetét.

A kommunista és szociáldemokrata párt egyesülését követően a Társadalmi Szemle 1949. 6–7. száma közölte Rudas László e kötetről írt kritikáját. Lukács a lap következő számában válaszolt, önkritikája azonban a megváltozott politikai viszonyok közepette elégtelennek bizonyult. Horváth Márton (*A Lukács-vitáról*, Szabad Nép [7] 1949. december 25. 11.), Révai József és A. Fagyejev cikkeinek megjelenése után Lukács újabb önkritikára kényszerült (Társadalmi Szemle, [5] 1950. 7–8. 613–616. o.). Kötetünk e cikket közli.

1. Vö. Révai József: *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez*, Szabad Nép, (8) 1950. március 18. 7., uo. március 19. 7.
2. Lukács György: *Bírálat és önbírálat*, Társadalmi Szemle, (4) 1949. 8–9. 571–592.
3. Lukács György: *Pártköltészet*. In: József Attila. (A Magyar Kommunista Párt országos székházában 1945. december 2-án elhangzott két előadás.) Bp. 1946. Szikra, 19. o.
4. Lenin: *A párt szervezete és a pártos irodalom*. In: Lenin Összes Művei, 12. köt. Bp., 1966. Kossuth, 93–98. o.
5. A. Fagyejev: *Az irodalmi kritika feladatai*, Társadalmi Szemle, (5) 1950. 3–4. 212–222. (Eredeti megjelenése: Pravda, 1950. február 1.)
6. Révai József: i. m. 7. o.
7. François Erval: *Georges Lukacs et l'autocritique*, Les Temps Modernes, (4) 1949. Decembre, 1109–1119. – Eric Hobsbawn: *The*

Lukács Debate, The New Central European Observer, (2) 1949. November 26., 291–292. – François Fejtő: *Georges Lukacs en disgrace,* h. n. 1949. Octobre, 127–131.

8. Lukács nyilatkozatát nem ismerjük.
9. M. Merlau-Ponty: *Commentaire,* Les Temps Modernes, (4) 1949. Decembre, 1119–1121.
10. Lukács György: *A mi Goethénk,* Irodalomtörténet, (41) 1949. 2. 216–237. – *Puskin helye a világirodalomban,* Forum, (4) 1949. október, 792–810.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KULTÚRPOLITIKÁJA

Lukács írását első megjelenése (Irodalmi Újság, [3] 1952. márc. 27. 5.) alapján közöljük.

1. A forradalmi Kormányzótanács közoktatásügyi népbiztosa Kunfi Zsigmond, majd – 1919. június 24-től – Pogány József volt.
2. Értsd: a szociáldemokrata pártbürokrácia.
3. *Az új isten* c. versről van szó.
4. Vö. „Mindenki újakra készül . . .” IV. (Az 1918/19-es forradalmak publicisztikája és irodalmi élete. A Tanácsköztársaság publicisztikája és irodalmi élete. Szerk. József Farkas.) Bp., 1967. Akadémia, 170–174., 186–191., 196–198. o.

ELŐSZÓ *A FIATAL HEGEL* C. KÖTETHEZ

A *Der junge Hegel* első alkalommal 1948-ban jelent meg (Europa Verlag, Zürich, Wien). Az itt közölt bevezető a kötet második kiadásához készült (Berlin, 1954. Aufbau Verlag). Magyarul először Révai Gábor fordításában jelent meg (Lukács György: *A fiatal Hegel.* Bp., 1976. Kossuth, Akadémiai, 7–9. o.), e kiadás szövegét közöljük.

1. Jean Hyppolite: *Genèse et structure de la Phénoménologie de l'esprit de Hegel.* Párizs, 1946. Montaigne. (Philosophie de l'esprit.)
2. *Goethe: Faust,* In: Lukács György: Világirodalom I. köt. (Szerk. Fehér Ferenc) Bp. 1969. Gondolat, 71–166. o. (Eredeti megjelenése: *Faust-Studien I–II.* Internationale Literatur, [11] 1941. 5. 93–102.; uo. [11] 1941. 6. 87–95. L. még az *Autobibliográfia* c. írás 4. jegyzetét.

3. Thomas Mann: *Kultur und Sozialismus.* In: Thomas Mann: Die Forderung des Tages. (Reden und Aufsätze aus den Jahren 1925–1929.) Berlin, 1930. Fischer Verlag, 196. o.

A MARXISTA FILOZÓFIA IDŐSZERŰ PROBLÉMÁI

Lukács György felszólalása a DISZ Petőfi-körének 1956. június 15-én, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott filozófusvitáján.

A közölt szöveg a Filozófiai Értesítőben megjelent (1956. 4. 119–162.) jegyzőkönyv részlete. Lukács első és második (egyben vitazáró) hozzászólását *-gal választottuk el.

1. *Madách Tragédiája,* Szabad Nép, (13) 1955. márc. (27.) 4–5. o., ápr. 2. 3. o. Újabb kiadása azonos címmel, In: Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. (Szerk. és vál. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán.) Bp., 1970. Gondolat, 560–573. o.
2. Utalás Balogh Elemér és Szigeti József felszólalására.
3. Vö. *Vita a »Blum-tézisek«*-ről; e kötet 171–226. o.
4. 1953–54-ben vita alakult ki az akkor megjelent *Filozófiai Évkönyv*-ről (Bp. 1952. Akadémiai). Az Évkönyvet Fogarasi Béla, Lukács György, Mátrai László és Molnár Erik szerkesztették, a szerkesztő bizottság titkára Szigeti József volt. A vita dokumentumai: Szecsődi László–Kis Artur: *Filozófiai Évkönyv 1952,* Természet és Technika, 1953. 11. 654–659.; Szigeti József: *Konkrét, építő bírálatért! Válasz Szecsődi és Kiss elvtársak bírálatára,* uo. 732–736.; Havas Ernő: *Filozófiatudományunk helyzete és feladatai. Hozzászólás a „Filozófiai Évkönyv"-ről folytatott vitához,* Társadalmi Szemle, (9) 1954. 2. 98–112.
5. Lukács György: *Az irracionalizmus a két forradalom közötti korszakban (1789–1948),* In: i. m. 277–402. o.
6. György Lukács: *Il marxismo e la critica letteraria.* Torino, 1953. Eunaudi.

VITA A *BLUM-TÉZISEK*-RŐL

A kötetben közölt szöveg első alkalommal a Párttörténeti Közlemények 1956. 3. számában (95–138. o.) jelent meg Friss Istvánné és Szabó Ágnes összeállításában.

1. Lukács György: *Tézistervezet a magyar politikai és gazdasági helyzetről és a KMP feladatairól* (továbbiakban: *Blum-tézisek*), Párttörténeti Közlemények, (21) 1975. 4. 186.
2. A KMP I. kongresszusát 1925. augusztus 18-a és 21-e között tartották Bécsben.
3. Július; Alpári Gyula (1882–1944); ebben az időben – a párt I. kongresszusának megállapításával szemben – tagadta a Horthy-rendszer fasiszta jellegét, és nem értett egyet a Magyarországi Szociáldemokrata Párt „szociálfasisztává" nyilvánításával.
4. Palotás Imre (1894–1968): szociáldemokrata, majd kommunista szakszervezeti vezető. Ellenzéki magatartása miatt 1923-ban kizárták az Építőmunkások Országos Szövetségéből. 1928-tól újra tagja a szövetségnek, de továbbra is az ellenzékhez tartozott.
5. Kis Jenő (1886–1938): ügyvéd, szociáldemokrata politikus. A népbiztosok perében Bokányi Dezső és Bajáki Ferenc védője. A 20-as évek második felében – centrista álláspontról – a szociáldemokrata pártvezetőséggel szemben ellenzéki tevékenységet fejtett ki.
6. A Komintern VI. kongresszusát 1928. július 17. és szeptember 1. között tartották Moszkvában.
7. *Profintern:* Vörös Szakszervezeti Internationale (1921–1937).
8. A Tanácsköztársaság egykorú kommunista feldolgozásához l. Siklós András: *Az 1918–1919. évi magyarországi forradalmak. (Források, feldolgozások.)* Bp. 1964. Tankönyvkiadó.
9. L. *Megélt gondolkodás* (44. jegyzet/489. o.).
10. Gerő Ernő 1921 végén Landler Jenőtől és Sallai Imrétől megbízást kapott a magyarországi ifjúmunkásmozgalom újjászervezésére. A párt hazai végrehajtó bizottságának lebukása után Gerő átvette a pártszervező munka irányítását is.
11. Az MSZMP 1925. április 14-én alakult meg, tevékenységét illegális kommunisták közvetítésével a KMP irányította.
12. A Komintern VII. kongresszusát 1935. július 25. és augusztus 20. között tartották Moszkvában.
13. A Komintern Végrehajtó Bizottsága 1936 májusában megvizsgálta a KMP helyzetét. Elemzésük elmarasztalta a magyar párt tevékenységét, ennek következményeként pedig feloszlatták a KB-ot. A folyó ügyek irányításával új, ideiglenes Titkárságot bíztak meg. Az intézkedés súlyos következményekkel járt a hazai kommunista mozgalom további sorsára: a KMP szervezetileg meggyengült, területi szervei megszűntek. A Titkárság 1938 végéig Prágában működött. 1937 áprilisától itt jelent meg Friss István szerkesztésében

a párt hivatalos kiadványa, a Dolgozók Lapja. (Vö. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. Bp., 1979[6]. Kossuth, 329–330. o.)

14. L. *Nyilatkozat* (3. jegyzet/498. o.).

15. A vita a kommunista párt újjászervezésének módjáról folyt. Kun Béla a Szovjetunióban élő magyar (köztük: kommunista) hadifoglyok, valamint a Tanácsköztársaság elbukása után emigrált kommunisták hazatelepülésétől remélte a hazai kommunista mozgalom megerősödését. Landler Jenő elsősorban a hazai legális munkásmozgalomra kívánt támaszkodni. A kiéleződő frakcióharc nyomán első ízben 1921 júliusában foglalkoztak a Komintern VB képviselői – ez alkalommal: Radek, Buharin és Thalheimer – a magyar párt helyzetével. A pártépítés módját illetően elvetették a tömeges hazatérés koncepcióját, de az új Központi Bizottságban Kun Béla csoportja került többségbe. (Vö. Szabó Ágnes: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának újjászervezése* [1919–1925.] Bp., 1970. Kossuth.)

16. Lenin: *A szociáldemokrácia két taktikája a demokratikus forradalomban.* In: LÖM, 11. köt. Bp., 1966. Kossuth, 69. o.

17. Nemes Dezső: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1919 augusztusától 1929 őszéig.* (Előadás) Bp., 1954. Szikra. – Friss István: *A Kommunisták Magyarországi Pártjának harca 1929 októberétől 1939 augusztusáig.* (Előadás) Bp., 1955. Szikra.

18. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.

19. L. 13. jegyzet.

20. Vö. Révai József: *Marxizmus és népiesség.* Bp., 1946. Szikra, 17–70. o.
(E kiadás Révai tanulmányának 1938-as szövegét közli.)

21. Vö. *A marxista filozófia időszerű problémái,* s kötet 159–170. o.

22. A Komintern feloszlatására vonatkozó javaslatot a VB Elnöksége 1943. június 8-án hagyta jóvá.

23. Elírás. A tüntetés 1930. szeptember 1-én volt.

24. *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt egyesülési kongresszusának jegyzőkönyve.* Bp., 1948. Szikra, 346. o.

25. Az 1931 tavaszától 1932 nyaráig terjedő periódus.

26. Révai József: *A Rákosi-per.* Társadalmi Szemle (5) 1950. 6. 429–435.

27. L. a 13. jegyzet.

28. „Lukács elvtárs 1945–49-es irodalmi nézetei összefüggnek sokkal régebbi politikai nézeteivel, amelyeket a magyar politikai fejlődés-

ről és a Kommunista Párt stratégiájáról a húszas évek végén képviselt." (Révai József: *Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez*, Szabad Nép, 1950. március 18. 7. o.)

29. *Blum-tézisek*, ih. 189. o.

30. A Bartha Miklós Társaság 1925-ben alakult, Budapesten. A Társaságon belül a húszas évek végén előtérbe került a baloldali, marxizmushoz közeledő csoport. Vö. Sebestény Sándor: *A Bartha Miklós Társaság, 1925–1933*. Bp. 1981. Kossuth.

31. *Határozat pártunk történetének egyes kérdéseiről*. In: Mao Cetung válogatott művei. 4. köt. Bp., 1954. Szikra, 345–434. o.

32. GYOSZ: Magyar Gyáriparosok Országos Szövetsége; a magyar ipari nagytőkések érdekképviseleti szerve. – TÉBÉ: Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete; a finánctőke érdekeinek képviseletére alakított csúcsszerv.

33. Lukács György: *A haladás és reakció harca a mai kultúrában*, Társadalmi Szemle, (11) 1956. 6–7. 68–87.

34. Fogarasi Béla: Logika. Bp., 1951. Akadémiai Kiadó.

35. Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Bp., 1954. Akadémiai.

36. „A Komintern feloszlatása alkalmával a KMP vezetésében olyan elgondolás alakult ki, hogy Magyarországon célszerű a Kommunista Pártot látszólag feloszlatni és új néven működtetni tovább. A Központi Bizottság 1943 júniusában ilyen döntést hozott. A párt új neve Békepárt lett." (*A magyar forradalmi munkásmozgalom története*. Bp., 1979[6]. Kossuth, 379. o.)

UTAM MARXHOZ. UTÓIRAT

Lukács írása először a Nuovi Argumenti című folyóiratban jelent meg (1958. 33. 6–16.).

[Magyarul: In: Lukács György: Utam Marxhoz (Szerk. Márkus György) II. köt. Bp. 1971. Magvető, 301–314. o.] Tandori Dezső fordítása.

1. L. *Megélt gondolkodás* (53. jegyzet/490. o.)

2. *Arisztokratikus és demokratikus világnézet*, Fórum (1) 1946. november, 197–216. o.

3. Vö. *Congres Mondial des Intellektuels pour la Paix*. (Wroclaw, 25–28. Août, 1948.) Varsó 1949. 79–84. o.

4. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.

5. Sztálin: *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban.* Bp., 1952. Szikra.
6. Lenin: *Az OK(b)P Központi Bizottságának politikai beszámolója.* In: LÖM, 45. köt. Bp., 1975. 87. o.

BEVEZETÉS
AZ ESZTÉTIKUM SAJÁTOSSÁGA C. KÖTETHEZ

Lukács 1962 decemberében írt bevezetése a Luchterhand összkiadás 11. kötetében (Die Eigenart des Ästhetischen, 1. Halbband), 1963-ban jelent meg első alkalommal. Kötetünk az Eörsi István fordításában megjelent magyar kiadás szövegét közli (Bp., 1965. Akadémiai, 9–26. o.).

1. L. *Megélt gondolkodás;* (54. jegyzet/490. o.)
2. Mihail Lifsic: *Marx és az esztétika.* In: M. Lifsic: Válogatott esztétikai írások. (Szerk. Sziklai László) Bp., 1973. Kossuth. 153–378. o. (Eredeti megjelenése: M. Lifsic: Esztyetyicseszkije vzgljadi Marksza. In: Lityeraturnaja Enciklopegyija, Tom. 6. Moszkva, 1932. Ogizdat, 843–920. o.)
   K. Marksz–F. Engelsz: *Ob iszkuszsztve.* Moszkva–Leningrád, 1937. Izdatyelsztvo Iszkuszsztvo.
   Lenin: *O kul'ture i iszkuszsztve.* Moszkva, 1938. Izdatyelsztvo Izobrazityelnüh Iszkuszsztv.

ELŐSZÓ
A REGÉNY ELMÉLETE C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Georg Lukács: *Die Theorie des Romans.* Neuwied, Berlin, 1963. Luchterhand, 5–18. o. (Magyarul: A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika – A regény elmélete. Bp., 1975. Magvető, 479–488. o.) Fordította Tandori Dezső.

1. Georg Lukács: *Die Theorie des Romans.* Zeitschrift für Äesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft, XI. köt. 1916. 3–4. 1–89.
   A tanulmány közléséhez Lukács a folyóiratban a következő megjegyzést fűzte:
   „Az alábbi fejtegetések több szempontból is töredékesek. Bevezető fejezetként íródtak egy Dosztojevszkijről szóló esztétikai-tör-

ténetfilozófiai műhöz, és lényegi célja negatív cél: mind irodalmi műfaj, mind annak történetfilozófiai vonatkozásai tekintetében felrajzolni azt a hátteret, mely előtt Dosztojevszkij – úgy is, mint egy új ember hirdetője, egy új világ alkotója, egy régi-új forma megtalálója és újra-felfedezője – kirajzolódik. Műveinek és történetfilozófiai jelentőségének elemzése, úgy remélem, sok mindent, amit itt csak jelzek, a kiegészítő kontrasztok segítségével valódi evidenciára hozhatott volna. Bevonulásom katonai szolgálatra arra kényszerített, hogy félbehagyjam ezt a munkát, s tekintettel az ebből eredő bizonytalanságra, vajon mikor lehet az egész művet befejezni, már amennyire ez egyáltalán lehetséges lesz, indokoltnak érzem, hogy ezt a dolgozatot jelen formájában adjam át a nyilvánosságnak; hiszen – már amennyire ez ebben a terjedelemben lehetséges, mégis szándéka szerint kimerítően tárgyal meg egy meghatározott tárgyat. Ha persze – a külső körülmények miatt – nemcsak a szándékom szerinti rendszertani besorolás hiányzik belőle, hanem egyes helyeken nincs is a végsőkig kicsiszolva, kérem az olvasót: ne kizárólag nekem rója ezt fel, s olvasás közben lehetőleg ahhoz tartsa magát, ami pozitív és amit megcsináltam: a fejezet speciális problémájához." (Meller Ágnes fordítása.)

2. L. *Megélt gondolkodás* (2. jegyzet/484. o.)
3. „Ez az oka, hogy a *Háború és béke* epilógusának hangulata, a lecsillapított gyerekszobalégkör, amelyben minden keresés véget ért, még mélyebben vigasztalan, mint a legproblematikusabb dezillúziós regények befejezései." (Lukács György, i. m. 590. o.)
4. Utalás Marcel Proust művére *(A la recherche du temps perdu).*
5. Ernst Bloch: *Diskussionen über Expressionismus.* Das Wort, (3), 1938. 6. 103–112. Lukács válasza: *Es geht um den Realismus,* uo. 112–138. (Magyarul: A realizmusról van szó. In: Lukács György: A realizmus problémái. Bp., 1948. Athenaeum, 285–317. o.)
6. Vö. Richard Kroner: *Von Kant bis Hegel. I–II.* Tübingen, 1924. Mohr.
7. Vö. Karl Löwith: *Von Hegel bis Nietzsche.* Zürich, New York, 1941. Europa Verlag, 218. o.
8. Az idézet forrását nem ismerjük.
9. Rudolf Hilferding: *Das Finanzkapital.* Wien, 1920[2]. Verlag der Wiener Volksbuchhandlung, 4. o.
10. Lukács György: *Az ész trónfosztása.* Bp. 1974[4]. Akadémiai, 191. o. – Vö. Lukács György: *„Szakadék" Nagyszálló.* In: A magyar marxista filozófia a két világháború között. (Szerk. Nyíri Kristóf.) Bp., 1979. Kossuth, 235–257. o.

A SKANDINÁV IRODALOM SZEREPE FEJLŐDÉSEMBEN

Eredeti megjelenése: *Gjenklang.* (Seks ungarske forfattere beretter om møtet med den nordiske diktning.) Oslo, 1966. Universitetforlaget, 21–44. o.

A 8 oldal terjedelmű, német nyelvű, *Die skandinavische Literatur in meiner Entwicklung* című kézirat a Lukács Archívumban található. Fordította Révai Gábor.

1. L. *Megélt gondolkodás* (17. jegyzet 486–487. o.)
2. *Bang Hermann.* Jövendő, 1903. június 7. 48–49. o.
3. *Pontoppidan novellái.* In: Lukács György: Esztétikai kultúra. Bp., *1913.* Athenaeum, 88–91. o.
4. Vö. i. m. In: Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez. II. köt. Bp., 1972. 227–234. o.

ELŐSZÓ

A német nyelvű, autográf javításokat tartalmazó írás 15 oldalas gépirata a Lukács Archívumban található. Révai Gábor fordítása.

1. Georg Simmel: *Philosophie des Geldes.* München, 1920[3]. Duncker und Humblot, 532. o.
2. Lucien Goldmann: *Georg Lukács: L'essayiste.* In: Recherches dialectiques. Párizs, 1959. 247. o.
3. Lukács megjegyzése a szövegben: „Következik a Luchterhand-kiadás előszava, 5–18. o. Az első bekezdést törölni. Utána kiegészítésképpen"; Vö. *Előszó A regény elméletéhez;* e kötet 260–270. o.

MARXISTA FEJLŐDÉSEM: 1918–1930

Lukács írása a *Storia e coscienza di classe* (Történelem és osztálytudat) előszavaként jelent meg először. (Milano, 1967. Sugar Editore, VII–XLIII. o.) Német eredetije a Geschichte und Klassenbewusstsein 1968-as Luchterhand kiadásának előszava. (Magyarul: Magyar Filozófiai Szemle, (13) 1969. 6. 1183–1204. és Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Bp., 1971. 695–735. o.) A kötetben közölt szöveg azonos a korábbi magyar kiadásokkal. Bródy Ferenc fordítása.

1. Vö. *Utam Marxhoz;* e kötet 99–103. o.
2. L. *Megélt gondolkodás* (25. jegyzet/487. o.)
3. Vö. *Előszó A regény elmélete c. kötethez;* e kötet 260–270. o.
4. *Márciusi-akció;* l. *Megélt gondolat* (45. jegyzet/489. o.)
5. *Noch einmal Illusionspolitik,* In: Ladislaus Rudas: *Abenteuer- und Liquidatorentum.* Die Politik Béla Kuns und die Kriese der KPU. Wien, 1922. Verlag „Vörös Újság", 254–261. o. (Magyarul: *Még egyszer az illúziók politikájáról,* In: Lukács György: Történelem és osztálytudat [Szerk. Vajda Mihály.] Bp., 1971. Magvető, 188–195. o.)
6. L. *Megélt gondolkodás* (44. jegyzet/489. o.)
7. Megjelent: *Die Internationale,* (3), 1921. 8. 298–307.
8. Marx: Értéktöbblet-elméletek. II. Bp., 1961. 100–101. o. Bp., 1976. Kossuth, I. köt.
9. Lenin: i. m. In: LÖM, 6. köt. Bp., 1964. Kossuth, 73. o.
10. Lenin filozófiai tárgyú konspektusai, jegyzetei 1929–1930-ban jelentek meg első alkalommal a *Leninszkij Szbornyik* 9. és 12. kötetekéként.
11. Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Bp., 1971. Magvető, 246. o.
12. Uo.
13. L. *Előszó A regény elmélete c. kötethez* (7. jegyzet/509. o.).
14. Uo. (8. jegyzet/509. o.)
15. Vö. Lucien Goldmann: *Lukács et Heidegger,* Párizs, 1973. Ed. Denoel. (Angol kiadása: Lukács and Heidegger, London, 1977. Routledge and Kegan Paul.)
16. Lukács György: i. m. 210–211. o.
17. i. m. 439–440. o.
18. i. m. 434–435. o.
19. L. *Vita a „Blum-tézisek"-ről* (11. jegyzet/505. o.)
20. Vö. a *Nyilatkozat* és a *Vita a „Blum-tézisek"-ről* c. írással; e kötet 97–98. és 171–226. o.
21. L. *Következtetések az irodalmi vitából* (1. jegyzet/502. o.)
22. L. *Megélt gondolkodás* (66. jegyzet/491. o.)
23. Vö. *Előszó a Lenin c. kötethez;* e kötet 89. o.
24. Vö. *Utószó a Lenin c. kötethez;* e kötet 335–346. o.
25. Eredeti megjelenése: *N. Bucharin: Theorie des historischen Materialismus.* Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, (11) 1925. 216–224.
26. Eredeti megjelenése: *Karl August Wittfogel: Die Wissenschaften der bürgerlichen Gesellschaft.* Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung, (11) 1925. 224–227.

27. Eredeti megjelenésük: *Die neue Ausgabe von Lassalles Briefen.* uo. (11) 1925. 401–423. (Magyarul: Lasalle leveleinek új kiadása. [Részletek] In: Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt. Bp., 1971. 469–488. o.)
Moses Hess und die Probleme der idealistischen Dialektik. uo. (12) 1926. 105–155. (Magyarul: Moses Hess és az idealista dialektika problémái. Lukács György: Utam Marxhoz. I. köt. Bp. 1971. 489–548. o.)
28. Lukács György: *Történelem és osztálytudat.* Bp., 1971. Magvető.
29. Vö. *Megélt gondolkodás* (54. jegyzet/490. o.)
30. L. A *„Materializmus és empiriokriticizmus" jelentősége a kommunista pártok bolsevizálásában;* e kötet 104–112.

ELŐSZÓ
A *MŰVÉSZET ÉS TÁRSADALOM* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: i. m. Bp., 1968. Gondolat, 5–15. o. Kötetünk e kiadás szövegét közli.

1. Lukács György: *Megjegyzések az irodalomtörténet elméletéhez.* In: Dolgozatok a modern filozófia köréből (Emlékkönyv Alexander Bernát hatvanadik születése napjára). Bp. 1910. Franklin Társulat. 388–421. o.
2. L. *Megélt gondolkodás* (27. jegyzet/488. o.)
3. Lukács György: *Bevezetés.* In: N. G. Csernisevszkij: Válogatott filozófiai művek. (Esztétikai tanulmányok. Szerk. Lukács György.) Bp., 1952. Akadémiai, VII–LIX. o.
L. még: *Csernisevszkij esztétikája.* In: Lukács György: Adalékok az esztétika történetéhez. I. köt. Bp. 1972. Magvető, 688–747. o.
4. L. *Marxista fejlődésem: 1918–1930;* e kötet 286–319. o.
5. L. *Megélt gondolkodás* (54. jegyzet/490. o.)
6. Uo. (53. jegyzet/490. o.)
7. L. *Marxista fejlődésem: 1918–1930* (10. jegyzet/511. o.)
8. *Tendenz oder Parteilichkeit.* Die Linkskurve, (4) 1932. 6. 13–21. *Reportage oder Gestaltung,* (4) 1932. 7. 23–30., uo. (4) 1932. 8. 26–31. (Magyarul: Tendencia vagy pártosság, ill. Riport vagy ábrázolás? Mindkét írás megjelent a Művészet és társadalom c. kötetben, 86–95., ill. 96–111. o.)
9. L. *Következtetések az irodalmi vitából* (4. jegyzet/502. o.)

10. Lukács 1933 márciusában tért vissza a Szovjetunióba.
11. A Szovjet Írók I. Össz-szövetségi Kongresszusát 1934. augusztus 17-e és szeptember 9-e között rendezték meg Moszkvában. Gorkij előadása *A szovjet irodalomról* Zsdanov megnyitóját követően az első nap délutánján hangzott el. (Gorkij beszédét l. Gorkij: *Irodalmi tanulmányok.* Bp., 1950. Szikra, 389–426. o.)
12. Lukács könyvének egyes írásaihoz l. az *Autobibliográfia* c. írást e kötet 113. oldalán.

A vita fontosabb dokumentumaihoz l. Sziklai László: *Történelmi lecke – haladóknak.* Bp., 1977. Magvető, 224–283. o.
13. Lukács 1941–42-ben, taskenti evakuációja idején fejezte be *Wie ist Deutschland zum Zentrum der reaktionären Ideologie geworden?* című könyvét, melynek 4. fejezete *(A fasizmus mint a barbárság elméleti és gyakorlati rendszere)* a Világosság c. folyóirat 1978. júliusi Mellékletében jelent meg. Lukács e könyvét az 1933-ban írt – szintén publikálatlan – *Hogyan keletkezett a fasiszta filozófia Németországban?* c. művel együtt *Az ész trónfosztása* korai változatának tekinthetjük.
14. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.

UTÓSZÓ A *LENIN* (TANULMÁNY GONDOLATAINAK ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL) C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Georg Lukács: Lenin. Neuwied, Berlin, 1967. Luchterhand, 87–99. o. (Magyarul: Lukács György: Lenin. Bp., 1970. Magvető, 111–126. o.) Bencze György fordítása.

1. Lukács György: *Lenin. (Tanulmány gondolatainak összefüggéséről).* Bp., 1970. Magvető, 33. o.
2. I. m. 45. o.
3. I. m. 51. o.
4. I. m. 52. o.
5. I. m. 51–52. o.
6. Vö. Gorkij: *Erinnerungen an Zeitgenossen.* Malik, 1928. 244.
7. Lenin: *A narodnyikság gazdasági tartalma és bírálata Sztruve úr könyvében.* In: LÖM, 1. Bp., 1963. 388. o.
8. Uo. 389. o.
9. Shakespeare: *Hamlet.* 3. felvonás, 2. szín.
10. Lenin: *Még egyszer a szakszervezetekről.* In: LÖM, 42. Bp., 1974. 282. o.

11. Uo.
12. I. m.
13. Lenin: *Nehéz, de szükséges lecke.* In: LÖM, 35. Bp., 1972. 399. o.
14. Lenin: *Megtartják-e a bolsevikok az államhatalmat?* In: LÖM, 34. Bp., 1967. 322. o.
15. Lenin: *Mi a teendő?* In: LÖM, 6. Bp., 1964. 28. o.
16. Lenin: *Állam és forradalom.* In: LÖM, 33. Bp., 1965. 111. o.

EMLÉKEZÉS KÁROLYI MIHÁLYRA

Lukács írása a magyar polgári demokratikus forradalom 50. évfordulójának előestéjén, 1968 őszén keletkezett, és az Új Írás c. folyóiratban jelent meg. ([38] 1969. 8. 61–62. o.)

1. 1909 és 1918 között Lukács főleg külföldön, Berlinben, Firenzében és Heidelbergben élt.
2. Lukács és Károlyi 1925. augusztus 6. és 10. között találkoztak, amikor Károlyi, közvetlenül a KMP I. kongresszusa előtt, a magyar párt Organizációs Bizottságának tagjaival tárgyalt. Ennek előzményeiről és tartalmáról l. még: *Hajdu Tibor:* Károlyi Mihály. Bp., 1978. Kossuth Kiadó. pp. 398–400.; *Borsányi György:* Kun Béla. Bp., 1979. Kossuth Kiadó, pp. 285–286.
3. Károlyi Mihály 1947 augusztusától 1949 őszéig vezette a párizsi magyar követséget. Lukács 1949. április 20–25. között részt vett a Partizán Világszövetség párizsi kongresszusán.

EMLÉKEIM RAJK LÁSZLÓRÓL

Másfél old. terjedelmű, magyar nyelvű kézirat a Lukács Archívumban.

ELŐSZÓ A *LENIN* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Lukács György: *Lenin* (Szerk. Vajda Mihály.) Bp., 1970. Magvető, 5–10. o. E kiadás szövegét közöljük.

1. A kötet tanulmányai és keletkezési idejük:
Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről (1924) – *Néptribun vagy bürokrata* (1939) – *Lenin és a kultúra kérdései* (1946) –

Lenin ismeretelmélete és a modern filozófia problémái (1947) – *Lenin és az átmeneti korszak kérdései* (1968).

2. Vö. *Utószó a Lenin. Tanulmány gondolatainak összefüggéséről c. kötethez;* e kötet 335–346. o.
3. Elsősorban az *Internationale Literatur* és a *Das Wort* c. folyóiratokról van szó.
4. L. *Megélt gondolkodás* (57. jegyzet/490. o.)
5. Leo Kofler: *Das Wesen und die Rolle der stalinistischen Bürokratie.* Köln, 1952. Verlag für politische Publizistik.
6. Vö. *Lenin és a kultúra nagy kérdései,* Igaz Szó, 1945. január 15. 2. *Lenin,* Szabad Nép, (4) 1946. január 20. I. – *Lenin ismeretelmélete és a modern filozófia problémái,* Társadalmi Szemle, (2) 1947. 5. 331–334.; uo. (2) 1947. o. 428–434. – *Lenin és a kultúra kérdései.* In: Lukács György: Irodalom és demokrácia. Bp. 1947. Szikra, 29–48. o.
7. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.

ELŐSZÓ AZ *UTAM MARXHOZ* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Lukács György: *Utam Marxhoz.* (Szerk. Márkus György) I. köt. Bp., 1971. 9–31. o. Kötetünk e kiadás szövegét közli.

1. L. *Előszó a Művészet és társadalom c. kötethez* (1 jegyzet/512. o.)
2. Vö. Lukács György: *Új magyar líra I–II.* Huszadik Század, (10) 1909. (2. köt.) 286–292.; 419–424.
3. „A tökéletes bűnösség korszaka" (Zeitalter der vollendeten Sündhaftigkeit).
4. L. *Megélt gondolkodás* (41. jegyzet/489. o.)
5. Vö. Fogarasi Béla: *Konzervatív és progresszív idealizmus.* (A Társadalomtudományi Társaságban hozzáfűzött vitával. Schlesinger Károly, Jászi Oszkár, Csizik Béla, Szabó Ervin, Lukács György és Varjas Sándor felszólalásai.) Bp., 1918. (A Huszadik Század Könyvtára 66.)
6. Vö. *A „Történelem és osztálytudat" a 20-as évek vitáiban.* Szöveggyűjtemény. (Szerk. Krausz Tamás és Mesterházi Miklós.) I–IV. Bp., 1981. Filozófiai Oktatók Továbbképző és Információs Központja – Lukács Archívum és Könyvtár.
7. Uo. IV. köt., Függelék, 163–214.
8. L. *Marxista fejlődésem: 1918–1930* (25., 27. jegyzet/511–512. o.)

9. Az eldologiasodás és a proletariátus tudata c. fejezet.
10. L. *Előszó a Művészet és társadalom c. kötethez* (13. jegyzet/513. o.)
11. L. *Vita a „Blum-tézisek"-ről* (28. jegyzet/506–507. o.)
12. Vö. *Előszó Az esztétikum sajátossága c. kötethez;* e kötet 248–259. o.
13. Vö. Lukács György: *Utam Marxhoz.* II. köt. Bp., 1971. 566. o.
14. *Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai* c. írás. (Magyarul még: Magyar Filozófiai Szemle, [13] 1969. 5. 731–742.)

A SZOCIALIZMUS MINT RADIKÁLIS KRITIKAI REFORMOK KORA

Eredeti megjelenése: Georg Lukács: *Marxismus und Stalinismus.* (Ausgewählte Schriften IV. Politische Aufsätze.) Hamburg, 1970. Rowohlt, 235–240. o.

Magyar nyelvű közlésének (Új Symposion, 1971. augusztus, 322–323.) felhasználásával fordította Meller V. Ágnes.

1. L. *Megélt gondolkodás* (53. jegyzet/490. o.)
2. Vö. *Előszó A fiatal Hegel c. kötethez;* a kötet 155–158. o.
3. Vö. *Marxista fejlődésem: 1918–1930;* e kötet 286–319. o.
4. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.
5. „Röviden fogalmazva: a pártköltő sohase vezér vagy sorkatona, hanem mindig partizán. Vagyis, ha igazi pártköltő, mély egyetértésben van a párt történeti hivatásával, a párt által kijelölt nagy stratégiai útvonallal. Ezen belül azonban egyéni eszközeivel, szabadon, saját felelősségére kell hogy megnyilatkozzék. Ez nem jelent sem anarchiát, sem véletlenszerű összefüggést, csupán a párttevékenység és a pártköltő lényeges vonásai közti helyes kapcsolatok helyes felismerését és megfelelő gyakorlati alkalmazását." (Lukács György: *Pártköltészet.* In: József Attila. [A Magyar Kommunista Párt Országos Székházában 1945 december 2-án elhangzott két előadás.] Bp. 1946. Szikra, 29–30. o.)
6. „De ha valamely mai író, egypár brosúra felületes olvasása után megtanulta felületesen kezelni a marxizmus terminológiáját, az még távolról sem jelenti, hogy művének eszmei tartalma Shakespeare, Molière vagy Goethe fölé emelkedett volna. A marxizmus–leninizmus csakugyan a Himalája a világnézetek között. De a rajta ugráló nyulacska azért nem nagyobb állat, mint a síkság elefántja." (Lu-

kács György: *A marxista kritika feladatai,* Forum, [4] 1949. április, 298.
7. Utalás *A különösség mint esztétikai kategória* (1957) c. munkára.
8. *Aktualitás és menekülés előle* (1941) – *A poroszságról* (1943) – *Sorsforduló* (1944).

ELŐSZÓ
A *MAGYAR IRODALOM – MAGYAR KULTÚRA* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Lukács György: *Utam a magyar kultúrához.* Kortárs, (13) 1969.7.1017–1026. Kötetben: Lukács György: Magyar irodalom – magyar kultúra. (Szerk. Fehér Ferenc és Kenyeres Zoltán) Bp., 1970. Gondolat, 5–21. o. Kötetünk e kiadás szövegét közli.

1. Balázs Béla *Ady Endrének.*
2. Balázs Béla: *A kékszakállú herceg vára* (A regös prológusa).
3. L. *Előszó a Művészet és társadalom c. kötethez* (1. jegyzet/512. o.)
4. L. *Megélt gondolkodás* (27. jegyzet/488. o.)
5. L. *Kinek nem kell és miért a Balázs Béla költészete* (3. jegyzet/492. o.)
6. L. *Előszó A regény elmélete c. kötethez;* e kötet 260. o.
7. L. *Megélt gondolkodás* (45. jegyzet/489. o.)
8. Vö. *Nyilatkozat; Vita a „Blum-tézisek"-ről; Lukács György nyilatkozata a KMP KB-a részére;* e kötet 97–98.; 171–226.; 454–456. o.
9. Szovjetunióból való hazatérését megelőzően Lukács foglalkozott a németországi, ill. bécsi letelepedés gondolatával. (Vö. Sziklai László: *Irodalom és demokrácia,* Világosság, [22] 1981.1.41.)
10. L. *A szocializmus mint radikális kritikai reformok kora* (6. jegyzet/516. o.)
11. Vö. *Következtetések az irodalmi vitából;* e kötet 142–147. o.
12. L. *Vita a „Blum-tézisek"-ről* (30. jegyzet/507. o.)

UTÓSZÓ
AZ *ESSZÉK A REALIZMUSRÓL* C. KÖTETHEZ

Eredeti megjelenése: Georg Lukács: Essays über Realismus. Neuwied, Berlin, 1971. Luchterhand 676–678. o. (Georg Lukács Werke, Bd. 4.) Fordította Meller V. Ágnes.

1. A kötet tanulmányai és keletkezési idejük:
Willy Bredel regényei (1931) – *A spontaneitás-elmélet ellen az irodalomban* (1932) – *Tendencia vagy pártosság* (1932) – *Riport vagy ábrázolás?* (1932) – *Gerhard Hauptmann* (1932) – *A szatíra kérdéséhez* (1932) – *Az expresszionizmus „tündöklése és bukása"* (1933) – *A művészi alakok intellektuális arca* (1936) – *Elbeszélés vagy leírás?* (1936) – *Marx és az ideológiai hanyatlás problémái* (1938) – *A harmonikus ember eszménye a polgári esztétikában* (1938) – *A realizmusról van szó* (1938) – *Levélváltás Anna Seghersszel* (1938–39) – *Mi a normális viszony író és kritikus között* (1939) – *Néptribun vagy bürokrata* (1940) – *Az avantgardizmus világnézeti alapjai* (1957) – *Franz Kafka vagy Thomas Mann* (1957) – *A kritikai realizmus a szocialista társadalomban* (1957) – *A művészet és az objektív igazság* (1954) – *A perspektíváról* (1956) – *A XIX. század dicsérete* (1967)
2. L. *Megélt gondolkodás* (54. jegyzet/490. o.) Újabb német kiadása: Georg Lukács: Probleme der Ästhetik. Neuwied, Berlin, 1969. Luchterhand, 461–503. o. (Georg Lukács Werke 10.)

GOETHE PÉLDÁJA

Lukács György beszéde a Goethe-díj átvételekor (1970. augusztus 28.). Eredeti megjelenése: Kortárs, (14) 1970.10.1515–1520. E megjelenés szövegét közöljük.

1. *Novalis, Nyugat,* (1) 1908. (1. köt.) 313–324. o.
2. Az 1949. január 25-én tartott előadás címe: *Goethe Faust-ja és Hegel Fenomenologiá-ja.*
3. Vö. Paul Lafargue: *Emlékezés Marxra.* In: Marx Károlyról. Bp., 1950. Szikra, 123–142. o. – Wilhelm Liebknecht: *Emlékezések Marxra.,* uo. 143–174. o.
4. Goethe: *Wilhelm Meister tanulóévei.* Bp., 1963. Szépirodalmi, 211. o.
5. Vö. Eckermann: *Beszélgetések Goethével.* (Válogatás.) Szerk. Turóczy-Trostler József. Bp., 1956. Művelt Nép, 178–179. o.
6. Előadásának német szövegében Lukács itt a vers eredeti német szövegében („Zum Augenblick dürft ich sagen:") szereplő *dürft* szóra hivatkozik.

FÜGGELÉK

NAPLÓ (1910–11)

Seidler Irmához fűződő kapcsolata és ifjúkori barátja, Popper Leó halála mély válságot idézett elő Lukács életében. Itt közölt naplója e válság dokumentuma.

Lukács 1907 decemberében ismerkedett meg az akkor 25 éves festőművésznővel. Fél évvel később tett firenzei utazásuk és azt követő levelezésük sem segítette azonban elő kapcsolatuk tisztázását. Seidler Irma hamarosan férjhez ment Réthy Károly festőművészhez. Házasságuk nem sikerült; Seidler Irma 1911. május 18-án öngyilkos lett.

Néhány hónappal később, október 21-én tüdőbajban meghalt Popper Leó is.

A Lukács Archívumban található 55 oldal terjedelmű, magyar és német nyelvű kézirat először a *Lukács György hagyatékából* c. sorozat 2. köteteként jelent meg. (Lukács György: *Napló – Tagebuch* [1910–11]. *Das Gericht.* Sajtó alá rendezte: Lendvai L. Ferenc. Bp.,1981. Akadémiai. Lukács György hagyatékából. Sorozatszerkesztő: Sziklai László.)

Jelen kötet – textológiai módosításokkal és a német szövegrész magyar fordításával – e kiadás szövegét közli.

Fordította Meller V. Ágnes.

*

A *Napló*-ban említett művek *A lélek és a formák* esszéi; a *Vita Nuova, Artus király* és az *Alfieri* c. írásokat nem ismerjük.

A *Napló*-ban szereplő – nem közismert – személyek:

Baumgarten – Baumgarten Ferenc
Edit – Hajós Edit, Balázs Béla első felesége
Emy – Emy Lederer-Seidler, Seidler Irma nővére
Ernst – Paul Ernst
Fülep – Fülep Lajos
Herbert – Bauer Herbert (Balázs Béla)
Hilda – Bauer Hilda
I., Irma – Seidler Irma
Karli – Polányi Károly
Laci – Bánóczi László
L., Leó – Popper Leó
Mici – Lukács Mária
Ottó – Mandl Ottó, Popper Leó barátja
R. – Réthy Károly

Szilasi – Szilasi Vilmos
Vedres(ék) – Vedres Márk(ék)
Wiesenthal-lányok – Grete Wiesenthal táncművésznő és testvérei
Csorba Iván – Ismeretlen

1. A *Napló* első, április 25-én kelt bejegyzésének figyelembevételével: utalás egy korábbi – feltehetően megsemmisült – naplóra.
2. Balázs Béla *Doktor Szélpál Margit* c. drámájáról van szó.
3. L. *Megélt gondolkodás* (25. jegyzet/487. o.)
4. *ide:* Berlin.
5. *Szilasi eset:* Platon-tanulmányában és A kritika elmélete c. írásában Szilasi hivatkozás nélkül használta fel Lukács gondolatait. (Vö. Lee Congdon: *Szilasi Vilmos és a magyar kultúra,* Filozófiai Figyelő, (2) 1980. 3–4., 31–32.)
6. Utalás egy korábbi kapcsolatra, valószínűleg az első napló tartalmára.
7. Lukács és Seidler Irma első találkozásának dátuma.
8. Lukács tervezett könyve a romantikáról nem készült el.
9. Leopold Ziegler: *Das Weltbild Hartmanns.* Eckardt, 1910.
10. A Kassner-esszéről van szó.
11. Naplóját innen kezdve Lukács Weimarban írja.
12. A *Napló* keletkezési helye ettől kezdve Firenze.
13. Olvashatatlan bejegyzés. – Az eredeti szöveg ettől kezdve német nyelvű.
14. Gerhard Hauptmann drámája.
15. Beer-Hofmann drámája.

LUKÁCS GYÖRGY LEVELE A KMP KB-JA RÉSZÉRE

A dokumentumot a Párttörténeti Intézet Archívuma őrzi. (PIArch. 500 f. I/113.) Keletkezéséhez l. Lukács *Nyilatkozat*-át e kötet 97–98. oldalán.

1. A vita 1929 márciusában kezdődött.
2. *Richard et:* D. Z. Manuilszkij, vö. *Megélt gondolkodás.* (50. jegyzet/490. o.)
3. *Blum-tézisek,* i. h. 185. o.
4. A KÜB felsőbb szervekhez írt leveléről van szó, melyben szó esett a tézisekről is. A levél keletkezési ideje: 1929. március 28.
5. *Blum-tézisek,* i. h. 190. o.

KÉRDŐÍV A SZOVJETUNIÓBAN ÉLŐ NÉMET ÍRÓK SZÁMÁRA

Lukács német nyelvű személyi lapját, mely Barta Sándor hagyatékában, a Szovjetunióban élő német írók szervezetére vonatkozó dokumentumok között maradt fenn, a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi (V. 3667/26/1–57).

Fordította Révai Gábor.

1. *KPD:* Kommunistische Partei Deutschlands (Németország Kommunista Pártja), Lukács 1931-es berlini tartózkodásától 1941 áprilisáig a német párt tagja volt.
2. *Doctor rerum politicarum et philosophicarum:* a politikai és filozófiai tudományok doktora.
   Lukács 1906-ban Kolozsvárott államtudományi, 1909-ben Budapesten filozófiai doktorátust szerzett.
3. *Insnab:* Inosztrannoje Sznabzsenyije, a Moszkvában élő külföldiek ellátóközpontja.
4. *Morp:* Mezsdunarodnoje Objegyinyenyije Revoljucionnih Piszatyelej (Forradalmi Írók Nemzetközi Szövetsége): a Komintern kezdeményezésére alakult nemzetközi írószervezet a Szovjetunióban.

ÉLETPÁLYÁM

Jánossy Gertrúd német nyelvű, gépiratos önéletrajza a Lukács Archívumban található. Szövege és a lap alján olvasható kézírásos megjegyzés („K.P.U.") alapján feltehető, hogy pártszervek részére készült.

Fordította Révai Gábor.

1. *MASCH:* Marxistische Arbeiterschule (Marxista Munkásiskola): 1925–1933 között a német kommunista párt szervezésében működő munkásiskola. Folyóirata a Der Marxist.
2. *VEGAR:* Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der Sowjetunion.

ÖNÉLETRAJZ 1940-TŐL

Német nyelvű, egy oldal terjedelmű, *Selbstbiographie seit 1940* megjelölésű gépirat a Lukács Archívumban. Feleségének azonos keltezésű önéletrajzával együtt feltehetően hazatelepülésük engedélyeztetéséhez készült.

Fordította Mesterházi Miklós.

1. Letartóztatásának időpontját Lukács itt tévesen adja meg (vö. *Megélt gondolkodás* 61. jegyzet/491. o.), összetévesztve a Szovjetunió német megtámadásának napjával.
2. *Borba gumanizma i varvarsztva.* Taskent, 1943. Goszizdat.

ÖNÉLETRAJZ 1940-TŐL

Német nyelvű, egy oldal terjedelmű, *Selbstbiographie seit 1940* megjelölésű gépirat a Lukács Archívumban. Lukács György azonos keltezésű önéletrajzával együtt feltehetően hazatelepülésük engedélyeztetéséhez készült.

Fordította Révai Gábor.

1. A gépiratban itt kipontozott rész következik, Jánossy Ferenc nevét nem írták be.
2. Ua.: Jánossy Anna.

ÖNÉLETRAJZ

Német nyelvű, 3 gépelt oldal terjedelmű, *Autobiographie* megjelölésű gépirat a Lukács Archívumban. Az 1941 áprilisa után készült írás keletkezési körülményeit nem ismerjük.

Fordította Meller V. Ágnes.

1. *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma*, Szabadgondolat, (8) 1918. 10. 228–232.
2. *IMEL:* Insztitut Marksza–Engelsza–Lenina (Marx–Engels–Lenin Intézet).

ÖNÉLETRAJZ (1945)

Magyar nyelvű, egy oldal terjedelmű gépirat a Lukács Archívumban. Keltezése alapján feltehetően Lukács hazatelepülésének engedélyeztetéséhez készült.

ÖNÉLETRAJZ (1950)

Magyar nyelvű, egy oldal terjedelmű gépirat a Lukács Archívumban.

ÖNÉLETRAJZ (1953)

Magyar nyelvű, két oldal terjedelmű gépirat a Lukács Archívumban.

ÖNÉLETRAJZ

Magyar nyelvű, egy oldal terjedelmű gépirat a Lukács Archívumban. A harmadik személyben fogalmazott írás feltehetően valamely kiadvány számára készült.

GÁBOR ANDOR: LUKÁCS GYÖRGY ÉLETRAJZ-BIBLIOGRÁFIÁJA

Német nyelvű, öt oldal terjedelmű kézirat a Lukács Archívumban. Németül megjelent a Text und Kritik Lukács-számában (i. h. 39–40. 1973. Oktober, 79–81. o.).

1. Marx: A hegeli jogfilozófia kritikájához. In: MEM. 1. Bp., 1957. 381–382. o.
2. L. *Előszó az Utam Marxhoz c. kötethez* (6. jegyzet/515. o.)
3. L. *Marxista fejlődésem: 1919–1930* (27. jegyzet/512. o.) Oroszul: *Novaja biografija M. Geszsza,* Archiv Marksza i Engelsza, 1927. 3. 440–459.
4. *Megélt gondolkodás* (54. jegyzet/490. o.)
5. *LIJA:* a Kommunista Akadémia Irodalmi és Művészeti Intézete.

NÉVMUTATÓ

Adler, Friedrich 108
Adler, Max 108, 294–295
Ady Endre 16, 23–25, 34, 140, 357, 359, 383–385, 388, 396–398, 475, 483, 517
Adorno, Theodor W. 19, 269
Alexander Bernát 383, 512
Alexandrov 328
Alfieri, Vittorio 438
Alpári Gyula 497, 505
Ambrus Zoltán 388
Amicis, Edmondo de 486
Andersen Nexö, Martin 274
Antal Frigyes 390
Arisztotelész 245–246, 255
Arnold, Mathew 45
Auerbach, Bertold 13, 485–486
Averbah, Leopold Leonyidovics 328
Azsajev, Vaszilij Nyikolajevics 330

Babits Mihály 62–63, 65–66, 68–71, 387–388, 396, 492
Bacon, Francis 57
Bajáki Ferenc 505
Bakunyin, Mihail Alexandrovics 109
Balázs Béla 16, 23–24, 58–73, 383, 385–386, 388, 390, 431–432, 442, 444, 450, 483, 485, 492, 517, 519–520
Bálint György 396
Balogh Elemér 168, 504
Balzac, Honoré 35, 113, 120, 123, 126–127, 130–135, 146, 262, 329, 479, 500–502
Bang, Hermann 273, 487, 510
Bánóczy József 355
Bánóczy László 15, 355, 424, 487, 519
Barta Sándor 521
Bartha Miklós 214, 507
Bartók Béla 152, 167–168, 391, 397, 399
Baudelaire, Charles 14, 381, 485, 487
Bauer, Bruno 29
Bauer Hilda 418, 430, 444
Bauer Ilona 96, 497
Baumgarten Ferenc 415, 419, 431, 437, 519
Bäumler, Alfred 105–106
Bebel, August 146
Becher, Johannes R. 491
Beer-Hofmann, Richard 63, 357, 423, 443, 520
Bencze György 494, 513
Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 470
Benedek Elek 14, 383, 485, 487
Benedek Marcell 9, 14–15, 381, 484–485
Benjamin, Walter 269
Benn, Gottfried 265
Benseler, Frank 259
Beöthy Zsolt 320, 383
Berényi Gábor 494

Berényi Róbert 152
Bergson, Henry 106
Berkeley, George 255
Bernstein, Eduard 108, 115, 299, 351
Bethlen István 92, 173, 207, 382, 454–455
Biran, Maine de 438
Bismarck, Ottó 269, 478
Björnson, Björnstjerne 273
Blanc, Louis 92
Bloch, Ernst 19, 24, 35, 258, 266, 269, 284, 389, 425, 431, 443–444, 485, 488, 509
Blum (Lukács György) 32–33, 36, 98, 159, *171–226*, 310–311, 316, 319, 330, 365, 367, 370, 376, 395, 397–398, 456, 483, 490–491, 497, 498, 505, 507, 511, 516–517, 520
Bogdanov (Alekszandr Alekszandrovics Malinovszkij) 104
Bokányi Dezső 505
Bolgár Elek 152
Bordiga, Amadeo 109, 290
Borsányi György 514
Bortstieber Gertrúd 24–27, 29, 31, 36–37, *458–459*, *462*, *470*, 483, 489–490, 521
Botka Ferenc 480
Börne, Karl Ludwig 404
Brandes, Georg 485
Brandler, Heinrich 109–110, 308
Bredel, Willy 477, 518
Bródy Ferenc 510
Bródy Sándor 15, 382, 487
Buff, Charlotte 15
Buharin, Nyikolaj Ivanovics 27, 29, 35, 313, 325, 342, 374, 465, 490–491, 506, 511
Bunyan, John 43
Burckhard, Jacob 41–42
Büchner, Georg 115, 329, 339, 500

Carlyle, Thomas 267
Carnap, Rudolf 255
Cassirer, Paul 260
Caudwell, Christopher 285
Cervantes, Miguel de Saavedre 274, 323
Cézanne, Paul 18, 352
Chaplin, Charlie 284
Chesterton, Gilbert Keith 129
Childe, W. Gordon 255
Choderlos de Laclos, Ambroise 358
Churchill, Winston 230
Clemenceau, Georges 148
Cobbett, William 267
Congdon, Lee 520
Conradi 115
Cooper, James 12
Corneille, Pierre 41
Cunow, Heinrich 115

Csernisevszkij, Nyikolaj Gavrilovics 322, 512
Csizik Béla 515
Csokonai Vitéz Mihály 396
Csorba Iván 427, 520

Dante, Alighieri 43, 126, 452
Danton, Georges-Jacques 339, 352
Darwin, Charles 355, 405, 485
Defoe, Daniel 262
Dehmel, Richard 63
Démokritosz 255
Déry Tibor 36
Dessoir, Max 260
Devérité, Jules (Leo Kofler) 352
Diderot, Denis 246, 405

Dietzgen, Joseph 84, 86
Dilthey, Wilhelm 15, 50, 52, 74, 100, 106, 108, 261, 263–264, 266, 267, 278, 300, 356, 380
Dimitrov, Georgi Mihajlov 186, 210, 216, 219, 375, 491
Dobroljubov, Nyikolaj Alekszandrovics 470
Dóczi Lajos 65
Donáth Ferenc 38
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 16, 20, 23, 69–70, 113, 135, 262, 268, 273–274, 323, 359, 361–362, 384–385, 461
Dreyfus, Alfred 22
Dühring, Karl Eugen 161, 168
Dvorak, Max 261
Duse, Eleonora 383

Eckermann, Johann Peter 518
Eckhard mester 17, 360, 421
Ehrenburg, Szergej Mihajlovics 328, 370, 376
Emerson, Ralp Waldo 57
Engels, Friedrich 82–84, 99, 112–113, 115, 118, 131–132, 143, 164, 167–169, 234–235, 237, 243, 297–298, 312, 316–317, 323–324, 329, 364, 367–368, 401–402, 460, 465, 468, 473, 476–478, 490, 494, 498, 508, 522
Eörsi István 62, 483, 485–489, 508
Eötvös Lóránd 152
Epikurosz 246, 255–256
Erdélyi János 396
Ernst, Paul 16, 72, 280–281, 423, 425–426, 429, 431–432, 434–435, 438, 451, 485, 519
Erval, François 502
Euripidész 42

Fagyejev, Alekszandr Alekszandrovics 144, 328, 369, 374, 502
Farkas Sándor *212–215*, 219–221
Fehér Ferenc 500–501, 503–504, 517
Fejtő Ferenc 503
Feleky Géza 17, 320, 387–388
Feuerbach, Ludwig 101, 104, 158, 161, 227, 255, 296, 300, 315, 338, 477
Fetscher, Iring 403
Fichte, Johann Gottlieb 23, 75, 266, 314, 322, 362, 386
Fielding, Henry 262
Fischer, Ruth (Elfriede Golke) 109, 308
Flaubert, Gustave 123, 126, 262, 274, 381
Fogarasi Béla 37, 151, 168–169, 220, 363, 504, 507, 515
Freyer, Hans 107
Friss Isván 188, 505–506
Friss Isvánné 504
Fülep Lajos 151, 389, 437, 519
Fürst Sándor 202

Gábor Andor 29, 462, 494, *474–478*, 523
Gadanecz Béla 495
Garaudy, Roger 334
Garborg, Arne 273
George, Stefan 63, 423, 434
Gerő Ernő 36, 177, 505
Gide, André 123
Giotto di Bondone 18, 437
Goethe, Johann Wolfgang 16, 35, 52, 57, 63–64, 113, 126, 134–135, 137–139, 146–147, 156, 246, 255–256, 263, 267, 272, 274, 329, 359, 403–*412*, 432, 477, 487, 500, 503, 516–517

Goldmann, Lucien 283, 300, 510–511
Goncsarov, Ivan Alekszandrovics 71
Gorkij, Maxim 106, 113, 134, 152–153, 327–329, 339–340, 461, 470, 474, 499, 513
Gorter, Hermann 109
Grabenko, Andrej Mihajlovics 75
Grabenko, Jelena 23–25, 75, 489
Gramsci, Antonio 285, 365
Grib, V. R. 328
Grimm, Jakob és Wilhelm 52
Gundolf, Friedrich 72
Gyeborin, Abram Mojszejevics (Joffe) 33, 365, 466, 476, 490
Györffy Sándor *187–188*, 197, 202–203, *215–216*, 222, 225

Habsburg-dinasztia 22, 24, 152, 260, 390, 463
Haeckel, Ernst 355, 485
Hajdu Tibor 514
Hajós Edit 417, 427, 430, 433, 519
Hammerschlag János 487
Hammerschlag Marcell 14, 487
Hamsun, Knut 273, 275
Hartmann, Nikolai 520
Hatvany Lajos 487
Hauptmann, Gerhart 355, 381, 471, 478, 485, 517, 520
Hauser Arnold 24, 390
Havas Ernő 504
Hebbel, Friedrich 62–63, 69, 113, 381, 431, 433, 485
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 28, 34–35, 75, 84, 85–86, 87, 101–102, 110, 113, 137, *155–158*, 169, 227, 229, 241, 245–246, 248, 258, 261, 263, 264–267, 272, 281, 284, 287–288, 299, 301–302, 314–315, 317, 321–322, 326, 343, 359–362, 369, 375, 384–385, 389, 392, 397, 405, 463, 475–477, 494, 499, 503, 509, 516–517
Heiberg, Gunnar 273
Heidegger, Martin 121, 160, 266, 283, 300, 303, 333, 511
Heine, Heinrich 113, 156, 158, 329, 478, 498, 500
Heller Ágnes 167, 259
Hemsterhuis, Franz 56
Herczeg Ferenc 388
Herder, Johann Gottfried 405
Herwegh, Georg 498
Hess, Moses 300, 313–316, 476, 512
Heyermans, Hermann 474
Hevesi Sándor 15
Hilferding, Rudolf 268, 338, 509
Hippolyte, Jean 155, 503
Hirossik János 364
Hitler, Adolf 209, 229, 269, 327, 375–376, 401, 466, 473, 477
Hobbes, Thomas 246
Hobsbawn, Eric 502
Hofmannsthal, Hugo von 57
Hohenzollern-dinasztia 22, 260, 267, 390
Homérosz 323, 412
Horthy Miklós 31–32, 34, 143, 160, 194–195, 203, 210, 214, 218, 220–221, 308–309, 376, 396, 504
Horváth Márton 330, 502
Hölderlin, Johann Friedrich 63, 113, 156–157, 329, 500
Hruscsov, Nyikita Szergejevics 230
Hugo, Victor 64
Humboldt, Wilhelm von 432
Husserl, Edmund 75
Huxley, Aldous Leonard 160

Ibsen, Henrik 14, 69, 271–274, 276, 355, 359, 381, 388, 391, 474, 485–487
Ignotus (Veigelsberg Hugo) 387–388, 420
Illyés Gyula 36

Jacobsen, Jens Peter 272–273, 276
Jánossy Anna 462, 521
Jánossy Gertrúd l. Bortstieber Gertrud
Jánossy Imre 458, 470
Jánossy Ferenc 29, 462, 490–491, 521
Jánossy Lajos 162
Jaspers, Karl 23, 266, 488
Jaurès, Jean 22–23
Jászi Oszkár 347, 390, 515
Jékely Zoltán 408
Jermilov, Vlagyimir Vlagyimirovics 328
Joyce, James 123, 129, 263
József Attila 140, 179, 396, 502, 516
József Farkas 503
Jünger, Ernst 107

Kaffka Margit 388
Kafka, Franz 517
Kálmán Endre *200–203*, 215
Kálnoky László 409
Kant, Immanuel 19, 28, 63, 75–76, 110, 240, 258, 261, 279, 281, 284, 300, 324, 355–356, 358–360, 371, 383–384, 453, 463, 475, 483, 488, 509
Kapp, Wolfgang 290, 343
Karádi Éva 492
Károlyi Mihály 183, *347–349*, 514
Kassák Lajos 28, 150, 489
Kassner, Rudolf 16, 51, 56–57, 63, 423, 432, 520
Kató István *189–191*, 199, 204, *217–218*, 219, 221, 226
Katona József 66
Kautsky, Karl 115, 287, 299–300, 385
Keats, John 381
Keller, Gottfried 26, 113, 130, 272, 357, 359, 381
Keller, Anna 459
Kenyeres Zoltán 504, 517
Kerenszkij, Alekszandr Fjodorovics 218
Kernstok Károly 488
Kerr, Alfred 40, 42, 57, 320, 355, 382, 485, 487
Kierkegaard, Sören 16–18, 20, 42, 56–57, 63, 75, 256, 266–267, 271–273, 275, 281, 287, 300, 322, 358–359, 423–443, 485
Kis Jenő 173, 505
Kisfaludy Károly 17, 74, 76, 273, 278
Kiss Artúr 168, 504
Klages, Ludwig 105
Kleist, Henrich von 63, 113, 500
Kodály Zoltán 152
Koestler, Arthur 378
Kofler, Leo 352, 515
Komjáthy Jenő 67
Korsch, Karl 32, 109, 310, 365, 490
Korvin Ottó 28, 354, 464, 476, 489
Kosztolányi Dezső 388
Krausz Tamás 515
Kroner, Richard 267, 300, 509
Krupszkaja, Nagyezsda Konsztantyinova 326
Kun Béla 24, 27–28, 32–33, 78, 96, 174, 176–178, 180, 182, 188, 191–192, 198–199, 207–208, 220, 289, 291, 293, 309, 348–349, 364, 374, 393–394, 465, 475, 477, 489, 495–497, 506, 511, 514

Kunfi Zsigmond 148, 503
Lackó Miklós *191–193*
Ladányi Andor *203–204*, 223, 226
Lafargue, Paul 404, 518
Lagerlöf, Selma 273
Lamb, Charles és Mary 485–486
Landler Jenő 9, 28, 30, 32, *90–93*, 176–182, 185–187, 192, 198, 204, 207, 219–220, 293, 307–309, 347–349, 364, 394–395, 399, 465, 476, 483, 495, 505–506
Lask, Emil 75–76, 258, 390
Lassalle, Ferdinand 113, 243, 313–315, 317, 324, 339, 341, 352, 374, 401, 477–478, 490, 498, 512
Laxness, Halldor 275
Lázár György (Lám Leó) 502
Lederer-Seidler, Emy 519
Lehr, Albert 382
Leibniz, Gottfried Wilhelm 158
Lékai János 149
Lendvai L. Ferenc 519
Lengyel József 29
Lenin, Vlagyimir Iljics 20, 25–28, 31–32, 38, 80, 82, 85, 89, 101–103, *104–112*, 115–118, 143, 160–161, 164, 166–167, 169, 176, 183–184, 187, 195, 202–203, 215, 220–221, 227–228, 233–237, 243, 246, 256, 289–291, 293, 297, 299, 300, 307, 311–312, 316, 324–326, 329, 332, 335–346, *351–354*, 364–365, 367, 374, 392–393, 395, 402, 464–465, 470, 476, 489, 491, 494, 499, 502, 506, 508, 511, 513–515, 522–523
Leonardo da Vinci 332, 487
Lessing, Gotthold Ephraim 16, 21, 41–42, 64, 158, 246, 405, 494
Levi, Paul 78, 108
Leviné, Eugen 354
Liebknecht, Karl 23, 390
Liebknecht, Wilhelm 404, 518
Lifsic, Mihail 33, 243, 265, 316–317, 323–324, 328, 368–369, 400, 490, 498, 508
Liliencron, Detlev von 63
Linder, Max 284
Lippay Zoltán 96, 497
Lisszauer Zoltán 498
Löwith, Karl 267, 300, 509
Löwy Sándor 495
Lotte l. Buff, Charlotte
Ludwig, Otto 64
Lukács György 137, 168, 171–173, 181, 187–188, 191–192, 196–197, 199–200, 204, 209, 214, 221, 224, 310, 451, 457–458, 462, 470, 473, *474–478*, 483, 502–509, 511–513, 515, 517
Lukács Györgyné l. Bortstieber Gertrud
Lukács János 12–13, 485–486
Lukács József 11–12, 17, 74, 450–451, 463, 485–486
Lukács Krisztina 468, 471
Lukács (Popper) Mária 17, 444, 486, 519
Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics 294–295
Luxemburg, Rosa 29, 81–82, 101–102, 109, 115–116, 287, 294, 338, 463

Mach, Ernst 255
Madách Imre 66, 159, 504
Maeterlinck, Maurice 70
Majakovszkij, Vlagyimir Vlagyimirovics 152, 329
Malenkov, Georgij Maximilianovics 169
Mandl Ottó 427, 519

Mann, Thomas 17, 123, 134, 157, 263, 267, 272, 391, 504, 517
Mannheim Károly 24, 390
Mantegna, Andrea 434
Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 32, 454, 490, 498, 520
Mao Ce-tung 216, 507
Marck, Siegfried 108
Márkus György 507, 515
Martinov, Alekszandr (Szamoljovics Piker) 215
Marx, Karl 16–17, 19–20, 28–29, 33 81–87, *99–103*, 107, 112–113, 115, 118, 137, 156–158, 160, 164, 167, 169, 194, 220, 227–228, 234–235, 243–244, 252, 256, 265, **267**, **272**, 275, 277, 286–287, 295–296, 299–300, 302, 305–306, 312, 314–318, 320, 323–326, 329, 333, 338, 351–353, 356, 362, 364, **368**, 371, 374, 383–384, 392, 396, 400–402, 404, 406, 409–412, 460, 468, 473–478, 483, 490, 494, 498, 508, 511–512, 517–518, 522–523
Masaccio 438
Maslow, Arcady (Csemerinszkij) 109, 308
Máté Olga 488
Matisse, Henri 18
Mátrai László 504
Mayerhofer, Georg 96, 495
Mehring, Franz 15, 20, 108, 243, 268, 317, 324, 327, 362, 368, 400, 477–478
Meinecke Friedrich 280
Meixner 96, 496
Meller V. Ágnes 483, 509, 516–517, 519, 522
Mendelssohn, Moses 494
Mereskovszkij, Dmittrij Szergejevics 15, 487
Merleau–Ponty, Maurice 146–147
Mesterházi Miklós 496, 515, 522
Mészáros István 167
Michelangelo, Bounarroti 437–438
Molière (Jean Baptiste Poquelin) 516
Molnár Erik 214, 504
Montaigne, Michel 42, 50, 56
Móra Ferenc 486
Móricz Zsigmond 388
Mucsai Ferenc 201

Nagy Imre 37–38, 473, 491
Napoleon, Bonaparte 16
Nemes Dezső *171–174*, 175, 180, 182, *186–187*, 188–189, **192**, *196–200*, 204, *221–226*, **506**
Németh László **121**
Nielsen, Asta **284**
Nietzsche, Friedrich 16, **42**, **55**, **57**, 105, 156, *269*, *271–272*, **355**, 370, 478, **509**
Nijhoff, Martinus **484**
Nordau, Max 14, 271, 483, 485–487
Novalis (Friedrich Leopold von Hardenberg) 18, 59, 63, 358, 403, 420–421, 423, 517

Nyilas Vera 499
Nyíri Kristóf 509

Olsen, Regine 18, 266, 273
O'Neill, Eugene 276
Osváth Ernő 388, 390

Palotás Imre 173, **505**
Pannekoek, Anton 109, 290
Paszternak, Borisz Leonidovics 275

Pater, Walter 42, 56–57
Petőfi Sándor 140, 159, 179, 186–187, 191, 201, 220, 381, 396, 404, 504, 521
Pethes Imre 15, 382, 398
Philippe, Charles-Louis 422–423, 431, 434–436, 438
Piero della, Francesca 165
Piombo, Sebastiano del 434
Pithagorász 253
Platon 42–44, 50, 54–57, 248, 488, 520
Plechanov, Georgij Valentyinovics 20, 84, 243, 300, 317, 324, 343, 368, 400, 490
Pogány József 148, 503
Polányi Károly 422, 431, 519
Pontopidan, Henrik 262, 273–274, 276, 510
Popper Leó 14–15, 17, 20, 72, 416, 419, 422, 425, 429–431, 434, 441–442, 444–445, 447, 451–452, 487, 491–492, 519
Proudhon, Pierre Joseph 109
Proust, Marcel 123, 263, 509
Puskin, Alekszandr Szergejevics 147, 339, 470, 503

Raáb György 64
Radek, Karl Bernhardovics (Sobelsohn) 491, 506
Rajk László 37, 232, 349, 350, 353, 377, 397, 514
Rákosi Mátyás 36–38, 90, 192, 204, 222–223, 330, 349, 350, 376, 397, 506
Rakovszky Iván 382
Ranke, Leopold 264
Rathenau, Walter 107
Réti László 171
Réthy Károly 428, 488, 519
Révai Gábor 500, 503, 510, 522
Révai József 32, 37, 142–144, 177, 188–189, 194, 198, 204, 209, 214, 310, 329, 330, 350, 370, 396, 398, 490–491, 495, 502, 506–507
Rickert, Rainer Maria 75, 100, 106, 264, 492–493
Riedl Frigyes 320
Rieman 407
Rilke, Rainer Maria 63
Rjazanov, David Boriszovics 466
Robespierre, Maximilian de 339, 352, 354
Rohde, Erwin 42
Roland-Holst (Henriette van der Schalk) 290
Rosenberg, Alfred 106–107
Rougemont, Denis 230
Rudas László 37, 188, 330, 334, 353, 365, 370–371, 376, 397–398, 476, 484, 491, 502, 511
Ruskin, John 57

Saint-Just, Louis-Antoine-Léon 352, 354
Salaquarda 96
Sallai Imre 202, 505
Sartre, Jean-Paul 269, 300
Sauer, Oskar 383
Sebestyén Sándor 507
Shelley, Percy Bysshe 381, 432
Schelling, Friedrich Wilhelm 75, 155–156, 248, 302, 370
Schiller, Friedrich 13, 16, 57, 64, 113, 263, 324, 485, 498, 500
Schlegel, Friedrich 52–53, 56, 59, 64, 264, 432
Schleiermacher, Friedrich 56, 59
Schlesinger Károly 515

Schmidt, Erich 15, 487
Schopenhauer, Artur 16–17, 20, 57, 87, 269, 271–272, 355, 370
Scott, Walter 134–135
Shakespeare, William 13, 21, 41, 64, 126, 129, 138, 332, 345, 474, 485–486, 513, 516
Shaw, Bernard 477
Seghers, Anna 517
Seidler Irma 18, 25, 416, 418, 420–431, 434–435, 437, 439, 442, 444–445, 447, 449, 452, 488, 519–520
Serge, Victor 9, 484
Siklós András *204–210*, **213, 223; 505**
Simmel, Georg 9, 15–16, 74, 100–101, 107–108, 110, 261, 263, 278–279, 286, 320, 356, 383, 389, 416, 425, 431, 474, 484, 499, 510
Simon Péter *193–195*
Sinclair, Upton 129
Solger, Karl Wilhelm Ferdinand 264
Sombart, Werner 278
Spengler, Oswald 106, 121, 264
Spinoza, Baruch 13, 246, 255, 406–407, 485–486, 494
Stendhal, Henri Beyle 120, 262, 479, 500–502
Sterne, Laurence 63, 357, 423
Storm, Theodor 63, 357, 423, 434
Strindberg, August 272–274, 474, 485
Susmann, Margaret 318
Swinburne, Algernon Charles 14, 381, 485, 487

Szabó Ágnes 480, 494, 504, 506
Szabó Ervin 80, 101, 110, 287, 385, 387, 463, 475, 415
Szabolcsi Bence 259
Szac, Igor 328
Szamuely Tibor 149–150, 289
Szántó Béla 181, 497
Szántó Rezső *181–184*, 187–188, 193–195, 198, *210–211*, 217, 219, 220–221, 224
Szántó Zoltán 38, 91, 180, 198, 495
Szecsődi László 504
Székely Béla 96, 497
Szigeti József 167, 504
Sziklai László 490, 508, 513, 517, 519
Szilasi Vilmos 417, 520
Szókratész 45, 50, 54–56
Szophoklész 64
Sztálin, Joszif Visszárionovics 19, 38, 109, 111–112, *114–119*, 161–162, 166, 175, 227–235, 237, 246, 307–308, 313, 325, 327, 335–336, 374–377, 379, 395, 490, 508
Szterényi József 493
Sztruve, P. B. 83, 513

Taine, Hippolyte Adolphe 320
Thalheimer, August 109, 308, 506
Tandori Dezső 507–508
Terracini, Umberto 290
Tertullianus, Quintus Septimus Floreus 256
Thorwaldsen, Bertel 434
Tímár Árpád 492
Tisza István 17, 153
Tolnay Károly 390
Tolnai Vilmos 382
Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 14, 16, 20, 23, 113, 123, 126, 130, 133, 137–138, 262, 268, 271, 273, 323, 329, 332, 339, 359, 384, 396, 461, 486–487, 500
Tóth Árpád 152
Tönnies, Ferdinand 2–8, 322
Trockij, Lev Davidovics 9, 38, 110, 116, 227, 231, 233–234, 325, 327, 339, 341, 374, 491

Troeltsch, Ernst 278
Túróczi-Trostler József 518

Uitz Béla 152
Undst, Sigrid 274
Uszijevics, Jelena 328–329

Vajda Mihály 493–494, 511, 514
Varga Jenő 29, 161
Vadász Elemér 151
Vedres Márk 438, 520
Velazquez De Silva, Diego 51, 434
Vergilius 129
Verlaine, Paul 14, 271, 381, 485
Vezér Erzsébet 483
II. Vilmos 22, 263
Vischer, Friedrich Theodor 478
Vorländer, Karl 84–85
Vörösmarty Mihály 64–65

Wagner, Richard 14
Weber, Alfred 74, 492, 493
Weber, Max 17, 24, 74, 100, 110, 258, 261, 263, 278, 286, 322, 390, 474, 484, 492, 499
Weber, Marianne 9, 260, 484
Weininger, Otto 50, 57
Werfel, Franz 63
Wertheimer Adél 11–13, 17, 451, 486, 488
Wiesenthal, Grete és testvérei 418, 520
Wilde, Oscar 40–41
Winckelmann, Johann Joachim 41–42
Windelband, Wilhelm 75, 100
Wittfogel, Karl August 313, 511

Zalai Béla 18, 488
Ziegler, Leopold 424, 520
Zinovjev, Georgij Jevszejevics 28, 31, 227, 291, 293, 336, 364, 374, 499
Zitta, Victor 9, 484
Zola Emile 14, 120, 126, 128, 131, 133, 238, 479, 501–502
Zoltai Dénes 480, 483
Zweig, Arnold 270

Zsdanov, Andrej Alekszandrovics 245, 369, 370, 395, 513

MAGVETŐ KÖNYVKIADÓ
Felelős kiadó Kardos György
Pécsi Szikra Nyomda 81-4003 Pécs, 1982
Felelős vezető Szendrői György igazgató
Felelős szerkesztő Ferencz Zsuzsa · Műszaki vezető Sebestyén Lajos · A kötetet tervezte Vámos Ildikó · Kiadványszám 5123
Megjelent 30,8 (A/5) ív terjedelemben, Garamond betűtípusból szedve · MA 4092

ISBN 963 270 326 x (Életműsorozat)
ISBN 963 271 693 0